

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKİLÂP TARİHİ
ENSTİTÜSÜ

REPUBLIC OF TURKEY
ISTANBUL UNIVERSITY
INSTITUTE OF ATATÜRK'S PRINCIPLES
AND REFORMS

Haziran 2023/June 2023

Dizinler / Indexing and Abstracting

Web of Science – Emerging Sources Citation Index (ESCI)

TÜBİTAK ULAKBİM TR Dizin

Directory of Open Access Journals (DOAJ)

ERIH PLUS

EBSCO Central & Eastern European Academic Source

Research Bible (ResearchBib)

İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)

Sosyal Bilimler Atıf Dizini (SOBIAD)

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Mustafa BUDAK

İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
Istanbul University, Institute of Atatürk Principles and History of Reforms, Istanbul, Turkey

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Manager

Doç. Dr. Hayrünisa ALP

İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
Istanbul University, Institute of Atatürk Principles and History of Reforms, Istanbul, Turkey

Yazışma Adresi / Correspondence Address

İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü,
Süleymaniye Mahallesi, Bozdoğan Kemerli Caddesi, No: 8, Fatih, İstanbul, Türkiye
Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00 / 10626 / 10437
E-mail: rpts@istanbul.edu.tr
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuydta>
<http://iupress.istanbul.edu.tr/tr/journal/rpts/home>

Yayıncı / Publisher

İstanbul Üniversitesi Yayınevi / Istanbul University Press
İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü, 34452 Beyazıt,
Fatih / İstanbul, Türkiye
Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00

Baskı / Printed by

İlbey Matbaa Kağıt Reklam Org. Muc. San. Tic. Ltd. Şti.
2. Matbaacılar Sitesi 3NB 3 Topkapı / Zeytinburnu,
İstanbul - Türkiye
www.ilbeymatbaa.com.tr
Sertifika No: 51632

Dergide yer alan yazılardan ve aktarılan görüşlerden yazarlar sorumludur.
Authors bear responsibility for the content of their published articles.

Yayın dili Türkçe, İngilizce, Almanca ve Fransızca'dır.
The publication languages of the journal are Turkish, English, German and French.

Haziran ve Aralık aylarında, yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası, hakemli, açık erişimli ve bilimsel bir dergidir.
This is a scholarly, international, peer-reviewed and open-access journal published biannually in June and December.

Yayın Türü / Publication Type: Yaygın Süreli / Periodical

DERGİ YAZI KURULU / EDITORIAL MANAGEMENT

Baş Editör / Editor-in-Chief

Prof. Dr. Mustafa BUDAK

İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- mustafa.budak@istanbul.edu.tr

Baş Editör Yardımcıları / Co-Editor in Chiefs

Doç. Dr. Hayrünisa ALP

İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- hyralp@istanbul.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Yakup AHBAB

İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- yakup.ahbab@istanbul.edu.tr

Yazı Kurulu Üyeleri / Editorial Management Board Members

Prof. Dr. Serkan TUNA

İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- serkan.tuna@istanbul.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Ramazan TOPDEMİR

İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- ramazan.topdemir@istanbul.edu.tr

Kitap İnceleme Editörü / Book Review Editor

Arş. Gör. Dr. Ali ŞAHİN

İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- alisahin@istanbul.edu.tr

Editöryal Asistanları / Editorial Assistants

Arş. Gör. Umut DERE

İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- umutdere@istanbul.edu.tr

Arş. Gör. Anıl DİNCEL

İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- anildinzel@istanbul.edu.tr

Arş. Gör. Duygu SAYGIN

İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- duygu.saygin@istanbul.edu.tr

Dil Editörleri / Language Editors

Doç. Dr. Önder KOCATÜRK

İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- onder.kocaturk@istanbul.edu.tr

Elizabeth Mary EARL

İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, İstanbul, Türkiye
- elizabeth.earl@istanbul.edu.tr

Rachel Elana KRISS

İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, İstanbul, Türkiye
- rachel.kriss@istanbul.edu.tr

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Mustafa BUDAK	İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye - mustafa.budak@istanbul.edu.tr
Prof. Dr. Halil BAL	İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye - balhalil@istanbul.edu.tr
Prof. Dr. Mustafa DELİCAN	İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, İstanbul, Türkiye - mdelican@istanbul.edu.tr
Prof. Dr. Ş. Can ERDEM	Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye - cerdem@marmara.edu.tr
Prof. Dr. Fethi GEDİKLİ	İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Kamu Hukuku Bölümü, İstanbul, Türkiye - fgedikli@istanbul.edu.tr
Prof. Dr. Şükrü HANİOĞLU	Princeton Üniversitesi, Yakın Doğu Çalışmaları Bölümü, New Jersey, ABD - hanioglu@princeton.edu
Prof. Dr. Cemil HASANLI	Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih Fakültesi, Avrupa ve Amerika Ülkelerinin Yeni ve Modern Tarihi Bölümü, Bakü, Azerbaycan - jhasanli@yahoo.com
Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR	Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul, Türkiye - maokur@yildiz.edu.tr
Prof. Dr. Kenan OLGUN	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye - kolgun@ybu.edu.tr
Prof. Dr. Vasif QAFAROV	Azerbaycan Millî İlimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, Bakü, Azerbaycan - vasifqafarov@rambler.ru
Prof. Dr. Musa QASIMLI	Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih Fakültesi, Avrupa ve Amerika Ülkelerinin Yeni ve Modern Tarihi Bölümü, Bakü, Azerbaycan - musa_qasimli@hotmail.com
Prof. Dr. Ali SATAN	Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye - ali.satan@marmara.edu.tr
Prof. Dr. Zaza TSURTSUMIA	St. King Tamar Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, Tiflis, Gürcistan - zaza.tsurtsumia@gmail.com
Prof. Dr. Selma YEL	Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, Ankara, Türkiye - selmayel@gazi.edu.tr
Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ	İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye - ramazan.gullu@istanbul.edu.tr
Doç. Dr. Emanuel PLOPEANU	Köstence Ovidius Üniversitesi, Tarih ve Siyaset Bilimi Fakültesi, Köstence, Romanya - emmiplp@yahoo.com
Doç. Dr. Michael REYNOLDS	Princeton Üniversitesi, Yakın Doğu Çalışmaları Bölümü, New Jersey, ABD - mar123@princeton.edu
Doç. Dr. Manizheh SADRİ	İslam Azad Üniversitesi, Tarih Bölümü, Tebriz, İran - msadri18@gmail.com
Dr. Öğr. Üyesi Embiye MEHMET KAZIMOVA	Şumnu Konstantin Preslavski Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Şumnu, Bulgaristan - emi_mehmed777@abv.bg
Dr. Öğr. Üyesi Metin ÖMER	Köstence Ovidius Üniversitesi, Ovidius Bilim, Kültür ve Maneviyat Enstitüsü, Köstence, Romanya - metinomer@yahoo.com

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Editörden / From The Editor

Mustafa BUDAK..... VIII

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Erzurum'da Siyasi, İktisadi ve İçtimai Hayat (1901-1904)
Political, Economic, and Social Life in Erzurum (1901-1904)
Emel DEMİR GÖRÜR 1

İspanyol Basınında Çanakkale Savaşları
The Dardanelles Campaign in the Spanish Press
Mehmet GÜNDÜZ 43

I.Dünya Savaşı'nda Sinema Üzerinde Osmanlı Askeri Sansürü
The Ottoman Military's Censorship of Cinema in World War I
Feyza KURNAZ ŞAHİN 79

Birinci Dünya Savaşı'nda Fransız Gemilerinin Antalya Sahillerine Yönelik Taarruzları
French Warship Attacks on the Coast of Antalya in World War I
Ozan Can AKPINAR 111

Safranbolu ve Karabük Halkevlerinin Kuruluşu ve Faaliyetleri
Foundation and Activities of Safranbolu and Karabük People's Houses
Safa Furkan KARACAKAYA 143

Türk Tebaasının Sovyetler Birliği'ndeki Durumu (1923-53)
The Status of Turkish Subjects in The Soviet Union
(1923-1953)
Sevindzh ALIEVA, Pasha GULUZADE 173

İsveçli Arkeolog Prof. Dr. Axel Waldemar Persson'un Türkiye'deki Çalışmaları
Swedish Archaeologist Prof. Dr. Axel Waldemar Persson's Studies in Türkiye
Gülşah ESER, Kubilay ARPACI 195

Küresel Olayların Türkiye'deki Sanat Ortamları ve Müzelerdeki İzdüşümleri (1980 Sonrası)
Projections of Global Events on Art Environments and Museums in Türkiye (Post 1980s)
Yaşar ÖZRİLİ 227

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- Kamusal Mekân Olarak Samsun Fuarı'nı Toplumsal Dinamikler Üzerinden Anlamak
Understanding The Samsun Fair As a Public Space Through Social Dynamics
Kader KESKİN, Reyhan Midilli SARI 263
- 12 Eylül Darbesi İle Değişen Yerel Yönetim Yapısı Çerçevesinde; 25 Mart 1984 İstanbul Büyükşehir
Belediye Başkanlığı Seçimi
*March 25, 1984 Istanbul Metropolitan Municipality Election Within the Framework of Local Administration
Structure Changed Through the Coup of 12 September*
Özcan ÇÖLÜK..... 293

EDİTÖRDEN

Şurası gerçek ki Ağustos 2022'den itibaren dergimizin Web of Science'de taranmaya başlamasından itibaren hem sevincimiz ve hem de bilimsel sorumluluğumuz artmıştır. Bunun anlamı şudur: Artık dergimize gelen makaleleri hakemlere göndermeden önce ön değerlendirmede, eskisinden daha fazla titizlikle inceleyecek; hakemlerimiz kendilerine gelen makaleleri sadece bilimsel yetkinlik açısından değerlendireceklerdir. Ayrıca yeni konumuz ile bilimsel titizlik anlayışımızı hakemlerimizde de anlattık. Böylece Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları dergisinde bilimsel standardı daha da yüksek makaleleri yayınlamaya başladık. Sonunda nicelin hakimiyetinin söz konusu olduğu, devlet kurumlarının çıkardığı dergilerde bile gereken bilimsel titizliğin yeterince gösterilmediği bir akademik ortamda Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, bir kutup yıldızı gibi parlamaktadır.

Elinizde 43.sayının ilk makalesi, Emel DEMİR GÖRÜR'e ait *Erzurum'da Siyasi, İktisadi ve İctimai Hayat (1901-1905)* adlı çalışmadır. 20. yüzyılın başlarında, Erzurum vilayetinin çeşitli yönleriyle adeta topyekûn bir fotoğrafını çeken bu makale, Osmanlı Arşivi ile İngiliz konsolos belgelerine dayanarak hazırlanmıştır.

İkinci makale Türkiye'de nadiren kullanılan İspanyol kaynaklarına dayanarak hazırlanmıştır. Mehmet GÜNDÜZ tarafından yazılmış olan ve *İspanyol Basınında Çanakkale Savaşları* adını taşıyan adı geçen bu makale, Çanakkale cephesinde yaşanan gelişmelerin İspanyol gazetelerine nasıl yansdığı ve en önemlisi bu gazetelerin olaylara nasıl yaklaştığını incelemektedir.

Feyza Kurnaz ŞAHİN'in kaleme aldığı üçüncü makalenin başlığı *I. Dünya Savaşı'nda Sinema Üzerinde Osmanlı Askeri Sansürü* adını taşımaktadır. Yazar makalesinde, I. Dünya Savaşı gibi olağanüstü bir dönemde Osmanlı Devleti'nin sinema üzerinde Harbiye Nezareti vasıtasıyla uyguladığı askeri sansürü incelemektedir.

Aynı savaş dönemine ait bir diğer makalenin adı ise *Birinci Dünya Savaşı'nda Fransız Gemilerinin Antalya Sahillerine Yönelik Taarruzları*'dır. Ozan Can AKPINAR'ın yazdığı bu makale, esasında Fransızların Antalya'nın batısındaki bölgelerine (Kaş ve Meis adası gibi) yönelik saldırılarını ve hatta Meis adasını işgallerini konu edinmektedir.

Yeni Cumhuriyet yönetiminin inkılabın hedeflerini halka aktarmak/anlatmak amacıyla Türk Ocaklarından sonra kurulan en önemli kurumlarından biri Halkevleri idi. Çok kısa sürede bu halkevleri ilçelere varıncaya kadar yaygınlaşmıştır. Safa Furkan KARACAKAYA, söz konusu halkevlerinden ikisini; *Safranbolu ve Karabük Halkevlerinin Kuruluşu ve Faaliyetleri*'ni ayrıntılı bir şekilde incelemiştir.

Sevindzh ALİYEVA ve Pasha GULUZADE ikilisi tarafından yazılmış olan *Türk Tebaasının Sovyetler Birliği'ndeki Durumu (1923-1953)* adlı makalede, yeni Sovyet sisteminin Müslüman Türk toplumuna benimsetilmesi sürecinde karşılaşılan sorunlar ve Sovyetlerin bunlara karşı aldığı tedbirler karşılaştırmalı tarih yöntemiyle incelenmektedir.

Ortak bir diğer makale de Gülşah ESER ve Kubilay ARPACI tarafından yazılmış olup *İsveçli Arkeolog Prof. Dr. Axel Waldemar Persson'un Türkiye'deki Çalışmaları* adını taşımaktadır. Özellikle 1935-1948 yıllarında Türkiye'de arkeoloji kazılar yapan İsveçli profesörün Türkiye'deki günleri, yazar tarafından bütüncül bir şekilde incelenmiştir.

Küresel Olayların Türkiye'deki Sanat Ortamları ve Müzelerdeki İzdüşümleri (1980 Sonrası) adlı makalesinde Yaşar ÖZRİLİ, başlıkta yer aldığı gibi 1980 sonrası dönemde, Türkiye'deki sanat ortamlarının ve müzelerinin küresel olaylardan nasıl etkilendiğini ve bunun sanat üretimine nasıl yansığını incelemektedir.

Kader KESKİN ve Reyhan MİDİLLİ SARI ise toplum-mekân gelişimi bağlamında Samsun Fuarı'nın gelişimini ele almaktadır. *Kamusal Mekân Olarak Samsun Fuarı'nı Toplumsal Dinamikler Üzerinden Anlamak* başlıklı bu çalışmada söz konusu değişimde/dönüşümde toplumsal gelişmelerin etkisini açıklamaya çalışmaktadır.

Son makale Özcan ÇÖLÜK'e ait olup *12 Eylül Darbesi ile Değişen Yerel Yönetim Yapısı Çerçevesinde 25 Mart 1984 İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Seçimi* başlığını taşımaktadır. Bir betimleyici tarih çalışması olan bu makalesinde yazar, 1982 Anayasası'nın yerel yönetimlere ilişkin hükümlerinden başlamak üzere söz konusu seçim sürecindeki gelişmeleri ve sonuçlarını incelemektedir.

Yeni sayılarda buluşmak dileğiyle...

Prof. Dr. Mustafa BUDAK

Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi Editörü

FROM THE EDITOR

Our joy and scientific responsibility have truly increased since August 2022 when our journal *Recent Period Turkish Studies* started being indexed in the Web of Science. This means we can now examine the articles that come to our journal more meticulously than ever in the preliminary evaluation stage before sending them to our referees, who evaluate the articles they receive only in terms of scientific competence. With our new position, we have also explained our understanding of scientific rigor to our referees. Thus, we have begun publishing articles with even higher scientific standards in the journal. In an academic environment where quantitative dominance is the point at issue and where the necessary scientific rigor is not shown enough even in journals published by state institutions, *Recent Period Turkish Studies* shines like the North Star.

The first article in the journal's 43rd issue that you hold in your hands is the study titled "Political, Economic, and Social Life in Erzurum (1901-1904)" by Emel DEMİR GÖRÜR. This article provides a complete picture of Erzurum province and its various aspects at the beginning of the 20th century and was prepared based on the Ottoman Archives and British consular documents.

The second article has been prepared based on Spanish sources that are rarely used in Türkiye. This article, written by Mehmet GÜNDÜZ and titled "The Dardanelles Campaign in the Spanish Press," examines how the developments on the Dardanelles front were reflected in Spanish newspapers, and most importantly how these newspapers approached the events.

The title of the third article, written by Feyza Kurnaz ŞAHİN, is "The Ottoman Military's Censorship of Cinema in World War I." In her article, the author examines how the Ottoman Empire applied military censorship to cinema through the Ministry of War in such an extraordinary period as World War I.

Another article on the same war period is "French Warship Attacks on the Coast of Antalya in World War I." This article, written by Ozan Can AKPINAR, mainly deals with the French attacks on the western shores of Antalya (such as Kaş and Meis Island) and even the French occupation of the island of Meis.

The People's Houses were one of the most important institutions of the new Republican administration that were established after the Turkish Hearths in order to convey and explain the aims of the revolution to the people. In a very short time, these People's Houses became widespread to the district level. Safa Furkan KARACAKAYA has provided a detailed examination of these in the work titled "Foundation and Activities of Safranbolu and Karabük People's Houses," which were two People's Houses from that period.

The article titled "The Status of Turkish Subjects in the Soviet Union (1923-1953)" and written by Sevindh ALİYEVA and Pasha GULUZADE uses the comparative history method to analyze the problems encountered in the process of adopting the new Soviet system to Muslim Turkish society and the measures the Soviets took against them.

Another co-authored article, this one written by Gülşah ESER and Kubilay ARPACI, is titled "Swedish Archaeologist Prof. Dr. Axel Waldemar Persson's Studies in Türkiye," in which the authors holistically examine the days of the Swedish professor who carried out archaeological excavations in Türkiye between 1935 and 1948 in particular.

In the article titled “Projections of Global Events on Art Environments and Museums in Türkiye (Post 1980s),” Yaşar ÖZRİLİ examines how art environments and museums in Türkiye had been affected by global events in the post-1980 period and how this was reflected in art production.

Meanwhile, Kader KESKİN and Reyhan MİDİLLİ SARI deal with the development of the Samsun Fair in the context of society-space development. In their study titled “Understanding the Samsun Fair as a Public Space through Social Dynamics,” they try to explain the impact social developments had on this change and transformation.

The last article is from Özcan ÇÖLÜK and titled “March 25, 1984 Istanbul Metropolitan Municipality Election Within the Framework of Local Administration Structure Changed Through the Coup of 12 September.” This article, which is a descriptive history study, the author examines the developments and results of the election process in question, starting with the provisions of the 1982 Constitution on local governments.

Here’s hoping to see you again in future issues...

Prof. Mustafa BUDAK

Editor of Recent Period Turkish Studies Journal

Erzurum'da Siyasi, İktisadi ve İçtimai Hayat (1901-1904)*

Political, Economic, and Social Life in Erzurum (1901-1904)

Emel DEMİR GÖRÜR**

*Bu çalışma 29-30 Haziran 2021 tarihlerinde çevrimiçi şekilde gerçekleştirilen "Türk Hâkimiyetinde Erzurum ve Çevresi Uluslararası Sempozyumu"nda sunulan bildirinin ek bilgi ve belgelerle genişletilmiş hâlidir. Bildiri kitabında yayımlanmamıştır.

**Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Diyarbakır, Türkiye

ORCID: E.D.G. 0000-0003-1408-1377

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Emel Demir Görür,
Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim
Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi
Bölümü, Diyarbakır, Türkiye
E-posta/E-mail: emeldemirgorur@gmail.com

Başvuru/Submitted: 09.11.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
17.11.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
16.02.2023

Kabul/Accepted: 17.02.2023

Atıf/Citation: Demir Görür, Emel.
"Erzurum'da Siyasi, İktisadi ve İçtimai
Hayat (1901-1904)" *Yakın Dönem Türkiye
Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies* 43
(2023): 1-41.
<https://doi.org/10.26650/YTA2023-1201736>

ÖZ

Kafkasya ve İran'dan gelen mühim yolların Anadolu'ya açılan yegâne giriş kapısı olan Erzurum, ilk ve orta çağlarda şarktan Anadolu'ya girme teşebbüsünde bulunan ordulara karşı Anadolu müdafaasının mukadderatını tayin eden başlıca kale olmuştur. Yeniçağın mühim bir kısmında Osmanlı Devleti'nin şarka doğru yaptığı hareketlerde üs hizmeti görmüştür. 19. yüzyıldan itibaren ise Rusya'nın taarruzlarına karşı devletin başlıca istihkâmı olmuş, Osmanlı-Rus savaşlarında ise büyük zarara uğramıştır. Yüzyılın son çeyreğinde ve 20. yüzyılın başlarında Ermeni komitacıların faaliyetleri, yaşanan çatışmalar ve doğal afetler, Erzurum dâhil şark vilayetlerinin ekserisini pek çok açıdan menfi manada etkilemiştir. 1901-1904 yılları arasında Erzurum Vilayeti'nin idari, içtimai, inzibati ve iktisadi durumunun ele alındığı bu çalışmada; hassaten vilayette yaşanan çeşitli adli olaylara, aşiretler arası çatışmalara, vilayetin gelir-gider kalemlerine, mineral-orman kaynaklarına, hayata geçirilen çeşitli bayındırlık hizmetlerine yer verilmiştir. Çalışma, Osmanlı Arşiv vesikaları ve İngiltere'nin Erzurum Konsolosları Harry H. Lamp, Charles S. Hampson ve Avolon Shipley'in raporlarını içeren İngiliz Konsolosluk belgelerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Ermeni Komitacılar, Aşiretler, Deprem, Maden ve Orman Kaynakları

ABSTRACT

Erzurum is the only entrance gate of the important roads coming from the Caucasus and Iran to Anatolia. In antiquity and the Middle Ages, Erzurum was the main fortress that determined the destiny of the Anatolian defense against the armies that attempted to enter Anatolia from the east. Erzurum served as a base for the eastward movements of the Ottoman State for an significant portion of the early modern age, had been the main fortification of the state against attacks from Russia since the 19th century, and also suffered great damage in the Ottoman-Russian wars. In the last quarter of the 19th century and early 20th century, the activities of the Armenian committee members, as well as conflicts and natural

disasters, adversely affected many aspects of the majority of the eastern provinces, including Erzurum. This study addresses the administrative, social, disciplinary, and economic statuses of Erzurum Province between 1901-1904 and in particular includes the province's various judicial events, inter-tribal conflicts, income-expenditure items, mineral and forest resources, and public works. The article was prepared using documents from the Ottoman Archives and from the British Consulate, including the reports from Harry H. Lamp, Charles S. Hampson, and Avolon Shipley, who had been British Consuls in Erzurum.

Keywords: Erzurum, Armenian Committees, Tribes, Earthquake, Mineral and Forest Resources

Extended Abstract

The city of Erzurum was likely founded to protect from Iranian attacks against Anatolia in 415-422 and had been at the forefront of military and commercial importance due to its position at the intersection of the most important roads and suitable location for defense. Because the city is the only entrance gate opening to Anatolia for the important roads coming from the Caucasus and Iran, it became the location for the main castle that determined the fate of the Anatolian defense against the armies that attempted to enter Anatolia from the east in antiquity and the Middle Ages. The city served as a base for the movements of the Ottoman State toward the east for a large part of the modern age. Since the 19th century, the city had been the Ottoman State's main fortification against attacks from Russia and its southern expansion. In the Russo-Turkish Wars of 1828-1829 and 1877-1878, Erzurum suffered great losses. The area of the city has grown with commercial activities and shrank due to wars and invasions.

Having maintained its feature of being a lively trade center throughout history, Erzurum was greatly affected by the economic depression of the Ottoman State. The status of the local treasury was partially relieved once taxes started being collected, but these were not enough for meeting the demands. Various commissions were established under the chairmanship of Governor Nazım Bey to prevent the economic crisis, encourage the development of local industry, and make improvements in agriculture, horticulture, and cattle breeding. Most of the 80,000 saplings brought from Tortum were planted on the Pasinler Plain, and every effort was made to get the public interested in tree cultivation. A large number of bulls were imported from Russia in order to improve animal husbandry, and these were put into the service of cattle breeders in Pasinler Plain. Erzurum is a very rich region in terms of mineral deposits, and mining explorations were given priority there in order to meet fuel needs. with significant mineral deposits also having been identified there.

Road construction and repair works were carried out in Erzurum from 1901-1904 within the scope of public works activities. Various public buildings such as Gureba Hospital (for the Poor), Industry School, and Erzurum Prison were built, and in the same period, the transport roads were shifted to Kiğı and Erzincan, and repairs were made to the existing roads to Hasankale and Trabzon. Meticulous attention was also paid to the division of labor and control of the work. Repairs and reconstruction of buildings that had been destroyed or damaged as a result of the earthquake were completed in a short time.

The activities of Armenian committees in the Caucasus in Erzurum continued to increase at the beginning of the 20th century. However, Armenian agitators found the most suitable place for their activities to be around Muş, and the group crossed the border from Russia and settled in the Ottoman countryside. Various Armenian organizations and various events that took place on these dates formed the basis of the Sasun Uprising. Constant orders were given from Istanbul to establish tranquility in the region, even asking for the smallest rumor to be investigated. Ensuring and preserving peace in the region became a priority issue. The measures taken prevented the committee members from crossing the Russian border, with even stricter measures being taken to prevent gangs from crossing the border. The regional tours by Governor Nazım Bey were also effective in establishing calm in the city.

Conflicts between Kurdish tribes continued in full violence at the beginning of the 20th century, similar to the previous period. A series of conflicts occurred involving the Haydaran, Celali (Jalali), and Hasenan tribes, the three most influential tribes in the region, and these clashes resulted in loss of life and property. Full control of the tribes that disturbed the peace in the region was unachievable. This study has only been able to include some of these conflicts, as providing a comprehensive catalog of these conflicts is impossible, even the ones that occurred in Erzurum Province, which was least affected by inter-tribal hostility compared to other regions.

This study discusses the political, administrative, disciplinary, and socioeconomic statuses of Erzurum Province between 1901-1904. In particular, the study includes various judicial events, inter-tribal conflicts, income-expenditure items, mineral deposits, and forest resources of the province, as well as various public works services. The study was prepared by making use of documents from the Ottoman Archives and from the British Consulate involving the reports from Harry H. Lamp, Charles S. Hampson, and Avolon Shipley, who had been British Consuls in Erzurum.

Giriş

Anadolu'ya yönelik İran saldırılarına karşı 415-422 yıllarında kurulmuş olduğu muhtemel olan Erzurum kentinin¹, ehemmiyetli yolların kesişim noktasında bulunması ve mevkiinin de savunmaya elverişli olması nedeniyle askerî ve ticari önemi ön planda olmuştur. Kafkasya ve İran'dan gelen önemli yolların Anadolu'ya açılan yegâne giriş kapısı olması nedeniyle de ilk ve orta çağlarda şarktan Anadolu'ya girme teşebbüsünde bulunan ordulara karşı Anadolu müdafaasının mukadderatını tayin eden başlıca kale olmuştur². Roma-İran, Bizans-Selçuklu, Osmanlı-İran ve Osmanlı-Rusya gibi büyük devletlerin rekabetleri burada çatışmıştır³. Yeniçağın mühim bir kısmında Osmanlı Devleti'nin şarka doğru yaptığı hareketlerde üs hizmeti görmüştür. Kent, 19. yüzyıldan itibaren, güneye doğru genişleyen Rusya'nın taarruzlarına karşı Osmanlı Devleti'nin başlıca istihkâmı olmuş, istilalara karşı gelmiştir. Ancak 1828-1829 ve 1877-1878 Osmanlı Rus savaşlarında büyük zararlara uğramıştır. Kentin sahası, ticari faaliyetler ile büyümüş, harp ve istilalar sebebiyle de daralmıştır. İdari bakımdan Erzurum kenti, öteden beri önemli bir bölge merkezi olmuştur. Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra düzenlenen yeni eyalet teşkilatı, kentte 1845 yılında hayata geçirilmiştir. Erzurum Eyaleti; Erzurum, Çıldır, Kars, Bayezid ve Dersim livalarından müteşekkil bir yapıya bürünmüştür. 1864 yılı Vilayet Nizamnamesi'nden sonra vilayet dâhilinde Erzurum, Çıldır, Kars, Bayezid, Van, Muş ve Erzincan sancakları yer almıştır⁴. 1882 yılında vilayet; Erzurum, Bayburt, Bayezid ve Erzincan sancaklarından oluşmuştur⁵. 1892 yılında ise Erzurum'un sancak sayısı üçe düşmüştür. Merkez Erzurum; Erzurum, Ova, Kiğı, Tercan, Hımıs, Tortum, Kiskim, Pasinler adlı sekiz kazaya, Erzincan; Erzincan, Refahiye, Kuruçay, Kemah, Bayburt, İspir adlı altı kazaya, Bayezid; Bayezid, Diyadin, Karakilise, Eleşkirt, Antab olmak üzere beş kazaya taksim edilmiştir⁶.

1901-1904 yılları arasında Erzurum vilayetinin siyasi, iktisadi ve içtimai vaziyetinin ele alındığı bu çalışma, Osmanlı arşiv vesikalaları ile dönemin Erzurum İngiliz konsoloları Harry H. Lamp, Charles S. Hampson ve Avolon Shipley'in rapor ve yazışmalarını içeren konsolosluk belgeleri kullanılarak hazırlanmıştır. İlgili dokümanlara

1 Cevdet Küçük, "Erzurum", *DİA*, C. XI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 321.

2 Besim Darkot, "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, C. IV, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir, 1997, s. 340.

3 Cevdet Küçük, "Erzurum Tarihi", *Bir Şehir Var Yaylada Erzurum*, Erzurum İl Özel İdaresi Yayınları, Erzurum, 2011, s. 41.

4 Besim Darkot, "Erzurum", s. 340-344.

5 *Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum*, H. 1299 (M. 1882), Def'a 49, Erzurum Vilâyet Matbaası, s. 154-155.

6 Vital Cuinet, *La Turquie D'asie, Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L'asie-Mineure*, Vol. I, Ernest Leroux, Paris, 1892, p. 134.

bakıldığında, Ermeni komitacıların kente ve bölgeye sızma teşebbüsleri ve teşkilatlanmaları, baskın ve yağmacılık, Hamidiye alayları-aşiretler arası çatışmalara dair yazışmalara sıklıkla tesadüf edilmiştir. Bunların dışında 1901 yılında meydana gelen deprem, depremin etkileri ve deprem sonrasında yapılan düzenlemeler; maden rezervleri, orman kaynakları, vilayetin gelir ve giderlerine dair bilgileri içeren birçok doküman tespit edilmiş ve çalışmada bu konulara hassaten yer verilmiştir.

1. Ermeni Komitacıların Faaliyetleri

Avrupalı devletlerin siyasetlerine alet olarak Vilâyât-ı Şarkiye’de muhtar bir Ermeni devleti kurma hayaline kapılan Ermeniler arasında⁷ ilk milliyetçilik hareketleri 1860’lı yıllarda başlamıştır. Menfi faaliyetler Ermeni Komitelerinin nüvelerini oluşturan cemiyetlerin kurulmasıyla devam etmiştir⁸. Ermeniler, 1880’li yıllardan itibaren dış destekli tedhiş faaliyetlerine başlamışlardır⁹. Erzurum’da ilk olarak 1882 yılında gizli “*Silahlılar Cemiyeti*”ni kurmuşlardır. 1890 yılında komitacılar arasında silah aranması ve Ermeni Sanasaryan Mektebi’ne siyah bayrak asılması üzerine, vilayette kargaşa ortamı hâsıl olmuş ve bu menfi durum Ermeni tahrikleri nedeniyle birbirini izlemiştir. Vilayet Ermeni komitelerinin en mühim merkezi olmuştur¹⁰. Yaşanan menfi olaylar neticesinde, Ermenilerin dolaşımıyla ilgili özellikle İstanbul ve Rusya sınırına ilişkin kısıtlamalar 1900’lü yılların başında da devam etmiştir. Bununla birlikte Kafkasya’daki komitacıların etkin faaliyet gösterdiklerine dair istihbari bilgi alınmıştır. Komitacıların çeşitli teşebbüsleriyle ilgili olarak 1901 yılı şubat ayında, Erzurum’un 7-8 mil doğusundaki Tsetaouk köyünde¹¹ bazı kişiler tutuklanmıştır. Bu tarz küçük çaplı olaylar dışında Ermeni ajitatörler faaliyetlerine en uygun malzemeyi ve zemini Muş civarında bulmuşlardır. Bölgede dolaşan çetelerin sayıları, çetecilerin cüretlerini arttırmıştır. Bu kişilerin önde gelenleri Havadorik köyü yakınlarında dört Kürt’ü vurmuş, olaylar sonucunda birkaç kişi hapse atılmıştır. Hadisenin yaşandığı sırada, Sushan-medg adlı küçük bir köy

7 Cevdet Küçük, “Erzurum”, s. 324.

8 Orhan Doğan, “Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev’in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 20, 2008, s. 309.

9 Cevdet Küçük, “Erzurum”, s. 324.

10 Halil İnalçık, “Erzurum”, *İslam Ansiklopedisi*, C. IV, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir, 1997, s. 356.

11 İngiliz konsolosluk raporlarının birçoğunda olduğu gibi bu çalışmada kullanılan raporlarda da yer adları ve de diğer bazı özel isimler İngilizce ses yapısını uygun olarak yazılmıştır. Bu nedenle bazı yerleşim yerlerinin o günkü ve güncel yer adlarının tespiti noktasında güçlükler yaşanmıştır. Yer adlarının tespiti için çalışmalar yapılırsa da Tsetaouk ve Sushan-medg gibi köylerin o günkü adlarına ulaşamamıştır. Bundan dolayı ilgili köy adları İngiliz konsolosluk raporlarında geçtiği şekilde verilmiştir.

kısmen yakılmıştır¹². Konsolos Lamp¹³, bölgede dolaşan komitacıların sayısının seksen kişiye kadar çıktığını, yetkililerin provokatörlerin izinde olduklarını İngiliz büyükelçiliğine bildirmiş ve komitacıların faaliyetleriyle ilgili olarak “*Fikirleri, eminim ki 1894-95’in korkunç olaylarından ders alamayacak kadar cahil veya çaresiz Ermenilerin belirli bir kesimi arasında yeniden zemin kazanıyor.*” ifadelerine yer vermiştir. Bay Lamp, yetkililerin iz sürerken ayırım gözetmeden taciz edici yöntemler kullandıklarını belirtmiş, bu tutumun tarafsız Ermeni köylüleri, komitacılarla birlikte hareket etmeye veya Sason dağlarına kaçmaya zorlayacağını ileri sürmüştür. Ayrıca söz konusu bölgeden bilgi alamadığını bildiren Bay Lamp, Sason’daki durumun yeni bir huzursuzluk doğuracağına emin olduğunu belirtmiş, gönderilerinde 2. Sason İsyanı’nın işaretlerini vermiştir¹⁴.

Yaşanan menfi hadiseler nedeniyle ortaya atılan küçük bir şayia gerek Müslümanlar gerek gayrimüslimler arasında huzursuzluğa neden olmuştur. Bu tür bir örnek 1902 yılının hemen başında yaşanmıştır. İlgili tarihte Erzurum’daki Ermeniler, Müslümanların kendilerini öldürecekleri yönünde duyum almışlardır. Bu yönlü bir şayanın neden yayıldığı bilinmediğinden, yeni Vali Nazım Bey, heyecana sebebiyet veren durumu derhal araştırmıştır¹⁵. Ramazan ayının son günlerine denk gelen bu olayın arkasında, Haşiloğlu adında bir şeyhin olduğu anlaşılmıştır. Haşiloğlu’nun etrafındaki insanlara kâfirleri öldürmenin caiz olduğunu vaaz ettiği iddia edilmiştir¹⁶. Vali, Ermeni ileri gelenlerin de aracılığıyla sükûneti tesis etmiştir¹⁷. Şubat ayında sınırı geçen Ermenilerle ilgili bir takım yazışmalar ele geçirilmiştir. Ardından bazı kişiler sorgulanmıştır. Neticede üç kişi komitacı oldukları şüphesiyle tutuklanmıştır. Vali Nazım Bey, attığı hızlı adımlarla olayların daha büyük sorunlara dönüşmelerini engellemiştir¹⁸.

Basında çıkan haberler de pek tabii bölge insanını, Müslim-gayrimüslim ilişkilerini etkilemiştir. Avrupa basınında, Sultan II. Abdülhamid ve Ermeni patriği arasında sultanın 1902 yılı tahta çıkış yıldönümü merasiminde (cülus-u hümayun) bir görüşmenin

12 *The National Archives (TNA), Foreign Office (FO) 424/202, No. 17/1, Erzurum’a Dair Rapor, 31 Mart 1901, s. 13-14.*

13 Osmanlı ülkesine ilk olarak 1879 yılında dil eğitimi almak için gelen Harry Harling Lamp, uzun yıllar bu topraklarda yaşamış, birçok vilayette çeşitli görevler üstlenmiştir. 22 Temmuz 1899’da Erzurum, Harput, Diyarbakır, Muş ve Van Paşalıklarını kapsayan bölgeye konsolos olarak atanmıştır. Bkz. *The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1904*, ed. Godfrey E. P. Hertslet, London, Seventy-seventh Publication, s. 165.

14 *TNA, FO, 424/202, No. 17/1, Erzurum’a Dair Rapor, 31 Mart 1901, s. 13-14.*

15 *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM), 643/1, Lef: 3, 15 Kanun-ı Sani 1317/28 Ocak 1902.*

16 *TNA, FO, 195/2125, No. 8, Erzurum Vilayetinin Genel Durumu ile İlgili Rapor (1 Ocak-31 Mart 1902), 1 Nisan 1902, s. 92-97.*

17 *BOA, A.MKT.MHM, 643/1, Lef: 3, 15 Kanun-ı Sani 1317/28 Ocak 1902.*

18 *TNA, FO, 195/2125, No. 8, Erzurum Vilayetinin Genel Durumu ile İlgili Rapor (1 Ocak-31 Mart 1902), 1 Nisan 1902, s. 92-97.*

yapıldığı, görüşmede Ermenilerin devlet içindeki hareketlerine ilişkin kısıtlamaların kaldırılacağına konuşulduğu belirtilmiştir. Ermeniler arasında derhal olumlu bir atmosferin oluşmasına sebebiyet veren haber, kısa süre içinde Kafkaslardaki Ermenilere ulaşmıştır. 6-7 Eylül 1902’de çoğu Muş ve Hınıs yerlisi olan yaklaşık 200-300 Ermeni işçi, evlerine dönmek için pasaport talep etmek üzere Kars’taki Osmanlı konsolosluğuna akın etmişlerdir. Konsolosluk görevlileri ise bu yönlü bir emir almadıklarını, konuyla ilgili herhangi bir işlem yapmayacaklarını belirtmişlerdir. Bunun üzerine Ermeniler, sınırı geçmek için toplu olarak hareket edeceklerini bildirmişlerdir. O sırada bölgede bulunun İngiltere’nin Erzurum Konsolosu Lamp¹⁹, Kars kamuoyunun oldukça hareketli, heyecanlı bulunduğunu, iki ila üç bin Ermeni’nin her türlü tehlikeye karşın sınırı geçmeye hazırlanmış olduklarını belirtmiştir. Ancak verilen ihtiyatlı tavsiyeler neticesinde Ermeniler, toplu halde sınırı geçme girişiminde bulunmamışlardır. Bazı Ermeniler ferdi olarak sınırı geçme teşebbüsünde bulunmuşlarsa da Hasankale’de hapsedilmişlerdir. Bazıları Kars’a geri dönmüş, bazı gruplar ise sınırın yakınındaki farklı noktalarda gelişmeleri takip etmek üzere beklemişlerdir²⁰. Konsolos Lamp, bölgedeki Ermenilerin yurtdışındaki arkadaşlarının yanlış faaliyetleri yüzünden acı çektiklerini, Ermeniler için yapılacak en iyi hizmetin ajitasyonu azaltmak ve diğer ülkelerdeki Ermeni destekleyicilerin tüm dikkatleri Ermeni huzursuzluklarına çekmelerini önlemek ve buna ikna etmek olduğunu belirtmiştir²¹.

1903 yılı yaz aylarında Rumeli topraklarında yaşanan huzursuzluklar ve Makedonya’da vuku bulan ayaklanma göz önüne alındığında, aynı dönem Erzurum vilayetinde sükûnetin hâkim olduğu anlaşılmaktadır²². Sason’da ise 1904 yılı isyanı öncesine denk gelen dönemde, halk arasında karışıklık çıkacağı yönündeki söylentiler ve beklenti paniğe neden olmuştur. İngiliz Konsolos Charles S. Hampson²³, bölgedeki Müslüman ve Hristiyanların 1895 yılında yaşanan huzursuzlukların temelini 1894 Sason İsyanı ile atıldığına inandıklarını ve bu olayların yeniden yaşanacağı korkusunun paniğe, dönem dönem de fanatizme kaçan olayların yaşanmasına sebebiyet verdiğini

19 İngiltere’nin Erzurum Konsolosu Lamp’ın Avrupa’dan dönen ailesini getirmek üzere bölgeye gittiği bilinmektedir. Bkz. *BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT)*, 578/47, 1 Eylül 1318/14 Eylül 1902.

20 *TNA, FO*, 195/2125, No. 20, Erzurum Vilayetinin Genel Durumu ile İlgili Rapor (1 Temmuz-30 Eylül 1902), 6 Ekim 1902, s. 221-227.

21 *TNA, FO*, 424/203, No. 120/1, Konsolos Lamb’den Mr de Bunsen’e, 12 Ağustos 1902, s. 122-123.

22 *TNA, FO*, 195/2147, No. 34, Erzurum’a Dair 3 Aylık Rapor, 30 Eylül 1903, s. 383-385.

23 Charles Seymour Hampson, 2 Kasım-30 Aralık 1890 ve 8 Ocak 1891-9 Haziran 1892 tarihlerinde İngiltere’nin Erzurum vekil konsolosluğunu yapmıştır. Ardından Sofya, Bitlis, Manastır, Üsküp, İzmir, Somali Zeyla’da çeşitli görevler üstlenmiştir. Ardından tekrar Erzurum’a dönmüş, 25 Mayıs-1 Kasım 1903 tarihleri arasında İngiltere’nin Erzurum vekil konsolosluğunu üstlenmiştir. Bkz. *The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1905*, ed. Godfrey E. P. Hertslet, Seventy-eighty Publication, London, p. 139.

belirtmiştir. Aynı tarih itibarıyla Sason dağları Ermeni komitacılar ile dolmuştur. Hatta Bay Hampson, askerî yetkililerin göçebe Kürtlerin yardımıyla Ermenilere karşı askerî operasyon düzenleme planlarının, büyükelçilerce durdurulduğunu yazmıştır. Bu süreçte isyan hazırlığı için Ermeni çeteler Rusya sınırından geçmiş, bir kısmı Sason'a ulaşmış, bir kısmı ise sınır dışı edilmiştir. Bay Hampson, Rus makamlarının komitacıların Osmanlı topraklarına girmelerini engellemek için hemen hemen hiç gayret göstermediklerini belirtmiş²⁴, Muş Kumandanı Salih Paşa'nın da Kürtlerin dağları terk etmesinin hemen ardından Ermeni Komitacılara saldırması yönünde emir aldığını, hatta bu bilgileri resmî kaynaklardan öğrendiğini iddia etmiştir²⁵. Bu istihbaratı alan İngiliz Büyükelçi O'Connor, raporun gerçekliği konusunda tahkikat yaptırmıştır. Harbiye nazırı, Muş kumandanının Ermeni komitacılara saldırma için emir almadığını, sadece bu kişilerin Türk topraklarına girmesini önlemek için uygun önlemleri aldığını belirtmiştir. Ancak nazır, bu kişilerin sınırı genellikle iyi silahlanmış olarak geçtiklerini bu nedenle de askerî birliklerin onları zorla geri püskürtmek zorunda kalabileceklerini ifade etmiştir. O'Connor da meseleyle ilgili İngiliz Dışişleri'ne gönderdiği yazıda, "*Yalnızca devrimcilere yönelik olduğu ve barışçıl vatandaşların can ve mallarını tehlikeye atılmasına izin verilmediği sürece, bu tür operasyonlara itiraz edemem*" ifadelerine yer vermiştir²⁶.

30 Eylül 1903 gecesi, iyi silahlanmış 60'ı atlı 80 kadar Ermeni, Kars yolunun güneyindeki sınırı geçerek Rusya'dan Pasinler'e geçmiş ve sınırdan yaklaşık üç saat uzaklıkta olduğu belirtildiği Tahirhoca (Tayhoca/Taihoja) köyüne ulaşmışlardır. Bölgedeki Müslüman köylüler, 40 kadar askerden oluşan bir müfreze gelene kadar grupla çarpışmıştır. 1 Ekim'de Rus hududu yakınlarında Ermeni komitacıları ile Türk birlikleri arasında ciddi bir çatışma meydana gelmiştir. Ermenilerden yaklaşık 35 kişi ölmüştür. Askerler kademeli olarak takviye edilmişlerdir. Olay gecesi komitacılar dağılmış, yaklaşık 15 kişilik küçük bir grup, Yüzveren köyüne çekilmiş ve bir ahıra sığınmışlardır. Karşılarında, devriye gezen birlikler ve yardıma gelenlerle birlikte yaklaşık 100 kişi bulmuşlardır. Ermenilerle çatışma bir gün sürmüş, sonunda Ermeniler dağılmış, çok sayıda kişi ölmüş ve yaralanmıştır. Askerî birlikler de geride ölü ve çok sayıda yaralı bırakmıştır. Yağan şiddetli yağmur askerleri sığınmaya zorlamış, sağ kalan Ermeniler bu durumdan istifade ederek geri çekilmiş ve sınırı geçmişlerdir²⁷. Olaya dair haberler

24 TNA, FO, 195/2147, No. 34, Erzurum'a Dair 3 Aylık Rapor, 30 Eylül 1903, s. 383-385.

25 TNA, FO, 424/205, No. 123/1, Vekil Konsolos Hampson'dan Sir N. O'Connor'a, 18 Eylül 1903, s. 145-146.

26 TNA, FO, 424/205, No. 123, Sir N. O'Connor'dan Landsdowne Markisine, 2 Ekim 1903, s. 145-148.

27 TNA, FO, 195/2147, No. 35, Vekil Konsolos Hampson'dan Sir N. O'Connor'a, 3 Ekim 1903, s. 286-388; TNA, FO, 424/205, No. 137/1, Vekil Konsolos Hampson'dan Sir N. O'Connor'a, 3 Ekim 1903, s. 168; TNA, FO, 424/205, No. 146/1, Vekil Konsolos Hampson'dan Sir N. O'Connor'a, 9 Ekim 1903, s. 175.

akşam saatlerinde Erzurum'a ulaşmıştır. Bir kısım Ermeni, iletişimi sekteye uğratmak, Hasankale'nin en yakın istasyon olması sağlamak için telgraf tellerini kesmişlerdir. Vali asayişini temin etmek üzere Ahmed Abuk Paşa'nın²⁸ komutasında iki piyade bölüğü ve küçük bir süvari müfrezesini bölgeye göndermiştir. Yaşanan olay, Erzurum'da büyük bir endişe yaratmıştır. Bay Hampson, bu olay neticesinde bölgedeki Ermenilerle ilgili "Ermeniler, devrimcilere sempati duyduklarından şüphelenileceğinden ve Müslümanların kendilerine saldırmak için bahane bulacağından korktukları için panik içindeler" ifadelerine yer vermiştir. Ancak Vali Nazım Bey, gerekli tüm önlemleri almış, kısa süre içinde güven ortamını yeniden tesis etmiştir²⁹.

Çatışmadan hemen bir gün sonra 2 Ekim'de, 50 kişilik grup, Rusya'dan Pasinler'e geçmiştir. Yüzveren'in yaklaşık bir saat doğusundaki Komazor köyünde, yeni bir çatışma meydana gelmiştir. Çatışma gün boyunca devam etmiştir. Sonunda komitacılar dağılmıştır³⁰. 4 Ekim günü üçüncü bir grup, güneydoğu istikametinde Eleşkirt'e geçmeye çalışmış; ancak gece askerî birliklerce geri püskürtülmüşlerdir. Rus birliklerinin sınırı tekrar geçenlerin büyük bir kısmını ele geçirdiği ileri sürülmüştür. Vali Nazım Bey, Osmanlı birlikleri ile Ermeni komitacılar arasında çıkan çatışmada birliklerin kayıplarının yaklaşık 40, komitacıların kayıplarının 60'ın üzerinde olduğu belirtmiştir. Gelebilecek saldırılara karşı gerekli tüm önlemler alınmış, ek atlı polisler ile önemli miktarda mühimmat sınıra gönderilmiştir. Biri Hınıs'tan diğeri Dersim'den iki tabur piyade tedbir amaçlı Erzurum'a çağrılmıştır³¹. Hamidiye Alayları'ndan on süvari taburu, sınır boyunca ve Aras bölgesindeki yaklaşık on köye yerleştirilmiştir³². Bu olaylar neticesinde komitacılar, Osmanlı Ermenilerden kendilerine yardım gelmeyeceğini anlamışlar, öte yandan hükümet ve Müslüman ahali, Erzurum'daki Ermenilerin sadakatine dair kanıtlar elde etmişlerdir. Olaylar sırasında halkın genelin sükûnet içinde kalması güven

28 İngiliz Konsolos Shipley, Ahmed Abuk Paşa ile ilgili bir raporunda, "Ermenilerin durumunda, Kürtlerin davranışlarında ve Pasinler Ovası'nın sükûnetinde ne gibi bir gelişme varsa, onun sayesinde. Açık fikirli, adil ve çok çalışkandır. Hem Türklerin hem de Hıristiyanların kendisine tapıtığını ve Kürtlerin ondan çok korktuğunu söylemek abartı olmaz. Ancak çok engellenmektedir... Öte yandan itiraf etmek gerekir ki, kendisine sık sık söylendiği üzere Ahmed Paşa çok hızlı hareket etmektedir. Burada lüzumsuz enerji, tahammülsüzlük ve sabırsızlık olarak görülen şeylerin bir kısmına bulaşmıştır, "yavaş" olmayı unuttuğu; Mareşal'e (Zeki Paşa) ve Vali'ye (Nazım Bey) muhalefetine çok ileri gitmesinden korkulmaktadır. Çerkes olmasına rağmen kendi yıkımına neden olabilir." ifadelerine yer vermiştir. Bkz. *TNA, FO, 195/2173*, No. 47, A. Shipley'den O'Conar'a, 1 Temmuz 1904, s. 91-98.

29 *TNA, FO, 195/2147*, No. 35, Vekil Konsolos Hampson'dan Sir N. O'Conor'a, 3 Ekim 1903, s. 286-388; *TNA, FO, 424/205*, No. 137/1, Vekil Konsolos Hampson'dan Sir N. O'Conor'a, 3 Ekim 1903, s. 168; *TNA, FO, 424/205*, No. 146/1, Vekil Konsolos Hampson'dan Sir N. O'Conor'a, 9 Ekim 1903, s. 175.

30 *TNA, FO, 424/205*, No. 137/2, Vekil Konsolos Hampson'dan Sir N. O'Conor'a, 6 Ekim 1903, s. 168-169.

31 *TNA, FO, 424/205*, No. 146/1, Vekil Konsolos Hampson'dan Sir N. O'Conor'a, 9 Ekim 1903, s. 175.

32 *TNA, FO, 424/205*, No. 159/1, Vekil Konsolos Shipley'den Sir N. O'Conor'a, 4 Kasım 1903, s. 187; *TNA, FO, 424/205*, No. 159, Sir N. O'Conor'dan Landsdowne Markisine, 17 Kasım 1903, s. 187.

verici ortamın hemen tesis edilmesini sağlamıştır³³. Bay Hampson, operasyonlarda Abuk Ahmet Paşa'nın takdire şayan tutumu ve sıkı emirleri sayesinde askerî birliklerin yağma ve aşırılıkta bulunmadıklarını belirtmiş, komitacıların ise Sason'a kaçtıkları yahut köylerde saklandıklarına dair duyular aldığını bildirmiştir³⁴. Kendisine ulaşan bilgiye göre 5.000 ila 6.000 kişi arasında olan Sason'daki komitacılar, son zamanlarda sayıca artmış ve güç olarak büyük bir kazanım elde etmişlerdir. Ayrıca komitacıların tamamının iyi silahlanmış, talimli ve organize olduğunu iddia edilmiştir. Hampson yazısının devamında “*Muş Ovası'nın güneyindeki dağların tamamına hâkimdirler ve yetkileri ovadaki birçok köye ve büyük ölçüde Muş kasabasına kadar uzanır. Şefleri Andronik-Antranik³⁵, çok yetenekli bir adamdır ve itaatkârdır. Askeri teşkilat, Rus ordusunda bulunan ve subay olduğu söylenen Kafkas Ermenilerinden Toumanoff adlı bir kişinin komutasındadır. “Fedai”lerin planları ne olabilir, söylemeye dilim varmıyor; ancak bu haberler doğrusya, yakın gelecekte bu ülkede önemli bir rol oynamalarının bekleneceği kesin görünüyor.*” ifadelerine yer vermiştir³⁶. Bu teşkilatlanma ile Ermeni komitacılarının 2. Sason İsyanı'nın temellerini attıkları açıkça görülmektedir.

1903 yılı yaz aylarında Erzincan ve ahalesinde endişe verici olaylar yaşanmıştır. Bölgede iki Kürt öldürülmüş, kurbanlardan birinin cesedi bir Ermeni evinin kuyusunda bulunmuştur. Meselenin Ermeni komitacılarının işi olduğu amacın ise Kürtlerin misilleme yapmasını sağlamak ve karışıklığa yol açmak olduğu belirtilmiştir. Bu gerçekler belgelerle desteklenmiştir. Vali, bölge Ermenilerinin komitacıların yaptıklarını onayladıklarını ve onlara hiçbir şekilde yardıma bulunmayacaklarını, bu nedenle komitacıların planlarında başarılı olamayacağını bizzat Konsolos Hampson'a iletmıştır. Konsolos, valinin görüşünden dolayı memnuniyet duyduğunu, ülke dışından gelen kışkırtıcıların tutuklanıp hak ettikleri şekilde ağır muamele görmelerini umduğunu ve yetkililerin Kürtlerin misilleme yapmasını önlemek için ellerinden gelen her şeyi yapacaklarına emin olduğunu büyükelçiye bildirmiştir³⁷. Erzincan'da yaşanan bu olaydan sonra bölgeden menfi haberler gelmeye devam etmiştir. Erzincan'da bulunan bir manastırın Kürtler tarafından yağmalandığı iddia edilmiştir. Ancak inceleme yapıldığında iki Kürt'ün

33 TNA, FO, 424/205, No. 146/1, Vekil Konsolos Hampson'dan Sir N. O'Conor'a, 9 Ekim 1903, s. 175.

34 TNA, FO, 424/205, No. 146, Sir N. O'Conor'dan Landsdowne Markisine, 2 Ekim 1903, s. 174-176; TNA, FO, 424/205, No. 146/2, Vekil Konsolos Hampson'dan Sir N. O'Conor'a, 13 Ekim 1903, s. 176.

35 Antranik, 1866'da Şarki Karahisar'da doğmuş, genç yaşta Taşnak Komitesine girmiştir. Bir Türk'ü öldürdüğü için hapse atılmış, komite tarafından hapisten kaçırılmış ve ardından Batum'a geçmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda Alay Kumandanlığı'na yükselmiştir. Yukarıda bahsi geçen dönemde ise yeni yeni ön plana çıkmaya başlamıştır. Bkz. Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, 7. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2012, s. 251.

36 TNA, FO, 424/205, No. 151/1, Vekil Konsolos Hampson'dan Sir N. O'Conor'a, 19 Ekim 1903, 181-182.

37 TNA, FO, 424/205, No. 50/1, Vekil Yardımcı Konsolos Tyrrell'dan Sir N. O'Conor, 1 Haziran 1903, s. 71.

öldürülmesinden dolayı intikam almak isteyen bir grup Kürt'ün Erzincan yakınlarında bulunan Surp Hagop Manastırı'na gidip katır ve bazı önemsiz eşyalar çaldıkları öğrenilmiştir. Bu olay sırasında kimse öldürülmemiş yahut yaralanmamıştır³⁸. Konsolos Hampson, Erzincan'da iki Kürt'ün öldürülmesiyle neticelenen olayın Rusya'daki ihtilalcilerle mektuplaşan “*bir dizi aptal genç*” Ermeni'nin tutuklanmasıyla sona erdiğini, aslında meselenin hem Müslümanlar hem de Ermeniler tarafından sevilmeyen, fiili kötü yönetimin yanında incelikten azade Erzincan mutasarrıfının görevden alınması için yapılan entrikaların sonucu olduğunu belirtmiştir³⁹. Bu hususta Vali Nazım Bey de Mutasarrıf Tevfik Paşa'nın iktidarının Erzincan sancağını yönetmeye yeterli olmadığını düşünmekteydi. Bu nedenle Erzincan mutasarrıflığına uygun birinin atanmasını talep etmiş ve ardından Erzincan mutasarrıflığına, Bayezid Sancağı Mutasarrıfı Mahmud Arif Paşa tayin edilmiştir⁴⁰.

1903 yılında olduğu gibi, 1904 yılının hemen başlarında Sason'dan endişe verici haberler gelmeye başlamıştır. İngiltere'nin Bitlis Yardımcı Konsolosu Walter John Heathcote, karlar erir erimez yani Mayıs ayının ortalarına doğru birliklerin, Sason'daki komitacılara saldıracığına dair güvenilir bir kaynaktan bilgi aldığını bildirmiştir. Ancak İstanbul'dan kesin emir gelmedikçe 4. Ordu Komutanı Mareşal Zeki Paşa'nın Sason'daki “*eşek arısı yuvasına*” parmağını sokmayacağını, konumunu, itibarını ve hayatını riske atmayacağını belirtmiştir⁴¹. Bu haberler üzerine İngiliz Büyükelçi O'Conor derhâl Sadrazam Ferid Paşa ile görüşmüştür. Sadrazam, komitacıların eylemi kaçınılmaz hale gelmedikçe müdahalenin gerçekleşmeyeceğini net bir şekilde büyükelçiye bildirmiştir. Büyükelçi mecbur kalınmadıkça, Kürt aşiretlerinin yağmalarına neden olabilecek askerî tedbirlere başvurulmamasını talep etmiştir⁴². Sadrazam Ferid Paşa, Vilâyât-ı Sitte valilerinden gelen bölgelerinin sükûnetli olduğunu bildiren bir dizi telgrafı büyükelçiye iletmiştir. Erzurum valisi, yurtdışındaki Ermeni Komitelerinin bir yıldır vilayette propagandalarını yaymak için uğraştıklarını, silah ve diğer yardım vaadiyle Ermenileri harekete geçirmek için çaba sarf ettiklerini ve bu girişimlerin Müslüman nüfusu misillemeye yöneltebileceğini bildirmiştir. 1903 yılı yaz aylarında Ermeni komitacılar Rus sınırını geçip, Erzurum vilayetine girdiklerinde alınan önlemler ile komitacılar dağıtılmış, bunları barındıran köylüler dahi herhangi bir menfi girişimle karşılaşmamışlardır. Bu

38 TNA, FO, 424/205, No. 77/1, Pro-memoriâ, 5 Ağustos 1903, s. 100; TNA, FO, 424/205, No. 77/2, Vekil Konsolos Hampson'dan Sir N. O'Conor'a, 29 Temmuz 1903, s. 100.

39 TNA, FO, 195/2147, No. 34, Erzurum'a Dair 3 Aylık Rapor, 30 Eylül 1903, s. 383-385.

40 BOA, Babiali Evrak Odası Evrakı (BEO), 2137/160225, 28 Temmuz 1319/10 Ağustos 1903.

41 TNA, FO, 424/206, No. 13/1, Konsolos Shipley'den Sir N. O'Conor'a, 26 Şubat 1904, s. 17.

42 TNA, FO, 424/206, No. 13, Sir N. O'Conor'dan Lasdonwe Markisine, 9 Şubat 1904, s. 16-17.

tür çetelerin sınırı geçmelerini önlemek için sıkı tedbirler alınmıştır⁴³. 1903 yılında yetkililerin Pasinler bölgesindeki huzursuzlukları önlemek için aldıkları önlemler olumlu sonuçlar vermiştir⁴⁴. Vali, Pasinler ve Hınıs bölgelerinde devriye gezmiş ve bölgedeki aşiretleri kontrol etmek için müşirin mutabakatı ile aldığı önlemler tam bir başarı ile karşılanmıştır. Silah taşınmasını önemli ölçüde sınırlandırmıştır⁴⁵.

Erzurum Yardımcı Konsolosu A. Shipley⁴⁶, vilayetin mevcut durumuyla ilgili görüşlerini 1904 yılı mart ayında Vali Nazım Bey ile yaptığı görüşmede kendisine iletmıştır. Aslında bu görüşler, son üç ay içerisinde konsolosun valiye ilettiklerinin bir özeti niteliğindedir. Bay Shipley, vilayette işlerinin kötüye gittiğini, vilayet yönetiminin oldukça kötü olduğunu, iyi miktarlarda rüşvet verilmeden hiçbir işin yapılmadığını, adaletin temin edilemediğini, polis ve jandarmadaki yolsuzluğun çok ciddi bir noktaya ulaştığını belirtmiştir. Ayrıca Müslüman ahalinin bu duruma Hristiyan ahalden daha öfkeli olduğunu, gereksiz tutuklanmaların ve Kürtlerin tutumlarının Ermeni komitacıların sayılarını hızla artırdığını ileri sürmüştür. Bay Shipley, Erzurum'un aydın ileri gelenleri hariç, özellikle asker, polis ve jandarma mensuplarının, Ermenilerin imhası için yakında Padişah'tan emir geleceğine dair büyük ve sürekli büyüyen bir beklenti içinde olduklarını ileri sürmüştür. Vali, Müslümanların Ermenilerin imhası için emir bekledikleri yönündeki ifadelerinin abartıdan ibaret olduğunu kendisine ifade etmiştir⁴⁷. Dönem itibarıyla bölgedeki Müslümanların harekete geçmesine sebebiyet verecek olaylar yaşanmaya devam etmiştir. Erzurum vilayetinin merkezinde 27 Mayıs Cuma günü bazı Ermenilerin, Hz. Muhammed'in anısına büyük bir hakarete bulduklarına dair bir söylenti yayılmıştır. Bu haber üzerine vali hemen tahkikat yaptırmıştır⁴⁸. Tahkikat neticesinde, Mıgırdiç adlı kunduracı ile biraderinin imal ettikleri potinlerin altına “Ya

43 *TNA, FO, 424/206, No. 29, Sir N. O'Conor'dan Lasdonwe Markisi'ne, 22 Mart 1904, s. 26-28.* Sason'da vuku bulan ikinci isyanın temellerini çok önceye götürebilmekle beraber, isyanın son merhalesinin 1903 yılının sonlarında Antranik önderliğinde komitacıların bölgeye yayılan faaliyetleri olduğunu söyleyebiliriz. 13 Nisan 1904'de isyancılar üzerine askerî birlikler gönderilmiştir. İsyancılar fazla tutunamamışlarsa da çarpışmalar, ağustos ayına kadar devam etmiştir. Ardından isyanın lideri Antranik, Kafkasya'ya kaçmıştır. Bkz. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1976, s. 522-524; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası...*, s. 252.

44 *TNA, FO, 424/205, No. 50, Sir N. O'Conor'dan Landsdowne Markisine, 16 Haziran 1903, s. 70-71; TNA, FO, 424/205, No. 50/1, Vekil Yardımcı Konsolos Tyrrell'dan Sir N. O'Conor, 1 Haziran 1903, s. 71; BOA, Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Mütferrik (DH.TKM.M), 145/48, 3 Mayıs 1319/16 Mayıs 1903.*

45 *TNA, FO, 195/2147, No. 34, Erzurum'a Dair 3 Aylık Rapor, 30 Eylül 1903, s. 383-385.*

46 Selanik, Üsküp, Diyarbakır gibi çeşitli bölgelerde konsolosluk yapan Avalon Shipley, 2 Kasım 1903'te İngiltere'nin Vekil Konsolosu olarak Erzurum'a atanmıştır. Bkz. *The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1906*, ed. Godfrey E. P. Hertslet, Seventy-ninth Publication, London, p. 351.

47 *TNA, FO, 424/206, No. 29, Sir N. O'Conor'a Konsolos Vekili Shipley'e, 16 Ocak 1904, s. 27-28.*

48 *TNA, FO, 424/206, No. 94/1, Vekil Konsolos Shipley'den Sir N. O'Conor'a, 4 Haziran 1904, s. 81.*

Muhammed” ismiyle mühür vurdukları tespit edilmiştir⁴⁹. Bu durum Müslümanları çileden çıkarmıştır⁵⁰. Kunduracılar Müslüman ahalinin heyecanına sebebiyet verdikleri için derhal tutuklanıp, adliyeye sevk edilmişlerdir⁵¹. Kunduracılar mühür bastıklarını inkâr etmemişler; ancak Osmanlıca okuyamadıkları için bu mühürü cehaletle kullandıklarını beyan etmişlerdir. Vali ise meselenin sokaklarda tartışılmasını engellemek amacıyla çok sayıda sivil polis görevlendirmiş ve sükûneti tesis etmeye çalışmıştır. İki Ermeni kunduracının, Ermeni Komitelerin emirleri doğrultusunda, kargaşa çıkarmak amacıyla hareket ettikleri iddia edilmiştir. Konsolos Shipley’de bu iddianın doğru olduğunu beyan etmiştir⁵². Bu teşebbüs, Müslüman ahaliyi galeyana getirmek maksadıyla yapıldığı için genel bir olaya sebebiyet vermemek adına kunduracıların kısa süre içinde Erzurum’dan çıkarılarak, başka bir vilayete nakilleri uygun görülmüş, gittikleri yerde yargılanmaları, ilgili kanun maddesine göre cezalandırılmalarına karar verilmiştir⁵³. Kunduracıların Musul’a gönderilmeleri yönünde talimat verilmiştir⁵⁴.

1904 yılı mayıs ayı son günlerinde çok sayıda Ermeni, yerel tahmine göre 1.500 kişi sınır boylarında yoğunlaşmıştır. Sınır karakollarını oluşturan Rusların, bunlarla baş edemeyecekleri iddia edilmiş, Hudut Komutanı Ahmet Paşa, 29 Mayıs günü Hasankale’ye gitmek için Erzurum’dan ayrılmıştır⁵⁵. 1904 yılı Haziran ayında Hudut Komutanı Ahmet Paşa ve Kuteh’teki birliklerin komutanı Halil Efendi ile Ermeni Komitacılar arasında çatışmalar yaşanmıştır. Bölgeyi gezen Konsolos Shipley, Rusların, komitacıların köylerde toplanmasını ve Kars’ta örgütlenmelerini çok kolay şekilde engelleyebilecek güçte iken, bunları durdurmak için ciddi bir çaba göstermediklerini ifade etmiştir⁵⁶. Çatışmalar, temmuz ayında da devam etmiş⁵⁷, çatışmalar sırasında Binbaşı Hulusi Bey ağır yaralanmış, iki gün sonrada vefat etmiştir. Bay Shipley, kunduracı olayından sonra, bu haberin de Ermeni ajanlar vasıtasıyla halk arasında hızlı bir şekilde yayıldığını, Ermeni ajanların Müslüman ahaliyi galeyana getirmeye çalıştığı ileri sürülmüştür. Bu dönemde Ermeni ileri gelenlerin korkuları Ermeni cemaati tedirgin etmiştir. Zira Ermeni

49 *BOA, A.MKT.MHM*, 643/28, 17 Mayıs 1320/30 Mayıs 1904; *BOA, DH.TMİK.M.173/11*, Lef: 2, 19 Mayıs 1320/1 Haziran 1904.

50 *TNA, FO*, 195/2173, No. 47, A. Shipley’den O’Conar’a, 1 Temmuz 1904, s. 91-98.

51 *BOA, Zabtiye Nezareti Evrakı (ZB)*, 423/36, 24 Haziran 1320/7 Temmuz 1904.

52 *TNA, FO*, 424/206, No. 94/1, Vekil Konsolos Shipley’den Sir N. O’Conor’a, 4 Haziran 1904, s. 81.

53 *BOA, İrade Hususi (İ.HUS)*, 117/43, 16 Mayıs 1320/29 Mayıs 1904; *BOA, A.MKT.MHM.643/28*, 17 Mayıs 1320/30 Mayıs 1904.

54 *TNA, FO*, 424/206, No. 94/1, Vekil Konsolos Shipley’den Sir N. O’Conor’a, 4 Haziran 1904, s. 81.

55 *TNA, FO*, 424/206, No. 89/1, Vekil Konsolos Shipley’den Sir N. O’Conor’a, 31 Mayıs 1904, s. 78.

56 *TNA, FO*, 424/206, No. 94/1, Vekil Konsolos Shipley’den Sir N. O’Conor’a, 24 Haziran 1904, s. 107-109.

57 *TNA, FO*, 424/206, No. 150, Sir N. O’Conor’dan Lansdowne Markisine, 2 Ağustos 1904, s. 134; *TNA, FO*, 424/206, No. 150/1, Vekil Konsolos Shipley’den Sir N. O’Conor’a, 22 Temmuz 1904, s. 134.

“Sanasaryan” okul yöneticileri, her sene gittikleri kampa 1904 yılı yaz aylarında korkup gitmemişlerdir. Yöneticilerin çekincelerinde Sason'da yaşanan isyanın da payı olduğu düşünülmekle birlikte, bu geri adım Ermeni komitacılarca cesaret vermiştir⁵⁸.

2. Aşiretler Arası Çatışmalar, Asayiş ve Güvenlik Problemleri

Kürt Aşiretleri, gerçek yahut gerçek olduğu varsayılan müşterek bir ataya dayanan ve akrabalık temelinde örgütlenmiş genellikle toprak bütünlüğü olan kendine özgü dâhili yapıya sahip sosyo-politik birimlerdir⁵⁹. Değişken, durumsal, kapalı ilişkiler ve geçişlilikler bütünü halinde varlıklarını sürdüren bu aşiretler oldukça karmaşık bir geçmişe sahiplerdir⁶⁰. Doğal çevre, kent ve devletle kurdukları ilişkiler de büyük çeşitlilik arz etmiştir⁶¹. Bu karmaşık geçmiş ve yapılanmayla birlikte aşiretler arasında devamlı çatışmalar yaşanmıştır. Çatışmaların kapsamlı bir kataloğunu sunmanın zorluğuyla birlikte bu çatışmaların nedenini de belli maddeler altında sıralamak oldukça güçtür. Bu nedenle burada yalnızca aşiretler arasında çatışmalara yol açan temel etkenlerden bazılarını vermekle yetineceğiz. Aşiretler arası rekabet ve güç gösterisi, aşiretler arası mezra kavgaları ve kan davaları, merkezi gücün zayıflaması, aşiretten ayrılma ve yeni mezra bulma gibi çeşitli sosyal ve ekonomik nedenler aşiretler arası çatışmalara yol açan temel etkenlerdir⁶². Bu çatışmaları aşiretler arasında yaşanan olağan çatışmalar olarak değerlendirmenin yanında Hamidiye Alayları arasında yaşanan husumetlerin belli başlıları olarak da ifade edilebilir.

Kürt aşiretleri arasında meydana gelen olağan çatışmalar, kış aylarında kısmi sükûnet evresine girmektedir. Ancak 1902 yılı kışında aşiretler arasında sular durulmamış, çatışmalar tüm hızıyla devam etmiş, bu süreçte pek çok çatışma yaşanmıştır. Bunlardan biri, Hamidiye Alayları'nın 34 ve 35. alaylarını oluşturan Zirkanlı/Ziriki Aşireti'nin iki alayı arasında yaşanmıştır. İki alay arasındaki rekabet, 1899 yazında bir dizi çatışmaya yol açmıştır. Çatışmalar sırasında 34. Alay'ın aşiret komutanı Mustafa Bey öldürülmüştür. 35. Alay Kaymakamı Kulihan Bey, iki yıl kadar Erzurum'da hapsedilmiş, ardından serbest bırakılmıştır. Konsolos Lamp, iki grup arasındaki husumetle ilgili olarak Mustafa Bey'in yandaşlarının Kulihan Bey'den intikam almak için uygun bir fırsat

58 TNA, FO, 195/2173, No. 47, A. Shipley'den O'Conar'a, 1 Temmuz 1904, s. 91-98.

59 Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, 9. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 82.

60 Suavi Aydın-Erdal Çiftçi, *Fihristü'l Aşâir*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021, s. 16.

61 Martin Van Bruinessen, “Kürt Aşiretlerinin Muhtelif Tezahürleri”, *Aktör, Müttefik, Şaki Kürt Aşiretleri*, der. Tuncay Şur-Yalçın Çakmak, İletişim Yayınları, İstanbul, 2022, s. 13.

62 Yunus Şahin, “Aşiretler Arası Çatışma ve Yağmalama Kültürü: Rişvan Aşireti Örneği”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 42, 2018, s. 359.

beklediklerini belirtmiştir⁶³. Zirkanlı Aşireti'ne mensup 34. ve 35. Hamidiye alayları arasındaki kan davası, 1902 yılı şubat ayının sonlarına doğru yeni bir çatışmanın yaşanmasına sebebiyet vermiştir⁶⁴. Aynı yılın mayıs ayında Zirkanlı Aşireti'nden 34. Alay, Pasinler'e geçerek Kaskanlı'ya baskın yapmış, 61. Alay Binbaşısı Budakoğlu Osman Ağa'nın iki yüz baş sığırını çalmışlardır. Baskın sırasında Osman Ağa'nın üç adamı öldürülmüş ve üç adamı yaralanmıştır. Bu süreçte Hasenanlı Aşireti'nden olan 27. ve 28. alaylar arasında da çatışmalar devam etmiş, geçici de olsa kısmi barış sağlanmıştır⁶⁵. Aynı yılın haziran ayında, Jandarma Komutanı Ahmed Paşa, Kozlıcan haydutlarının tahribatından ciddi şekilde zarar gören Kiğı'ya büyük bir kuvvetle gitmiştir. Bölgede incelemeler yaptıktan sonra Erzurum'a geri dönmüştür⁶⁶. Muş Kumandan Vekili Salih Paşa, Erzurum, Bitlis ve Muş sancağında asayişin berkemal olduğunu bildirmiştir⁶⁷. Yılın sonlarına doğru Bayezid yolunun güvensizliği had safhaya çıkmış ve değerli mal kervanları, hükümet koruması olmadan bölgeden geçmekte tereddüt etmişlerdir. Alaylar arasındaki çatışmalar devam etmiş, 62. Hamidiye Alayı Kaymakamı Ağa Bey, kendi alayından Hasan Han (Şadilli) ve Hamidiye Alayı mensubu olmayan Gordika'dan aldığı üç yüz kişilik bir grupla 61. Alay Kaymakamı Reşid Bey'e ait dört küçük köyü yağmalamış, Reşid Bey'in iki-üç adamını öldürmüştür. Konuyla ilgili Lamp, "*Hükümetin eylemi, her zamanki gibi, zarar gören tarafın saldırganlardan intikamını almasını önleme çabasıyla sınırlı kalmıştır.*" ifadelerine yer vermiştir⁶⁸. Bölgeden alınan yağma, baskın ve aşiretler arası husumete yönelik haberler üzerine İngiliz Büyükelçisi N.R. O'Conor, Erzurum Genel Konsolosu Lamp'den konsolosluk bölgesindeki Kürt aşiretleriyle ilgili ayrıntılı bir rapor hazırlamasını istemiştir. Bay Lamp hazırladığı raporunda bölgedeki en etkili üç aşiret olan Hayderanlı, Celali ve Hasenanlı aşiretlerine ait ayrıntılı bilgilere yer vermiştir⁶⁹.

63 TNA, FO, 424/203, No. 11, Sir N. O'Conor'dan Landsdowne Markisi'ne, 20 Ocak 1902, s. 12-15.

64 TNA, FO, 195/2125, No. 8, Erzurum Vilayetinin Genel Durumu ile İlgili Rapor (1 Ocak-31 Mart 1902), 1 Nisan 1902, s. 92-97.

65 Erzurum ve çevresinde vuku bulan cinayetlerin mühim bir kısmı hayvan gaspı meselesinden kaynaklanmıştır. Bkz. BOA, DH.MKT, 594/59, 29 Eylül 1318/12 Ekim 1902.

66 TNA, FO, 195/2125, No. 15, Erzurum Vilayetinin Genel Durumu ile İlgili Rapor (1 Nisan-30 Haziran 1902), 30 Haziran 1902, s. 155-160. Erzurum'da bulunan jandarma kışlasının görünüşü için bkz. Ek 1.

67 BOA, Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 230/142, 20 Mayıs 1318/2 Haziran 1902.

68 TNA, FO, 195/2125, No. 23, Erzurum Vilayetinin Genel Durumu ile İlgili Rapor (30 Eylül-31 Aralık 1902), 31 Aralık 1902, s. 314-317.

69 TNA, FO, 424/203, No. 11/1, Konsolos Lamb'ten Sir N. O'Conor'a, 21 Aralık 1901, s. 12-13.

Aşiret İsmi	Aile Sayısı	İkamet Eftiklileri Bölge	Göçebe ya da yerleşik	Mezhep	Hamidiye Alay Numarası	Alay Komutanı	Diğer Reisler
Hayderanlı Aşireti'nin Alt Bölümleri⁷⁰							
Ademanlı	500	Gavur ve Ala Dağ	Göçebe	Sünni	9.	Mehmed Bey	
					10.	Mustafa Bey	
					11.	Hüseyin Bey	
Başmanlı	300	Gavur ve Ala Dağ	Göçebe	Sünni	12.		Muhammed Ağa
Zarova	800	Diyadin ve Tuji Yaylası	Göçebe	Sünni	14.		Mirza Ağa
Dersimli⁷¹							
Arel ve Salan	200	Kozlitchan/ Kuzucan (?)	Yerleşik	Kızılbaz			Yusuf Ağa
Çerikanlı	500						Haydar Ağa
Şahkenideresi (?)	300						Halil Ağa
Celali⁷²	2.000	Bayezid Sancağı	Göçebe	Sünni	37.	Şeyh Salih Bey	Ahmed Ağa
					38.	İbrahim Bey	
Cemadanlı/ Cemedanlı⁷³	300	Eleşkirt	Göçebe	Sünni. Bazı Yezidilerde dâhildir	8.	Mehmed Bey	Maksud Ağa Zade ve Hüseyin Ağa
Cibranlı							

70 Tüm kuzey aşiretlerinin en güçlüsü, 5.000'den fazla çadırı olan Hayderanlılar, Van vilayetinde ikamet etmektedirler. Ancak bazı alt birimleri Bayezid sancağına yayılmıştır ve Hamidiye'ye sağladığı on iki alaydan beşinin alay merkezleri Erzurum'da bulunmaktadır. Bkz. *TNA, FO*, 424/203, No. 11/2, Erzurum Vilayetinde Önemli Kürt Aşiretlerinin Listesi, 31 Aralık 1901, s. 14.

71 Dersim, Harput Vilayetinin bir sancağıdır. Ancak bahsi geçen aşiretler, Erzincan sancağının Kozlitchan/Kuzucan kazasında ikamet etmişlerdir. Haydar Bey, oldukça geniş bir nüfuzla sahiptir. Bkz. *TNA, FO*, 424/203, No. 11/2, Erzurum Vilayetinde Önemli Kürt Aşiretlerinin Listesi, 31 Aralık 1901, s. 14.

72 Çok güçlü bir aşiret olan Celalilerin önemli bir kesimi İran topraklarında ikamet etmektedir. Bkz. *TNA, FO*, 424/203, No. 11/2, Erzurum Vilayetinde Önemli Kürt Aşiretlerinin Listesi, 31 Aralık 1901, s. 14.

73 Cemedanlı Aşireti'nin başka bir kesimi (200 aile) Rusya'da ikamet etmektedir. Bkz. *TNA, FO*, 424/203, No. 11/2, Erzurum Vilayetinde Önemli Kürt Aşiretlerinin Listesi, 31 Aralık 1901, s. 14.

Barazlı	150	Varto ve Bingöl Dağı	Yarı Göçebe	Sünni			İbo, Mehmed ve Derviş ağalar ve Mehmed Efendi
Bilikli	200				31.	Ahmet Ağa	
Mamanlı	50				32.	Selim Bey	
Mamekanlı	500				33.	Ahmed Fenni Bey	
Seyidanlı	120						
Cunanlı	370	Kiğı Kazası ⁷⁴	Yarı Göçebe	Sünni			Bazoğlu Amo
Maksudanlı	400				36.	Halid Bey	
Halilhanlı	300						
Kara Papak Saraylı ⁷⁵	750	Antab Kazası	Yarı-göçebe	Şii	6.	Han Baba Bey	
					7.		
Kerasourli		Kiğı Kazası	Yarı-göçebe	Sünni			
Kiazili		Kiğı Kazası	Yarı-göçebe	Sünni			
Şadilli		Kiğı Kazası	Yarı-göçebe	Sünni			Yazıcı-oğlular İsmail, Süleyman, Said, Reşid ve Ahmed beyler
Partikan		Kiğı Kazası	Yarı-göçebe	Kızılbaş			
Khormaklı		Kiğı Kazası	Yerleşik				
Kaskanlı ⁷⁶	700	Pasinler	Yarı-göçebe		61.	Reşid Bey	

74 Ünlü şakilerdir. Şaki Derviş Tanas, 36. Alay Kaymakam Halid Bey'in hizmetkârıdır. Bkz. *TNA, FO*, 424/203, No. 11/2, Erzurum Vilayetinde Önemli Kürt Aşiretlerinin Listesi, 31 Aralık 1901, s. 14.

75 Terek'ten gelen muhacirlerdir. Kafkasya'da 27.000 Kara-Papak bulunmaktadır. Bkz. *TNA, FO*, 424/203, No. 11/2, Erzurum Vilayetinde Önemli Kürt Aşiretlerinin Listesi, 31 Aralık 1901, s. 14.

76 Kaskanlıların 750 kadar ailesi Rusya'da ikamet etmektedir. Bkz. *TNA, FO*, 424/203, No. 11/2, Erzurum Vilayetinde Önemli Kürt Aşiretlerinin Listesi, 31 Aralık 1901, s. 15.

Pisyanlı	200	Tercan Kazası	Yerleşik	Kızıılbaş			Kasım oğlu Abdurrahman
Sipiki/Sibkanlı/ Sipki	800	Antab	Yerleşik ve Yarı-göçebe	Sünni	1.	Hüseyin Bey	Şemdin ağazade Hüseyin Ağa
					2.	---	Ali Toroun Beyzade Hüseyin Ağa
					3.	Hasan Bey	Hacı Yusufzade Mehmed Paşa
Sivganlı	300	Pasin	Yerleşik ve Yarı-göçebe	Sünni			
Zilanlı ⁷⁷	1.500	Eleşkirt ve Pasin	Yarı-göçebe	Sünni	4.	Selim Paşa	Eyüp Paşa (Her ikisi için)
					5.	Hüseyin Bey	
Zimnikli		Kığı Kazası	Yerleşik	Sünni			İskender, İsmail ve Hacı Mahmud
Ziriki/Zirkanlı ⁷⁸	600	Tekman ve Hınıs	Yerleşik	Sünni	34.		
					35.	Guli/Kuli Han Bey	
Hasenanlı	1.500	Malazgirt	Yerleşik	Sünni	26.	İsmail Bey	
					27.	Fetullah Bey	Rıza Bey
					28.	Mahmud Emin B.	
					29.	Tacdettin B.	
					30.	Ayaz Bey	

Tablo 1: Konsolos Lamp'ın Kürt Aşiretleriyle ilgili hazırladığı tablo⁷⁹

77 Zilanlıların 400 kadar ailesi Rusya'da ikamet etmektedir. Bkz. *TNA, FO, 424/203, No. 11/2, Erzurum Vilayetinde Önemli Kürt Aşiretlerinin Listesi, 31 Aralık 1901, s. 15.*

78 34. Alay Kaymakamı Mustafa Bey'dir. 1899'da Guli Han'ın adamları tarafından öldürülmüştür. Bkz. *TNA, FO, 424/203, No. 11/2, Erzurum Vilayetinde Önemli Kürt Aşiretlerinin Listesi, 31 Aralık 1901, s. 15.*

79 *TNA, FO, 424/203, No. 11/2, Erzurum Vilayetinde Önemli Kürt Aşiretlerinin Listesi, 31 Aralık 1901, s. 14-15.* Ayrıca Dr. Jelle Verheij'in İngiliz Konsolosluk raporlarını temel alarak hazırladığı 19. yüzyıl aşiret indeksi için bkz. "Tribes Index", *Jelle Verheij, Historian* (Çevirimiçi), <https://www.jelleverheij.net/research-tools/tribes-index/index.html>, Erişim Tarihi: 05.02.2023.

Haydaran Aşireti ile Celali Aşireti arasında yıllara dayanan husumet, İran sınırı boyunca yer alan otlaklarla ilgiliydi. Yukarıda bahsi geçen aşiretlerin neredeyse tamamı, komşularıyla veya kendi aralarında sık sık küçük çaplı mücadelelere girişmişlerdir. Kan davalarının genel olarak, kişisel kıskançlık yahut ağalar arasındaki diğer özel çekişmelerden kaynaklandığı ileri sürülmüştür. Konsolos Lamp, husumetin asıl nedeninin taraflarca bilindiğini, Osmanlı makamlarının dahi bazı özel durumlar hariç bu tür husumetlerle ilgilenmediğini belirtmiştir. Ağırlıklı olarak Bitlis vilayetinin Malazgirt kazasında yerleşik olan Hasenanlılar, tüm bu aşiretlerin en çalkantılı ve kavgacı olanı olarak lanse edilmiştir. Sofi Han ve soyundan gelenler ile yine Hasenanlı başka bir grup arasında otuz yılı aşkın süre kan davası devam etmiştir. Hasenanlı Aşireti'nin büyük bir bölümü at meselesi yüzünden Vartolu Cibranlılarla mücadeleye girişmiş ve bu mücadelede on dokuz kişi hayatını kaybetmiştir. Aynı yıl Acemoğlu ailesi, Sibkanlı Aşireti ile çarpışmıştır. Çarpışma sonucunda Acemoğullarından yirmi yedi, Sibkanlılardan kırk sekiz kişi hayatını kaybetmiştir⁸⁰.

Bay Lamp raporunda aşiretler arası husumetlere dair bazı diğer örneklere de yer vermiş; güney ve doğu bölgelerine seyahat eden, bölgeyi bilen kişilerin listeyi genişletebileceğini yazmıştır. Ancak diğer bölgelere kıyasla aşiretler arası husumetten en az etkilenen Erzurum vilayetinde dahi bu husumetlerin, kapsamlı bir katalogunu sunmak pek de mümkün değildir. İngiliz Büyükelçi O'Conor, Lamp'ın raporu sonrasında aşiretler arasındaki husumetin hükümeti zora soktuğunu ve bölgedeki Hristiyan sakinler için tehlike arz ettiğini İngiliz Dışişleri'ne bildirmiştir⁸¹.

Zernak (Zırnak) Köyü Hadisesi

1901 yılı ilk aylarında Hamidiye Alaylarından Cibranlı Aşireti ile Hasenanlılar arasında at meselesi yüzünden bir anlaşmazlık çıkmıştır. Bu anlaşmazlık iki güçlü aşiret arasında kan davasına yol açmıştır⁸². Bu sırada Erzurum vilayetinin Hınıs kazasının Zernak/Zırnak adlı⁸³ tarafsız köyü saldırıya uğramış ve yağmalanmıştır. Bu sırada on sekiz-on dokuz kişi öldürülmüştür⁸⁴. Bu olaydan en çok zararı, on hanelik Müslüman bir aile görmüştür. Komşu aşiretlerle bağlantısı olmayan Çapakçur bölgesinden göç eden bu ailenin yedi erkek kardeşinden altısı, amcaları ve bir oğlu, hizmetçileri ve çocukları öldürülmüştür. Saldırganlar, meskenleri büyük saman yığınlarıyla çevrelemiş ardından

80 TNA, FO, 424/203, No. 11/1, Konsolos Lamb'ten Sir N. O'Conor'a, 21 Aralık 1901, s. 12-13.

81 TNA, FO, 424/203, No. 11, Sir N. O'Conor'dan Landsdowne Markisi'ne, 20 Ocak 1902, s. 12-15.

82 TNA, FO, 424/202, No. 21/1, Konsolos Lamp'ten Sir N. O'Conor'a, 15 Nisan 1901, s. 18-19.

83 BOA, DH.TMİK.M, 110/43, 23 Haziran 1317/6 Temmuz 1901.

84 TNA, FO, 424/202, No. 17/1, Erzurum'a Dair Rapor, 31 Mart 1901, s. 13-14.

meskenleri ateşe vermişlerdir. Yedinci kardeş de meskenini savunduktan sonra kuşatma çemberini yarıp kaçmıştır. Baskını yapanlar ise 32. Hamidiye Alayı'ndan Selim Bey'in⁸⁵ liderliğindeki sayıları 400'ün üzerinde Cibranlı ve Bilikli (Bilikanlı)lerdi. Biliklilerin Reisi Abdal ve Kardeşi Hüseyin'di. Bu kişiler; inek, camız, eşek ve 2.800 koyun ve keçi ile 50 attan oluşan ailenin tüm hayvanlarını çalmış ve bazı kadınları da kaçırmıştır⁸⁶. Komşu bir mezrada ikamet eden ve baskından kurtulan Mehmed Ağa adında sekizinci erkek kardeş, suçluların cezasını çekmesi amacıyla önce Hınıs'a, sonra da Erzurum'a giderek Erzurum valisine başvuruda bulunmuştur. Erzurum valisine sunduğu dilekçeler, Hamidiye'nin genel komutasındaki Mirliya Mahmud Paşa'ya havale edilmiştir. Görüşme sırasında Mahmud Paşa'nın müştekiye “*Bir köy uğruna, Hamidiye'nin alayını feda etmesi beklenemez.*” dediği ifade edilmiştir. Kardeş Mehmed Ağa, girişimlerine devam etmiş saraya ve Hamidiye Alayları Genel Komutanı ve IV. Ordu Müşiri Zeki Paşa'ya durumu anlatan, çözüm isteyen dilekçeler göndermiştir. En son çözüm olarak Mehmed Ağa, Erzurum'daki yabancı ülke temsilcileri olan konsolosların kapısını aşındırmıştır. İlk olarak Alman Konsolosluğu'na gitmek istemiş; ancak Erzurum'da Alman Konsolosluğu olmadığı için Rus Konsolosluğu'na yönlendirilmiştir. Mehmed Ağa, Rusların kendisine yardım etmeyeceğini, çünkü Rusların amacının Osmanlı ülkesinde kargaşa çıkarmak olduğunu ifade etmiştir. Ardından Mehmed Ağa, itimat etmiş olacak ki İngiltere'nin Erzurum Konsolosu Lamp ile iletişime geçmiştir. Bu sırada Mehmet Ağa'nın adalet arayışları olumlu sonuç vermiş, suçluların cezalandırılması için talimatname çıkarılmıştır. 7 Nisan Pazar günü, kırk beşer ve on beşer kılıklı iki küçük düzenli süvari grubu, suçluları canlı yahut ölü olarak ele geçirme emriyle Hınıs'a Bilikli Abdal ve Hüseyin'in köylerine gitmişlerdir. Küçük olan askerî grup, Hüseyin'e ait olan mezrada Bilikli Abdal ve Hüseyin ile karşılaşır. Teslim olmaları çağrısında bulunulmuş; ancak bu çağrıya ateşle karşılık vermişlerdir. Ardından karşı ateş başlatılmış ve kardeşler at üzerinde öldürülmüşlerdir. İki kardeşin köyünden yedi yüz baş koyun çıkarılarak sağ kalan aile efradına iade edilmiştir. Konsolos Lamp, yaşanan Zernak köyü baskınında cezanın daha zayıf ve daha az etkili kesim olduğu için Biliklilere kesildiğini belirtmiştir. Selim Bey, yetkililerin Erzurum'a gelme çağrısını yerine getirmemiştir. Mahmud Paşa, 1901 yılı nisan ayında Erzurum'dan ayrılmıştır. Mehmed Ağa'nın adalet arayışı, adil bir şekilde neticelenmiştir.

Konsolos Lamp, vakanın Şarki Anadolu'nun her yerinde olup bitenlerin tipik bir örneği olduğunu ve aynı zamanda bu tür olayların şimdiye kadar yerel makamlar

85 Selim Bey, 32. Hamidiye Süvari Alayı'nın kaymakamıdır. Bkz. *Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum*, H. 1315 (M. 1897), Def'a 13, Erzurum Vilâyet Matbaası, s. 276.

86 *TNA, FO, 424/202, No. 21/1, Konsolos Lamp'ten Sir N. O'Conor'a, 15 Nisan 1901, s. 18-19.*

tarafından öngörülme biçimlerine de örnek teşkil ettiğini belirtmiştir. “*Suçlular ne zaman Hamidiye nişanı ile perdelense, mesele askeri makamların halletmesi gereken bir mesele haline gelir ve bu meselelere karşı tutumlarının ne olduğu, onun meşhur duygularının bir özelliği olan Mahmud Paşa’ya atfedilen ifade ile yeterince gösterilir.*” ifadelerine yer vermiştir. Yakın gelecekte Rusya ile savaşın kaçınılmaz olduğunu düşünen Mahmud Paşa, bu durumda Hamidiye süvarilerinin hizmetlerinin en yüksek askeri değere sahip olacağını varsaymaktaydı. Konsolos Lamp, bölge ve “*örgütlü eşkıya*” tabirini kullandığı Hamidiye Alaylarıyla ilgili; “*Musul ve Bağdat Paşalıklarının çoğunun çöl durumuna indirildiği gibi bölge de, aynı şekilde harap oluyor. Devletin servetinden geriye kalan az bir kısmı, sadakati ve vatanseverliği henüz kanıtlanmamış ve devlete katkıları fülân askerlik yapmakla sınırlı olan bir takım Kürt Bey’inin savurgan eline geçiyor, ihtiyaç durumunda etkinliği kadar gerekliliği de bir varsayım meselesidir.*” ifadelerine yer vermiştir. Bay Lamp, yazışmalarında, Hamidiye Alaylarının bölgeye faydadan ziyade zarar getirdiklerini defalarca vurgulamıştır⁸⁷.

Bu süreçten sonra pek tabii aşiretler arası çatışmalar devam etmiştir; ancak çalışma tarih sınırı kapsamında Erzurum özelinde büyük bir hadiseye tesadüf edilmemiştir.

3. 1901 Yılı Depremi ve Yardım Faaliyetleri

Doğu Anadolu Fay Hattı üzerinde bulunan Erzurum, tarihte birçok depreme maruz kalmıştır. Bazı sarsıntılar Erzincan, Muş ve Malatya ile birlikte tahripkâr hasarlara sebebiyet vermiştir⁸⁸. Tozlu’nun “*Yüzyılın En Büyük Depremi*” olarak adlandırdığı⁸⁹, etkilerini, sonuçlarını çok net bildiğimiz 1859 yılı depremi Erzurum’da birçok can kaybına ve de maddi hasara sebebiyet vermiştir⁹⁰. 1859 yılı depreminden 19. yüzyıl sonlarına kadar Erzurum’da şiddetli bir deprem olmazken⁹¹ 1901 yılının 8 Kasım günü sabah saatlerinde⁹², bugün 6,1 şiddetinde olduğunu öğrendiğimiz bir deprem meydana gelmiştir⁹³.

87 TNA, FO, 424/202, No. 21/1, Konsolos Lamp’ten Sir N. O’Conor’a, 15 Nisan 1901, s. 18-19. Erzurum’da bulunan süvari kıışlasının görünüşü için bkz. Ek 2.

88 Murat Küçükouğurlu, *Geçmişten Günümüze Erzurum Kalesi*, 2. Baskı, Erzurum Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Erzurum, 2019, s. 176.

89 Selahattin Tozlu, “Erzurum Tarihinde Depremler”, *Tarih Boyunca Doğu Anadolu’da Doğal Afetler ve Semineri (22-23 Mayıs 2000)*, Globus Dünya Basımevi, İstanbul, 2001, s. 100.

90 BOA, *Sadaret Mektubi Kalemî Nezaret ve Deva’ir Evrakı (A.MKT.NZD)*, 283/58, Lef: 2, 2 Zilkade 1275/3 Haziran 1859; BOA, *İrade Meclis-i Vala (İ.MVL)*, 422/18488, 3 Muharrem 1276/2 Ağustos 1859; BOA, *A.MKT.MHM*, 165/28, 14 Safer 1276/12 Eylül 1859; BOA, *İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS)*, 15/629, 5 Zilkade 1275/6 Haziran 1859; TNA, FO, 424/202, No. 87/1, Konsolos Lamb’ten Sir N. O’Conor’a, 15 Kasım 1901, s. 82-83.

91 “Tarihsel Depremler”, Afad (Çevirimiçi) <https://deprem.afad.gov.tr/tarihseldepremler>, Erişim Tarihi: 23.10.2021.

92 BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM)*, 56/130, 26 Teşrin-i Sani 1317/8 Kasım 1901.

93 “Deprem Kataloğu”, Afad (Çevirimiçi), <https://deprem.afad.gov.tr/depremkatalogu>, Erişim Tarihi: 19.10.2021.

Deprem hasara ve halk arasında paniğe neden olmuştur⁹⁴. Evleri yıkılan, hasar gören halk, dışarıda kalmak zorunda kalmıştır. Dışarıda kalan halk için çadırlar dağıtılmıştır⁹⁵. Vali Nazım Bey depremden bir hafta sonra 15 Kasım'da, 18 Müslüman ve 3 Hristiyan'ın (bir kadın ve iki çocuk) öldüğünü ve dört kişinin ağır yaralandığını bildirmiştir. 100 ev tamamen yıkılmış, 400 ev kullanılamaz hâle gelmiştir. Hükûmet daireleri, valinin özel konutu, birçok cami, Gregoryen Ermeni, Rum Ortodoks ve Latin kiliseleri, Gregoryen Kilisesi⁹⁶, Erzurum Hapishanesi zarar gören binalardan bazılarıdır⁹⁷. Deprem sonrasında halk bir hafta süreyle sokaklarda ve açık alanlarda, çadırların veya aceleyle yapılmış diğer barınaklarda kalmak zorunda kalmışlardır. İngiltere'nin Erzurum Konsolosu Lamp, 1859 yılında meydana gelen ve bir aydan daha fazla devam eden depremin etkilerinin halk arasında hala sürdüğünü, deprem korkusuyla insanların evlerine girmek istemediklerini belirtmiştir. Depremden hemen sonra acil gereksinimlerini karşılamak için valinin yönetimi altında dört yardım komitesi oluşturulmuştur⁹⁸. Depremden sonra altı teknik komisyon görevlendirmiştir. Teknik komisyonlar, evleri tek tek dolaşarak her bir ev için gereken harcama miktarını doğru bir şekilde belirlemeye çalışmıştır. Komisyonlar şehirle ilgili genel araştırmalarını kısa süre içinde tamamlamışlardır. Kamu binalarının yeniden hizmete açılması için yüklü miktarda paraya ihtiyaç duyulmuştur. Tek başına Ermeni Katedrali'nin yeniden ibadete açılabilmesi için en az üç bin-dört bin lira gerekmiştir⁹⁹.

Depremden sonra yaklaşık bir hafta içerisinde takribi 3.000 kişinin barınabileceği ahşap kışlalar inşa edilmiş ve yerel kereste stokları tükenmek üzere olmasına rağmen daha fazlasının yapılması için çalışılmıştır. İhtiyaç sahiplerine çay, şeker, yakıt, günlük 4 bin okka ekmek¹⁰⁰ ve yevmiye dağıtılmıştır¹⁰¹. Vali tarafından bu amaçla görevlendirilen komisyonlar, incelemelerini tamamladıktan sonra, son depremin verdiği maddi hasarın 100.000 lira üzerinde olduğu belirtmişlerdir¹⁰². Bununla birlikte Konsolos Lamp, bu miktarın büyük bir kısmının yardım kapsamına girmeyeceğini gerekli olacak miktarın tahmini 12.000 veya 13.000 lira civarında olduğunu ileri sürmüştür. Depremin artçı

94 TNA, FO, 424/202, No. 87/1, Konsolos Lamb'ten Sir N. O'Conor'a, 15 Kasım 1901, s. 82-83.

95 BOA, İ.HUS, 91/55, 31 Teşrin-i Evvel 1317/13 Kasım 1901.

96 TNA, FO, 424/202, No. 87/1, Konsolos Lamb'ten Sir N. O'Conor'a, 15 Kasım 1901, s. 82-83.

97 BOA, Dahiliye Nezâreti Tesri-i Muamelât (DH.TMİK.S), 36/79, 5 Zilhicce 1319/15 Mart 1902; BOA, DH.TMİK.S, 39/1, Lef: 2, 2 Haziran 1318/15 Haziran 1902.

98 BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS), 422/31, Lef: 2, 9 Teşrin-i Sani 1317/22 Kasım 1901.

99 TNA, FO, 424/202, No. 95/2, Konsolos Lamb'ten Sir N. O'Conor'a, 1 Aralık 1901, s. 88.

100 TNA, FO, 424/202, No. 87/1, Konsolos Lamb'ten Sir N. O'Conor'a, 15 Kasım 1901, s. 82-83.

101 BOA, Y.A.HUS, 422/31, Lef: 2, 9 Teşrin-i Sani 1317/22 Kasım 1901.

102 TNA, FO, 424/202, No. 87/1, Konsolos Lamb'ten Sir N. O'Conor'a, 15 Kasım 1901, s. 82-83.

sarsıntıları aralıklarla devam etmiştir. Erzurum kazasının hemen yakınındaki dört ya da beş köyde küçük bir hasar meydana gelmiştir¹⁰³. 19 Kasım günü iki kere gece yarısı ve 20 Kasım günü bir kere akşamüzeri yeni sarsıntılar olmuştur¹⁰⁴. Deprem nedeniyle okullar tatil edilmiştir¹⁰⁵.

Sultan II. Abdülhamid, depremden sonra halkın ve askerinin istirahatinin temin edilmesi yönünde emirler vermiştir¹⁰⁶. Vali Nazım Bey, ahaliden kimsenin açıkta olmadığını, halkın çadır ve barakalara yerleştirildiklerini, çocuklarda dâhil olmak üzere muhtaç her nüfusa yevmiye, ekmek, çay, şeker ve yakıt dağıtıldığını belirtmiştir. Belli bir müddet (birkaç gün) 12.000 kişiye ekmek dağıtılmış, dükkânlar açıldıktan sonra bu sayı 8.000'e düşürülmüştür¹⁰⁷.

Deprem nedeniyle Erzurum hapishanesinde kalan mahkûmlar için kısmi af ilan edilmiş, ceza müddetlerinin üçte ikisini tamamlayan 31 kişi affedilmiştir¹⁰⁸. Vali Nazım Bey, mahkûmlara ırz, edep ve namus dairesinde hareket etmeleri, ailelerin refah ve saadetleri hususunda çalışmalarını nasihat etmiştir. Ardından mahkûmlar serbest bırakılmışlardır¹⁰⁹. Deprem nedeniyle herhangi bir probleme mahal vermemek adına hapishanede kalan mahkûmların başka hapishanelere nakledilmeleri için derhal çalışmalar başlatılarak nakiller gerçekleştirilmiştir¹¹⁰. Yaşanan deprem nedeniyle zarara uğrayan ümera ve zabıtlara iki maaş ödenmesi için defterdarlıklara bilgi verilmiştir¹¹¹. Depremden zarar gören mekânların inşaatında kullanılmak üzere tacirler tarafından Rusya ormanlarından getirilecek keresteler, altı ay müddetle gümrük resminden muaf tutulmuş¹¹², depremden zarar gören binaların yaptırılması amacıyla akardan başka tüm hane ve meskenler, 1901 yılı Kasım ayından (Teşrin-i Sani 1317) itibaren bir sene müddetle inşaat resminden muaf tutulmuştur¹¹³.

103 TNA, FO, 424/202, No. 95/1, Konsolos Lamb'ten Sir N. O'Conor'a, 22 Kasım 1901, s. 87-88.

104 BOA, Y.PRK.UM, 57/10, 7 Teşrin-i Sani 1317/20 Kasım 1901.

105 BOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF.MKT), 591/15, 29 Teşrin-i Evvel 1317/11 Kasım 1901.

106 BOA, İ.HUS, 91/55, 31 Teşrin-i Evvel 1317/13 Kasım 1901; BOA, İ.HUS, 91/61, 7 Teşrin-i Sani 1317/20 Kasım 1901.

107 BOA, Y.A.HUS, 422/31, Lef: 2, 9 Teşrin-i Sani 1317/22 Kasım 1901.

108 BOA, İ.HUS, 91/96, 8 Teşrin-i Sani 1317/21 Kasım 1901; BOA, DH.MKT, 2561/114, 13 Teşrin-i Sani 1317/26 Kasım 1901.

109 BOA, BEO, 1749/131101, Lef: 3, 8 Teşrin-i Sani 1317/21 Kasım 1901.

110 BOA, DH.TMİK.M, 113/51, Lef: 2, 29 Teşrin-i Evvel 1317/11 Kasım 1901; BOA, DH.TMİK.M, 114/8, 5 Teşrin-i Sani 1317/18 Kasım 1901; BOA, DH.TMİK.M, 114/27, 5 Teşrin-i Sani 1317/18 Kasım 1901.

111 BOA, BEO, 1745/130872, Lef: 3, 11 Teşrin-i Sani 1317/24 Kasım 1901.

112 BOA, İrade Rüşumat (İ.RSM), 15/17, Lef: 4, 6 Şubat 1317/19 Şubat 1902; BOA, BEO, 1797/134755, 9 Şubat 1317/22 Şubat 1902.

113 BOA, İrade Dahiliye (İ.DH), 1394/27, Lef: 4, 15 Zilhicce 1319/25 Mart 1902.

Depremden hemen sonra halka yardım etmek amacıyla Erzincan'da 830 lira, Trabzon'da 625 lira, Bayburt'ta 200 lira ve Erzurum'da 1.354 lira toplanmıştır (27 Kasım'a kadar). Sultan II. Abdülhamid kendisine has bütçesinden 2.500 lira vermeyi vaat etmiştir. Maliye Nezareti'nin izni ile Ziraat Bankası'ndan 1.000 lira, yine Maliye Nezareti'nin izni ile Orman Dairesi gelirlerinden 500 lira ödünç para alınmıştır. Toplam meblağ 7.009 liraya ulaşmıştır¹¹⁴.

30 Kasım gecesi, biri şiddetli olmak üzere üç-dört deprem sarsıntısı olmuştur. Yılın bu döneminde pek görülmeyen aşırı yağışlar nedeniyle meskenlerde önemli ölçüde hasar meydana gelmiştir. Aralık ayının başında evlerinde ciddi hasar olmayan Erzurum'un ileri gelenleri evlerine geri dönmüşlerdir. Kamu sağlığı noktasında ise bu tür felaketlerden sonra beklenen olumsuz vakalar yaşanmamıştır¹¹⁵. Artçı sarsıntılar, 1902 yılının ilk çeyreğinde de hissedilmiş; ancak fazla maddi hasara yol açmamıştır. Hükümet tarafından verilen veya İstanbul'da toplanan meblağlardan bağımsız olarak komşu Trabzon vilayeti, Erzurum'a yaklaşık 3.500 lira yardım yapmıştır. Ermeni din adamlarınca kiliselerin restorasyonu için kullanılmak üzere 3.000 lira para tahsis edilmiştir. Yeniden yapılanma çalışmaları 1902 yılının ilk çeyreğinde özel mülk sahipleri tarafından yapılan bireysel girişimlerle sınırlı kalmıştır¹¹⁶. Nüfus normal faaliyetlerine döndüğü için ekmek alan kişi sayısı giderek azalmıştır. Depremden hemen sonrasında 12.000 adetin üzerinde ekmek dağıtılırken aralık ayı başında dağıtılan ekmek sayısı 4.000'in altına düşmüştür¹¹⁷. Yaklaşık iki ay boyunca ekmek dağıtılmış; depremin etkilerinin azalması, sükûnetin hâkim olması nedeniyle¹¹⁸ kademeli olarak azaltılan ekmek dağıtımı, Ramazan ayının sonlarına denk gelen 9 Ocak 1902'de tamamen durdurulmuştur. Deprem sonrasında salgın hastalık vakaları görülmemiştir. Yaşanan deprem olayı dahi Erzurum vilayetinin Hicaz Demiryolu için 1.195 lira katkı yapmasına engel olmamıştır¹¹⁹.

Güçlü deprem sarsıntıları, 1902 yılının ilk yarısı boyunca hissedilmiştir. Deprem mağdurlarına Erzurum vilayetinden 3.400 ve Trabzon vilayetinden 1.500 liranın üzerinde yardım yapılmıştır. Yardım Komisyonu, yaklaşık 5.000 liralık bu toplamın, 1.160 lirasını kasım ve aralık aylarında ücretsiz gıda ve yakıt dağıtımına, 1.080 lirasını da aynı

114 Bu rakam, İstanbul'daki Merkezi Yardım Komisyonu tarafından toplanan, henüz havale edilmemiş olan meblağlardan bağımsızdı. Bkz. *TNA, FO, 424/202, No. 95/2, Konsolos Lamb'ten Sir N. O'Conor'a, 1 Aralık 1901, s. 88.*

115 *TNA, FO, 424/202, No. 95/2, Konsolos Lamb'ten Sir N. O'Conor'a, 1 Aralık 1901, s. 88.*

116 *TNA, FO, 195/2125, No. 8, Erzurum Vilayetinin Genel Durumu ile İlgili Rapor (1 Ocak-31 Mart 1902), 1 Nisan 1902, s. 92-97.*

117 *TNA, FO, 424/202, No. 95/2, Konsolos Lamb'ten Sir N. O'Conor'a, 1 Aralık 1901, s. 88.*

118 *BOA, DH.MKT, 2578/123, 9 Kanun-i Sani 1317/22 Ocak 1902.*

119 *TNA, FO, 195/2125, No. 8, Erzurum Vilayetinin Genel Durumu ile İlgili Rapor (1 Ocak-31 Mart 1902), 1 Nisan 1902, s. 92-97.*

dönemde geçici barınakların kurulmasına harcamıştır¹²⁰. Erzurum’da bulunan bazı ecnebler, muhtaçlara yardım etmek üzere mahalli hükümetçe teşkil edilen komisyonlara yardımda bulunmak istemişlerdir. Sultan II. Abdülhamid bu talebi uygun bulmuştur¹²¹. Protestan vekiline gelen 50 ve Amerikan misyonerleri adına gelen 20 olmak üzere toplam 70 lira yerlerine ulaştırılmıştır¹²². 1902 yılının son çeyreğinde depremler yaşanmaya devam etmiştir. Kasım ayı başlarında ve 16 Aralık’tan yılsonuna kadar şiddetli depremler yaşanmıştır. Hınıs ve Kiğı’den farklı zamanlarda şiddetli olduğu bildirilen sarsıntılar da rapor edilmiştir. Bu sarsıntılar önemli maddi hasarlara sebebiyet vermese de halk arasında paniğe yol açmıştır¹²³. Depremin hafif sarsıntıları 1902 yılı boyunca devam etmiştir¹²⁴. Erzurum’daki Ermeni Kilisesi’nin deprem nedeniyle hasar gören kısımlarının aslına uygun olarak tamir edilmesi için izin istenmiştir. Tamir için gerekli olan bin iyi yüz altın patrikhane tarafından karşılanacağı bildirilmiş, şehirde kadın ve erkek olmak üzere on bin altı yüz otuz üç Ermeni’nin bulunduğu belirtilmiştir. Kilisenin tamiri için ruhsat verilmiştir¹²⁵.

4. Erzurum Vilayetinin İktisadi Durumu

Çeşitli milletlerin hâkimiyetine giren Erzurum, mevkiinin askerî ehemmiyeti nedeniyle tarih boyunca canlı bir ticaret merkezi özelliği kazanmıştır. Ortaçağ Bizans ve İslam kaynaklarına göre Erzurum zengin, birçok milletten tüccarın bulunduğu, halı imalinin yaygın olarak yapıldığı bir kentti. 14.-15. yüzyıllarda sarsılan kent, Osmanlı hâkimiyeti döneminde yeniden ticari canlılığına kavuşmuş, İpek Yolu üzerinde bulunması önemini daha da arttırmıştır. Asya ülkelerinden getirilen ipek, deri, pirinç ve baharat gibi emtia Avrupa ülkelerine ve Osmanlı Devleti’nin batı bölgelerine Erzurum’dan satılmış, aynı zamanda Batı ülkelerinden gelen hırdavat, kumaş gibi mamul mallar da Asya ülkelerine Erzurum’dan nakledilmiştir. 18. yüzyılda tekrardan başlayan İran Savaşları Erzurum’un transit ticaretten sağladığı gelirlerin azalmasına sebebiyet vermiştir. 19. yüzyılda vilayetin değişen idari düzeni ile birlikte mali teşkilatı da değişmiş; Kars ve Ardahan gümrükleri, Erzurum Gümrüğü’ne bağlanmıştır. Tanzimat’ın

120 *TNA, FO*, 195/2125, No. 15, Erzurum Vilayetinin Genel Durumu ile İlgili Rapor (1 Nisan-30 Haziran 1902), 30 Haziran 1902, s. 155-160.

121 *BOA, BEO*, 1769/132657, 16 Kanun-ı Evvel 1317/29 Aralık 1901.

122 *BOA, Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH)*, 272/111, 15 Ağustos 1318/28 Ağustos 1902.

123 *TNA, FO*, 195/2125, No. 23, Erzurum Vilayetinin Genel Durumu ile İlgili Rapor (30 Eylül-31 Aralık 1902), 31 Aralık 1902, s. 314-317.

124 *TNA, FO*, 195/2125, No. 20, Erzurum Vilayetinin Genel Durumu ile İlgili Rapor (1 Temmuz-30 Eylül 1902), 6 Ekim 1902, s. 221-227.

125 *BOA, İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN)*, 47/36, Lef: 4, 15 Eylül 1318/28 Eylül 1902. Erzurum Ermeni Kilisesi’nin krokisi için bkz. Ek 3.

uygulanmasından sonra Erzurum'un gelirleri azalmaya başlamış, 1830-1840 yıllarında Kafkaslara yerleşen Rusların 19. yüzyıl sonlarına doğru Güney Kafkasya demiryollarını inşa etmeleri ve özellikle Culfa-Batum hattı, Erzurum'un İran transit ticaretinden elde ettiği gelirleri büyük ölçüde etkilemiştir. Yine de gümrük gelirleri önemli bir gelir kaynağı olmayı sürdürmüştür. Bu noktada İngiliz mallarının taşınması en ön sırada yer almıştır¹²⁶. 20. yüzyılın ilk yıllarında Erzurum, mühim ticaret merkezi olma özelliğini devam ettirmiş, Halep İskenderun ile Suriye'nin iç kısımları ve Mezopotamya arasında nasıl önemli bir rol oynamış ise Erzurum'da aynı rolü Trabzon ile Şarki Anadolu ve İran hinterlandı arasında oynamıştır¹²⁷.

Bu bağlamda hemen yüzyılın ilk kışının ılıman geçmesi, hasatta bolluğun yaşanmasına ve bunun sonucunda hayatın tüm temel ihtiyaçlarının ucuzlamasına neden olmuştur. 1901 yılında, vergilerle ilgili şikâyetlerde bir önceki yıla kıyasla biraz daha az olmuştur. Ancak bu dönemde, yerel hazinenin durumu pek iç açıcı değildi. Önemli miktardaki meblağ, vergi mükelleflerinden karşılanmıştır¹²⁸. 1902 yılı da yerel makamların mali durumları açısından oldukça sıkıntılı geçmiştir. Bazı bölgelerde, aşar vergilerinin tahsilinden sonra mali rahatlama yaşanmıştır¹²⁹. Mali zorluklar yılsonuna doğru kendini hissettirmeye devam etmiş, defterdarın yoğun çalışması neticesinde bir önceki yılın (1901) aynı dönemine kıyasla gelirlerde önemli bir artış sağlamış; ancak gelirler, talepleri karşılamakta yetersiz kalmıştır. Zira askerlik hizmetini bitiren erlerin terhis edilip yerlerine yenilerinin alınması yani "*istibdal*", olağan sonbahar sıkıntısının yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Vali Nazım Bey, paraları ve terhisleri için yaygara koparan kalabalık tarafından iki kez saldırıya uğramıştır. İkinci olayda, konağı süngü zoruyla boşaltılmıştır. Ardından birkaç er, tezkerelerini almadan yola koyulmuşlardır. Bu kişiler takip edilerek geri getirilmişlerdir. Aralık ayına kadar, terhis edilmeleri gerekirken, terhis için yeterli para toplanamamıştır. Bu olaydan kısa bir süre sonra, gümüş mecdiyyenin değerinin 19'dan 15'e, hatta 12 kuruşa düşeceği söylentisi çarşıda panik havasının oluşmasına sebebiyet vermiştir. Hükûmet, bu haberi yayan bazı kişileri hapse atmış ve mecdiyyenin değerinin 19 kuruş olduğunu duyurmuştur. İngiliz Konsolos Lamp, biraz sert bir karaktere sahip, zeki bir kişi olarak tanımladığı Nazım Bey'in menfi olaylara akut

126 Cevdet Küçük, "Erzurum", s. 326-327. 93 Harbi Sonrası Erzurum Vilayetinin mevcut pazar durumu, yıllık gelir gider kalemleri, ithal ve ihraç edilen ürünlerin miktarları ve piyasa değerleri için bkz. Emel Demir Görür, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 93 Harbi Sonrası Erzurum Vilayeti'nde Sosyo-İktisadi Hayat (1878-1885)", *Bellekten*, C. 84, S. 299, Nisan 2020, s. 399-449.

127 Besim Darkot, "Erzurum", s. 342.

128 *TNA, FO*, 424/202, No. 17/1, Erzurum'a Dair Rapor, 31 Mart 1901, s. 13-14.

129 *TNA, FO*, 195/2125, No. 20, Erzurum Vilayetinin Genel Durumu ile İlgili Rapor (1 Temmuz-30 Eylül 1902), 6 Ekim 1902, s. 221-227.

teşebbüsleri nedeniyle kamuoyunda güçlü bir yer edindiğini belirtmiştir. İyi niyet ve de inisiyatif olarak hareket ettiğini ifade etmiştir¹³⁰.

Erzurum vilayetinde 1903 yılında oldukça bol hasat elde edilmiştir. Ancak karayoluyla deniz kıyısına ulaşımın yüksek maliyeti, kârlı tahıl ihracatını engellemiştir¹³¹. Vergilerle ilgili Maliye Nezareti'nce yapılan düzenlemeler gereğince İstanbul ve Osmanlı Devleti dâhilindeki tüm vilayetlerdeki at, kısrak ve tay ile deve, camız, katır, öküz ve inek (iki yaşından küçük olanlar hariç) başına 10 kuruş; eşek başına 3 kuruş vergi alınacağı belirtilmiştir¹³². Vergilerdeki artış, halk arasında hoşnutsuzluğa sebebiyet vermiştir¹³³.

Gelir	Değer (£134)
Emlak ve Akar	36.018
Bedel-i Askeriye	24.200
Ağnam	48.046
Aşar/Tithes	118.507
Maadin	289
Orman	2.230
Tapu	3.061
Mahkeme	2.988
Temettu	5.254
Diğer	5.893
Toplam	246.486
Gider	Değer (£)
Kanun (Şer'i ve Adliye)	4.117
Maaş	44.133
Ordu	163.730
Jandarma	28.631
Polis	4.448
Toplam	245.059
Kalan	1.427

Tablo 2: 31 Mart/13 Nisan 1904 tarihinde sona eren 1903 yılına ait Erzurum Vilayeti'nin Gelir ve Giderleri¹³⁵

130 TNA, FO. 195/2125, No. 23, Erzurum Vilayetinin Genel Durumu ile İlgili Rapor (30 Eylül-31 Aralık 1902), 31 Aralık 1902, s. 314-317. İngiliz Konsolos Charles S. Hampson da Vali Nazım Bey ile ilgili müspet görüşlerini dile getirmiştir. “Vilayeti adil ve aydın bir şekilde yönetme arzusundan şüphe duyulamayacağını düşünüyorum. Güçlü önyarguları yoktur ve her zaman bir sorunun her iki tarafını da dinlemeye isteklidir ve zengin bir adam, genç ve İstanbul'da hatırı sayılır bir nüfuzla sahip olduğu için korkusuzca kendi çizgisini çizebiliyor.” ifadelerini kullanmıştır. Bkz. TNA, FO. 195/2147, No. 34, Erzurum'a Dair 3 Aylık Rapor, 30 Eylül 1903, s. 383-385.

131 TNA, FO. 195/2147, No. 34, Erzurum'a Dair 3 Aylık Rapor, 30 Eylül 1903, s. 383-385.

132 TNA, FO. 424/205, No. 118/1, 24 Eylül 1903 tarihli İkdâm gazetesi, s. 139.

133 TNA, FO. 424/205, No. 118, Sir N. O'Conor'dan Landsdowne Markisi'ne, 25 Eylül 1903, s. 139; TNA, FO. 424/205, No. 118/2, Vekil Yardımcı Konsolos Hampson'dan Sir N. O'Conor'a, 25 Eylül 1903, s. 139.

134 Tablodaki rakamlar İngiliz Sterlini (£) cinsinden verilmiştir. Şevket Pamuk 1850-1914 yılları arasında Osmanlı ülkesinde 1 sterlinin 110 kuruşa tekabül ettiğini belirtmiştir. Bkz. Şevket Pamuk, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Para 1326-1914”, çev. Serdar Alper, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1600-1914*, C. II, ed. Halil İnalçık-Donald Quataert, 2. Baskı, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 1084. Bazı istisnalar olmakla birlikte İngiliz konsolosları da 1 sterlinin 110 kuruşa tekabül ettiğini belirtmiştir. Bkz. *Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls (1863)*, Printed By Harrison and Sons, London, 1863, p. 457; Emel Demir Görür, “İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosu John George Taylor'ın Diyarbakır Eyaleti'ne Dair İthalat-İhracat İstatistikleri ve Değerlendirmeleri (1853-1863)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 37, S. 64, 2018, s. 328.

135 TNA, FO. 195/2173, No. 47, A. Shipley'den O'Conar'a, 1 Temmuz 1904, s. 95.

Bu bilgiler, Vali Nazım Bey tarafından Konsolos Shipley'e verilmiştir. Bay Shipley, bilgilerin 1903 yılına ait tam verileri yansıtmadığını, gerçek sonucun yıllık 36.500£ açık ve 275.000£ tutarında vergi borcu olduğunu belirtmiştir. Kabaca ordunun harcamalarının 300.000, diğer giderlerin 100.000, gelirin ise 260.000£ olduğunu yazmıştır. Zira vilayet, Erzincan'daki karargâhın tüm masraflarını üstlenmek zorunda olduğu için ordunun Erzurum vilayeti üzerinde çok ağır bir yükü vardı. Ancak yapılan çalışmalar neticesinde vilayetin mali durumu büyük ölçüde düzelmiş, 1903 yılında gecikmiş beş aylık maaş borçlarının tamamı ödenmiştir. Yine aynı dönemde vergi listeleri revize edilmiştir. Bu düzenlemeye göre Erzurum vilayetinden yabancı bir ülkeye yahut başka bir vilayete giden Ermeniler için ayrı bir liste yapılmıştır. Bu kişilerden alınacak vergilerin yurtdışındaki Türk konsoloslukları veya diğer illerdeki yetkililer tarafından tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu şekilde vilayette kalan Ermenilerin, diğerlerinin paylarını ödeme yükü ortadan kaldırılmıştır. Başka bir düzenleme de bedel-i askeriye ile ilgili olmuştur. Teorik olarak bedel-i askeriye her insanın ödeme gücü oranında bölüştürülmüştür. Pratikte ise bu şekilde uygulanmamış, hatta Bay Shipley'e göre çoğu kez fakir bir adam, zengin bir adamdan daha çok bedel ödemiştir. Yeni düzenleme ile bedel-i askeriye'nin paylaşılması hakkı ortadan kalkmış, istismarın önüne geçilmiştir. Yapılan yeni düzenleme ile defterdarın başkanlık ettiği, Hristiyan cemaatinin başkanlarının da bulunduğu bir mecliste, kişilerin ödeyebileceği miktar, eldeki bilgiler doğrultusunda paylaşmıştır. Listeler yayınlanmış ardından itirazlar varsa, bu doğrultuda itirazlar yeniden değerlendirilmiştir. Hristiyan ileri gelenler ise bu "*ayrıcalıkların kaldırılmasını*" kınamışlardır. Konsolos Shipley, ileri gelenlerin, bu yöndeki güçlerinden mahrum edilmeyi fazlasıyla hak ettiklerini bildirmiştir¹³⁶.

Yerel sanayinin gelişmesini teşvik etmek ve tarım, bahçecilik, sığır yetiştiriciliğinde iyileştirmeler yapmak için Vali Nazım Bey'in yönetimi altında komisyonlar kurulmuştur. Yeni girişimlerle ilgili Konsolos Lamp, "*genel koşulların gelişmeye bu kadar elverişsiz olduğu ve nüfusun geleneksel yöntemlere bağlı olduğu ve yeniliğe kapalı olan bir bölgede, bu tür çabalardan gözle görülür bir sonuç elde etmeden önce sebat etmek gerekir.*" ifadelerini kullanmıştır. 1902 yılında Pasinler Ovası'nın çeşitli yerlerine büyük bir kısmı Tortum'dan getirilen yaklaşık 80.000 fidan dikilmiştir. Bayezid sancağında da fidan dikimi yapılmış, halkın ağaç yetiştiriciliğine ilgi duyması için her türlü çaba gösterilmiştir. Aynı dönemde taşıma yolları Kığı ve Erzincan istikametine kaydırılmış, Hasankale ve Trabzon'a giden mevcut yollar onarılmıştır. İşin tahsisi ve denetimi konusunda titiz davranılmıştır. Erzurum'da kanalizasyonların ve sokakların düzenlenmesi

136 TNA, FO. 195/2173, No. 47, A. Shipley'den O'Conar'a, 1 Temmuz 1904, s. 91-98.

konusunda önemli adımlar atılmıştır¹³⁷. Ziraat komisyonunun çalışmaları, 1902 yılı yaz aylarında Erzurum sancağında sürdürülmüştür. Rusya'dan çok sayıda boğa ithal edilmiş, Pasinler Ovası'ndaki sığır yetiştiricilerinin hizmetine sunulmuştur¹³⁸. Tahıl ticareti 1904 yılında da Erzurum için önemli bir gelir kaynağı olmuştur. Rusya'ya büyük miktarlarda (günlük yaklaşık iki bin öküzün taşıma kapasitesi kadar) tahıl ihraç edilmiştir¹³⁹.

5. Vilayetin Maden Rezervleri ve Ormanlık Alanları

Maden yatakları bakımından oldukça zengin bir bölge olan Erzurum'da¹⁴⁰, yakıt kıtlığı nedeniyle yeni ısınma araçlarına ihtiyaç duyulmuştur. Valiliğin girişimi ile kömür madenlerinin keşfi ve incelenmesi için Mühendis Abdullah Kazım Bey, 1899'da Erzurum'a gönderilmiştir. Abdullah Kazım Bey, yapmış olduğu arazi çalışmaları neticesinde birçok örnek toplamıştır. Bu örnekler üzerinde incelemeler yapmış, kömürlerin yanış ve ısı değerlerini tespit etmiştir. Yapılan incelemeler neticesinde, Kükürtlü Köyü'nde tespit edilen kömür çıkarılmaya uygun bulunmuştur¹⁴¹. 1900'lü yılların başında, erişilebilir kömür yatakları yakacak olarak kullanılmıştır. Maden rezervlerinin tespiti hususunda birkaç girişim dışında, kaynakları geliştirmek ve hatta araştırmak için önemli girişimlerde bulunulmamıştır¹⁴².

Erzurum'da yoğun olarak işletildiği bilinen iki maden bölgesi vardı. Bunlardan biri Bayburt yakınlarındaki Maaden-Köy (Maden) bakır madenleri ile diğeri Kiğı yakınlarındaki demir madenleriydi. İki maden yatağı da aslında raporun yazıldığı tarih olan 1902 yılından çok önceleri, ilki rapor tarihinden yaklaşık otuz yıl kadar, diğeri de altmış yıl kadar önce tamamen terk edilmişti. Terk edilmelerinin nedeni ise birbiri ardına sondaj yapan, birkaç metre derinlikte doğal su akışıyla başa çıkmak için uygun araçlara sahip olmayan, yalnızca yüzey işlemlerinden oluşan işletme sistemiydi. Yüzey bulgularının tükenmesi, yakıtın yıllık artan maliyeti ve gelişmiş tesislerin noksanlığı nedeniyle madenlerin yurt dışından ithal edilmesi gibi meseleler yerel işletmecileri bu işten vazgeçirmişti. Erzurum'daki kömür miktarının oldukça çok olduğunu belirten Konsolos

137 *TNA, FO. 195/2125, No. 15, Erzurum Vilayetinin Genel Durumu ile İlgili Rapor (1 Nisan-30 Haziran 1902), 30 Haziran 1902, s. 155-160.*

138 *TNA, FO. 195/2125, No. 20, Erzurum Vilayetinin Genel Durumu ile İlgili Rapor (1 Temmuz-30 Eylül 1902), 6 Ekim 1902, s. 221-227.*

139 *TNA, FO. 195/2173, No. 47, A. Shipley'den O'Conar'a, 1 Temmuz 1904, s. 91-98.*

140 *TNA, FO. 195/2125, No. 1, Erzurum Mineral Rezervlerine Dair Rapor, 11 Ocak 1902, s. 6-12. İlgili rapordan örnek belge için bkz. Ek 4.*

141 Enver Konukçu, *Seçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara, 1992, s. 322.

142 *TNA, FO. 195/2125, No. 1, Erzurum Mineral Rezervlerine Dair Rapor, 11 Ocak 1902, s. 6-12.*

Lamp, herhangi bir bilimsel inceleme yapılmadığı takdirde, kömürün kalitesi ve ihracat değerlerinin spekülasyon konusu olmaya devam edeceğini, diğer tüm yakıt kaynaklarının hızla tükeneyeceği için yakın gelecekte bunların kullanılmasını mutlak bir zorunluluk olduğunu belirtmiştir.

1900'lü yılların ilk yıllarında Erzurum linyit yataklarının en bilinenleri, İspir kazasındaki Karahan ve Hortuk Deresi'ndeydi. Bu yatak, askerî yetkililerin kullanımını ve denetimi altında gelişmemiş tekniklerle işletilmiştir. Çıkarılan maden, yüzde yirmi oranında kum katkılı kalitesiz linyitti. Ancak kazılar, hiçbir zaman yüksek derinliğe ulaşmamıştı. Çıkarılan kömür, kışlalarda ve askerî mutfaklarda kullanılmış ve odundan daha ekonomik olmuştur. Taşınması gereken yolların mesafesi ve yapısı gereği, Erzurum'daki maliyeti 180 okka, kantarı 45 kuruştan az olmamak üzere, 1 tonu 36£'e eşitti.

Erzurum'un yaklaşık 7-8 mil doğusunda ve Bayezid ana yolunun yakınında Sivişli köyü yakınlarında bir linyit yatağı tespit edilmiştir. Çalışmalar 1800'lü yılların sonrasında üç farklı yatakta başlamıştır. Ancak kısa süre sonra, Deveboynu tahkimatlarına yakınlığı nedeniyle çalışmalar durdurulmuştur. Vali Rauf Paşa'nın isteği üzerine, Heraclea'daki madenlerde çalışan bir Rum ustabaşı vilayet hükûmetinin emrine verilmiş ve onun gözetiminde, Tortum kazasında Lezghiaf köyü yakınlarında ve Rus sınırına yakın Narman kazasında başka bir noktada sondajlar yapılmıştır. Bu şekilde çıkarılan kömürün Karahan'dakinden çok daha iyi kaliteye sahip olduğu ve kantarı 48 kuruşa satışı sunulmuştur¹⁴³. Kemah kazasına bağlı Erguvan köyünde ve Aşkale'ye bağlı Kükürtlü'de kömür çıkartılmıştır¹⁴⁴. Konsolos Lamp, Erzurum vilayetinde var olduğu bilinen diğer kömür yataklarının Pülümür kazası ve Ovacık nahiyesinde Rizekend mevkiinde olduğunu belirtmiştir. Pülümür kazasıyla ilgili olarak ise bölgede kömürün varlığından söz edildiğini ve kesin bilgisinin olmadığını, aynı durumun İspir ve Kiskim kazalarındaki diğer yataklar için de geçerli olduğunu belirtmiştir¹⁴⁵.

143 TNA, FO. 195/2125, No. 1, Erzurum Mineral Rezervlerine Dair Rapor, 11 Ocak 1902, s. 6-12.

144 Max Krahnmann, *Zeitschrift für praktische Geologie, mit besonderer Berücksichtigung der Lagerstättenkunde und der davon abhängigen Bergwirtschaftslehre*, Verlag von Julius Springer, 1906, s. 193; *Glückauf-Berg-und Hüttenmännische Zeitschrift*, No. 19, 8 Mai 1915, s. 467; Fritz Frech-Alfred Hänig-A. Sack, *Die Grundlagen Türkischer Wirtschaftsverjüngung*, Walter de Gruyter GmbH & Co. KG., Berlin, 1916, s. 69.

145 TNA, FO. 195/2125, No. 1, Erzurum Mineral Rezervlerine Dair Rapor, 11 Ocak 1902, s. 6-12.

Kaza Adı	Yakınındaki Köyün Adı	Madenin Niteliği	Açıklamalar
İspir	Semehrek (Şemherek)	Demir	Eski çalışma izleri.
Tercan	Pulk	Petrol	Su ile karıştırılmış birkaç kaynaktan çıkan petrol.
İspir	Karahan	Kireçtaşı	
Kiskim	(Birçok noktada)	Kireç, alçı, demir	Yerel kullanım için çıkarılmıştır.
Pasinler	Çullu/Kiullu, Tortan	Kireç, alçı	
Tortum	Utkha	Karakehribar	Sigara ağızlığı, tespih vb. yapımında kullanılır.
Kemah	Terekloukh	Neceftaşı	Köylüler tarafından cam yerine kullanılmıştır.
Refahiye	Kemeljik	Gümüş-kurşun, mürdesenk	
Bayezid		Sülfür	
Diyadin			
Erzurum	Kiaghdaritch	Alçı taşı	Şehre yılda ortalama 5.000 araba yükü getirilmiştir.

Tablo 3: Erzurum Vilayetinde Kömür Dışındaki Diğer Maden Rezervleri¹⁴⁶

Konsolos Lamp, bölgede derinlemesine incelemeler yapılmadığı için listede yer alan bilgilerin doğruluğunun sorgulanması gerektiği bilgisini not olarak düşmüştür.

Erzurum’da Orman Dairesi tarafından yapılması gerekli olan resmî kontrolün eksikliği ve her türlü yanıcı maddenin sürekli artan fiyatları, vilayet genelinde erişilebilir olan ormanlık alanların tahrip edilmesine sebebiyet vermiştir. 1902 yılı itibariyle Bayezid sancağında ve Erzurum’un orta kesimlerinde, köylerin genellikle çevrelediği ve meskenlerin inşaatı için gerekli kırışleri sağlamak için korunan kavak ve söğütler dışında ağaç bulunmamakta, Tercan, Hınıs ve Pasinler kazalarında, yerel tüketim için sınırlı kalitede yakıt sağlayan “*baltalık*” olarak bilinen ağaçlar bulunmaktaydı. Erzurum kazasının, odun ihtiyacı Bayburt sancağındaki Kop ve Masat silsilelerinden, Tortum ve Narman’dan sağlanmıştır. Meşe ağacı çoğunlukla Bayburt çevresinden çam ise Tortum ve Narman kazalarından tedarik edilmiştir. İspir ve Kiskim’in yüksek dağlarında çam ormanlarının da denetimsizlik nedeniyle o dönemde azalma eğiliminde olduğu dokümanlardan anlaşılmaktadır¹⁴⁷.

146 TNA, FO. 195/2125, No. 1, Erzurum Mineral Rezervlerine Dair Rapor, 11 Ocak 1902, s. 10.

147 TNA, FO. 195/2125, No. 1, Erzurum Mineral Rezervlerine Dair Rapor, 11 Ocak 1902, s. 12.

Bölge Adı	Ağaçlık Alanların Tahmini Dönümü	Ağaç Türleri	Açıklamalar
Aşkale Nahiyesi	7.500	Kara meşe, ardıç ve az miktarda çam	Yaklaşık 12 köyün sakinleri, Erzurum'a yılda ortalama 20.000 yük ağaç getirmişlerdir. Ağacın kesilmesi ve nakliyesi ile uğraşmışlardır. Bu ağaçlar, kısa süre içinde yok edilmiştir.
Bayburt (Kop ve Masat)	25.000	Meşe, kavak ve az miktarda çam	
Pasinler Kazası	25.000	Kara meşe, kavak ve az miktarda çam	Seyrek ve az değerlidir. Az miktarda Erzurum ve Hınıs'a gönderilmiştir.
Narman	50.000	Meşe, kavak ve çam	Bu ormanlar seyrek olmakla birlikte önemli bir miktarda ağaç, Erzurum Eleşkirt ve diğer yerlere gönderilmiştir.
Tortum	40.000	Vadilerde biraz meşe ve kavak ile iyi çam ormanları	Erzurum'un kereste tedarikinin ana kaynağı olmuştur.
İspir	---	Çam ve biraz meşe	Büyük bir kısmı kullanılmıştır. Ancak Erzurum'dan bölgeye kolay bir şekilde ulaşım imkânı yoktur.
Kiskim	---	Çam, meşe, dişbudak, karaağaç ve ardıç	
Kiğı	24.600	Meşe ve dağ kavağı	
Kemah	6.200	Meşe, çam, ardıç ve kavak	
Kuruçay			
Refahiye	---	Çam ve meşe	Bölgede bulunan 13 ayrı orman, Erzincan'ın odun ihtiyacını karşılamıştır.
Pülümür	---	Meşe, kavak ve ceviz	

Tablo 4: Erzurum'daki Ağaçlık Alanların Takribi Listesi¹⁴⁸

Erzurum'a oranla daha zengin ormanlık alana sahip olan Erzincan, komşu Pülümür ve Refahiye dağlarından bol miktarda odun tedarik etmiştir. Bu nedenle 1902 yılında Erzincan'daki odun fiyatları, Erzurum'daki fiyatın yaklaşık üçte biri kadar olmuştur¹⁴⁹.

6. Vilayette Hayata Geçirilen Bayındırlık Hizmetleri

1902 yılında, Erzurum-Trabzon yolu üzerinde, kâgir ve kemerli 25 köprü, 19 menfez ve kasis yapılmıştır. Bu tarihte aynı yol üzerinde 10 kilometrelik ve de amele-i mükellefe vasıtasıyla yeniden tamir edilen 9 kilometrelik şose inşaatı devam etmiştir. Vali, vilayet mühendisleriyle birlikte teftiş faaliyetlerinde bulunduğu gezilerde, Erzincan sancağı dâhilinde inşa edilen 8 köprü, 72 menfez ve kasis ile yine amele-i mükellefe yardımıyla inşa edilmiş olan yaklaşık 12 kilometrelik şose yolun muayenesini gerçekleştirmiştir. Tercan kazasında yapımına devam eden 10 kilometrelik yol inşaatı ve de 91 adet köprü, menfez ve kasisin de muayenesini gerçekleştirmiştir. Vali, Erzurum vilayeti dâhilindeki 2.500 metrelik şose yollar ile depremde zarar gören diğer yolların düzenlenip genişletilmesi, lağımların tamir veya yeniden yapılması için gerekli olan amele-i mükellefe yol

148 TNA, FO. 195/2125, No. 1, Erzurum Mineral Rezervlerine Dair Rapor, 11 Ocak 1902, s. 12.

149 TNA, FO. 195/2125, No. 1, Erzurum Mineral Rezervlerine Dair Rapor, 11 Ocak 1902, s. 6-12.

bedeli olan yıllık 550 liranın 5 yıl müddetle Erzurum Belediyesi'ne terk edilmesini istemiştir. Mali imkânsızlıklar nedeniyle 3 yıllığına amele-i mükellefe yol bedeli Erzurum Belediyesi'ne terk edilmiştir¹⁵⁰. 1902 yılı haziran ayı sonuna kadar 51.317 metre şose yol yapılmıştır¹⁵¹. Yol yapım ve onarım çalışmaları, 1903-1904 yıllarında yeniden başlamıştır. Üç mühendis, farklı yollarda çalışmalar yürütmüştür. Ancak Erzurum vilayetinde çalışma yapılacak zamanın kısalığı nedeniyle işlerde aksamalar meydana gelmiştir. Konsolos Shipley, “İlkbaharda ne yapılması gerektiğine sonbaharda karar vermek ve daha sonra karlar eridikten sonra doğrudan işe başlamak yerine, mayıs ayında mühendisler gönderildi ve hala inceleme ve ölçümle meşguller” ifadeleriyle hükümetin öngörü eksikliğine dem vurmıştır. Sınıra giden Hasankale yolunun yapılması için girişimlerde bulunmuş, bazı diğer yollarda da yama çalışmaları yapılmıştır¹⁵². Bunun yanında yaklaşık iki buçuk yıl süren Gureba Hastanesi'nin inşası, 1904 yılında tamamlanmıştır¹⁵³. Kâğıt olarak inşa edilen hastanenin Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkış yıldönümünde resmî açılışının yapılmasına karar verilmiştir¹⁵⁴. Hastaneye, padişahın isminin verilmesi için izin istenmiş¹⁵⁵, gerekli izinler padişahın iradesiyle alınmıştır¹⁵⁶. 1 Eylül 1904 günü hastanenin resmî açılışı yapılmıştır¹⁵⁷. Aynı gün Sanayi Mektebi'nin açılışı da yapılmıştır¹⁵⁸. Yapmış olduğu iyi hizmetlerden dolayı Vali Nazım Bey'e Osmanlı Nişanı verilmiştir¹⁵⁹. Belediye Reisi Şerif Efendi'nin de yapmış olduğu iyi hizmetlerden dolayı saniiye sınıfı rütbesi, mirimiranlığa terfi ettirilmiştir¹⁶⁰.

Vali Nazım Bey, aynı zamanda Erzurum Hapishanesi'nin yeniden yapılması için çalışmalar başlatmıştır. 1904 yılı yaz aylarında hapishane boşaltılmış, yıkım için çalışmalar başlatılmıştır¹⁶¹. Erzurum Hapishanesi'nin inşası kısa süre içinde bitirilmiş,

150 Yakup Karataş, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdarî ve Demografik Yapı)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2010, s. 147.

151 *BOA, DH.MKT*, 547/6, 9 Temmuz 1318/22 Temmuz 1902.

152 *TNA, FO*. 195/2173, No. 47, A. Shipley'den O'Conar'a, 1 Temmuz 1904, s. 91-98. Bu dönemde Erzurum vilayetinde tamir ve inşa edilen çeşme, yol, köprü ve bahçe fotoğrafları için bkz. *BOA, Yıldız Esas Evrakı Defterleri (YEE.d)*, 414/24. Albümde yer alan Erzurum-Tercan Yolu üzerinde üç metre genişliğinde inşa edilen köprüünün fotoğrafı için bkz. Ek 5.

153 *BOA, DH.MKT*, 883/29, Lef: 1, 1 Ağustos 1320/14 Ağustos 1904.

154 *BOA, İ.DH*, 1427/17, Lef: 5, 10 Ağustos 1320/23 Ağustos 1904.

155 *BOA, DH.MKT*, 883/29, Lef: 1, 1 Ağustos 1320/14 Ağustos 1904.

156 *BOA, İ.HUS*, 120/28, 11 Ağustos 1320/24 Ağustos 1904; *BOA, BEO*, 2396/179688, 12 Ağustos 1320/25 Ağustos 1904.

157 *BOA, YEE.d*, 413, Lef: 2, 19 Ağustos 1320/1 Eylül 1904. Gureba Hastanesi'nin açılış merasimiyle ilgili fotoğraf için bkz. Ek 6.

158 *BOA, YEE.d*, 413, Lef: 3, 19 Ağustos 1320/1 Eylül 1904. Sanayi Mektebi'nin açılış merasimiyle ilgili fotoğraf için bkz. Ek 7.

159 *BOA, BEO*, 2390/179237, 2 Ağustos 1320/15 Ağustos 1904.

160 *BOA, DH.MKT*, 902/19, 9 Teşrin-i Evvel 1320/22 Ekim 1904.

161 *TNA, FO*. 195/2173, No. 47, A. Shipley'den O'Conar'a, 1 Temmuz 1904, s. 91-98.

hapishane 1904 yılı kasım ayında açılmıştır. Vilayetteki yabancı ülke temsilcilerinden Rus, Fransız ve İngiliz konsolosları da hapishaneyi gezmişlerdir¹⁶².

Sonuç

19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyıl başlarında, Osmanlı ülkesinin birçok vilayetinde olduğu gibi, Erzurum vilayetinde de inzibati, iktisadi, idari birçok problem ve deprem gibi doğal felaketler vuku bulmuştur. Çalışmanın başlangıç tarihi olan 1901 yılında vilayet büyük bir depremle sarsılmış, çalışmanın nihayetlenildiği 1904 yılında ise Ermeni komitacıların faaliyetleri had safhaya ulaşmış, hatta komitacılar, yoğun bir şekilde teşkilatlandıkları Sason'da ikinci isyanı çıkarmışlardı.

Kafkasya'daki Ermeni komitacıların Erzurum'daki faaliyetleri yüzyılın başında artarak devam etmiştir. Ancak Ermeni ajitatörler, faaliyetlerine en uygun malzemeyi ve zemini Muş civarında bulmuş, grup grup Rusya'dan sınırı geçerek Osmanlı ülkesinde konuşlanmışlardır. Bu tarihlerde komitacıların yapılanmaları ve vuku bulan çeşitli olaylar, 2. Sason İsyanı'nın temelini teşkil etmiştir. Bölgede sükûnetin tesisi için İstanbul'dan sürekli emirler verilmiş, ortaya atılan en küçük şayanın dahi araştırılması istenmiştir. Bölgede sükûnetin sağlanması ve korunması öncelikli mesele haline gelmiştir. Rus sınırını geçmeye çalışan komitacılar, alınan önlemler ile engellenmiş, bu tür çetelerin sınırı geçmelerini önlemek için sıkı tedbirler alınmıştır. Vali Nazım Bey'in bölge gezileri de vilayette sükûnetin tesisi için etkili olmuştur.

Kürt aşiretleri arasında yaşanan çatışmalar ise daha önceki dönemlerde olduğu gibi yüzyılın başında da tüm şiddetiyle devam etmiştir. Bölgedeki en etkili üç aşiret olan Hayderanlı, Celali ve Hasenanlı aşiretlerinin müdahil olduğu bir dizi çatışma meydana gelmiş, çatışmalarda can ve mal kaybı yaşanmıştır. Bölgede huzuru kaçıran aşiretler üzerinde ise dönem itibarıyla tam denetim sağlanamamıştır. Çalışma dâhilinde, bu çatışmaların sadece belli başlılarına yer verilmiştir. Diğer bölgelere kıyasla aşiretler arası husumetten en az etkilenen Erzurum vilayetinde dahi bu husumetlerin kapsamlı bir kataloğunu sunmak pek mümkün değildir.

Tarih boyunca canlı bir ticaret merkezi olma özelliğini muhafaza eden Erzurum, Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu ekonomik buhrandan fazlasıyla etkilenmiştir. Yerel hazinenin durumu vergi tahsilinden sonra kısmi rahatlamaya girmiş; ancak talepleri karşılamakta yetersiz kalmıştır. Ekonomik buhranın önüne geçmek, yerel sanayinin gelişmesini teşvik etmek ve tarım, bahçecilik ve sığır yetiştiriciliğinde iyileştirmeler

162 BOA, Y.PRK.UM, 72/71, 6 Teşrin-i Sani 1320/19 Kasım 1904.

yapmak için Vali Nazım Bey'in başkanlığında çeşitli komisyonlar kurulmuştur. Büyük bir kısmı Tortum'dan getirilen yaklaşık 80.000 fidan Pasinler Ovası'nın çeşitli yerlerine dikilmiştir. Halkın ağaç yetiştiriciliğine ilgi duyması için her türlü çaba gösterilmiştir. Hayvancılığın geliştirilmesi amacıyla Rusya'dan çok sayıda boğa ithal edilmiş, Pasinler Ovası'ndaki sığır yetiştiricilerinin hizmetine sunulmuştur. Maden yatakları bakımından oldukça zengin bir bölge olan Erzurum'da, yakıt ihtiyacını karşılamak üzere maden araştırmalarına öncelik verilmiş, önemli yataklar tespit edilmiştir.

Bayındırlık faaliyetleri kapsamında 1901-1904 yıllarında yol yapım ve onarım çalışmaları yürütülmüştür. Gureba Hastanesi, Sanayi Mektebi ve Erzurum Hapishanesi gibi çeşitli kamu binaları inşa edilmiştir. Aynı dönemde taşıma yolları Kiğı ve Erzincan istikametine kaydırılmış, Hasankale ve Trabzon'a giden mevcut yollar onarılmıştır. İş bölümü ve denetimi konusunda titiz davranılmıştır. Deprem neticesinde yıkılan-hasar gören binaların tamiri ve yeniden inşası kısa süre içinde tamamlanmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları¹⁶³

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

İngiliz Milli Arşivi-The National Archives (TNA)

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi (İÜNEK)

2. Resmî Yayınlar

Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls (1863),
Printed By Harrison and Sons, London, 1863.

Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum, H. 1299 (M. 1882), Def'a 49, Erzurum Vilâyet Matbaası.

Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum, H. 1315 (M. 1897), Def'a 13, Erzurum Vilâyet Matbaası.

¹⁶³ Kullanılan belgelerin künyeleri dipnotlarda gösterilmiştir.

The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1904, ed. Godfrey E. P. Hertslet, Seventy-seventh Publication, London.

The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1905, ed. Godfrey E. P. Hertslet, Seventy-eighty Publication, London.

The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1906, ed. Godfrey E. P. Hertslet, Seventy-ninth Publication, London.

3. Süreli Yayınlar¹⁶⁴

Glückauf-Berg-und Hüttenmännische Zeitschrift

4. Araştırma Eserler

Aydın, Suavi-Çiftçi, Erdal: *Fihristü'l Aşâir*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021.

Bruinessen, Martin Van: “Kürt Aşiretlerinin Muhtelif Tezahürleri”, *Aktör, Müttefik, Şakî Kürt Aşiretleri*, der. Tuncay Şur-Yalçın Çakmak, İletişim Yayınları, İstanbul, 2022, s. 13-17.

Bruinessen, Martin Van: *Ağa, Şeyh, Devlet*, 9. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Cuinet, Vital: *La Turquie D'asie, Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L'asie-Mineure*, Vol. I, Ernest Leroux, Paris, 1892.

Darkot, Besim: “Erzurum”, *İslam Ansiklopedisi*, C. IV, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir, 1997, s. 340-345.

Demir Görür, Emel: “İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 93 Harbi Sonrası Erzurum Vilayeti'nde Sosyo-İktisadi Hayat (1878-1885)”, *Belleten*, C. 84, S. 299, Nisan 2020, s. 399-449.

Demir Görür, Emel: “İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosu John George Taylor'ın Diyarbakır Eyaleti'ne Dair İthalat-İhracat İstatistikleri ve Değerlendirmeleri (1853-1863)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 37, S. 64, 2018, s. 325-345.

Doğan, Orhan: “Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 20, 2008, s. 307-328.

Frech, Fritz- Hänig, Alfred-Sack, A.: *Die Grundlagen Türkischer Wirtschaftsverjüngung*, Walter de Gruyter GmbH & Co KG., Berlin, 1916.

Gürün, Kâmuran: *Ermeni Dosyası*, 7. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2012.

İnalçık, Halil: “Erzurum”, *İslam Ansiklopedisi*, C. IV, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir, 1997, s. 353-357.

164 Kullanılan süreli yayınların künyeleri dipnotlarda gösterilmiştir

- Karataş, Yakup: *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2010.
- Konukçu, Enver: *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara, 1992.
- Krahmann, Max: *Zeitschrift für praktische Geologie, mit besonderer Berücksichtigung der Lagerstättenkunde und der davon abhängigen Bergwirtschaftslehre*, Verlag von Julius Springer, 1906.
- Küçük, Cevdet: “Erzurum Tarihi”, *Bir Şehir Var Yaylada Erzurum*, Erzurum İl Özel İdaresi Yayınları, Erzurum, 2011, s. 41-90.
- Küçük, Cevdet: “Erzurum”, *DİA*, C. XI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 321-329.
- Küçükuğurlu, Murat: *Geçmişten Günümüze Erzurum Kalesi*, 2. Baskı, Erzurum Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Erzurum, 2019.
- Pamuk, Şevket: “Osmanlı İmparatorluğu'nda Para 1326-1914”, çev. Serdar Alper, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1600-1914*, C. II, ed. Halil İnalçık-Donald Quataert, 2. Baskı, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- Şahin, Yunus: “Aşiretler Arası Çatışma ve Yağmalama Kültürü: Rişvan Aşireti Örneği”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 42, 2018, s. 359-378.
- Tozlu, Selahattin: “Erzurum Tarihinde Depremler”, *Tarih Boyunca Doğu Anadolu'da Doğal Afetler ve Semineri (22-23 Mayıs 2000)*, Globus Dünya Basımevi, İstanbul, 2001, s. 93-118.

5. Elektronik Kaynaklar

- “Deprem Kataloğu”, Afad (Çevirimiçi), <https://deprem.afad.gov.tr/depremkatalogu>, Erişim Tarihi: 19.10.2021.
- “Tarihsel Depremler”, Afad (Çevirimiçi), <https://deprem.afad.gov.tr/tarihseldepremler>, Erişim Tarihi: 23.10.2021.
- “Tribes Index”, *Jelle Verheij, Historian* (Çevirimiçi), <https://www.jelleverheij.net/research-tools/tribes-index/index.html>, Erişim Tarihi: 05.02.2023.

EKLER

Ek-1: Erzurum'da bulunan jandarma kıışlası¹⁶⁵

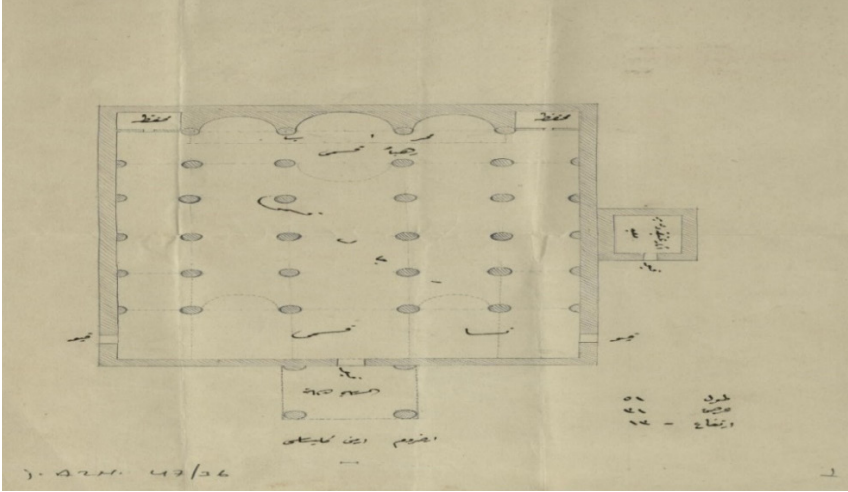
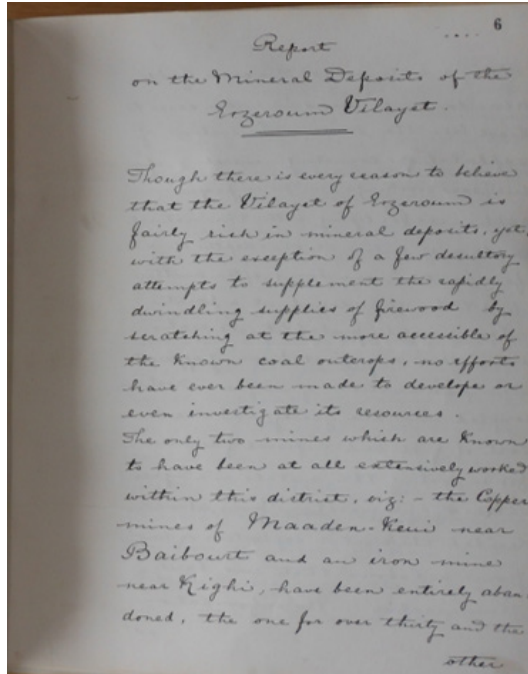

Ek-2: Erzurum'da bulunan süvari kıışlası¹⁶⁶

165 İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi (İÜNEK), 90505 numaralı albüm, 24 numaralı fotoğraf.

166 İÜNEK, 90505 numaralı albüm, 29 numaralı fotoğraf.

Ek-3: Erzurum Ermeni Kilisesi'nin krokisi¹⁶⁷Ek-4: Erzurum'un Mineral Rezervleriyle ilgili hazırlanan rapordan örnek bir belge¹⁶⁸

167 BOA, İAZN, 47/36, Lef: 1, tarihsiz.

168 TNA, FO. 195/2125, No.1, Erzurum Mineral Rezervlerine Dair Rapor, 11 Ocak 1902, s. 6.

Ek-5: Erzurum-Tercan yolu üzerinde üç metre genişliğinde inşa edilen köprü¹⁶⁹

Ek-6: Gureba Hastahanesi'nin açılış merasimi¹⁷⁰

169 BOA, YEE.d, 414/24, tarihsiz.

170 BOA, YEE.d, 413, Lef: 2, 19 Ağustos 1320/1 Eylül 1904.

Ek-7: Sanayi Mektebi'nin açılış merasimi¹⁷¹

Ek-8: Erzurum kışlasında maharetlerini sergileyen Hamidiye Alayları¹⁷²

171 BOA, YEE.d, 413, Lef: 3, 19 Ağustos 1320/1 Eylül 1904.

172 İÜNEK, 91170 numaralı albüm, 17 numaralı fotoğraf.

İspanyol Basınında Çanakkale Savaşları

The Dardanelles Campaign in the Spanish Press

Mehmet GÜNDÜZ*

ÖZ

Dünya basını stratejik öneminden dolayı Çanakkale Cephesi'nde yaşanan gelişmeleri yakından takip etmiştir. İspanyol basını da bu cephede yaşanan gelişmeleri okuyucularına aktarmıştır. İspanya Krallığı tarafsız bir ülke olsa da hem İspanyol kamuoyu hem de basınında İtilaf ve İttifak ayrımı bulunmaktaydı. Gazete ve dergilerin politik duruşları Çanakkale Savaşları'yla ilgili haberlere de yansımıştır. İspanyol basını hem İtilaf hem de İttifak Devletleri'yle ilgili haberler aktarmış fakat daha çok İtilaf Devletleri'nin haber kaynaklarını kullanmıştır. İspanyol basınının dış basın kaynakları yerine bizzat kendi muhabirleri aracılığıyla izlemesi İtilaf Devletleri'nin bölgeden çekildiği bir döneme denk gelmiştir. Bu çalışmada Çanakkale Cephesi'nde yaşanan gelişmelerin İspanyol basınına nasıl yansıdığı, basının olaylara nasıl yaklaştığı irdelenmiştir. Çalışma kapsamında İspanyol basınının ilgili dönemi incelenmiştir. Doküman analizi yönteminin kullanıldığı bu çalışmada Çanakkale Savaşları'nın sebepleri, kara ve deniz savaşları ile tarafların başarıya ulaşmak için yaptıkları planlar incelenen temel konulardır.

Anahtar Kelimeler: Çanakkale Savaşları, İspanyol Basını, Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti, İtilaf Devletleri

ABSTRACT

The world press closely followed the developments on the Çanakkale Front due to its strategic importance. The Spanish press also conveyed the developments on this front to its readers. Although the Kingdom of Spain was a neutral country, a distinction existed between the Entente and the Alliance both in the Spanish public and the press. The political stances of newspapers and magazines were also reflected in the news about the Dardanelles Campaign. The Spanish press reported news about both the Entente and the Central Powers, but mostly used the news sources from the Entente states. The fact that the Spanish press watched the war through its own reporters rather than from foreign media sources coincided with a period when the Entente had withdrawn from the region. This study examines how the developments in the Çanakkale Front were reflected in the Spanish press and how the press approached these events. The article examines

*Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, Türkiye

ORCID: M.G. 0000-0002-4642-4189

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Mehmet Gündüz,
Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: mehmetgunduzdr@gmail.com

Başvuru/Submitted: 18.03.2023
Revizyon Talebi/Revision Requested:
26.04.2023
Son Revizyon/Last Revision Received:
01.05.2023
Kabul/Accepted: 03.05.2023

Atıf/Citation: Gunduz, Mehmet. "İspanyol Basınında Çanakkale Savaşları" *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies*, 43 (2023): 43-77.
<https://doi.org/10.26650/YTA2023-1267400>

within its scope the relevant period of the Spanish press. This study uses the document analysis method to examine the main issues regarding the reasons for the Dardanelles Campaign and its land and sea battles, as well as the plans the parties made to achieve success.

Keywords: Dardanelles Campaign, Spanish press, World War I, Ottoman Empire, Allied (Entente) Powers

Extended Abstract

The Dardanelles have maintained their importance in world politics throughout history due to its strategic location along trade routes. In the 19th century when the Ottoman Empire had lost power, the Dardanelles frequently came to the fore. Aware that the rivalry between the European states which had started at the end of the 19th century was gradually heading toward war, the Ottoman Empire requested an alliance in this rivalry, first from England and then from France. However, once the empire received a negative response from both states, it had to approach Germany. The Ottoman Empire signed the Turkish-German Treaty on August 2, 1914 with the support of Austria in order to lift the isolation into which it had been pushed.

One of the most important fronts in World War I was the Dardanelles Front. Due to the events on the Gallipoli Peninsula having affected many countries in different ways, this place became one of the focal points of the war. Because of its strategic importance, many newspapers sent journalists to the region to inform their readers about the developments on the Dardanelles Front, with journalists from countries such as Germany, Austria-Hungary, Sweden, Denmark, the Netherlands, Spain, Bulgaria, and the USA coming to Türkiye.

During World War I, the approaches of the Spanish newspapers and magazines following the war on the Çanakkale Front changed according to their political stances. The Spanish press transmitted news directly from centers such as Istanbul, Athens, Berlin, Bordeaux, Bucharest, London, Moscow, Paris, and Rome, as well as from Ottoman, French, English, Greek, German, Italian, and Soviet newspapers. While the Entente forces were withdrawing from Çanakkale, the *ABC* newspaper reporter Jiariro Buceno from Spain came to Türkiye on January 3, 1916, and war reporter Enrique Dominguez Rodino came on January 10, 1916.

This study attempts to reveal how the Spanish press presented the events in the Dardanelles Front to their readers, which events they conveyed the most to their readers, and how they approached these events. This study adopts the qualitative research

approach and uses the document analysis method to systematically analyze the content of written documents. The newspapers and magazines examined within the scope of the study were accessed from the archives of Hemeroteca Digital and the *ABC* newspaper, which are affiliated with the Spanish National Library (*Biblioteca Nacional de España*) in Madrid. This research attempts to examine the issues that were relevant in all the Spanish newspapers and magazines that were published and accessed during the years of the Dardanelles Campaign.

Although Spain being a neutral country had created a freer news environment for the press, the Spanish press cannot be said to have acted completely objectively. The distinction between the Entente and the Alliance that was seen in the Spanish public during the war was also seen in the Spanish press. The political stances of newspapers and magazines were also reflected in the news about the Dardanelles Campaign. Although the Spanish newspapers reported various news based on the press of the Central Powers, they can be said to have mostly benefited from the press of the Allied Powers. Again, some press organs were seen to share the viewpoints of the Entente or the Allied Powers within the framework of their publishing policies. In general, the Spanish press attributed the defeat of the Allied Powers at Gallipoli to the Germans' support of the Turks and the mistakes the Entente Powers had made, including those who'd approached the Turks moderately. By concentrating on why the Allies lost rather than on why the Turks won, the Spanish press focused on the lack of coordination between the Entente forces, tactical errors, and the geographical difficulties of Çanakkale. Although the Spanish press often ignored the Ottoman Empire's struggle to defend the region, one should note that some newspapers and writers gave the Turks proper credit.

Giriş

Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlayan ticaret yolları üzerinde oluşu ve stratejik konumu nedeniyle Boğazlar tarih boyunca dünya siyasetinde önemini korumuştur. Osmanlı Devleti'nin güç kaybettiği XIX. yüzyılda Boğazlar sıklıkla gündeme gelmiştir. 1856'da imzalanan Paris Antlaşması'yla Karadeniz savaş gemilerine kapatılarak tarafsız hale getirilmiş ise de 13 Mart 1871'de imzalanan Londra Antlaşması ile Karadeniz'in tarafsızlığı kaldırılmıştır. Rusya, 93 Harbi sonrasında Osmanlı Devleti'nden Boğazlardan geçiş konusunda bazı tavizler koparmak istediye de İngiltere buna karşı çıkmış ve Boğazların statüsü Birinci Dünya Savaşı'na kadar aynen korunmuştur.¹ XIX. yüzyılın sonlarında Avrupa devletleri arasında başlayan rekabetin giderek bir savaşa doğru gitmekte olduğunun farkında olan Osmanlı Devleti bu ortamda önce İngiltere'ye daha sonra Fransa'ya müttefiklik için başvurmuş ancak her iki devlette olumsuz cevap vermiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti Almanya ile yakınlaşmak zorunda kalmış ve içine itildiği yalnızlıktan sıyrılabilmek için, Avusturya'nın desteğiyle 2 Ağustos 1914'te Türk-Alman Antlaşması'nı imzalamış ve seferberlik ilan etmiştir.²

Avusturya-Macaristan tahtının veliahdı Arşidük Franz Ferdinand'ın 28 Haziran 1914'te bir Sırp milliyetçisi tarafından Saraybosna'da öldürülmesi, Birinci Dünya Savaşı'nı tetikleyen olay olmuştur. Bu olaydan kısa bir süre sonra İspanyol basınında *Goben* ve *Breslav* adlı iki Alman gemisinin Çanakkale'ye doğru gittiği yer almıştır.³ Osmanlı Hükümeti, Alman kruvazörlerini satın aldığı için bu gemilerin Çanakkale Boğazı'na geldiğini açıklamıştır. Her iki gemi de Çanakkale Boğazı'na girerken Türk bayrağını çekmişler ve Alman mürettebatı silahsızlandırılmıştır.⁴ Savaşın sonuna kadar bu iki geminin kontrol altında tutulacağı İspanyol basınında yer almıştır.⁵ *El Imparcial* gazetesi Türk bayrağı çekmeden hemen önce her iki geminin de Bona ve Phippeville'i şehirlerini bombaladıklarını ve bu durumun yeni bir uluslararası soruna yol açabileceğini belirtmiştir.⁶ Rus ve İngiliz Hükümetleri, *Goben* ve *Breslav* adlı gemilerin

1 Kemal Beydilli, "Boğazlar Meselesi", *Diyanet İşleri Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 1992, C. VI, s. 267.

2 *El Globo*, 7 Ağustos 1914, s. 1; *La Mañana*, 7 Ağustos 1914, s. 1.

3 *El Heraldo de Madrid*, 10 Ağustos 1914, s. 2; *La Correspondencia de España*, 11 Ağustos 1914, s. 2; *La Mañana*, 11 Ağustos 1914, s. 1; *El País*, 11 Ağustos 1914, s. 2; *El Heraldo Militar*, 12 Ağustos 1914, s. 4.

4 *El Heraldo de Madrid*, 13 Ağustos 1914, s. 2; *La Correspondencia Militar*, 13 Ağustos 1914, s. 2; *La Época*, 13 Ağustos 1914, s. 2; *La Correspondencia de España*, 14 Ağustos 1914, s. 3; *El Día de Madrid*, 14 Ağustos 1914, s. 2; *El Liberal*, 14 Ağustos 1914, s. 2.

5 *El Heraldo Militar*, 14 Ağustos 1914, s. 2.

6 *El Imparcial*, 14 Ağustos 1914, s. 2.

Osmanlı Hükümeti'ne satılmasını tanımadıklarını, Çanakkale ve Boğaziçi'nden ayrılmaları durumunda Müttefik filolarının onları batıracağını Babıali'ye bildirmiştir.⁷

El Correo Español 17 Ağustos 1914 tarihli nüshasında Çanakkale Boğazı'nın stratejik konumunu gösteren bir kroki yayınlamış ve Rusya'nın Türkiye'den donanmalarının Çanakkale Boğazı'ndan geçmesine izin vermesini istediğini yazmıştır.⁸ *El País* ve *El Siglo Futuro* bu geçişin Rusya için önemi dair bir yazı yayınlamıştır.⁹ *Vida Marítima*, Rusların uluslararası hukuka aykırı olarak Boğazı geçebilmesi için Türkiye'nin Çanakkale ve Marmara Denizi üzerindeki egemenliğini tanımaması gerektiğini, bunun ise çok riskli ve zor bir şey olduğunu yazmıştır.¹⁰ İspanyol basını ilerleyen günlerde bu konuyla ilgili benzer içerikli birçok haber yayınlamıştır.

Rus ordularının İngiliz ordularıyla birleşmesinin bir yolunun Karadeniz'deki Rus donanmasının Boğazları geçmesi olduğunu yazan *La Correspondencia Militar*, Türkiye'nin buna kesinlikle rıza göstermeyeceğini ifade etmiştir.¹¹ Aynı gazete Türkiye'nin, Almanya lehine tarafsızlığını bozması durumunda Yunanistan'ın Üçlü İtilaf'tan yana olacağını yazmıştır.¹² *La Correspondencia de España* ise *El Journal de Geneve*'den aktardığı haberde Türklerin seferberlik girişiminin askerlerin katılmayı reddetmesi sebebiyle başarısız olduğunu ileri sürmüştür. Gazete İngiliz-Fransız filusunun Çanakkale'yi yirmi dört saatte tek bir gemi kaybetmeden zorlayacak güçte olduğu için Türklerin hareket edecek durumda olmadığını iddia etmiştir.¹³

Goben ve *Breslav*'ın Karadeniz'i geçip Rus limanlarını bombalaması üzerine Ruslar, Kasım 1914'te Kafkasya'da Türk sınırlarını geçerek savaşı fiilen başlatmıştır. İngilizlerin bazı Osmanlı limanlarını bombalaması ve Irak'a asker çıkarması üzerine ise Osmanlı Devleti 11 Kasım 1914'te Rusya ve İngiltere'ye resmen savaş ilan etmiştir.¹⁴ Osmanlı Devleti'nin bu şekilde dâhil olduğu Birinci Dünya Savaşı'nda savaştığı cephe-lerden biri de Çanakkale Cephesi'dir.

7 *El Correo Español*, 26 Ekim 1914, s.3; *El Siglo Futuro*, 26 Ekim 1914, s. 3, *El Imparcial*, 27 Ekim 1914, s.2; *La Correspondencia de España*, 27 Ekim 1914, s.1.

8 *El Correo Español*, 17 Ağustos 1914, s.1, 3.

9 *El País*, 19 Ağustos 1914, s. 2; *El Siglo Futuro*, 19 Ağustos 1914, s. 2.

10 *Vida Marítima*, 20 Ağustos 1914, s. 3.

11 *La Correspondencia Militar*, 8 Eylül 1914, s. 1.

12 *La Correspondencia Militar*, 9 Eylül 1914, s. 2.

13 *La Correspondencia de España*, 12 Eylül 1914, s. 2.

14 *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi V. Cilt Çanakkale Cephesi Harekâtı*, s. 5, 19.

Birçok gazete stratejik öneminden dolayı Çanakkale Cephesi'nde yaşanan gelişmeleri okuyucularına iletmek için bölgeye gazeteci göndermiştir. Bu amaçla Almanya, Avusturya-Macaristan, İsveç, Danimarka, Hollanda, İspanyol, Bulgaristan ve ABD gibi ülkelerin vatandaşı olan gazeteciler Türkiye'ye gelmiştir. Çanakkale Cephesi'nde yaşanan olayları 31 yabancı gazeteci takip etmiştir.¹⁵ Ancak günümüze kadar ulaşmamış muhabir belgeleri ve belge düzenlenmeksizin bizzat Enver Paşa'nın izniyle Çanakkale'ye giden gazetecilerinde olduğunu düşünüldüğünde Çanakkale'ye giden yabancı gazeteci sayısının daha fazla olduğu söylenebilir. İspanya'dan *ABC* gazetesi muhabiri Jiariro Buceno 3 Ocak 1916'da, harp muhabiri Enrique Dominguez Rodino ise 10 Ocak 1916'da İtilaf kuvvetlerinin Çanakkale'den çekildikleri bir dönemde Türkiye'ye gelmiştir.¹⁶

İspanya her ne kadar Birinci Dünya Savaşı'nda resmi olarak tarafsız olsa da İspanya siyasi çevreleri ve kamuoyundaki *aliadófilos* (İtilaf Devletleri taraftarları) ile *germanófilos* (Almanya taraftarları) bölünmesi İspanyol basınında da görülmüştür.¹⁷ Dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı boyunca yayın hayatında bulunan gazete ve dergilerin savaşı takip edenleri arasında Çanakkale Cephesi'ne yaklaşımlar politik duruşlarına göre değişiklik göstermiştir. İspanyol basını doğrudan İstanbul, Atina, Berlin, Bordo, Bükreş, Londra, Moskova, Paris ve Roma gibi merkezlerden haberler ilettiği gibi Osmanlı, Fransız, İngiliz, Yunan, Alman, İtalyan ve Sovyet gazetelerinden de haberler aktarmıştır.

15 Muzaffer Albayrak, "Çanakkale Cephesi'nde Yabancı Gazeteciler", *100. Yılında Çanakkale*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, Mart 2016, s. 196-208.

16 Muzaffer Albayrak, "Çanakkale Cephesi'nde Yabancı Gazeteciler", s. 196-208. Gazetecilerin Çanakkale Savaşları'nı Türk tarafında izleyebilmeleri için izin belgesi almaları gerekmektedir. Bu izin belgelerinde gazetecinin fotoğrafı, eşkâli, kaldığı yer, yaşı, bildiği diller, inancı ve kendisine kimin referans olduğuna dair bilgiler yer almıştır. Bkz. *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*, DH. EUM. VRK, 25/9.

17 1898 yılında Amerika'daki son kolonisi olan Küba'yı kaybeden İspanyol Avrupa'da çekişmelerin yaşandığı bir dönemde kendi iç sorunlarıyla uğraşmıştır. Bu yüzden İspanyol, Birinci Dünya Savaşı başladığında kendisini doğrudan ilgilendirmeyen meseleler için savaşa girmeyerek tarafsız kalmayı tercih etmiştir. Bu kararı hem İtilaf hem de İttifak Devletleri memnuniyetle karşılamıştır. Ancak İspanyol savaşa katılmamış olsa bile İspanyol kamuoyunda *aliadófilos* ile *germanófilos* bölünmesinin görüldüğünü söylemek gerekir. Liberaller, entelektüeller, tüccar ve sanayiciler daha çok İtilaf Devletleri'ni desteklerken aristokratlar, memurlar ve toprak sahipleri daha çok İttifak Devletleri'ni desteklemiştir. Ancak 1916'da Alman denizaltılarının İspanya'nın İngiltere'ye ihraç ettiği malları taşıyan gemileri batırmaya başlaması İspanyol kamuoyunda Almanya'ya olan desteğin bir hayli azalmasına sebep olmuştur. Buna rağmen İspanyol Katolik Kilisesi dinsiz olarak gördüğü Fransızlara karşı Protestan Almanları desteklemeye devam etmiştir. Savaş boyunca İspanyol basını İtilaf ve İttifak Devletleri'nin yoğun propagandasına maruz kalmıştır. Bkz. Özlem Şenyıldız, "İspanyol Basınında I. Dünya Savaşının Kaybeden Tarafı Olarak Osmanlı İmparatorluğu", Ed. Metin Ünver-Mustafa Tanrıverdi, *Birinci Dünya Savaşı*, Hiper Yayın, İstanbul, 2018, s. 195-197.

Farklı ülkelerin basınına Çanakkale Savaşları'nın nasıl yansıdığı ile ilgili yapılmış çeşitli çalışmalar bulunmaktadır.¹⁸ Bu çalışmada ise İspanyol basınının Çanakkale Cephesi'nde yaşanan olayları okuyucularına nasıl sundukları, daha çok hangi olayları okuyucularına aktardıkları, olaylara yaklaşım tarzları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Nitel araştırma yaklaşımının benimsendiği bu çalışmada yazılı belgelerin içeriğinin sistemli bir şekilde analiz edildiği doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Çalışma kapsamında incelenen gazete ve dergilere merkezi Madrid'de bulunan İspanyol Millî Kütüphanesi (*Biblioteca Nacional de España*) bağlı olan *Hemeroteca Digital* ve *ABC* gazetesi arşivinden ulaşılmıştır.¹⁹ Bu çalışmada İspanya'da Çanakkale Savaşı yıllarına ait yayımlanmış ve ulaşılan tüm gazete ve dergilerin ilgili sayıları incelenmeye çalışılmıştır.

Çalışma kapsamında adı geçen dijital kaynaklarda *Dardanelos* ve *Gallipoli* kelimeleri taratılmıştır. *Dardanelos* kelimesi İspanya Millî Kütüphanesi'ndeki erişime açık dokümanlarda Birinci Dünya Savaşı'nın fiilen başladığı 28 Haziran 1914 ile 31 Aralık 1918 tarihleri arasında 3561 kez geçmektedir.²⁰ *Gallipoli* kelimesi ise 991 kez geçmektedir.²¹ *ABC* gazetesi arşivinde *Gallipoli* kelimesi 6 kez, *Dardanelos* kelimesi

18 Abdullah Tok-Hakan Ayaz, “Çanakkale Kara Muharebelerinin İngiliz “The Times” Gazetesi’ne Yansımaları”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI/32 (2016-Bahar), ss. 189-204; Ahmet Esenkaya, “Çanakkale Savaşları Boyunca Türk Basını”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 2003, C. I, S. 1, ss. 36-63; Ahmet Esenkaya, “BOA’dan Çanakkale Cephesi’ndeki Muhabirlerden Bazıları” <http://www.sihhiye1915.com/pdf/muhabirler.pdf>; Ali Sarıkoyuncu-Esra Değerli Sarıkoyuncu “Avustralya Basınında Çanakkale Muharebeleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 25/73, Mart 2009, ss. 39-62; Emre Saral, “Avusturyalı Savaş Muhabiri Georg Bittner’in Çanakkale Cephesi İzlenimleri”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 2017, S. 23, ss. 133-163; Hamiyet Sezer Fezyioğlu-Selda Kaya Kılıç, Çanakkale Savaşlarına Şahit Olan Yabancı ve Türk Gazeteciler”, *On Beşinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri*, (21-27 Mart 2015 İstanbul), ATASE Yayınları, Ankara, 2017, ss. 223-233; Mahir Küçükvatan, “Avustralya ve Yeni Zelanda Basınında Çanakkale Deniz Savaşı”, *Tarih ve Günce*, 1/1, 2017 Yaz, ss. 125-152; Mehmet Gündüz, “Çanakkale Savaşlarının Amerikan Basınındaki Yansımaları”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 6, 2020, ss. 151-169; Mustafa Göleç, “Amerikalı Bir Gazetecinin Gözüyle Çanakkale Deniz ve Kara Savaşları: George Abel Schreiner ve Çanakkale Günlükleri”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl: 13, Bahar 2015, S. 18, ss. 593-635; Muzaffer Albayrak, “Çanakkale Cephesi’nde Yabancı Gazeteciler”, *100. Yılında Çanakkale*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, Mart 2016, ss. 195-214; Mücahit Özçelik, “İtilaf Devletlerinin Çanakkale’yi Tahliyesinin Türk Basınına Yansımaları”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl: 13, Bahar 2015, Sayı. 18, ss. 447-464; Serpil Sürmeli; “İngiliz Savaş Muhabiri Ellis Ashmead Bartlett’in Gözüyle Çanakkale Seferi Başarısızlığı ve Gelibolu’da Sıra Dışı Mücadelesi”, *Atatürk Dergisi*, 5/1, Erzurum, 2006, ss. 81-100; Tolga Başak, “The New York Times” Gazetesinin Çanakkale Boğazı Günlüğü (1-31 Mart 1915)”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XI S. 46, Haziran 2011, ss. 1-42; Yücel Özkaya, “Çanakkale Savaşı Sırasında ve Hemen Sonrasında Basının Savaş Hakkındaki Düşünceleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/1, Elazığ, 1989, ss. 189-200; Yücel Özkaya, “Türk ve Dünya Basınında Çanakkale Savaşları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XII/34, Ankara, 1996.

19 <http://www.bne.es/es/LaBNE/index.html> [Erişim Tarihi: 9 Haziran 2019].

20 <http://hemerotecadigital.bne.es/results.vm?d=creation&d=1914&d=06&d=28&d=1918&d=12&d=31&b=search-visible&t=%2Bcreation&l=600&l=700&s=0&view=&lang=es>. [Erişim Tarihi: 10 Şubat 2022].

21 <http://hemerotecadigital.bne.es/results.vm?o=&w=gallipoli&f=text&d=creation&d=1914&d=06&d=28&d=1918&d=12&d=31&b=search-visible&t=%2Bcreation&l=600&l=700&s=0&view=&lang=es> [Erişim Tarihi: 10 Şubat 2022].

ise 872 kez geçmiştir.²² Ancak *Dardanelos* ve *Gallipoli* kelimelerin geçtiği tüm dokümanlar gazete ve dergilerden oluşmamaktadır. Bazı haberlerde sadece *Dardanelos* veya *Gallipoli* kelimesi geçerken bazılarında her iki kelime birlikte geçmiştir. Bu kelimeler haber metinlerinde bir veya birden fazlada geçebilmiştir. Özellikle yabancı haber kaynaklarından alınan bazı haberler farklı İspanyol gazetelerinde aynı şekilde yer almıştır. Bu yüzden haber metinlerinin aynı olduğunu gazetelerden genellikle biri kaynak olarak kullanılmıştır. Ayrıca 28 Haziran 1914-31 Aralık 1918 tarihleri arasındaki erişime açık dokümanlarda *Dardanelos* ve/veya *Gallipoli* kelimelerinin geçtiği tüm metinler Çanakkale Savaşları'yla ilgili olmadığından bu çalışmada konumuzla ilgili gazete ve dergiler üzerinde durulmuştur. Bu çalışmada kullanılan İspanyol basın organları *El Correo Español*, *El Día de Madrid*, *El Siglo Futuro*, *La Correspondencia Militar*, *La Epoca*, *La Hormiga de Oro* gazeteleri sağcı, muhafazakâr, monarşi yanlısı ve Katolikliği savunurken *El Liberal*, *El Globo*, *El Pais*, *Heraldo de Madrid*, *La Mañana* gazeteleri cumhuriyetçi, liberal ve sol yönelimi, ilerici fikirleri savunmuştur. *El Imparcial*, *Heraldo Militar*, *Hojas Selectas*, *La Correspondencia de España*, *Madrid Científico*, *La Ilustración Financiera* ve *Vida Marítima* ise tarafsız hareket etmeye çalışan basın organlarıdır.²³

1. Çanakkale Deniz Savaşları

Birinci Dünya Savaşı öncesi hem İtilaf hem de İttifak Devletleri Boğazların kontrolü için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Savaştan önce İngiliz Savaş Bakanı Lord Kitchener ile Deniz Kuvvetleri Bakanı W. Churchill arasında Boğazlar konusunda geniş fikir alış-verişi yapılmıştır.²⁴ Venizelos ise İngiltere'ye buraya bir çıkarma yapıldığı takdirde Yunan kara ve deniz kuvvetlerini tahsis edebileceğini bildirmiştir.²⁵ İngiltere'nin Rusya'nın müttefiki olması ise Boğazlar konusunda Rusya'nın lehine bir durum

22 <https://www.abc.es/archivo/buscador/?titulo=gallipol&tipo=hemeroteca>; <https://www.abc.es/archivo/buscador/?titulo=dardanelos&tipo=hemeroteca&fechaDesde=1914-1-1&fechaHasta=1919-1-1&sortDate=asc> [Erişim Tarihi: 10 Şubat 2022].

23 <http://hemerotecadigital.bne.es/index.vm> [Erişim Tarihi: 20 Eylül 2020]; Beatriz Lozoya Hortelano, *İspanyol Basınında Kurtuluş Savaşı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015, s. 2-3.

24 Mustafa Selçuk, "Çanakkale Savaşları Srasında Osmanlı Hükümeti'ni ve Padişahı İstanbul'dan Taşıma Planları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXIV, S. 70, s. 195-212. İngilizler 1906, 1907 ve 1911'de Çanakkale Boğazı'nın donanmayla geçilmesi hakkında ayrıntılı raporlar hazırlamıştır. XX. yüzyılın başında büyük devletlerin her birinin Osmanlı Devleti üzerinde farklı emelleri olmuştur. İngiltere, Süveyş Kanalı ve Hint yolunun güvenliği için Filistin'i ele geçirmeyi tasarlarken; Rusya, Boğazlar ve İskenderun üzerinden sıcak denizlere ulaşmak istemiştir. Fransa, Lübnan, Suriye ve Kilikya'nın kontrolünü düşünürken, Almanya, doğuya doğru yayılma politikası gütmüştür. Bkz. *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi V. Cilt Çanakkale Cephesi Harekâtı*, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 2007, s. 3; Mete Tunçoku, *Çanakkale 1915 Buzdağının Altı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2002, s. 106.

25 Ahmet Eyicil, "Çanakkale Savaşları," *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2009, 8(1), s. 318.

oluşturmuştur. Ancak İngiltere, Rusya'nın Boğazlara hâkim olma düşüncesine temkinli yaklaşmıştır. İngilizler, Rusların Boğazları ele geçirdikten sonra Almanlarla anlaşıp savaştan çekilmesinden korktuğu için bu konudaki çözümü Almanya'nın yenilgisinden sonraya bırakmak istemiştir.²⁶

İngiltere Rusya'ya ulaşmak amacıyla Boğazlar ve İstanbul'u alıp Osmanlı Devleti'ni savaş dışı bırakarak önce Boğazları donanmayla geçmek istemiştir. Amiral Carden tarafından hazırlanan İngiliz harekât planı temelde Boğaz giriş tabyalarının düşürülmesi, Kepez'e kadar olan bölgedeki iç savunma düzeninin tahrip edilmesi, Boğazın en dar yerindeki tabyaların tahribi ve mayınların temizlenerek Marmara Denizi'ne girilmesine dayanmıştır. Osmanlı Devleti ise denizden yapılacak taarruzlara karşı savunma açısından Boğazı başlıca dört bölgeye ayırmış ve buralarda çeşitli hazırlıklar yapmıştır. Boğazlara karadan yöneltilebilecek taarruzlara karşı savunma sorumluluğu ise Beşinci Ordu'ya verilmiştir.²⁷

Ağustos ve Eylül 1914'te İtilaf donanması Çanakkale Boğazı önünde sık sık görülmeye başlamıştır. Bunun üzerine Osmanlı Devleti Çanakkale Boğazı'nı kapatarak mayın döşemiştir.²⁸ İspanyol basını Çanakkale Boğazı'nın tamamen kapatılmasının gündemde olduğunu yazmıştır²⁹. Nitekim kısa bir süre sonra 27 Eylül 1914'te Osmanlı Devleti, Fransız ve İngiliz gemilerinin ticaret gemilerine ve Osmanlı gemilerine yönelik faaliyetlerine tepki olarak Boğazları tamamen kapatmıştır.³⁰ Basında İstanbul'u korumak için hazırlıkların bittiği ve Alman mürettebatlı Türk savaş gemilerinin Karadeniz'e açıldığı bilgisi de yer almıştır.³¹ 28 Eylül 1914'te Yunan zırhlılarının da bulunduğu 24 gemiden oluşan İtilaf donanması Boğazın girişini bombalamıştır.³² İspanyol basını Almanya'nın gönderdiği mühimmat ve savaş malzemesinin Çanakkale Boğazı'na ulaştığı ve İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Devleti'ni tehdit ettiği haberleri yer almıştır.³³ Nitekim İtilaf Devletleri'nin ilk deniz hücumu 3 Kasım 1914'te iki İngiliz harp

26 Kemal Beydilli, "Boğazlar Meselesi", s. 268.

27 *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi V. Cilt Çanakkale Cephesi Harekâtı*, s. 17-18.

28 Zekeriya Türkmen, "Psikolojik Harekât Açısından Çanakkale Muharebelerine Dair Bir Değerlendirme", *On Beşinci Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri*, 21-27 Mart 2015 İstanbul, ATASE Yayınları, Ankara, 2017, s. 329.

29 *El Correo Español*, 30 Eylül 1914, s. 2; *La Correspondencia de España*, 30 Eylül 1914, s. 1; *El Heraldo de Madrid*, 30 Eylül 1914, s. 1.

30 *El Correo Español*, 2 Ekim 1914, s. 2; *La Correspondencia de España*, 3 Ekim 1914, s. 2; *El Siglo Futuro*, 3 Ekim 1914, s. 2; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Ağustos 1989, Yıl 38, S. 88, Belge No.2123, s. 1-2.

31 *El Imparcial*, 30 Eylül 1914, s. 1.

32 *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, C. I, Ankara, 2005, s. 7-9.

33 *El Heraldo Militar*, 10 Ekim 1914, s. 1; *La Correspondencia de España*, 13 Ekim 1914, s. 4; *La Correspondencia Militar*, 13 Ekim 1914, s. 2; *La Correspondencia de España*, 5 Kasım 1914, s. 3; *La Mañana*, 5 Kasım 1914, s. 2; *La Correspondencia Militar*, 6 Kasım 1914, s. 1.

gemisinin Ertuğrul ve Seddülbahir, iki Fransız gemisinin de Kumkale ve Orhaniye tabyalarını bombalamasıyla başlamıştır.³⁴

5 Kasım 1914 tarihli nüshasında “Rusya ve Türkiye” başlığıyla bir haber yayımlayan *El Heraldo Militar*, Çanakkale Boğazı’ndan uzun süredir devam eden serbest geçiş sorununu çözmek için elverişli bir ortam sağlayacağını düşüncelerinden ötürü Rusların Türkiye’nin savaşa girmesini büyük bir sevinçle karşıladıklarını yazmıştır.³⁵ İlerleyen günlerde ise İtilaf donanmasının Çanakkale’ye yönelik bombardımanları devam etmiştir.³⁶ Bu saldırılarda *Goben* kruvazörü hasar görmüştür.³⁷ Ayrıca bazı kalelerin zarar gördüğü iddiaları basında yer almıştır.³⁸ Ancak Türkiye bu iddiaları reddetmiştir.³⁹

Aralık 1914-Ocak 1915 aylarında İtilaf Devletleri’nin saldırıları ve Türklerin savunmalarına dair birçok haber İspanyol basınında yer almıştır. Bu dönemde İtilaf Devletleri’ne ait denizaltıların Çanakkale Boğazı’na yönelik birçok saldırı girişimi olmuştur. *Mesudiye* zırhlısı 13 Aralık 1914’te Birleşik Krallık denizaltısı B11 tarafından batırılmıştır.⁴⁰ 15 Ocak 1915’te ise Çanakkale Boğazı’na girmeye çalışan Fransız denizaltısı *Saphir*, Türk bataryaları tarafından batırılmış, mürettebatın bir kısmı kendini kurtarmayı başarmıştır.⁴¹ Bu arada *La Correspondencia de España* Bükreş’ten aktardığı haberde İttihatçıların savaşın yarattığı durum hakkında eski Sultan Abdülhamid’e danıştıklarını yazmıştır. Abdülhamid onlara, İngiliz-Fransız filosunun Çanakkale Boğazı’nı alma ihtimali varsa barış istemelerini tavsiye etmiş ancak bu durumun İstanbul’daki Alman çevrelerini rahatsız etmiştir.⁴²

İngiliz ve Fransızlar Çanakkale’yi zorlarken Rusların İstanbul Boğazı’na girmesini teklif etmiş ancak Ruslar donanmasının yetersizliğini ileri sürerek buna yanaşmamıştır. Fakat Rusya, İngiltere ve Fransa’nın Boğazları ele geçirmesini kendisi için tehlikeli bulduğundan 4 Mart 1915’te İstanbul ile Boğazlar ve çevresinin kendisine verilmesini talep etmiş ve bu talebi kabul görmüştür.⁴³ İngiltere ve Fransa İtalya’yı Çanakkale Cephesi’nde

34 Zekeriya Kurşun, “Çanakkale Muharebeleri”, *DİA*, C. VIII, İstanbul, 1993, s. 206.

35 *El Heraldo Militar*, 5 Kasım 1914, s. 1.

36 *El Globo*, 9 Kasım 1914, s. 1; *La Época*, 9 Kasım 1914, s. 1; *El Heraldo Militar*, 9 Kasım 1914, s. 2; *El Siglo Futuro*, 9 Kasım 1914, s. 2.

37 *El Heraldo de Madrid*, 13 Kasım 1914, s. 1.

38 *El Día de Madrid*, 14 Kasım 1914, s. 1.

39 *El Heraldo de Madrid*, 17 Kasım 1914, s. 1; *La Correspondencia Militar*, 17 Kasım 1914, s. 2.

40 *El Globo*, 15 Aralık 1914, s.1; *El Liberal*, 15 Aralık 1914, s.1; *La Correspondencia de España*, 16 Aralık 1914, s.1; *El Liberal*, 17 Aralık 1914, s.1; *La Época*, 18 Aralık 1914, s.1.

41 *El Liberal*, 17 Ocak 1915, s. 1.

42 *La Correspondencia de España*, 7 Şubat 1915, s. 1.

43 Kemal Beydilli, “Boğazlar Meselesi”, s 268.

savaşmaya ikna etmek istemişlerse de başarılı olamamışlardır.⁴⁴ 19 Şubat 1915'te bölgede İtilaf Devletleri'nin 17 savaş gemisi, 22 muhrip gemisi, 7 denizaltısı, 2 uçak gemisi; 1 muharebe gemisi, 4 hafif kruvazörü, 21 mayın arama-tarama gemisi bulunuyordu.⁴⁵ Aynı tarihte İtilaf Devletleri Carden Planı'na uygun olarak harekete geçmiştir. Uçaklar Çanakkale ve Gelibolu'da keşif seferi yapmıştır.⁴⁶

La Época, Çanakkale Boğazı'nın coğrafi özelliklerini hakkında okuyucularına çeşitli bilgiler sunmuş ve geçmişte bu bölgede yaşanan gelişmelere atıfta bulunmuştur.⁴⁷ Çanakkale Boğazı'nı ve İstanbul'u ele geçirmeyi başarmaları halinde İtilaf Devletleri'nin dünya tarihinde çığır açacak bir başarı elde edeceklerini ileri süren gazete, böylelikle Balkanlardaki ve Karadeniz'deki durumun İtilaf Devletleri'nin lehlerine gelişeceğini iddia etmiştir.⁴⁸ *Heraldo Militar* ise İtilaf Devletleri'nin Çanakkale Boğazı ve İstanbul'u işgal etme girişiminin, inanılandan daha geniş bir plandan kaynaklandığını kaydetmiştir. Gazete İngiltere, Fransa ve Rusya'nın doğuda mümkün olan en büyük avantajı elde etmek amacıyla, Türkiye ve Balkanlar sorununu kesin olarak çözüme kavuşturmaya karar verdiklerinden bahsetmiştir. Buna göre Türklere etkili ve ölümcül bir darbe vurmak isteyen İngiltere, Fransa ve Rusya önce Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki topraklarını daha sonra Akdeniz, Karadeniz ve Anadolu'daki sahillerini ele geçirmeyi hedeflemiştir. Bunun için Fransa Marsilya, Cezayir ve Tunus'u, İngiltere Malta, Kıbrıs ve Mısır'ı, Rusya ise Odessa ve Sivastopol'u üs olarak kullanmayı düşünmüştür. Etkili bir saldırının uzun ve zahmetli bir plan gerektirdiğini yazan gazete, bu saldırı için Fransa'nın 100 bin, İngiltere'nin 200 bin, Rusya'nın ise 600 bin asker tedarik edebileceğini, Fransız çıkarma birliklerinin Gelibolu'ya, İngilizlerin Asya kıyılarına, Rusların ise İstanbul'a saldıracağını ileri sürmüş ve gazete, Türklerin bu yüzden üç farklı saldırıya karşı koymak için güçlerini bölmek zorunda kalacağını iddia etmiştir.⁴⁹ Ancak gazete Fransızların ve İngilizlerin saldıracağı yerleri yanlış tahmin etmiştir. Gazeteye yansıyan plan dikkate alındığında İtilaf Devletleri'nin Boğazlar bölgesini almak için ellerindeki imkânları büyük oranda kullanmaktan çekinmedikleri görülmektedir. Boğazlar bölgesine saldırı hazırlığında olan İtilaf Devletleri'nin bu kadar askeri buraya yığmayı düşünmelerinin temel sebebi; bölgenin savaşın kaderini değiştirecek nitelikte stratejik bir öneme sahip olmasıdır. Osmanlı Devleti'nin güçlerini bölmek zorunda kalmasından dolayı bu plana karşı koyacak yeterince gücü bulunmuyordu.

44 BOA, HR. SYS, 2322/49.

45 *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi V. Cilt Çanakkale Cephesi Harekâtı*, s. 13-15.

46 *La Correspondencia de España*, 2 Şubat 1915, s. 1.

47 *La Época*, 21 Şubat 1915, s. 1.

48 *La Época*, 25 Şubat 1915, s. 2.

49 *Heraldo Militar*, 22 Şubat 1915, s. 2.

Rusya'nın 600 bin asker tedarik edebileceğine dair gazetede yer alan tahmini ise oldukça abartılı olduğu ilerleyen günlerde anlaşılmıştır.

Boğazların açık olmasının İtilaf Devletleri için muazzam askeri önemde olduğuna değinen *La Correspondencia Militar*, böylelikle Rusya'nın Batı'ya tahıl fazlasını ihraç edip bunun yerine savaş malzemesi tedarik edebileceği ve Türkiye'nin Avrupa ile Asya toprakları arasındaki tüm iletişimin kesileceğinden bahsetmiştir.⁵⁰ *Heraldo de Madrid*'den Ramiro de Maeztu ise İngilizlerin Ruslara gerekli askeri malzemeleri ulaştırmak, Balkanlar'daki Hıristiyan devletleri kendi yanında savaşa ikna etmek ve Rus buğdayını dünya piyasasına sürmek için Çanakkale Cephesi'ni açtığını söylemiştir.⁵¹ *La Mañana* ise Çanakkale'deki savaşın Rus Hükümeti'nin özel isteği ile başlatıldığını Rusya, İngiltere ve Fransa arasında mükemmel bir dayanışma olduğunu ileri sürmüştür. Gazete ayrıca İngilizlerin kontrolündeki İslam topraklarında Müslümanlar arasında muhtemel isyanlardan korkulmasının da cephenin açılmasında etkili olduğunu kaydetmiştir.⁵² Ancak bu dayanışmanın gazetenin ileri sürdüğü kadar mükemmel olmadığı sonradan ortaya çıkmıştır. Çünkü müttefik olmalarına karşın her İtilaf Devleti, öncelikli olarak kendi menfaatini gözeterek hareket etmiştir.

La Época İngiliz-Fransız filusunun Çanakkale'nin girişine büyük bir kuvvetle saldırıldığını bildirmiştir.⁵³ İspanyol basınında İtilaf filusunun Kilitbahir ve Kumkalesi'ne saldırıdıkları, Esad Paşa komutasındaki Türk askerinin Gelibolu kıyılarında yoğunlaştığı, Türkiye'nin üç silahsız Alman denizaltısı aldığı ancak monte edemediği ve *Goben*'deki ciddi arızalara dair haberler yer almıştır.⁵⁴ Gemi hizmet verecek durumda olmadığı için iki büyük kalibreli topu Çanakkale Boğazı'nın tabyalardan birine transfer edilmiştir.⁵⁵ Mart 1915'te İtilaf Devletleri'nin Çanakkale Boğazı'ndaki operasyonları devam etmiştir.⁵⁶ *Queen Elizabeth* ve *Agamemnon* Gelibolu Yarımadası'nın en dar yerinde olan iki tabyayı bombalamıştır.⁵⁷ Bu saldırıları Fransızların Anadolu kıyılarını bombalaması takip etmiştir. *La Correspondencia Militar* gazetesindeki yazısında Çanakkale'deki mevcut durum ve tarafların stratejilerinden bahseden Carlos Banus, Türklerin modern silahları ve iyi organize olmuş uzman personeli olsaydı İtilaf Devletleri'nin Çanakkale'ye

50 *La Correspondencia Militar*, 26 Şubat 1915, s. 1.

51 Ramiro de Maeztu, "El problema de los Dardanelos", *Heraldo de Madrid*, 3 Nisan 1915, s. 1.

52 *La Mañana*, 8 Mayıs 1915, s. 1.

53 *La Época*, 21 Şubat 1915, s. 1.

54 *La Época*, 2 Mart 1915, s. 2; *La Correspondencia España*, 3 Mart 1915, s. 2.

55 *La Correspondencia Militar*, 4 Mart 1915, s. 1.

56 *La Correspondencia de España*, 6 Mart 1915, s. 3; *El Correo Español*, 6 Mart 1915, s. 2; *El Globo*, 6 Mart 1915, s. 4; *El Siglo Futuro*, 6 Mart 1915, s. 2; *La Época*, 7 Mart 1915, s. 1.

57 *Heraldo de Madrid*, 10 Mart 1915, s. 2; *La Época*, 10 Mart 1915, s. 1.

saldırıların çok riskli olacağını belirtmiştir. Ancak durumun böyle olmadığını düşünen Banus, sonunda İtilaf gemilerinin Marmara Denizi'ne ve dolayısıyla İstanbul'a ulaşmayı başaracağını dile getirmiştir.⁵⁸ Savaşın bu aşamasında *La Correspondencia Militar*'da yer alan bu sözler oldukça dikkat çekicidir. Gazetenin Türk mukavemet gücünün zayıf olduğuna dair kanaati açıkça görülmektedir. *La Correspondencia de España* ise *Daily Mail* gazetesinin İngiliz zırhlısı *Triumph* tarafından 17 Şubat 1915'ten sonra gerçekleştirilen saldırılarını yayımlamıştır. Gazete İngiliz zırhlısının savaşın başlangıcından bu yana 17 kez çatışmaya girdiğini, 14 kez vurulduğunu ve 2.000 obüs ateşlediğini yazmıştır. Gazetenin verdiği bilgilere bakıldığında *Triumph* zırhlısının günde ortalama 70 top mermisi ateşlediği ve bunun barış zamanında beş yıllık tatbikatta attığı top mermisine eşit olduğu görülmektedir.⁵⁹ Bu örnek bile savaşın ne kadar şiddetli geçtiğini göstermektedir.

İspanyol basını *The Times* gazetesinden aktardığı haberde İstanbul'da büyük bir panik olduğunu ve İngiliz donanmasının bölgede saldırılara devam ettiğini aktarmıştır. Ancak İstanbul'dan bildirilen haberlerde ise durumun çok iyi olduğu ve İtilaf donanmasının asıl Türk bataryalarına zarar veremediği yönünde olmuştur.⁶⁰ “*Artık İtilaf kuvvetlerinin İstanbul'a ulaşacağından şüphe eden kimse yok*” yorumunda bulunan *El Liberal* de benzer bir şekilde, İstanbul'da panik ve göçün hâkim olduğu iddiasında bulunmuştur.⁶¹ *El Liberal* İngiliz kaynaklarına dayanarak onlara paralel yorumlar yaparak İngilizlerin Boğazları ve İstanbul'u kesin alacağı fikrini paylaşmıştır. Gazete “*Savaşın Merkezi İstanbul*” başlığıyla yayımladığı makalede “*Bugünlerde savaşın merkezi Avrupa'nın Batı'sı değil Doğu'dur*” diyerek İtilaf Devletleri'nin Marmara Denizi'nin girişini kapatan tabyalara karşı yürüttüğü sistematik ve iyi hazırlanmış bombardımanlara dikkati çekmiştir. Gazete İtilaf Devletleri'nin İstanbul'a ulaşması durumunda bunun askeri ve ekonomik etkilerinin muazzam olacağı yorumunda bulunmuştur. Ayrıca Türkiye'nin savaş dışı kalacağı, Bulgaristan'ın hareket edemez duruma geleceği, Rusya'nın İtilaflardan silah ve mühimmat alabileceği ve Rus buğdayının Avrupa pazarlarına taşınarak birçok ülkede açlığın önüne geçilebileceği değerlendirmesi yapmıştır. Gazete Chicago'da buğday fiyatlarında hızlı bir düşüş yaşandığı ve İstanbul'un kaybının “*Almanlar için Berlin'in Ruslar tarafından işgalinden neredeyse daha kötü*” olacağı yorumunda bulunmuştur.⁶²

58 Carlos Banus, “El ataque a los Dardanelos”, *La Correspondencia Militar*, 13 Mart 1915, s. 1.

59 *La Correspondencia de España*, 17 Mart 1915, s. 1.

60 *El Liberal*, 9 Mart 1915, s. 2; *La Época*, 9 Mart 1915, s. 1.

61 *El Liberal*, 12 Mart 1915, s. 1.

62 *El Liberal*, 4 Mart 1915, s. 1.

Türkiye'nin gerçekte Almanya'nın kontrolünde bir devlet olduğunu ileri süren *El Liberal*, Almanya'nın Asya ve Afrika'da planlarını uygulayabilmesi için Türkiye'nin bir hareket noktası olduğunu kaydetmiştir. Bağdat Demiryolu projesiyle Anadolu'nun tamamının Alman ticaret hegemonyasına girdiğini ileri süren gazete, Almanların bu projeyle Basra Körfezi'ne yayılma düşüncesinde olduğunu iddia etmiştir. Almanların böylelikle Rusların Asya'da genişlemesine engel olmayı ve aynı zamanda İngilizlerin Mısır ve Hindistan'daki hâkimiyeti üzerinde baskı kurmak istediği yazan gazete “*Almanya'nın Asya sorunlarına müdahalesi sadece onları ağırlaştırabilir ve Asya'daki Avrupa dengesi için kalıcı bir tehlike olabilir*” yorumunda bulunmuştur. Gazete Cermen İmparatorluklarının büyük planlarının anahtarı olan İstanbul'un kaybedilmesi halinde Almanya'nın Selanik ve Asya'ya giden kara ve deniz yollarını kaybedeceğini yazmıştır. Berlin'in Alman-Avrupa İmparatorluğu'nun başkenti, İstanbul'un ise Alman-Dünya İmparatorluğu'nun başkenti olduğunu kaydeden *El Liberal*, Almanya'nın yaptıklarının mevcut sorunları daha da ağırlaştıracağını ve Avrupa'nın dengesini bozacağını ileri sürmüştür.⁶³ Gazete Osmanlı Devleti'nin gerçekte Almanya'nın kontrolünde bir devlet olduğunu ileri sürerek İngiliz ve Fransızlarla aynı bakış açısını paylaşmıştır.

1915 yılı mart ayının ilk iki haftasında İspanyol basınında Çanakkale'deki çatışmalar hakkında bilgiler yer almaya devam etmiştir. 18 Mart 1915 ve sonrasında ise İtilaf donanmasının uğradığı büyük kayıplar basınında geniş yer bulmuştur. Çanakkale Boğazı'ndaki Türk savunmasının sadece istihkâm topçuları ile sınırlı olduğu varsayımının yanlış olduğuna temas eden *El Día de Madrid*, geçmişte buraya yapılan başarısız saldırılardan bahsetmiştir.⁶⁴ İtilaf donanmasının şiddetli bir ateş altında çarpıştığı ve bazı gemilerin mayınlar tarafından yok edildiği haberleri de basında yer almıştır.⁶⁵ İngiliz-Fransız kuvvetlerinin Boğaz'a saldırmasının çok ağır bedeli olduğunu aktaran *España*, İtilaf filosunun yaşadığı büyük kayba dik-kati çekmiştir. Fransız zırhlı kruvazörü *Bouvet*'in bir mayınla çarpıştığı ve üç dakika içinde battığını bildiren *España*, gemideki 620 askerden ancak 64'nün kurtulduğunu ve İtilaf Devletleri'nin kaybettikleri gemilerin yerine *Queen*, *Henri IV* ve *Jaureguiberry* adlı gemileri bölgeye sevk ettiğini yazmıştır.⁶⁶ Çanakkale Boğazı'nda boğazın iç kısmında on günlük mayın taramasından sonra İtilaf filosunun Türk tabyalarına genel bir saldırı başlattığını yazan *La Época* ise İngiliz zırhlıları *Irresistible* ve *Ocean*'in mayınla çarpıştığı için battığını ancak mürettebatının neredeyse tamamının kurtarıldığını iletmiştir.⁶⁷

63 *El Liberal*, 4 Mart 1915, s. 1.

64 *El Día de Madrid*, 20 Mart 1915, s. 2.

65 *Heraldo Militar*, 20 Mart 1915, s. 1; *El País*, 21 Mart 1915, s. 4; *ABC*, 21 Mart 1915, s. 7.

66 *España*, 26 Mart 1915, s. 6.

67 *La Época*, 22 Mart 1915, s. 1.

Heraldo de Madrid yazarı Ramiro de Maeztu, İngilizlerin Çanakkale’de deniz ile kara harekâtını birlikte uygulayacağı plan yerine hızla ilerlemek için doğrudan deniz saldırısında karar verdiklerini kaydetmiştir. Tabyaların denizcilere göre üstünlüğünü İtilaf Devletleri’nin manga silahlarının kalitesi ve sayısı ile telafi edilebileceğini ileri süren Maeztu, buna örnek olarak *Elizabéth* zırhlısının 15 inçlik toplarıyla tehlikeye atılmadan Türk tabyalarını 20 mil mesafede bombalayabilmesini örnek göstermiştir. Ancak bu üstünlüğü kullanmanın önünde bazı engeller olduğunu düşünen yazar, ilk engelin İtilaf gemilerinin sadece havanın açık olduğu günlerde saldırabilmesi olduğunu ve son bir ay içinde İtilaf Devletleri’nin Türk tabyalarına toplamda beş gün etkili bombalama yapabildiğini söylemiştir. İkinci engelin sayıları az olsa da Çanakkale Boğazı’ndaki Türk tabyaları olduğunu düşünen yazar bunlar yok edilse bile ağır topçu bataryaları imha edilmeden Çanakkale Boğazı’nda savaş gemilerinin geçişinin garanti edilmeyeceğini ileri sürmüştür. Maeztu son engelin ise Çanakkale Boğazı’ndaki suyun akımından kaynaklandığını belirtmiştir. Karadeniz’in su seviyesinin Akdeniz’den daha fazla olduğunu ve suyun saatte iki ila dört mil hızla aktığından bahseden yazar bu durumda suya yüzer birkaç mayın atmanın İtilaf gemilerine zarar verebileceğini anlatmıştır.⁶⁸

2. Çanakkale Kara Savaşları

Kuvvetli topçu ve mayın engelleriyle donatılan Boğazdan geçmeye çalışan güçlü İtilaf donanması başarısız olmuştur. İtilaflar güçlü bir donanma dahi olsa kara kuvvetleriyle iş birliği yapmaksızın başarıya ulaşmalarının oldukça zor olduğunu ve sadece deniz yoluyla İstanbul’a ulaşamayacaklarını 18 Mart 1915’teki ağır yenilgiden sonra anlamışlardır. Bunun üzerine İtilaf Devletleri kara çıkarmaları için General Hamilton’un emrinde bir çıkarma ordusu hazırlamıştır.⁶⁹ Kara harekâtının hedefi Kilitbahir platosunu zapt ederek Boğazdaki tabyalara hâkim olmak suretiyle donanmanın Çanakkale Boğazı’nı zorlamasına yardımcı olmaktır.⁷⁰ İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti’nin Çanakkale savunmasında yeterli askeri toplamasına fırsat vermeden kara birliklerini güvenle indirilecekleri noktalara kadar ilerlemek istemiştir.⁷¹ Bu planın farkında olan Osmanlı Devleti bölgeye yeni kuvvetler sevk etmeye başlamış ve Beşinci Ordu’yu kurarak başına Mareşal Liman von Sanders’i getirmiştir.⁷² *El Imparcial* bu aşamada

68 Ramiro de Maeztu, “El problema de los Dardanelos”, *Heraldo de Madrid*, 3 Nisan 1915, s. 1.

69 Zekeriya Kurşun, “Çanakkale Muharebeleri”, s. 206; Sezen Kılıç, “Liman von Sanders’in Çanakkale Savaşları İle İlgili Bazı İddiaları”, *Journal of Gazi Academic View*, C. VII, S. 14, 2014, s. 10.

70 *Büyük Harbin Tarihi Çanakkale Gelibolu Askeri Harekâtı*, çev. Yzb. Avni, İstanbul Askeri Matbaası, İstanbul, 1939, s. 7.

71 Mahir Küçükvatan, “Avustralya ve Yeni Zelanda Basımında Çanakkale Deniz Savaşı”, *Tarih ve Günce*, I/1, 2017 Yaz, s. 137.

72 Zekeriya Kurşun, “Çanakkale Muharebeleri”, s. 206.

Türklerin Çanakkale Boğazı'nın Asya kıyısına 48.000, Avrupa kıyısına ise 10.000 asker gönderdiklerini kaydetmiştir.⁷³ General Víctor Concas'ın Gelibolu Yarımadası alınmadan Çanakkale Boğazı'nın zorlanamayacağı ve Gelibolu sorununun doğunun Gordion Düğümü olduğunu söylemiştir.⁷⁴

1915 yılı Nisan ayında İtilaf Devletleri'nin Gelibolu Yarımadası'na çıkarmaları devam ederken *El Correo Español*, İtilaf filosu tarafından korunan İngiliz-Fransız ordusunun Türk savunmasına rağmen yarımadanın çeşitli noktalarında başarılı olduklarını haber vermiştir.⁷⁵ *El Globo* şiddetli çatışmalardan sonra Fransız birliklerinin desteği ile Gelibolu Yarımadası'nda 500 kadar Türk askerinin esir alındığını ileri sürmüştür.⁷⁶ *El Imparcial* ise İtilaf Devletleri'nin Gelibolu Yarımadası'nın batı kıyısında dört farklı noktaya asker çıkarmaya çalıştıklarını bildirmiştir. Gazete tüm çıkarma noktalarında Türklerin başarılı saldırılar yaptığını ve bu nedenle İtilaf Devletleri'nin Arıburnu yakınlarından geri çekilirken 400'ü ölü, 300'ü esir olmak üzere 700 kayıp verdikleri aktarmıştır.⁷⁷ İspanyol basınında İtilaf Devletleri'nin yaptığı çıkarma hakkında farklı bilgilerin yer aldığı görülmektedir. Bunda daha çok gazetelerin farklı haber kaynaklarını kullanmaları etkili olmuştur.

1915 yılının Nisan ayı sonu ve Mayıs ayı başında İtilaf Devletleri Çanakkale'deki kuvvetlerini Gelibolu Yarımadası'na yoğunlaştırmış ve bölgede şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. İspanyol basınında 25-29 Nisan 1915 tarihleri arasında Çanakkale Boğazı'nda İngiliz ordusunun uğradığı büyük kayıplar ele alınmıştır.⁷⁸ Öte yandan İngiltere Başbakanı Herbert Henry Asquith bu kayıplarla ilgili olarak Avam Kamarası'nda yaptığı ve İspanyol basınına da yansıyan konuşmasında; Seddülbahir, Kabatepe ve Kumkale'ye yapılan çıkarmalarını başarı olarak nitelendirmiştir.⁷⁹ Mayıs ayı ortalarında Çanakkale Boğazı'nda Osmanlı kuvvetlerine karşı İtilaf Devletleri'nin başlattığı deniz ve kara operasyonları devam etmiştir.⁸⁰ *La Época* Türklerin Avustralya kuvvetlerinin yarısını öldürdüğünü ancak kendilerinin de ciddi kayıplar verdiğini hatta İstanbul hastanelerinde yer kalmadığı için yaralıların Anadolu'ya gönderildiğini yazmıştır.⁸¹

73 *El Imparcial*, 29 Mart 1915, s. 2.

74 *La Correspondencia de España*, 1 Nisan 1915, s. 6.

75 *El Correo Español*, 27 Nisan 1915, s. 2.

76 *El Globo*, 28 Nisan 1915, s. 4.

77 *El Imparcial*, 28 Nisan 1915, s. 2.

78 *La Época*, 29 Nisan 1915, s. 1; *El Globo*, 30 Nisan 1915, s. 4; *El País*, 30 Nisan 1915, s. 2; *La Epoca*, 1 Mayıs 1915, s. 1; *El Imparcial*, 3 Mayıs 1915, s. 2; *La Mañana*, 3 Mayıs 1915, s. 2.

79 *La Época*, 7 Mayıs 1915, s. 2; *El Imparcial*, 7 Mayıs 1915, s. 2.

80 *La Ilustración Financiera*, 11 Mayıs 1915, s. 1.

81 *La Época*, 13 Mayıs 1915, s. 1.

Diplomatik kaynaklardan aldıkları bilgileri aktaran İspanyol basını operasyonların başlamasından bu yana İtilaf Devletleri'nin Gelibolu Yarımadası'nda 15.000'ni ölü ve yaklaşık 20.000'ni yaralı olmak üzere 35.000 kayıp verdiklerini aktarmıştır.⁸² Bu arada arasında General Sir Ian Hamilton'un İngiliz Hükümeti'ne 18 Mart'tan 5 Mayıs 1915'e kadar yapılan operasyonlar hakkında ayrıntılı bir rapor gönderdiği yer almıştır. Raporda Gelibolu Yarımadası'nda çıkarma yapılabilecek çeşitli noktalar listelenmiş; noktaların sayıca çok olmasına karşın dar kıyı şeridinin işi zorlaştırdığı belirtilmiştir. İtilaf gemilerinin Türk mevzilerine yönelik bombardımanı İtilaf askerlerin karaya çıktığını aktaran Hamilton, çıkarma yapılan bazı noktalarda arazinin çok engebeli olması nedeniyle Türklerin buraları savunmayı bile düşünmediklerini fakat diğer noktalarda savaşın şiddetli bir biçimde devam ettiğinden bahsetmiştir.⁸³

İspanyol basınında savaşın gidişatı hakkında verilen bilgiler çeşitli haber kaynaklarının kullanılması nedeniyle farklılık göstermektedir. *La Correspondencia Militar*, *The Times* gazetesinden alınıldığı haberde Marmara Denizi ve Boğazları korumakla görevli birliklerin yaklaşık 275.000 kişiden oluştuğunu, bu gücün savunma operasyonları için çok önemli olduğunu ve çok sert bir mücadele olmadan İstanbul'a ulaşamayacağını aktarmıştır.⁸⁴ Gelibolu Ordusu Başkomutanı Liman Paşa'nın Türk askerleri ile kamuoyunun moralini yükseltmek niyetiyle İngiliz birliklerine karşı Türk saldırısını dikkatlice hazırlandığını belirten *La Correspondencia Militar* saldırıda Türklerin 2.000 ölü ve 5.000 yaralı, İngilizlerin ise 500 kayıp verdiklerini kaydetmiştir.⁸⁵ Bölgedeki denizaltılara dikkati çeken İspanyol basını İngiliz denizaltılarının Marmara Denizi'nde görünmeye başlamasından beri Türklerin Gelibolu'ya birlik, mühimmat ve malzemeleri sadece karadan gönderebildiğinden bahsetmiştir.⁸⁶ 25 Mayıs 1915'te *Triumph* zırhlısı Gelibolu Yarımadası'nda Avustralya ve Yeni Zelanda birliklerinin operasyonlarına yardım ederken bir denizaltı tarafından torpido ile vurulmuş ve çabucak batmıştır.⁸⁷ Kısa süre sonra *Majestic* gemisi de aynı akıbete uğramıştır.⁸⁸

El Correo Español, *Lozan* dergisinde yayımlanan bir mektubu sayfalarına taşımıştır. Mektubu Lozan'da yaşayan seçkin bir ailenin oğlu olan ve Gelibolu'da asker olarak bulunan bir genç ailesine hitaben yazmıştır. Gazete mektup sahibinin kimliği ile ilgili

82 *La Época*, 23 Mayıs 1915, s. 2; *El Siglo Futuro*, 23 Mayıs 1915, s. 2.

83 *Heraldo Militar*, 12 Temmuz 1915, s. 1.

84 *La Correspondencia Militar*, 8 Haziran 1915, s. 1.

85 *La Correspondencia Militar*, 25 Mayıs 1915, s. 1.

86 *El Imparcial*, 14 Haziran 1915, s. 2; *El Globo*, 16 Haziran 1915, s. 2.

87 *La Epoca*, 27 Mayıs 1915, s. 2.

88 *El Imparcial*, 28 Mayıs 1915, s. 1.

yalnızca bu bilgileri vermiştir. Mektupta bölgede yaşanan gelişmelerden şöyle bahsedilmiştir:

“Gazetelerin Çanakkale’deki operasyonları bildirme biçimine gerçekten hayret ediyorum. Gerçekte, İtilaflar için işler orada çok kötü gelişmektedir... Birliğimizden 1.300 adamdan ilk çıkarmada 130 kişi kaldı. Bu 28 Nisan’da oldu. 8 Mayıs’ta 800 asker takviye aldıktan sonra iki süngü saldırısı gerçekleşti; 950 askerden sadece 300 tanesi kaldı. 26 Mayıs’ta, benim de olduğum yere 1.200 adam daha geldi. 1, 2 ve 4 Haziran’daki çarpışmalardan sonra, bunlardan sadece 300 veya 400 tanesi geri döndü...”

Mektupta gazetelerde verilen ölü sayısının gerçekte daha fazla olduğunu ileri sürülürken, *El Correo Espanol* bununla ilgili olarak, Türklerin verdiği rakamların doğrulandığı yorumunda bulunmuştur.⁸⁹ Nitekim İngilizlerin gerek resmî tebliğ gerekse yayınladıkları kayıp listelerinde Fransız askerlerine çok az Anzak askerlerine ise hiç yer vermediği Türk istihbarat kaynaklarından anlaşılmaktadır.⁹⁰ Böylelikle İtilaf Devletleri’nin Çanakkale’de büyük kayıplar verdiğini anlaşılmaktadır. Gazetelerde verilen ölü sayılarının İngiliz silahlı kuvvetlerinin kasıtlı bir uygulaması olduğu söylenebilir. Nitekim cephede görev yapan İngiliz gazeteci Ashmead Bartlett sansür işleminin Maxwell’le başladığını, daha sonra Ward ve General Braithwaite ile devam ettiğini ve Sir Ian Hamilton ile bittiğini ileri sürmüştür. Bartlett her birinin farklı bir bakış açısı olduğunu, kendilerine göre fazlalıkları çıkardıklarından bahsetmiş ve halka çok az bilgi ulaştığını ileri sürmüştür.⁹¹ İngiliz gazetecinin söyledikleri genç askerin mektubunu desteklemektedir. Sansürden dolayı cepheden çok fazla doğru bilginin İtilaf kamuoyuna ulaşmadığı ve İtilaf Devletleri’nin bölgede yaşanan başarısızlıkları örtmeye çalıştıkları görülmektedir. Öte yandan *Madrid Científico*’nun İtilaf Devletleri’nin Gelibolu’yu alamadıkları ve Almanların doğu cephesinde zafer kazandığına dair yayımladığı bir yorum yazısı bu durumu daha açık ortaya koymaktadır. Alman militarizminin önlenememesi durumunda Rusların müttefikleriyle savunduğu Avrupa özgürlüğünün çok ciddi bir tehlikeyle karşı karşıya olduğunu ileri süren *Madrid Científico*, Rusların zayıflığının insan eksikliğinden değil malzeme ve güç kaynaklarının eksikliğinden kaynaklandığını iddia etmiştir.⁹²

89 *El Correo Español*, 18 Temmuz 1915, s. 1.

90 BOA, HR. MA, 1142/58.

91 İsmet Türkmen, “Çanakkale Muharebeleri Sırasında Basına Yönelik Sansür Uygulamaları: İngiliz Savaş Muhabiri Ellis Ashmead Bartlett Örneği”, *On Beşinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri*, 21-27 Mart 2015 İstanbul, ATASE Yayınları, Ankara, 2017, s. 384; Serpil Sürmeli, “İngiliz Savaş Muhabiri Ellis Ashmead Bartlett’in Gözüyle Çanakkale Seferi Başarısızlığı ve Gelibolu’da Sıra Dışı Mücadelesi”, *Atatürk Dergisi*, 5/1, Erzurum, 2006, s. 85, 92.

92 *Madrid Científico*, Haziran 1915, S. 863, s. 623.

Türk karargâhının 21 Haziran 1915'te Arıburnu'nda İtilaflarla çatışma yaşandığı ve düşman saldırılarının püskürtüldüğü açıklaması *La Época*'da yer almıştır⁹³. *El Liberal* ise haberlerinde Çanakkale Boğazı'ndaki operasyonların İtilaf Devletleri lehine geliştiğini ileri sürmüştür.⁹⁴ *La Correspondencia Militar* 29-30 Haziran 1915 gecesi General Sir Ian Hamilton'ın Türklerin gerçekleştirdiği saldırı hakkındaki açıklamalarına yer vermiştir. Buna göre; Türklerin Kirte'nin batısındaki tepeye saldırısına topçu ateşiyle karşılık verilmiş ve çok az sayıda Türk geri dönebilmiştir. Siperlere yaklaşan Türk askerlerinin öldürüldüğünü açıklayan Hamilton, 28 Haziran'dan 2 Temmuz'a kadar Türklerin 5.150'si ölü ve 15.000'ni yaralı olmak üzere çok büyük kayıplar verdiğini iddia etmiştir.⁹⁵ Gelibolu Yarımadası'nda savaşın kanlı bir şekilde devam ettiğini aktaran *El Globo* tarafların büyük kayıplar verdiğini ve son çatışmalarda uğradığı muazzam kayıplar nedeniyle Türklerin Beşinci Tümen'den geri kalanları Edirne'ye gönderdiğini yazmıştır.⁹⁶ *El Liberal*, *La Correspondencia Militar* ve *El Globo*'nun aktardığı haberlerde Türklerin verdiği kayıpların, *La Época*, *El Siglo Futuro*, *El Correo Español* ve *Madrid Científico*'da ise İtilaf Devletleri'nin kayıplarının yüksek olduğu görülmektedir.

El Correo Español 1 Ağustos 1915'te yaptığı haberde savaşın doğu cephesinin üç aydır tüm dünyanın dikkatini çektiğini ve İttifak Devletleri'nin İtilaf Devletleri'ne karşı faaliyetlerinden ve başarılarından bahsetmiştir.⁹⁷ *La Epoca*, *Daily Telegraph* gazetesinden alıntıladığı haberde Türklerin Gelibolu Yarımadası'nda tekrar saldırmaya hazırlandıklarını ve bu amaçla bölgeye aceleyle yeni birlikleri sevk ettiklerini ileri sürmüştür.⁹⁸ Türklerin bölgeyi güçlendirdiği bilgisini doğrulayan *El Imparcial* bununu sebebini Bulgaristan'ın İtilaf safına katılarak Edirne'ye saldırma ihtimaline bağlamıştır.⁹⁹ Atina'daki diplomatik raporlara dayandırdığı haberde *Heraldo Militar* İstanbul'daki siyasi ve ekonomik durumun kötüleştiğini bildirmiştir. İtilaf denizaltılarının bölgede yaşayan halkı tedirgin ettiğini yazan gazete, gıdanın pahalı olduğunu, her yerde casusluğun hüküm sürdüğünü ve Hıristiyanların Türklerin saldırılarına maruz kaldığını iddia etmiştir.¹⁰⁰ Bu iddialardan bir diğeri ise İstanbul'daki Hristiyanların, İtilaflara karşı kalkan olmaları için zorla Gelibolu'ya taşınmalarıdır. Ancak bunun

93 *La Época*, 22 Haziran 1915, s. 2.

94 *El Liberal*, 24 Haziran 1915, s. 1.

95 *La Correspondencia Militar*, 7 Temmuz 1915, s. 1.

96 *El Globo*, 20 Temmuz 1915, s. 1; 27 Ağustos 1915, s. 2.

97 *El Correo Español*, 1 Ağustos 1915, s. 1.

98 *La Epoca*, 30 Temmuz 1915, s. 1.

99 *El Imparcial*, 11 Ağustos 1915, s. 1.

100 *Heraldo Militar*, 14 Ağustos 1915, s. 2.

doğru olmadığı ortaya çıkmış ve Osmanlı Devleti bu iddiaları kesin bir dille reddetmiştir.¹⁰¹

El Siglo Futuro İtilaf Devletleri'nin Çanakkale Boğazı'nda ilerleyebilmek için büyük çaba sarf etmeye hazır olduklarını yazmıştır.¹⁰² Nitekim General Hamilton, yakın zamanda Suvla Koyu'na yapılan çıkarmadan bahsetmiş ve iyi planlanmasına rağmen Türk savunması karşısında fazla ilerleme kaydedemediklerini söylemiştir¹⁰³. *The Times*, “*Gelibolu Yarımadası'ndaki durumla ilgili olarak çıkarılacak gerçek sonuç bugüne kadar maddi avantaj elde edemediğimizdir.*” yorumunda bulunmuştur.¹⁰⁴ *Heraldo Militar* ise Alman denizaltıları sebebiyle kıyıya erişimin son derece tehlikeli olduğunu aktarmıştır.¹⁰⁵ Bulgaristan'ın İttifak Devletleri safına katılmasına dikkati çeken *El Imparcial* bu durumun Romanya'yı hareketsizleştirdiğini, İstanbul'un kapısını Almanlara açtığını ve Gelibolu'ya erişimini sağladığı belirtmiştir.¹⁰⁶ *El Imparcial*'in bu haberi 11 Ağustos 1915'te yaptığı Türklerin Bulgaristan'ın yakında İtilaf Devletleri safına katılacağı yönündeki haberiyle çelişmektedir. Bu haber İtilaf Devletleri'nin bölgede yaşanan gelişmeleri doğru şekilde kamuoylarına sunmak yerine arzu edilen beklentileri aktarmalarının bir diğer örneği sayılabilir.

Gelibolu Yarımadası'ndaki son çatışmalar hakkında *Daily Mail*'in kapsamlı bir haber yayınladığını belirten *Heraldo Militar*, Anzakların çok iyi savaştığını aktarmıştır. 6 Ağustos 1915'teki saldırılar sonrasında Türklerin güçlerini topladıkları ve üç gece üç gün boyunca korkunç karşı saldırılar başlattıklarını yazan gazete, “*Esas olarak neredeyse siperlerde yapılan bu devasa ve olağanüstü mücadelede, taraflar kendi yaşamlarını korumak için son enerjilerine kadar savaştı. Yaralılar ve ölümler siperlerde yığılırken, hayatta kalanlar ceset yığınları üzerinde savaşa devam ettiler.*” demiştir. Gazete sadece bu çatışmalarda Türklerin toplam kayıplarının 5.000 kişi olduğunu tahmin edildiğini aktarmıştır.¹⁰⁷ *Heraldo Militar* daha önceki yayınlarıyla paralel bir dil kullanarak Osmanlı Devleti'nin cephede kötü durumda olduğunu göstermek istemiştir.

İngiliz resmi makamlarınca kayıplarla ilgili verilen bilgiler basında yer almıştır. Buna göre İngilizlerin 1.130 subay ve 16.478 askeri ölmüş, 2.371 subay ve 69.257

101 BOA, HR. SYS, 2412/11.

102 *El Siglo Futuro*, 17 Ağustos 1915, s. 2.

103 *La Correspondencia Militar*, 21 Ağustos 1915, s. 2.

104 *La Correspondencia Militar*, 2 Eylül 1915, s. 1.

105 *Heraldo Militar*, 31 Ağustos 1915, s. 1.

106 *El Imparcial*, 5 Eylül 1915, s. 3.

107 *Heraldo Militar*, 7 Eylül 1915, s. 1.

askeri yaralanmış ve 8.021 askeri kaybolmuştur. Yeni Zelandalıların ise 78 subay ve 1.231 askeri ölmüş, 201 subay ve 4.063 askeri yaralanmış, 15 subay ve 530 askeri ise kaybolmuştur.¹⁰⁸ *El Correo Español, Daily News* gazetesinden aktardığı haberde Çanakkale Boğazı'nda yaşanan zayıatın donanma kayıpları hariç 96.399 kişi olduğunu yazmıştır.¹⁰⁹ İngilizlerin iki ay içinde 3.000'den fazla kayıp verdiği görülmektedir. Kayıplarla ilgili olarak İspanyol basınına yansıyan bir diğer haber ise İngiliz yardımcı mayın tarama gemisi *Hythe*'nin batması olmuştur. Buna göre, 28-29 Ekim 1915 gecesi İngiliz yardımcı mayın tarama gemisi *Hythe* başka bir İngiliz gemisiyle çarpışması sonucu batmış ve 152 denizci ve 3 subay boğulmuştur.¹¹⁰ *La Época* Gelibolu'dan hastalıktan dolayı yaklaşık 3.210 subay ve 75.000 İngiliz askerinin tahliye edildiğini kaydetmiştir.¹¹¹

Claro Abanades imzasıyla *El Correo Español* gazetesinde yayımlanan yazıda Boğaz'ın her iki yakasında Türk ve Almanlara yönelik operasyonların başlamasından birkaç gün sonra İtilaf Devletleri'nin zorlanmaya başladığını ve deniz yoluyla yapamadıklarını karadan başarmak istediklerini yazmıştır. Abanades'e göre, İtilaf Devletleri'nin Boğazları almayı başarması durumunda Ruslar gerekli mühimmatı alacak; İttifak Devletleri de barış istemek zorunda kalacaklardı. Truva'nın bulunduğu topraklarda, İngiliz hırsıyla binlerce Fransız, İngiliz ve Avustralyalının imha edildiğini aktaran yazar, Anafartalar ve Seddülbahir adlı iki küçük araziye işgal etmeye çalışan İtilaf Devletleri'nin askerlerini ölüme götürdüğünü ileri sürmüştür. İtilaf Devletleri basınının cephane sıkıntısı ve Almanya'dan yardım almaması sebebiyle Türk direnişinin sona erdiği yönündeki haberlerine dikkati çeken Abanades, Türk-Alman birliklerinin Almanya'dan gelecek savaş malzemesine ihtiyaç duymadığını, çünkü Türkiye'nin savaşmak için gerekli mühimmatı üretebildiğini yazmıştır. Gelinen noktanın kendisini haklı çıkardığını söyleyen yazar Almanya ve Avusturya'dan hiçbir mermi, el bombası, top ulaştırılmamasına rağmen Fransız ve İngilizlerin savaşmak zorunda kaldığını aktarmıştır.¹¹² Claro Abanades İtilaf Devletleri'ni başarısızlıklarını örtbas etmekle suçlamıştır. Türklerin başarısını Alman müttefikliğine bağlayan görüşü de eleştiren yazar, Türklerin kendi öz kaynaklarıyla da savaşabildiğine dikkat çekmiştir. Bazı İspanyol gazeteleri ise Almanların Türklere yönelik yardım ve desteklerini ön plan çıkarmıştır.

108 *La Correspondencia Militar*, 20 Eylül 1915, s. 1; *La Mañana*, 21 Eylül 1915, s. 1.

109 *El Correo Español*, 27 Ekim 1915, s. 1.

110 *La Época*, 31 Ekim 1915, s. 1.

111 *La Época*, 5 Kasım 1915, s. 1.

112 Claro Abanades, "Los Dardanelos", *El Correo Español*, 17 Eylül 1915, s. 1.

Sırbistan'ın Almanya tarafından alınması durumunda İttifak Devletleri'nin arasında temasın sağlanacağını, İtilaf Devletleri'nin ise temasının önleneceğini belirten *El Liberal* bunun başarılması durumunda Rusların az miktarda mühimmatla savaşa devam etmek zorunda kalacağını ve bunun da kış saldırılarını felç edeceğini ileri sürmüştür.¹¹³ Bulgaristan'ın İttifak Devletleri'nin safında savaşa girmesinden sonra Tuna Nehri üzerinden Türkiye'ye mühimmat ve savaş malzemesi sevkiyatı yapılmıştır.¹¹⁴ “Gelibolu’da Alman taarruzu mu?” başlığıyla verdiği haberde *La Epoca* özel trenlerle taşınan çok sayıda demonte denizaltının Bulgaristan üzerinden Türkiye'ye gönderildiği ve Gelibolu’da bir Alman saldırısının çok muhtemel olduğunu ileri sürmüştür.¹¹⁵ Vicente Contreras, *El Correo Español* gazetesinde yer alan yazısında, İtilaf ve İttifak Devletlerinin durumunu karşılaştırarak Rusya, İngiltere, Fransa ve İtalya tarafından kuşatılan Almanya ve Avusturya'nın bu kuşatmayı yarmaya çalıştığı değerlendirmesinde bulunmuştur. Yazar, Almanya’da Kayser II. Wilhelm döneminde yaşanan değişime ve İtilaf ülkelerinde Wilhelm gibi saygın bir liderin olmamasına dikkati çekmiştir.¹¹⁶ Contreras, İtilaf Devletleri'nin İngiliz hırslarının bir oyuncağı haline geldiğini iddia etmiştir. *El Correo Español* ise “Gelibolu Yarımadası’nda İtilaf Devletleri'nin Büyük Felaketi” başlığıyla bir haber yayımlamıştır.¹¹⁷

3. İtilaf Devletleri'nin Gelibolu'dan Çekilmesi

Çanakkale Cephesi'nde 25 Nisan 1915'te Kumkale, 28 Nisan'da Birinci Kirte, 6 Mayıs'ta İkinci Kirte, 19 Mayıs'ta Arıburnu, 4 Haziran'da Üçüncü Kirte, 21 Haziran'da Birinci Kerevizdere, 28 Haziran'da Zığındere, 12 Temmuz'da İkinci Kerevizdere, 6 Ağustos'ta Kanlısirt, 7 Ağustos'ta Conkbayırı, 7 Ağustos'ta Kılıçbayırı, 9 Ağustos'ta Birinci Anafartalar, 12 Ağustos'ta Tekketepe ve 21 Ağustos'ta İkinci Anafartalar Muharebeleri yaşanmıştır. Son muharebeden sonra İtilaf Devletleri'nin Çanakkale'yi boşaltması gündeme gelmiştir. Nitekim İtilaflar 8-20 Aralık arasında Anafarta ve Arıburnu'nu, 28 Aralık-9 Ocak'ta ise Seddülbahir'i boşaltmıştır¹¹⁸.

El Correo Español Fransız Hükümeti'nin yayın organı *Le Temps*'in Çanakkale Boğazı'na yapılan seferlerin talihsiz olduğuna yönelik değerlendirmesini aktarmış ve

113 *El Liberal*, 14 Ekim 1915, s. 1.

114 *La Correspondencia Militar*, 27 Kasım 1915, s. 1.

115 *La Época*, 13 Aralık 1915, s. 1.

116 Vicente Contreras, “Los imperios centrales y la Cuadruple Entente”, *El Correo Español*, 16 Aralık 1915, s. 1.

117 Vicente Contreras, “Todo por y para cartago”, *El Correo Español*, 21 Aralık 1915, s. 1.

118 Mahir Aydın, “Çanakkale Savaşı'nda Kara Muharebeleri”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2016-1 S. 29, s. 60.

Çanakkale operasyonunun sona erdiğini yazmıştır.¹¹⁹ *El Imparcial* ise konuyla ilgili haberinde çekilmenin İngiliz kamuoyuna büyük bir başarı olarak duyurulduğunu kaydederek eleştirmiştir.¹²⁰ Bu durum İngiliz kamuoyunun sansüre uğramış haberlerle karşılaşmaya devam ettiğini göstermektedir. *El Liberal* Fransızların henüz çekilmediğini aktarıken Çanakkale Boğazı seferinin tamamen başarısız olmadığı değerlendirilmesinde bulunmuştur. Gazeteye göre esas plan olan İstanbul'a ulaşım sağlanamamışsa da Fransız-İngiliz baskısı sebebiyle Türkler, Kafkasya ve Mısır'da yaptıkları girişimleri iptal etmek zorunda kalmıştır.¹²¹ *El Liberal* İngilizlerin kamuoylarına çekilmeyi başarı olarak sunmalarına yakın değerlendirmelerde bulunarak İngiliz bakış açısını paylaşmıştır.

İngiltere'nin geçen baharda Osmanlı topraklarına yaptığı çıkarmaların diğer cephelerde düşmanlarının dikkatini dağıttığını söyleyen Claro Abanades, İngilizlerin Türklerin askeri onurlarını sürdürmek için küçük bir direniş göstereceklerini düşündükleri yorumunda bulunmuştur. Yazar, İngilizlerin savunma hatlarının düşmesinden sonra Osmanlıların Avrupa'yı sonsuza kadar terk edeceğini ve böylelikle teslim olacağını umduklarını yazmıştır. Türklerin küçük bir direniş sonrasında teslim olacakları yönündeki İngiliz beklentisinin boşa çıktığını belirten yazar, İtilaf askerlerin Gelibolu'nun ucundaki siperlerde ölümü bulduklarını yazmıştır. İngiliz bayrağının, İstanbul'un kamu binalarında değil, Gelibolu şehrinde bile görünmediğini belirten yazar, İngiliz ve Fransız birliklerinin Türklerin beklenmedik direnişiyle karşılaştıklarından bahsetmiş ve İtilaf Devletleri'nin Balkanlarda başarısız olduklarını ileri sürmüştür:

“Gelibolu Yarımadası'nda operasyonlar sona erdi. İtilaflar büyük zırhlılar, kruvazörler, torpidoları geride bırakmak ve Fransız-İngiliz denizaltılarının yardımıyla fethetmeyi başardıkları binlerce kurbana mal olan bölgeyi boşaltmak zorunda kaldı... Gelibolu Yarımadası'nın boşaltılmasıyla birlikte, İtilaflar filoları Türkleri topraklarının kıyılarında rahatsız etmeye devam etse de, bu gerçek yenilginin önsözü olarak düşünülebilir.”¹²²

Claro Abanades'in değerlendirmesi İtilaf Devletleri'nin savaşın başlangıcında Türklere yönelik bakış açılarını göstermesi bakımından önemlidir. Zira İtilaf Devletleri Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre önce Girit, Bosna-Hersek, Bulgaristan ve Trablusgarp'ı kaybetmesi ile Balkan Savaşları'nda aldığı ağır yenilgiyi göz önüne alarak Boğazlardan çok kısa sürede geçeceklerini ve İstanbul'u alarak Osmanlı Devleti'ni savaş dışı bırakacaklarına inanıyorlardı. Ancak bu aşırı özgüven

119 *El Correo Español*, 23 Aralık 1915, s. 1.

120 *El Imparcial*, 24 Aralık 1915, s. 2.

121 *El Liberal*, 24 Aralık 1915, s. 1.

122 Claro Abanades, “El fracaso de Gallipoli”, *El Correo Español*, 10 Ocak 1916, s. 1.

Çanakkale’de Türk askerinden beklenmeyen ağır bir darbe almıştır. Hatta Amerikan basını Müttefiklerin Çanakkale’de yaşadıkları deniz gücü kayıplarının XVII. ortalarında İngilizlerin Hollandalılarla yaptığı mücadeleden ve 1905 yılında Japonya deniz savaşında Rusların kayıplarından daha büyük olduğunu belirtmiştir.¹²³ *El Siglo Futuro* ise İngiltere ve Fransa Hükümetlerinin kibir ve körlüğü sebebiyle çok sayıda İngiliz ve Fransız askerinin gereksiz yere kanının döküldüğünü yazmıştır.¹²⁴

İngiliz birlikleri 19-20 Aralık 1915 gecesinde kalın sis tabakasının sağladığı avantajdan yararlanarak Türkler fark etmeden Gelibolu Yarımadası’ndan geri çekilmiştir.¹²⁵ İngilizlerin geride bıraktıkları malzemeler bu çekilmenin bazı yerlerde oldukça ani gerçekleştiği izlenimi vermektedir. *ABC* ganimetin iki milyon liradan daha fazla değerde olduğunu ileri sürmüştür.¹²⁶ *El Globo* İngiliz tahliyesini bildiren haberinde; dokuz veya on aylık inatçı mücadelelerden sonra, İngilizlerin birliklerini geri çekmesini doğru bir karar olarak değerlendirmiştir.¹²⁷ Gazete 11 Ocak 1916 tarihli nüshasında Viyana’dan aktardığı haberde ise Gelibolu’da tek bir İngiliz askerinin kalmadığını yazmıştır.¹²⁸ *El Siglo Futuro* ise Paris’ten aktardığı haberde İngiliz tahliyesinin kayıpsız olarak gerçekleştirildiğini ileri sürmüştür.¹²⁹ Dünya basınına geniş bir şekilde yansıyan İtilaf kuvvetlerinin geri çekilişi İspanyol gazetelerinde de ele alınmıştır.¹³⁰

Uğradıkları başarısızlığı genellikle Osmanlı ordusunda bulunan Alman askeri kadrosuna bağlayan İngilizler başarıda büyük payı olan Türk rolünü bir türlü kabul etmek istememişlerdir. Nitekim Çanakkale Cephesi’nde görev yapan İngiliz gazeteci Ashmead

123 Mehmet Gündüz, “Çanakkale Savaşlarının Amerikan Basınındaki Yansımaları”, s. 165.

124 *El Siglo Futuro*, 11 Ocak 1916, s. 2.

125 *La Época*, 1 Ocak 1916, s. 1.

126 *ABC*, 18 Ocak 1916, s. 11.

127 *El Globo*, 26 Aralık 1915, s. 2.

128 *El Globo*, 11 Ocak 1916, s. 2.

129 *El Siglo Futuro*, 11 Ocak 1916, s. 2.

130 Avusturya *Neues Wiener Journal* gazetesinin savaş muhabiri Georg Bittner İngiliz birliklerinin yoğun Türk topçu ateşine dayanamayıp geri çekilmelerini utanç verici ve rezil bir hadise olarak yorumlamıştır. Avusturya basını Fransızların ve İngilizlerin Gelibolu’dan kendi istekleri ile çekildiklerinin inandırıcı olmadığını belirtilirken Bulgaristan basını, İtilaf Devletleri’nin çekilmesinden dolayı Türkleri övmüş ve İtilaf Devletleri’nin Gelibolu’dan sonra tüm Balkanları da boşaltacağını ileri sürmüştür. Fransa basını, İstanbul-Berlin yolunun açılması üzerine Selanik’in önem kazanmasından dolayı İtilaf kuvvetlerinin Çanakkale’den çekildiğini ileri sürmüştür. İtalya basını, çekilmenin endişe verici ve Rusya’da olumsuz gelişmelere neden olabileceğini öngörürken İngiliz *Daily Mail* gazetesi halkın aylarca kandırıldığını yazmıştır. Danimarka basını, İtilaf Devletleri’nin yenilme sebebi olarak kara ve deniz savaşlarının aynı anda yapılmamasını göstermiştir. İsviçre basını İngiltere’nin Şark’taki nüfuzunun büyük bir yara aldığına belirtilirken Avustralya basını savaşta yapılan hatalar üzerinde durmuştur. Geniş bilgi için bkz: Ali Sarıkoyuncu-Esra Sarıkoyuncu Değerli, “Avustralya Basınında Çanakkale Muharebeleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 25/73, 2009, s. 52; Emre Saral, “Avusturyalı Savaş Muhabiri Georg Bittner’in Çanakkale Cephesi İzlenimleri”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, 2017, S. 23, s. 143; Mücahit Özçelik, “İtilaf Devletlerinin Çanakkale’yi Tahliyesinin Türk Basınına Yansımaları”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Yıl: 13, Bahar 2015, S. 18, s. 457-458

Bartlett Türk ordusunun yüksek askerî eğitim görmüş güzide Alman subayları tarafından idare edilmesinden dolayı bugünkü Türkün başka türlü bir düşman olduğunu ileri sürmüştür.¹³¹ Benzer bakış açısını İspanyol basınında da görmek mümkündür. *El Siglo Futuro* Cenevre'den aktardığı haberde Avusturya ve Almanya'nın Çanakkale Boğazı'na çok sayıda batarya getirmesi sebebiyle İtilaf Devletleri'nin Gelibolu'yu boşaltmak zorunda kaldıklarını yazmıştır.¹³² Gazete İtilaf Devletleri'nin geri çekilmesini Alman silahlarına bağlayarak Türklerin başarılı savunmalarını göz ardı etmiştir. Fakat Alman kaynakları Türk askerinin dindarlığı, sabrı, cesareti ve fedakârlığından sık sık bahsederek Gelibolu'daki zaferde askerlerin bu özelliklerinin fazlasıyla etkili olduğunu dile getirmiştir.¹³³ İtilaf Devletleri'nin Gelibolu'dan çekilmesi Türk arasında sevince vesile olmuştur. *La Epoca* İstanbul'da tarif edilemez bir sevincin hüküm sürdüğünü ve camilerin bayramlarda olduğu gibi aydınlatıldığını yazmıştır. Padişah orduya tebriklerini iletmış ve şehit olan askerlerin çocuklarına para bağışında bulunmuştur.¹³⁴

El Correo Español, *The Times*'in Sir John Hamilton'un raporunu değerlendirdiği habere yer vermiştir. Yazıda Gelibolu'daki son başarısızlığının temel sebebinin bazı kolordu ve bölüm şeflerinin yetersizliği olduğu, bir diğeri ise "atalet" olduğu yazılmıştır. *La Victoire* gazetesi İtilaf birlikleri arasındaki koordinasyon eksikliğe dikkati çekmiş ve ilk hatanın büyük olasılıkla İngiliz Genelkurmayının birlikleri büyük savaş ve kitlesel manevralara daha alışkın olan Fransız Genelkurmayının emrine vermemesi olarak yorumlamıştır.¹³⁵ *El Correo Español* Fransız gazeteci Mauricio de Waleffe'in bazı Fransız gazetelerin Gelibolu'yu tahliyeyi başarı gibi gösteren haberlere verdiği tepkiyi de sayfalarına taşımıştır. Waleffe geri çekilmenin bir başarı gibi gösterilmesini eleştirmiştir.¹³⁶ *El Liberal* yenilginin İngilizleri çok etkilemediği ileri sürerken *El Correo Español* İtilaf askerlerindeki ataletin yenilgiye sebep olduğunu ileri sürmüştür. İtilaf Devletleri'nin Gelibolu'yu tahliye etmesinin, İngiltere ve Fransa üzerinde büyük bir etki bıraktığını ileri süren *El Siglo Futuro* İngiltere'nin Doğu'da uğradığı büyük itibar kaybına dair görüşlere yer vermiştir.¹³⁷ İtilaf Devletleri'nin Gelibolu'dan çekilmesini *El Liberal* gazetesinde değerlendiren Luis Araquistain, Fransa ve İngiltere'nin Gelibolu'da çok sayıda ceset ve milyonlarca sterlini geride bıraktığını ve Gelibolu'nun Walcheren'den çok daha trajik bir macera olduğunu

131 Ellis Ashmead Bartlett, *Bir İngiliz Savaş Muhabirinin Kaleminden Çanakkale Gerçeği*, 6. Baskı, Çeviren: Yüzbaşı Rahmi, Yayına Hazırlayan: Muzaffer Albayrak, İstanbul, 2007, s. 5.

132 *El Siglo Futuro*, 11 Ocak 1916, s. 2.

133 Necmettin Alkan, "Alman Kaynaklarına Göre Çanakkale Savaşı", *Belleten*, C. 80, S. 289, 2016, s. 934-935.

134 *La Época*, 11 Ocak 1916, s. 2.

135 *El Correo Español*, 17 Ocak 1916, s. 1.

136 *El Correo Español*, 23 Ocak 1916, s. 1.

137 *El Siglo Futuro*, 11 Ocak 1916, s. 2.

ileri sürmüştür. Bu talihsiz seferin başlangıcında İstanbul'un yakında teslim olacağı ve Türklerin Avrupa'dan kesin olarak sürüleceği beklentisinde olanları teselli etmeye yetmediğini söyleyen yazar, İngilizlerin tarihinde buna benzer yenilgilerin olduğunu ancak İngilizlerin hatalarından hemen ders almaları ve yeni koşullara uyum sağlama yeteneklerini onlara her zaman nihai zaferi getirdiğini belirtmiştir.¹³⁸

İspanyol basını İtilaf Devletleri'nin başarısız olmasında daha çok askerlerdeki atalet, birlikler arasındaki koordinasyon eksikliği ve Alman silahlarının rolü üzerinde durmuştur. Genel olarak İtilaf Devletleri'nin askerlerini başarılı bir şekilde Gelibolu'dan tahliye ettiğini düşünen İspanyol basını cephedeki yenilginin İngiltere ve Fransa üzerinde büyük bir etki bıraktığını ve İngiltere'nin doğuda büyük itibar kaybına uğradığını değerlendirmesinde bulunmuştur. Bununla birlikte İspanyol basını Osmanlı Devleti'nin savaşın kazanılmasındaki rolüne yeterince değinmemiştir.

Sonuç

XX. yüzyıl başında oldukça etkili bir konuma erişen basın, propaganda konusunda ve kamuoyu oluşturulmasında en etkili vasıta hâline gelmiştir.¹³⁹ Dünya basını Birinci Dünya Savaşı'nı yakından izlemiş ve kamuoyuna sunmuştur. Birçok ülkede olduğu gibi İspanyol basını da yaşanan gelişmeleri dikkatle takip etmiştir. İspanyol basınının bu savaşta ilgi duyduğu cephelerden biri de Çanakkale Cephesi olmuştur. Bu cephede yaşanan gelişmeleri takip eden İspanyol basını konu hakkında birçok haber yapmış ve değerlendirme yazısı yayımlamıştır. İspanyol kamuoyu savaşın gidişatı hakkında farklı kaynaklardan beslenmiştir. İspanyol basını ancak Ocak 1916'da geç sayılabilecek bir tarihte Osmanlı Devleti'ne iki muhabir göndermiştir. Bu tarihe kadar İspanyol basını ağırlıklı olarak İtilaf ve kısmen de İttifak Devletleri'nin basın ve haber kaynaklarından yararlanmıştır. Çanakkale'deki gelişmeleri takip etmek için İspanyol gazetecilerin Türkiye'ye gelişi İtilaf Devletleri'nin Türk taarruzları sonrası Çanakkale'den çekildiği bir döneme denk gelmiştir. Bölgeye geç bir tarihte muhabir gönderilmesinde İtilaf Devletleri gazetelerinde yenilgiyle ilgili yeterince haber yapılmamış olması ile İspanyol basınının İtilaf Devletleri'nin yenilgisini yerinde görme isteğinin etkili olduğu düşünülmektedir. İspanyol basınının uzun zaman başka haber kaynaklarını kullanması gazetecilik ve tarafsız habercilik açısından bir eksiklik olarak değerlendirilmelidir.

138 Luis Araquistain, "Un fracaso y un triunfo", *El Liberal*, 15 Ocak 1916, s. 1.

139 Adnan Sofuoğlu, Seyfi Yıldırım, "Savaş ve Kamuoyu: Dönemin Basınında Çanakkale Muharebeleri ve Görsel Propaganda", On Beşinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri, 21-27 Mart 2015 İstanbul, ATASE Yayınları, Ankara, 2017, s. 349.

İspanya'nın tarafsız bir ülke olması basın için daha özgür bir haber ortamı oluşturmuş olsa da İspanyol basının tamamen objektif davrandığı söylenemez. Savaş boyunca İspanyol kamuoyunda görülen İtilaf ve İttifak ayrımı İspanyol basınında da görülmüştür. Gazete ve dergilerin politik duruşları Çanakkale Savaşları ile ilgili haberlere de yansımıştır. İspanyol basını İttifak Devletleri basınından çeşitli haberler aktarmakla birlikte daha çok İtilaf Devletleri basınından yararlanmıştır. Bazı basın organlarının yayın politikaları çerçevesinde İtilaf veya İttifak Devletleri bakış açılarını paylaştıkları görülmüştür. *El Liberal*, *Heraldo Militar*, *La Correspondencia Militar*, *La Época* ve *La Mañana* daha çok İtilaf Devletleri'nin bakış açısını paylaşırken *El Día de Madrid*, *El Correo Español*, *El Imparcial* ve *Madrid Científico* daha çok İttifak Devletleri'nin bakış açısını paylaşmıştır. Özellikle *El Liberal* ve *La Correspondencia Militar* gazetelerinde İtilaf Devletleri'nin Boğazları ve İstanbul'u alacaklarına dair büyük güven vardır. Gazeteler Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletleri'nin üstün tekniği ve gücüne karşı koyamayacağını savunmuş ve Almanya'yı Avrupa'nın mevcut dengesini bozmaya çalışmakla suçlamıştır.

İspanyol basını genel olarak, Türklere ılımlı yaklaşanları dâhil olmak üzere, İtilaf Devletleri'nin Gelibolu'da yaşadığı yenilgiyi Almanların Türklere olan desteğine ve İtilaf Devletleri'nin yaptıkları hatalara bağlamıştır. Türklerin neden kazandıklarından çok İtilaf Devletleri'nin neden kaybettikleri üzerine yoğunlaşan İspanyol basını İtilaf kuvvetleri arasındaki koordinasyon eksikliği, taktiksel hatalar ve Çanakkale bölgesinin coğrafi zorlukları üzerinde durmuştur. Osmanlı Devleti'nin bölgeyi savunmak için verdiği mücadeleyi İspanyol basını çoğu zaman göz ardı etse de bazı gazete ve yazarların Türklerin hakkını teslim ettiklerini belirtmek gerekir.

Çanakkale Cephesi'nin hem İttifak hem de İtilaf Devletleri için oldukça önemli olduğunu vurgulayan İspanyol basını tarafların bu cephede başarılı olması durumunda oldukça kazançlı çıkacaklarını ayrıntılarıyla okuyucularıyla paylaşmıştır. İspanyol basını İngiliz ve Fransız birliklerine karşı Türklerin beklenmedik büyük bir direnişle karşılık verdiklerinden bahsetmiştir. Savaş meydanlarında yaşanan şiddetli çatışmaları ve yaşanan acıları okuyucularıyla paylaşan basın, tarafların savaş stratejileri üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmuştur. Çanakkale'de yaşanan çatışmaların şiddetini İspanyol basınında da görmek mümkündür. Mart 1915'ten itibaren tarafların verdiği kayıplar İspanyol basınında geniş şekilde yer almıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri¹⁴⁰

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

2. Süreli Yayınlar¹⁴¹

ABC

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi

El Correo Español

El Día de Madrid

El Globo

El Liberal

El Imparcial

El País

El Siglo Futuro

España

Heraldo de Madrid

Heraldo Militar

Hojas Selectas

La Acción

La Correspondencia de España

La Correspondencia Militar

La Época

La Hormiga de Oro

La Ilustración Financiera

La Mañana

140 Kullanılan arşiv belgelerinin künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

141 Kullanılan süreli yayınların künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

Madrid Científico

Vida Marítima

3. Araştırma Eserler

- Abanades, Claro: “El fracaso de Gallipoli”, *El Correo Español*, 10 Ocak 1916, s. 1.
- Abanades, Claro: “Los Dardanelos”, *El Correo Español*, 17 Eylül 1915, s. 1.
- Albayrak, Muzaffer: “Çanakkale Cephesi’nde Yabancı Gazeteciler”, *100. Yılında Çanakkale*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 195-214.
- Alkan, Necmettin: “Alman Kaynaklarına Göre Çanakkale Savaşı”, *Belleten*, C.80, S. 289, 2016, s. 899-938.
- Araquistain, Luis: “Un fracaso y un triunfo”, *El Liberal*, 15 Ocak 1916, s.1.
- Aydın, Mahir: “Çanakkale Savaşı’nda Kara Muharebeleri”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2016-1 S. 29, s. 47-63.
- Bartlett, Ellis Ashmead: *Bir İngiliz Savaş Muhabirinin Kaleminden Çanakkale Gerçeği*, 6. Baskı, Çeviren: Yüzbaşı Rahmi, Yayına Hazırlayan: Muzaffer Albayrak, İstanbul, 2007.
- Banus, Carlos: “El ataque a los Dardanelos”, *La Correspondencia Militar*, 13 Mart 1915, s. 1.
- Başak, Tolga: “The New York Times” Gazetesinin Çanakkale Boğazı Günlüğü (1-31 Mart 1915)”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, .XI, S.46, 2011, s. 1-42.
- Beydilli, Kemal: “Boğazlar Meselesi”, *DİA*, C. VI, İstanbul, 1992, s. 266-269.
- Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi V. Cilt Çanakkale Cephesi Harekâtı*, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 2007.
- Büyük Harbin Tarihi Çanakkale Gelibolu Askeri Harekâtı* (1939), Çev. Yzb. Avni, İstanbul Askeri Matbaası, İstanbul.
- Contreras, Vicente: “Los imperios centrales y la Cuadruple Entente”, *El Correo Español*, 16 Aralık 1915, s. 1.
- Contreras, Vicente: “Todo por y para cartago”, *El Correo Español*, 21 Aralık 1915, s. 1.
- Esenkaya, Ahmet: “BOA’dan Çanakkale Cephesi’ndeki Muhabirlerden Bazıları”, <http://www.sihhiye1915.com/pdf/muhabirler.pdf>.
- Esenkaya, Ahmet: “Çanakkale Savaşları Boyunca Türk Basını”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, C. I, S. 1, 2003, s. 36-63.
- Eyicil, Ahmet: “Çanakkale Savaşları”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 2009, s. 317-370.
- Göleç, Mustafa: “Amerikalı Bir Gazetecinin Gözüyle Çanakkale Deniz ve Kara Savaşları: George Abel Schreiner ve Çanakkale Günlükleri”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl: 13, S. 18, 2015, s. 593-635.

- Gündüz, Mehmet: “Çanakkale Savaşlarının Amerikan Basınındaki Yansımaları”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 2020/6, s. 151-169.
- Kılıç, Sezen: “Liman von Sanders’in Çanakkale Savaşları ile İlgili Bazı İddiaları”, *Journal of Gazi Academic View*, C.VII, S.14, 2014, s. 1-19.
- Kurşun, Zekeriya: “Çanakkale Muharebeleri”, *DİA*, C.VIII, İstanbul, 1993, s. 205-208.
- Küçükvatan, Mahir: “Avustralya ve Yeni Zelanda Basınında Çanakkale Deniz Savaşı”, *Tarih ve Günce*, 2017 I/1, s. 125-152.
- Lozoya Hortelano: Beatriz, İspanyol Basınında Kurtuluş Savaşı ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşu, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.
- Maetz, Ramiro de: “El problema de los Dardanelos”, *Heraldo de Madrid*, 3 Nisan 1915, s. 1. *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, C. I, Ankara 2005.
- Özçelik, Mücahit: “İtilaf Devletlerinin Çanakkale’yi Tahliyesinin Türk Basınına Yansımaları”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl: 13, Sayı: 18, 2015, s. 447-464.
- Özkaya, Yücel: “Çanakkale Savaşı Sırasında ve Hemen Sonrasında Basının Savaş Hakkındaki Düşünceleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/1, Elazığ, 1989, s. 189-200.
- Özkaya, Yücel: “Türk ve Dünya Basınında Çanakkale Savaşları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XII/34, Ankara, 1996, s. 295-313.
- Saral, Emre: “Avusturyalı Savaş Muhabiri Georg Bittner’in Çanakkale Cephesi İzlenimleri”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, S. 23, 2017, s. 133-163.
- Sarıkoçuncu, Ali ve Sarıkoçuncu Değerli, Esra: “Avustralya Basınında Çanakkale Muharebeleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 25/73, 2009, s. 39-62.
- Selçuk, Mustafa: “Çanakkale Savaşları Sırasında Osmanlı Hükümeti’ni ve Padişahı İstanbul’dan Taşıma Planları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXIV, S.70, 2008, s. 195-212.
- Sezer Feyzioğlu, Hamiyet ve Kaya Kılıç, Selda: “Çanakkale Savaşlarına Şahit Olan Yabancı ve Türk Gazeteciler”, On Beşinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri, (21-27 Mart 2015 İstanbul), ATASE Yayınları, Ankara, 2017, s. 223-233.
- Sofuoğlu, Adnan ve Yıldırım, Seyfi: “Savaş ve Kamuoyu: Dönemin Basınında Çanakkale Muharebeleri ve Görsel Propaganda”, On Beşinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri, (21-27 Mart 2015 İstanbul), ATASE Yayınları, Ankara 2017, s. 349-376.
- Sürmeli, Serpil: “İngiliz Savaş Muhabiri Ellis Ashmead Bartlett’in Gözüyle Çanakkale Seferi Başarısızlığı ve Gelibolu’da Sıra Dışı Mücadelesi”, *Atatürk Dergisi*, 5/1, Erzurum, 2006, s. 81-100.

- Şenyıldız, Özlem: “İspanyol Basımında 1. Dünya Savaşının Kaybeden Tarafı Olarak Osmanlı İmparatorluğu”, Ed. Metin Ünver & Mustafa Tanrıverdi, *Birinci Dünya Savaşı*, Hiperyayın, İstanbul, 2018, s. 193-205.
- Tok, Abdullah ve Ayaz, Hakan: “Çanakkale Kara Muharebelerinin İngiliz “The Times” Gazetesi’ne Yansımaları”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI/32, 2016-Bahar, s. 189-204.
- Tuncoku, Mete: *Çanakkale 1915 Buzdağının Altı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2002.
- Türkmen, İsmet: “Çanakkale Muharebeleri Sırasında Basına Yönelik Sansür Uygulamaları: İngiliz Savaş Muhabiri Ellis Ashmead Bartlett Örneği”, On Beşinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri, (21-27 Mart 2015 İstanbul), ATASE Yayınları, Ankara, 2017, s. 377-396.
- Türkmen, Zekeriya: “Psikolojik Harekât Açısından Çanakkale Muharebelerine Dair Bir Değerlendirme”, On Beşinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri, (21-27 Mart 2015 İstanbul), ATASE Yayınları, Ankara, 2017, s. 325-347.

4. Elektronik Kaynaklar

- <https://www.abc.es/archivo/buscador/?titulo=gallipol&tipo=hemeroteca>. [Erişim Tarihi: 10 Şubat 2022].
- <https://www.abc.es/archivo/buscador/?titulo=dardanelos&tipo=hemeroteca&fechaDesde=1914-1-1&fechaHasta=1919-1-1&sortDate=asc> [Erişim Tarihi: 10 Şubat 2022].
- <http://www.bne.es/es/LaBNE/index.html> [Erişim Tarihi: 9 Haziran 2019].
- <http://hemerotecadigital.bne.es/index.vm> [Erişim Tarihi: 20 Eylül 2020].
- <http://hemerotecadigital.bne.es/results.vm?d=creation&d=1914&d=06&d=28&d=1918&d=12&d=31&b=search-visible&t=%2Bcreation&l=600&l=700&s=0&view=&lang=es>. [Erişim Tarihi: 10 Şubat 2022].
- <http://hemerotecadigital.bne.es/results.vm?o=&w=gallipoli&f=text&d=creation&d=1914&d=06&d=28&d=1918&d=12&d=31&b=search-visible&t=%2Bcreation&l=600&l=700&s=0&view=&lang=es> [Erişim Tarihi: 10 Şubat 2022].

EKLER

Ek 1: Çanakkale’de faaliyet gösteren İtilaf savaş gemilerinden birinin mürettebatı tarafından avlanan balıkları gösteren fotoğraf.¹⁴²

Pesca realizada por la tripulación de uno de los buques de guerra de los aliados que operan en los Dardanelos. (Central.)

Ek 2: Çanakkale Boğazi. İngiliz toplarının Gelibolu Yarımadası’na çıkarılmasını gösteren bir fotoğraf.¹⁴³

El paso de los Dardanelos. Desembarco de la artillería inglesa en la península de Gallipoli. (Fot. Argus.)

142 *Hojas Selectas*, Haziran 1915, s. 564.

143 *Hojas Selectas*, Haziran 1915, s. 564.

Ek 3: La Hormiga de Oro gazetesinde Çanakkale Cephesi ile ilgili çıkan bir haber.¹⁴⁴

EN LOS DARDANELOS

Los diputados Foucher y Merlin, comisionados por la Cámara francesa para inspeccionar los servicios sanitarios de los Dardanelos, han expresado en el «Petit Parisien», hechos que a su juicio, imponen a los aliados el deber apremiante de una acción inmediata. Desde hace cinco meses, —dice M. Merlin— ocupamos con nuestros aliados los ingleses el extremo de la península de Gallipoli en una longitud de seis kilómetros, desde el Cabo Helles al Fereches-Dere. Esto constituye una especie de zona infranqueable al Norte de la bahía de Morto. El día 6 de Agosto último, los indios intentaron hacia Sulya, por el lado Oeste, su audaz desembarco, que hu-

biera podido atacar a los turcos de revés y formar con nuestras Cuerpos sólidas tenazas, en las cuales el enemigo estaba cogido. El movimiento no se realizó con éxito más que a medias y no modificó las posiciones. En suma, sobre algunos kilómetros cuadrados de un suelo árido, quemado por el sol y la metralla, escampa impaciente e inquieto un numeroso ejército, que limita por todas partes el mar, perdido y agitado. Imperturbables, nuestros soldados soportan los fuegos cruzados de la costa de Asia a Kinkali y los de Atchi Emba, la montaña también. A una altura de 250 metros domina el pueblo destruido de Kriblay y todas nuestras líneas. Los turcos están atrincherados allí, metidos en tierra, según el método alemán. La inmovilidad en los Dardanelos sería funesta y la guerra de trincheras se convertiría en una falta irreparable.

1. Ametralladoras turcas al mando de oficiales alemanos cerca de los Dardanelos.—II. Artillería turca en la península de Gallipoli.—III.—Columna turca de aprovisionamiento dirigiéndose hacia Gallipoli.—(Foto. Hofer)

655

© Biblioteca Nacional de España

I. Çanakkale Boğazı yakınlarında Alman subayların komuta ettiği Türk makineli tüfekleri.

II. Gelibolu Yarımadası'ndaki Türk topçuları.

III. Gelibolu'ya giden Türk ikmali.

144 La Hormiga de Oro, 9 Ekim 1915, s. 15.

Ek 4: 21 Aralık 1915 tarihli *El Correo Español* gazetesinin manşeti: "Gelibolu Yarımadası'nda İtilaf Devletleri'nin Büyük Felaketi"

Ek 5: 22 Aralık 1915 tarihli *La Correspondencia Militar* gazetesinin manşeti: "Gelibolu'da İtilaf Devletleri'nin Yenilgisi"

Ek 6: 10 Ocak 1916 tarihli *El Correo Español* gazetesinin manşeti: "Gelibolu'nun İtilaflar Tarafından Tahliyesi" (Evacuation of Gallipoli by the Allies)

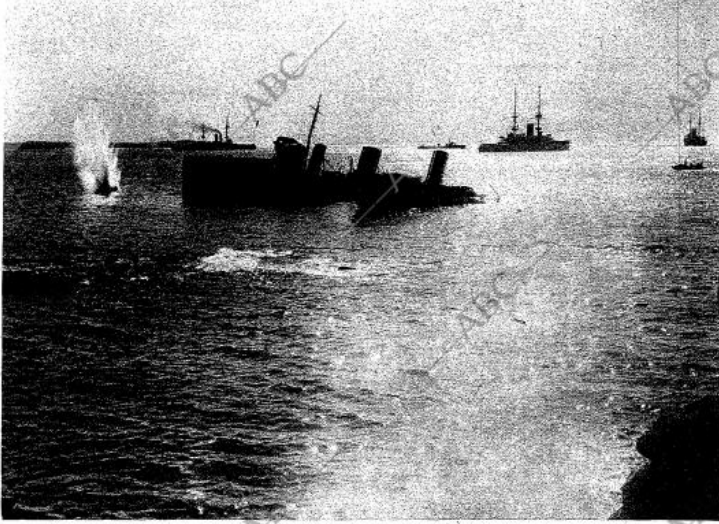
Ek 7: 11 Ocak 1918 tarihli ABC gazetesinin kapak sayfası.

DE TODO EL MUN-
DO, POR CORREO,
CABLE, TELÉGRA-
FO Y TELEFONO

ABC

DE TODO EL MUN-
DO, POR CORREO,
CABLE, TELÉGRA-
FO Y TELEFONO

EDITADO POR LA EMPRESA PERIODÍSTICA «PRENSA ESPAÑOLA»

LOS INGLESES EN LOS DARDANÉOS
EL BUQUE BRITÁNICO "LOUIS", ECHADO A PIQUE POR LOS TURCOS. (FOTO CENTRAL NEWS)

DERIVACIONES DE LA GUERRA NAVAL

II Y ÚLTIMO

LA FALTA DE BUQUES DE COMERCIO

¿Remedios? No se atisban ó son de solución difícilísima.
La adquisición por los países neutrales de los buques de pabellón beligerante que en sus puertos se ampararon sería un saqueo negocial para los compradores y aun para los vendedores, ya que éstos levantarían créditos en lugares donde les convenía situarlos para coadyuvar á la mejora de los cambios y al pago de sus cuentas con salds deudor, sin perjudicarles demasado en el porvenir, porque una nación como Alemania, de industria naval de construcción floreciente, repararía pronto, aunque no de momento, esas disminuciones de su Marina, realizadas á expensas de un salto de ocasión. A todos, hasta á los propios adversarios de la coalición de los Imperios centrales, favorecería hoy ó podría favore-

cer al menos la movilización de las naves detenidas, pues serían nuevos elementos transportadores que en realmen vendrían á servir en buena parte á los pueblos que prevalecen en el mar; pero como la inmensa mayoría de esos buques son germanos, Inglaterra impugna la validez de esos trasnosos, por estimarlos diferencialmente ventajosos para Alemania, y los países neutrales no son tan cándidos que compren barcos para utilizarlos cuando la guerra termine, ni parece natural adquirir naves para que sean presas fáciles é inmediatas de la coalición británica, lo que implicaría desde luego una mejora del tráfico, pero realizada á costa de los países abstenuidos. Este remedio, pues, de características dudosas, se halla supeditado á un acuerdo previo con la Gran Bretaña, que aun siendo muy difícil, pudiera no ser imposible, atendidas las conveniencias de la misma gran nación, á quien al parecer repugna hoy concertarlo, y las ventajas que de una tolerancia pactada en ese sentido podría sacar un país de la extraordinaria pujanza de los Estados Unidos, árbitro indiscutible del giro actual de los acontecimientos mundiales, y cuyas in-

dicaciones, para los aliados sobre todo, que son los que al amparo de su relativo dominio del mar pueden aprovisionarse en Norteamérica, tienen un alcance importantísimo.

Descontados los buques que en el Báltico ó en algún otro sector limitadísimo sirvan el comercio internacional, cuantos arboles banderas de las naciones agrupadas alrededor de Alemania y se hallen en las radas propias, no podrán reanudar el servicio de dicha clase hasta que la paz sea concertada. Restringir el uso militar, más ó menos directo, de los buques mercantes es cosa que repantano, hoy por hoy, imposible. Las expediciones marítimo-militares lejanas, que en algunas bahías del mar Egeo llegaron á reunir, en ocasiones, un centenar de naves de alto bordo, no llevan trazas de remitir, antes al contrario, parecen brindar complicaciones indefinidas y torturas indacabables. La vigilancia para dificultar la acción de los submarinos, cada vez exigirá el concurso más activo de los buques auxiliares de las flotas, y de la remisión en el ataque de los sumergibles, aun sin olvidar la presión permanente de la Unión norteamericana,

I.Dünya Savaşı'nda Sinema Üzerinde Osmanlı Askerî Sansürü

The Ottoman Military's Censorship of Cinema in World War I

Feyza KURNAZ ŞAHİN*

*Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
Afyonkarahisar, Türkiye

ORCID: F.K.Ş. 0000-0002-4858-1639

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Feyza Kurnaz Şahin,
Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü, Afyonkarahisar,
Türkiye
E-posta/E-mail: fsahin@aku.edu.tr

Başvuru/Submitted: 11.09.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
22.02.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
22.02.2023

Kabul/Accepted: 24.05.2023

Atf/Citation: Kurnaz Sahin, Feyza. "I.Dünya Savaşı'nda Sinema Üzerinde Osmanlı Askerî Sansürü" *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies* 43 (2023): 79-110.
<https://doi.org/10.26650/YTA2023-1173821>

ÖZ

Araştırmanın temel amacı I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin sinema üzerindeki askeri sansür uygulamalarını irdelemek olarak tanımlanır. Bu meyanda savaş yıllarında sinema üzerindeki denetim, sansür ve denetimin yasal temelleri, İstanbul'da sansür teşkilatlanması, sansürle ilgili uygulamaların değişimine yönelik alınan kararlar değerlendirildi.

I. Dünya Savaşı başında taraf devletlerde olağanüstü koşullar nedeniyle seferberlik uygulamaları başladı. Osmanlı hükümeti, Harbiye Nezareti marifetiyle haberleşme ve basının sansür edileceğini ve çeşitli bölgelerde sansür merkezleri kurulacağını bildiren bir "sansür talimatnamesi" yayımladı. Talimatname esaslarına göre basın, haberleşme, posta paketleri, kitap ve risaleler ile tiyatro ve sinemaya sansür uygulanacaktı. Sinema üzerinde askeri sansür uygulamaları talimatnamenin 59. maddesine göre şekillendi. Buna göre ilk defa gösterime girecek tiyatro ve piyesler ile bütün sinema filmleri İstanbul'da Sansür Müfettiş-i Umumiliğine, taşrada ise Sansür Müfettişliklerine kontrol ettirilerek müsaade alınması zorunlu idi. Bu uygulama Müfettişliklerin yoğunluğu nedeniyle bir süre sonra değişti ve sinema sansürünün polis teşkilatı tarafından yürütülmesine karar verildi.

Araştırmanın temel kaynağını Genelkurmay ATASE Arşivi ve Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivindeki belgeler oluşturdu.

Anahtar Kelimeler: Askerî Sansür, Film, I. Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti, Sinema

ABSTRACT

The main purpose of this study is to examine the Ottoman State's military censorship practices regarding cinema during World War I. In this respect, the study evaluates inspections of cinema, legal bases of censorship and inspection, censorship organization in Istanbul, and decisions made for alterations in practices related to censorship during the war years.

Mobilization practices started with the influence of extraordinary circumstances on all belligerents when World War I broke out. The Ottoman government

published a censorship regulation stating that communications and the press would be censored and that censorship centers would be established at various places through the Ministry of War. In accordance with the regulation, censorship would be applied to the press, communications, postal packets, books and booklets, and cinema and theatre. The military censorship practices regarding cinema were shaped according to Article 59 of the regulation. Accordingly, getting permission from the Censorship General Inspectorate (*Sansür Müfettiş-i Umumiği*) in İstanbul and the Censorship Inspectorates in the country was made obligatory in order to show all the film strips and theatres and plays being released for the first time. However, this application changed after a while due to the workload on the Inspectorships, and the decision was made to have cinema censorship be implemented by the police force. The main sources of the research are the documents in the Ottoman Archive of the Presidency and the *Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE)* [Military History and Strategic Research] Archive of the General Staff.

Keywords: Military Censorship, Movies, World War I, Ottoman State, Cinema

Extended Abstract

The results obtained from archive data reveal military censorship to have been applied to the cinema during World War I. However, to say that this prohibition was entirely reciprocated in the social base is difficult, because even though the projection of unethical films was banned, the most significant proof against this was the continued showing of such films in several cinemas in İstanbul.

The Ottoman State applied censorship primarily to communications, the press, cinema, theatre, and other entertainment (lu'biyyat) fields during World War I. State power had increased due to war conditions and brought with it new supervision and control styles. The censorship applied to telegraphs and letters carried the right to privacy to a delicate point. All these control mechanisms were designed to prevent information from falling into enemy hands and to inhibit propaganda activities.

In this sense, World War I presented an important turning point in the history of censorship and state supervision because the war started being seen as not only the conflict of armies but also the conflict of societies. A failure in the interior could lead to a defeat in the front. Thus, sustaining public opinion became obligatory. This case ensured that all communication systems, the press, and modern arts such as cinema and theatre would be subjected to censorship. Using the restrictions imposed in this manner, numerous regulations controlling what could or could not be expressed in cinema were made.

Film censorship in the Ottoman State was primarily carried out by military censorship committees. However, serious problems were experienced in practice. The heavy workload of the military censorship committees led to the disruption of the duty

of film censorship. In this respect, the censorship system halted as the films containing political content that were required to be censored could not be analyzed carefully. This case was changed by order of the Department of Supreme Military Command, and the duty of film censorship was left to the Police Directorate. Any film that was not approved by the government censorship could not be released. When examining the films that had been censored during World War I, military images in favor of the Allied Powers, war and propaganda films belonging to the Allied Powers, unethical films, films with separatist content, and films that could disrupt political relations between the Ottoman government and other states were seen to have been forbidden. The Ottoman General Staff realized the cinema censor by modeling judgments and the censor transactions that its allies Austria and Germany had applied to cinema and theatre. Cinemas were allowed to show Ottoman army parades that would evoke patriotic feelings, army wars, ethical films, and films consisting of pages belonging to the history. Additionally, army images in favor of the Allied Powers as well as unethical and separatist films were forbidden.

The most striking point regarding cinema censorship was that cinema censorship for children became an issue during the war. Scenes of murder cases occurred in many films during movie screenings in Istanbul. How these scenes negatively affected children's mental health drove the Ottoman authorities to act. In order to prevent children from being harmed by staging these scenes, a regulation was planned to be made that children under 16 would not be allowed in public cinemas. In this sense, an article was added to the draft law titled *Tiyatro, Sinema ve Buna Mümasil Lu'biyat Mahallerinin Sureti Küşad ve İdareleri Hakkında* that was presented to the Council of State on August 19, 1916. Within this scope, the plan was to forbid children under 16, ages when they need upbringing and protection, from entering cinemas and theatres at any time, instead they would only be allowed to view cinema and theatre shows on Fridays and holidays based on their level of education and age.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde tiyatro, ortaoyunu, karagöz, kukla ve tiyatro gibi gösteri sanatları için oyunlar anlamına gelen “*lu'biyyat*” kavramı kullanılıyordu. Bu geleneksel sanatları XIX. yüzyılın son çeyreğinde modern sanat olarak sinema da eklendi¹. Osmanlı ülkesinde ilk sinema gösterimine dair bir kesinlik olmamakla birlikte sinemanın 1896'da Osmanlı'ya girdiğine dair yaygın bir görüş bulunmaktadır². İstanbul, başkent olması ve nüfusun niteliği itibarıyla sinema gösterimlerinin merkezi konumundaydı. 1896'dan 1900'lere kadar sinema yaygın bir seyirci kitlesine ulaşmasa da münferit gösterimlerle Osmanlı ahalisini etkilemeyi başarmıştı³. Bu tarihten itibaren sinema üzerinde kontrole yönelik kural ve denetlemeler yavaş yavaş oluşmaya başladı.

Esasen Osmanlı'da gösteri sanatlarının nasıl icra edileceğine yönelik yasal düzenlemeler ve denetimler mevcut idi. Örneğin 1873'te tiyatro eserlerinin Maarif Meclisi tarafından denetlenmesi ve tasdik edilmemiş olan eserlerin oynatılması yasaklanmıştı⁴. Yine 1883'te tiyatro ve benzer mahallerde halkın zihnini bozacak veya siyasi içeriğe sahip oyunların yasaklanması için oynanacak piyeslerin önceden Matbuât İdaresince kontrol edilmesi istenmişti. Bunun için maaşlı bir görevli de tayin edildi⁵. Ayrıca Beyoğlu'nda sahnelenen tiyatro oyunlarının sansürlenmesi için 1890'da bir sansür heyeti oluşturulmuş⁶, tiyatro oyunları için sansür talimatnameleri yayımlanmıştı⁷. Bilahare 11 Haziran 1896'da tiyatro, ortaoyunu, karagöz, kukla, hokkabaz, cambaz gibi gösteri ve oyunlar için alınması gereken ruhsat, uyulması gereken kurallar ve kurallara aykırı davrananlara verilecek cezalar içeren otuz iki madde ve ekli maddelerden oluşan bir nizamname hazırlandı⁸.

-
- 1 Ayhan Ceylan, “Osmanlı Sinemasında Genel Hukukî Düzenleme”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 17 S. 34, Güz 2018/2, s. 2-5.
 - 2 Süleyman Beyoğlu, *İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Sineması (1895-1939)*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2018, s. 17-18.
 - 3 Özde Çeliktemel-Thomen, “Hayal Hakikat Olursa: Osmanlı İstanbul'unda Filmler, Gösterimler, İzlenimler (1896-1909)”, *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, S. 75, Sinema Tutkusu 4, Kasım Aralık Ocak 2015-2016, s. 156; Şükrü Sim, *Türkiye'de Sinema Filmleri ve Sansür*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1996, s. 11.
 - 4 *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Gösteri Sanatları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Yayını, İstanbul, 2015, s. 157.
 - 5 *T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Zabtiye Nezareti Evrakı (ZB)*, 13/75, 21 Haziran 1883; *Arşiv Belgelerine...*, s. 166-167.
 - 6 *Arşiv Belgelerine...*, s. 192-193.
 - 7 *Arşiv Belgelerine...*, s. 213-214.
 - 8 *BOA, Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH)*, 9/28, 11 Haziran 1896; *Arşiv Belgelerine...*, s. 43-48.

Sultan II. Abdülhamid döneminde basına yönelik katı bir sansürün varlığı bilinmekte idi. Bu dönemde sinema üzerinde de belli ölçülerde denetim oluşturulmaya çalışıldı⁹. Örneğin Adana Valisi tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 15 Haziran 1902 tarihli bir yazıda Yunan tebaasından Dimitri adında bir şahsın Mersin'e geldiği ve burada Manoli'nin gazinosunda sinematografi makinesiyle muhtelif resimler gösterdiği bildirilmekte idi. Bu sinema gösterimi sırasında bazı Avrupa hükümdarlarının tasvirlerini gösterilirken Sultan Abdüllaziz'in de at üzerinde bir tasviri halka sunulmuştu. Ancak Osmanlı makamları, padişahın tasvirinin gösterilmesinde hassastı. Nitekim polis idaresinden gönderilen haberde buna dikkat çekilerek hükümdarın tasvirinin tiyatro ve sinemalarda gösterilmesinin adaba aykırı ve saygısızlık olacağı ifade edilmişti. Padişahın tasvirinin gösterilmesi doğru bulunmadığından Dimitri'ye gerekli uyarının yapıldığı ve bu gibi durumlara meydan verilmemesi için polis komiserliğine gerekli talimatın verildiği bildirilmekte idi¹⁰.

Sinemalarda sakıncalı filmlerin gösterilmemesi için bazı tedbirlere de başvurulmakta idi. Örneğin Dahiliye Nezareti tarafından Zaptiye Nezaretine gönderilen 21 Şubat 1904 tarihli bir yazıda Beyoğlu'nda bulunan Halep Çarşısında sinematograf yoluyla gösterilen manzaralar arasında Napolyon'un Mısır muharebelerine dair resimleriyle birlikte yasaklanmış resimlerin gösterildiği müfettişler tarafından haber veriliyordu. Fotoğrafların gösterime girmeden önce Matbuât-ı Dahiliye idaresine tasdik ettirilmesinin gerekli olduğu, bu nedenle film sahiplerinin bu konuda uyarılması, sakıncalı resimlerin gösterilmesine meydan verilmemesi talep edildi¹¹.

Osmanlı sinemalarında halka cinayet sahnelerinin izletilmemesi için de sansür uygulanmakta idi. Örneğin 19 Ekim 1907 tarihli olup Mâbeyn-i Hümayun Başkitâbet Dairesine gönderilen bir yazıda Selanik'te Olimpia Salonu adında bir kahvehaneye getirilen bir sinematograf vasıtasıyla halka anarşistlikle ilgili cinayet sahnelerinin izlettirildiği ifade ediliyordu. Hatta polis idaresinin bu sahnelerin gösterilmesine kayıtsız kalmasından bahsedilerek bu teşebbüsleri yasaklamadığı dile getirilmekte idi. Olayın soruşturulması için Selanik Merkez Kumandanlığı Yaveri Kaymakam Nazım Bey görevlendirildi. Yapılan incelemede zabitanın bu tür muzır gösterimlerde kayıtsız davrandığı anlaşılmıştı. Bu nedenle zabıta memurlarının şiddetle azarlanması istendi. Bununla

9 Nijat Özön, *Türk Sineması Kronolojisi (1895–1966)*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1968, s. 13; Özde Çeliktemel-Thomen, "Regulating Exhibitions at Cinema-Houses in Imperial Istanbul", *Sinecine: Sinema Araştırmaları Dergisi*, C. 9, S. 1, 2018, s. 87.

10 BOA, *Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT)*, 537/38, s. 1, 2, 2 Haziran 1318, 26 Haziran 1318; *Arşiv Belgelerine...*, s. 348-349.

11 BOA, *DH.MKT*, 823/38-2, 8 Şubat 1319; *Arşiv Belgelerine...*, s. 354-355.

birlikte bu tarz filmlerin ülkeye girişini baştan engellemenin daha doğru olacağı düşünülmüş olmalı ki Rüsumat Nezaretine tebligatta bulunularak bu tür muzır görüntülerin gümrükten geçişine izin verilmemesi talep edildi¹².

Sinemalarda genel ahlaka aykırı gösterimler de yasaklanmakta idi. Örneğin 14 Kasım 1908 tarihli olup Zaptiye Nezareti tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen yazıda Beyoğlu'nda Odeon Tiyatrosunda Sinematograf Kumpanyası tarafından âdâb-ı umumiyeye mugayir (genel ahlaka aykırı) gösterimler yapıldığının haber alındığı ve bu haber üzerine gösterimlerin men edildiği ifade edilmişti¹³.

Bu uygulamalara rağmen sinema üzerindeki kontrol mekanizmasının tam ve kapsamlı olarak kurulabildiğini söylemek oldukça zordur. Zira dönemin koşulları buna fazla müsaade etmedi. Özellikle sinemaya yönelik altyapı problemleri, Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ndeki nüfuzu, denetimin tam anlamıyla sağlanmasını önlüyordu. Öte yandan yerel iktidarların merkez karşısında güçlenmesi de sinema üzerindeki denetimi zorlaştırdı. Sinemanın imparatorluğa girişinden sonra siyasal iktidar, sinemanın iktidarın hizmetinde kullanılması çabasına girdi. Aynı zamanda onun denetlenebilir olmasını da sağlamaya çalıştı. Bu meyanda Sultan II. Abdülhamid, basın, telgraf ve telefon gibi iletişim araçlarına denetim uyguladığı gibi sinema alanını da bu denetimden uzak tutmadı¹⁴.

XIX. yüzyılın sonlarında sinema yavaş yavaş büyüyen bir halk eğlencesi haline dönüşmüştü. Bu nedenle sinema sektöründe faaliyet gösteren yabancı ve Osmanlı girişimcileri kazançlarını artırmak ve işlerini büyütmek ümidiyle daha kalıcı adımlar attı. 1898'de yabancı sinema şirketleri başkentte faaliyetlerini genişletti. Fransız Pathé şirketi, mühendis-mucit Pierre-Victor Continsouza aracılığıyla zaten Osmanlı başkentinde bağlantılar kurmuştu. Pathé, aynı zamanda İstanbullu tüccar Sigmund Weinberg ile iş birliği yaptı¹⁵. Weinberg ve Pathé imparatorluğun ilk kalıcı sinema salonunu Pathé Cinema'yı 1908'de açtı. Daimî olarak açılan bu sinema salonu 825 kişilik kapasiteye sahipti. Bunu 1909'da İzmir'de ikinci Pathé Sinemasının açılması izledi. Böylece I. Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı topraklarında film gösterimi ve dağıtım alanında “*en büyük ve en etkili*” film şirketi Fransız Pathe film şirketi oldu. Zamanla çok sayıda uluslararası film şirketi İstanbul'da sinema gösterimi işine girdi. Böylece film gösterimi ve

12 BOA, Rumeli Müfettişliği Sadaret Evrakı (TFR.I.A), 36/3508, 6 Teşrinievvel 1323/12 Ramazan 1325; Arşiv Belgelerine..., s. 358-359.

13 BOA, ZB, 328/6, 1 Teşrinisani 1324/14 Kasım 1908; Arşiv Belgelerine..., s. 370-371.

14 Serdar Öztürk, “Türk Sinema Tarihinin Altpolitikası (1896-1923)”, *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, C. 8, S.1, Temmuz 2013, s. 254; Şükrü Sim, *Türkiye'de Sinema...*, s. 11.

15 Özde Çeliktemel-Thomen, “Regulating Exhibitions at Cinema-Houses in Imperial Istanbul”, s. 88-90; Süleyman Beyoğlu, *İmparatorluktan Cumhuriyete...*, s. 131.

dağıtımını hususunda İstanbul'da kıyasıya bir rekabet başladı. ABD şirketleri de hem film gösterimi hem de film malzemeleri ve cihazlarının satışıyla ilgilendiler. Osmanlı ülkesi, ABD sinema şirketleri açısından kazançlı bir pazar niteliğindedi. I. Dünya Savaşı'ndan itibaren dünya sinema pazarında ABD belirleyici bir rol üstlendi. Bu meyanda Osmanlı Devleti'nde ABD film şirketleri arttı. Osmanlı topraklarında sinema salonları İstanbul yanında İzmir ve Selanik gibi şehirlerde yayıldı. Ancak İstanbul, sinema sektörünün ana merkeziydi. I. Dünya Savaşı arifesinde İstanbul'da 25 sinema salonu vardı. Bunlar “*Amphithéâtre de Petits-Champs, Cirque de Péra, Cinéma Central (1911), Cinéma Cosmographe, Cinéma Etoile, Cinéma Luxembourg, Cinéma Magic (1914), Cinéma Orientaux (1912), Cinéma Weimberg (Pathé Cinéma, 1908), Théâtre Odeon ve Théâtre d'Hiver de Petits Champs*” olarak sayılabilir. Osmanlı topraklarının diğer bölgelerinde de sınırlı olmakla birlikte sinema gösterimleri yapılmaktaydı. Sinema salonlarının sayısı I. Dünya Savaşı döneminde arttı¹⁶.

Araştırma, I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nde sinema üzerinde askerî sansürün varlığı ve sansür uygulamaları üzerine yoğunlaşmıştır. Sinema gösteriminin izleyiciye ulaşmadan önce nasıl bir sansür sistemine tabi tutulduğu, sansür sisteminde yer alan aktörler, sansür uygulamalarında yaşanan sıkıntılar ve sansürün planlanan şekilde uygulanıp uygulanmadığı tüm boyutlarıyla ortaya konulmaya çalışıldı. Bu çerçevede çalışma arşiv kaynaklarıyla desteklendi ve belgeler üzerinden sinema sansürü analiz edildi. Böylece I. Dünya Savaşı sırasında uygulanan askerî sansürün sinema üzerindeki etkileri tartışıldı. Çalışma, askerî sansürün sinema üzerindeki etkilerini ortaya koymak amacıyla arşiv belgelerinden ve telif eserlerden yararlanmak suretiyle gerçekleştirildi.

1. Savaş ve Sinema Sansürü

I. Dünya Savaşı sırasında daha uzun filmler ve çoklu programlarla birlikte sinema salonları popüleritesini arttırdı. Sinema salonlarındaki bu artış ve kalıcı sinema mekanlarının oluşması İstanbul'da sinemanın kurumsallaşması anlamına geliyordu. Sinemanın belli bir standarda ulaşması, onun izlenmesi ve denetlenmesi olgusunu beraberinde getirdi. Osmanlı Hükümeti, sinema ve sinema sektörüne yönelik daha güçlü bir kontrol mekanizması oluşturmaya başladı. Zira bu yeni eğlence türü potansiyel zararlara da sebep olabiliyordu. Osmanlı makamları sinemayı denetleyici ve düzenleyici kuralları oluşturmak durumundaydı¹⁷. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki savaş döneminde uygulanan

16 Özde Çeliktemel-Thomen, “Regulating Exhibitions at Cinema-Houses in Imperial Istanbul”, s. 88-90.

17 Özde Çeliktemel-Thomen, “Regulating Exhibitions at Cinema-Houses in Imperial Istanbul”, s. 83-85.

katı sansür ve denetim Osmanlı'da sinemanın gelişimini engelledi¹⁸.

I. Dünya Savaşı sırasında hemen hemen bütün devletler posta, telgraf, broşür, kitap, haber, gazete, oyun, fotoğraf, film ve konuşmaları tamamıyla sansüre veya kısıtlamalara tabi tuttu¹⁹. Osmanlı Devleti'nde Alman çizgisinde modellenen sansür, birlik hareketleri gibi bilgilerin düşman eline geçmesini engellemek için tasarlandı²⁰. Öte yandan savaş şartları ve olağanüstü koşullar içeren çalkantılı bir dönemde iktidarın kontrolünü güçlendirmesinin bir yolu oldu. Savaşın sonunda, Osmanlı askerî sansürü farklı bir boyut kazanarak kısmen devam etti. Ancak hiç şüphesiz cephedeki sansür, savaşın acımasız gerçekliğinin kamuoyundan gizlenmesini de sağlamış oldu.

Esasen Osmanlı Devleti'nde I. Dünya Savaşı'ndan önceki yirmi yılda matbuatı sansürleyen yasal düzenlemeler yapılmıştı. 1900'lerde sinemanın gelişmesi de film sansürüyle ilgili bazı nizamname layihalarının hazırlanmasına yol açmıştı. Ancak hazırlanan bu layihalar yürürlüğe girmedi²¹.

I. Dünya Savaşı, sansür ve devlet denetimi açısından bir dönüm noktası oldu. Savaş bir ordular çatışmasından daha fazlasıydı ve toplumların bir çatışması olarak görülüyordu. Bu nedenle iç cephedeki başarısızlık savaş cephesinde yenilgiye yol açabilirdi. Dolayısıyla bu savaşta kamuoyu yeni bir önem kazandı. Aynı zamanda teknolojideki ilerlemeler ve merkezi bir posta hizmetinin geliştirilmesi, iletişimin kontrol edilmesinin nispeten kolay bir şekilde sağlanabileceği anlamına geliyordu. Bu durum, bütün iletişim araçlarının sansür, kısıtlama ve denetiminin düzenlemesine sebep oldu. Osmanlı askerî sansürü Ağustos 1914'ten itibaren kendini her alanda hissettirdi. Bu dönemde diğer bütün alanlarda olduğu gibi sinema üzerinde de ciddi bir askerî sansür bulunuyordu. Zira hükümet sansüründen geçmeyen herhangi bir filmin gösterimi kesinlikle yasaktı²².

1.1. Sansürün Amacı

Sansür sisteminin en önemli amacı rakip tarafların propagandasını engellemek, birbirlerinin kamuoyunu etkilemek amaçlı yapılan faaliyetleri ortadan kaldırmaktı. Savaş çok cepheli ve geniş bir alana yayıldığı için oldukça geniş çapta bir kamuoyu ve okuyan

18 İ. Arda Odabaşı, *Milli Sinema Osmanlı'da Sinema Hayatı ve Yerli Üretime Geçiş*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017, s. 21.

19 Ross Webb, "Censorship and Surveillance in the First World War", *Counterfutures*, Nr. 8, 2019, s.184-189 (<http://counterfutures.nz/8/Webb%20review.pdf>).

20 *MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE), Birinci Dünya Harbi (BDH)*, 2709/341, 5-5, 12.5.1334.

21 Ayhan Ceylan, "Osmanlı Sinemasında...", s. 2-5.

22 *ATASE, BDH*, 408-258/1613; *ATASE, BDH*, 2709/341, 3-9a, tarihsiz; *ATASE, BDH*, 3183/17, 1-9a.

bir kesim bulunuyordu. Basın yoluyla kitleler haberleri çabuk alabiliyor ve bu durum oldukça iyi tasarlanmış propaganda faaliyetlerini etkili kılıyordu. Bu nedenle önemli bir propaganda aracı olan sinema bu dönemde sansüre tabi tutuldu. Hemen hemen her alanda uygulanan askerî sansürde nelerin yasak olduğu “*Askerî Sansür Hakkında Talimat*” ile belirlenmişti. Buna göre;

- 1- Osmanlı ve Müttefik devletlerin askeri düzen, harekât ve askeri sevkiyatları ile ilgili daha evvel basında yayımlanmamış bilgiler,
 - 2- Osmanlı ve Müttefik devletlerin iâşe durumu, nakliye araçları, askeri teçhizatı, kömür ve petrol madenleri, levazımat-ı askeriye ile ilgili diğer maden ve kaynaklar, liman ve iskeleler inşaatı, telgraf, telsiz telgraf, telefon hatları ve tesisatı, şimendifer ve dekovil inşaatı, levazımat ve askeri mühimmat ile bu alanda faaliyet gösteren fabrikalar,
- Hülasa harbin sevk ve idaresine yardımcı dokunan veya dokunacak bütün kaynak, kuvvetler, tesisler ile askeri teşkilat ve bunlarla ilgili fotoğraf ve filmler,
- 3- Osmanlı ülkesinde veya Müttefik devletler topraklarında basında yer almayan casuslukla ilgili bilgiler ile düşmanın hedef amaçları, harekât ve askeri görüntüleri ile askeriyenin gizli kalmasını istediği malumat,
 - 4- Kumandanlar ile askeri memurların yurt içi ve yurt dışına seyahatleri, askeri ve yasaklı mıntikalarda bulaşıcı ve salgın hastalıklara dair bilgiler,
 - 5- Memleket dahilinde halkı hükümete karşı isyan ihtilal ve itaatsizliğe sevk ve teşvik edecek mahiyette veya çeşitli unsurlar arasındaki uyumu bozacak şekilde neşriyat yapılması,
 - 6- Bütün askeri hareketi idare eden zabitan ve kumandanların hüviyetleriyle faaliyetleri hakkında düşmanca bilinmesi istenmeyen bilgilerin neşri,
 - 7- Bu tür neşriyatın prova nüshaları mutlaka askerî sansür memurlarına gösterilecek ve ancak sansür teşkilatının müsaadesiyle neşredilebilecekti. Bu sayılanlar dışında olanlar doğrudan doğruya neşr olunabilirdi.
 - 8- Askerî sansüre tabi olan maddeler, sansüre sevk edilmeksizin neşredildiği takdirde mesuliyet gazete ve dergilerin sorumlu müdürleriyle muharrirlerine, kitap ve sair matbuatta ise sahiplerine tevcih edecek ve binaenaleyh neşriyatın mahiyetine göre sorumluları divan-ı örfiye sevk edilecektir²³.

23 *ATASE, BDH, Klasör/Dosya, 3471/149A-21-2, tarihsiz; Hüseyin Kalemli, “I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti’nde Sansür Uygulaması”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 62, 2018, s. 531.*

1.2. Sinema Sansürünün Yasal Temelleri

I. Dünya Savaşı başlar başlamaz savaşa dahil olan devletlerde seferberlik uygulamaları başladı. Osmanlı Devleti de 2 Ağustos 1914'te seferberlik ilan etti. Bilahare Osmanlı topraklarındaki bütün haberleşme ve basın organlarına denetim uygulanmaya başlandı. Bu meyanda Harbiye Nezareti'nin emriyle haberleşme ve basının sansüre tabi tutulacağı ve memleketin farklı bölgelerinde sansür merkezleri kurulacağını belirten bir “*sansür talimatnamesi*” yürürlüğe girdi²⁴. Bu talimatnamede yer alan hükümlere göre bir sansür teşkilatı oluşturularak basın, haberleşme, posta paketleri, kitap ve risaleler ile sinema ve tiyatro alanlarında sansür uygulanacaktı.

Osmanlı Devleti sinemaya yönelik kontrol içerikli kural ve uygulamalar getirmekle birlikte bu kontrol katı yasağcı bir niteliğe sahip değildi. Sinemanın Osmanlı topraklarına girip yaygınlaşmasına paralel olarak zamanla sinema alanında bazı hukukî düzenlemelere gereksinim duyuldu. Düzenlemeler teşkilatlı bir hale gelinceye kadar hükümet, film gösterimlerine ilişkin uygulamaları içeren münferit başvurulara ve taleplere pratik çözümler üretti. Ancak bu denetimin teşkilatlı hale getirilmesine ve sinemaya ilişkin bazı hukukî düzenlemelere ihtiyaç duyuldu²⁵. Bu dönemde sinemanın kontrolüne yönelik birkaç nizamname layihası hazırlanmıştı. Örneğin 18 Eylül 1916 tarihli olup Talat Paşa tarafından Sadaret makamına gönderilen bir yazıda tiyatro, sinema ve buna benzer eğlence yerlerinin kuruluş ve idarelerine yönelik hazırlanmış olan ve 59 madde ve bir geçici maddeden oluşan nizamname layihası Sadarete sunuldu²⁶. Ancak bu düzenlemeler tam bir kanun haline dönüşemediği gibi bu esasları toplumsal tabanda uygulamak mümkün olmadı. I. Dünya Savaşı sürecinde sinema üzerinde bir de askerî sansür uygulaması başladı.

Sinema üzerinde askerî sansür uygulamaları sansür talimatnamesinin 59. maddesine göre yapılmaya başlandı. Buna göre bütün sinema şeritlerinin ve ilk defa olmak üzere gösteriye çıkacak tiyatro ve piyeslerin İstanbul'da Sansür Müfettiş-i Umumiliğine, taşrada Sansür Müfettişlerine gösterildikten sonra müsaade alınması zorunlu idi²⁷. Ancak bu uygulama bir süre sonra değişti. Çünkü Askerî Sansür Müfettişlikleri mektup, telgraf ve matbuat gibi alanları da tetkik ettikleri için oldukça uzun zaman alan vazifeleri vardı. Aşırı iş yükü nedeniyle sinema sansürünü layıkıyla yürütemez hale geldi. Bu nedenle 18

24 *ATASE, BDH*, 408-258/1613; *ATASE, BDH*, 2709/341, 3-9a, tarihsiz; *ATASE, BDH*, 3183/17, 1-9a.

25 Ayhan Ceylan, “Osmanlı Sinemasında...”, s. 5.

26 *BOA, Dahiliye Emniyet-i Umumiye Evrak Odası Kalemi Evrakı (DH.EUM.VRK)*, 28/13-2,4, 5 Eylül 1332/19 Zilkade 1334, *Arşiv Belgelerine...*, s. 303-308.

27 *ATASE, BDH*, 408-258/1613; *ATASE, BDH*, 2709/341, 3-9a, tarihsiz; *ATASE, BDH*, 3183/17, 1-9a, İstanbul 1330, s. 18.

Şubat 1915'te Başkumandanlık Vekâleti tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen bir tahriratta sinema şeritleriyle tiyatro piyeslerinin doğrudan polis tarafından tetkik ve takip edileceği, sansür heyetleri tarafından sinemaya müdahale edilmeyeceği bildirildi. Bu emir Askerî Sansür Müfettişliklerine de gönderildi²⁸. Dahiliye Nezareti bu kararı 21-23 Şubat 1915'te bütün birimlerine duyurdu²⁹. Söz konusu yazıda tiyatro piyesleriyle sinema gösterimlerinin doğrudan polis tarafından tetkik ve takip edileceği, sansür heyetlerinin bu duruma müdahale hakkı kalmadığı, söz konusu talimatın sansür merkezlerine de gönderildiği belirtilerek bundan sonra buna göre muamele yapılması istenmekte idi³⁰. Esasen film sansürünün sansür heyetleri tarafından yapılması ve bu nedenle çıkan problemler, memleketin asayişini sağlamakla görevli olan polisin esas vazifesi idi.

Sinema sansürünün askerî sansür heyetlerinin kontrolünden alınmasının gerekçeleri sansür merkezlerinin iş yükünün son derece yoğun olmasından kaynaklıydı. Çünkü sansür memurları sinema filmlerini tam anlamıyla kontrol edemiyorlardı. Bu durum yaşanan bir olay sonrasında ortaya çıkmıştı. Dahiliye Nazırı Talat Bey imzasıyla 10 Şubat 1915'te Ordu-yu Hümayun Başkumandanlığına gönderilen yazıda bu durum açıkça ifade ediliyordu. Talat Bey'in bildirdiğine göre, ilk defa sahneye konacak tiyatro piyeslerinin ve sinema filmlerinin muayenesinin sansür heyetinin yetkininde bulunduğu sansür talimatnamesinde yer almakla birlikte sansür heyetlerinin gazetelerin ve mektupların incelenmesi gibi oldukça yoğun ve vakit sarfına neden olan vazifeye meşgul olmalarından dolayı diğer alanlardaki görevlerini layıkıyla yerine getirememekteydi. Ermeni tarihi ile ilgili olup İranlılar ile mücadelelerini konu alan “*Büyük Vartan*” piyesine Beyoğlu Askerî Sansür Heyeti tarafından müsaade edilmesiyle sorun ortaya çıkmıştı. Piyese sansür heyeti tarafından müsaade verilmesinden sonra piyesi düzenleyenlerin oyunun sahneleneceği gün ve yer de ahaliye ilan edilmişti. Ancak hatanın bu şekilde devam ettirilmesi Talat Paşa'yı rahatsız etmişti. Piyenin ilanından sonra engellenmesinin birtakım mahzurlar yaratacağı göz önüne alınarak oyuna mecburen müsaade edilmesi gerektiği düşünülmüş ancak bu da doğru bulunmamıştı. Bu gibi karışık durumlara meydan vermemek için gerek ilk gerekse mutad defalar sahneye konacak tiyatro piyeslerinin ve sinema filmlerinin doğrudan polis tarafından tetkik edilmesine müsaade edilmesi istendi³¹.

28 BOA, *Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Beşinci Şube (DH.EUM.5.Şb)*, 9/51, 001, 5 Şubat 1330.

29 BOA, *DH.EUM.5.Şb*, 9/51, 007, 9 Şubat 1330.

30 BOA, *DH.EUM.5.Şb*, 9/51, 012, 8 Şubat 1330; BOA, *DH.EUM.5.Şb*, 9/51, 007, 9 Şubat 1330; BOA, *DH.EUM.KLU*, 15/23, 001, 10 Şubat 1330/8 Rebiülahir 1333; BOA, *Dahiliye Emniyet-i Umumiye Muhaberat ve Tensikat Müdüriyeti Evrakı (DH.EUM.MTK)*, 80/6, 001, 003, 10 Şubat 1330/8 Rebiülahir 1333; BOA, *Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı (DH.HMŞ)*, 18/117, 001, 001, 10 Şubat 1330/8 Rebiülahir 1333.

31 ATASE, *BDH*, Klasör/Dosya, 15-79/74-077, 25 Rebiülevvel 1333/28 Kanunusani 1330.

Bu yazı üzerine Başkumandanlık Vekâleti yeni bir tedbir almak durumunda kaldı. “*Büyük Vartan*” piyesi olayından sonra tiyatro piyesleri ile sinema şeritlerinin Polis Müdüriyeti Umumiyesi tarafından tetkik edilmesine karar verildi. Bu meyanda 15 Şubat 1915’te Başkumandanlık Vekâleti tarafından ilgili birimlere ve tüm ordu kumandanlıklarına gönderilen bir tahriratta sansür talimatnamesinin 49. ve 59. maddelerinde yer alan tiyatro piyesleri ve sinema kontrolünün bundan sonra sansür heyetleri tarafından icra edilmeyeceği, bu görevin polis müdürlüklerine bırakıldığı bildirilmişti³².

Sansür sistemindeki yasal düzenlemeler çerçevesinde sinema üzerindeki askerî sansür savaş boyunca devam etti. Osmanlı arşiv belgeleri izlendiğinde tiyatro gösterileri ve sinema filmlerinin polis müdüriyetince tetkik edileceği kararı alınmasına rağmen askerî sansür heyetlerinde sinema şeritlerinin tetkik edilmeye devam ettiği anlaşılmaktaydı. Bu nedenle 23 Şubat 1915 tarihli olup Dahiliye Nezareti tarafından ilgili birimlere gönderilen uyarı nitelikli yazıda sinema filmlerinin doğrudan doğruya polis tarafından incelenerek takip edileceği ve sansür heyetinin bu hususta hak ve müdahalesi kalmadığı bildirilerek uygulamanın buna göre yapılması gerektiği hatırlatıldı³³.

Sinema sansürü Polis Müdüriyetine verilmiş ise de bu husustaki uygulamaların değişkenlik arz ettiğini söylemek gereklidir. Zira İstanbul’da bulunan sansür heyetlerinden birisi olan İstanbul Askerî Sansür Müfettişliği tarafından Sansür merkezinde mektup muayenesinde görevli memurlara gönderilen 7 Ağustos 1915 tarihli bir yazıda Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesinde görülüp neşrine veya harice gönderilmesine müsaade edilen fotoğraf veya filmlerin munasip olanlarına Şube Müdürü Seyfi Bey’in imzasının basılması gerektiği hatırlatılmaktaydı. Bu imzayı taşımayan fotoğraf ve filmlerin şube tarafından görülmediğine veya görülüp de neşrine ve ihracına izin verilmediğine kanaat getirilecektir. Bu esas dikkate alınarak ona göre işlem yapılması gerektiği istendi³⁴. Bu örnekten anlaşılacağı üzere yurt dışına gönderilecek filmler yine askerî sansür heyetlerinin kontrolünden geçirilmekteydi.

Osmanlı Genelkurmayı sinema sansürünü müttefiki olan Avusturya ve Almanya’nın sinema ve tiyatrolar hakkında uyguladıkları hükümleri ve sansür işlemlerini örnek alarak yaptı. Sinemalarda vatanperver hisler uyandıracak Osmanlı ordusu resmigeçitleri, ordu muharebeleri, ahlaki şeritler ve tarihe ait levhalardan oluşan şeritlerin

32 *ATASE, BDH*, Klasör/Dosya, 15-79/74-077-01, 2 Şubat 1330; *ATASE, BDH*, Klasör/Dosya, 15-79/74-077-02, 2 Şubat 1330.

33 *BOA, DH.EUM.MTK*, 80/6, 8 Rebiülahir 1333/10 Şubat 1330/23 Şubat 1915.

34 *ATASE, BDH*, 418-274/1647, 044, 25 Temmuz 1331.

gösterilmesine müsaade edildi. Bununla birlikte İtilaf devletlerini üstün gösterecek ordu görüntüleri, ahlaka aykırı ve toplumu bölücü şeritler yasaklandı³⁵.

Savaşın son senelerinde Osmanlı Hükümeti sinema üzerinde askerî sansür uygulamalarına ilişkin Avrupalı devletlerde uygulanan kanunları incelemenin uygun olacağını düşündü. Bu meyanda Avrupalı ülkelerde bulunan sefaretler aracılığıyla sinema sansürü ile ilgili kanunlar istendi veya bu konuyla ilgili sefaretlerden bilgi talep edildi³⁶. Örneğin Dahiliye Nezareti tarafından 23 Haziran 1918'de Hariciye Nezaretine gönderilen bir yazıda yabancı ülkelerde sinemaların nasıl bir denetime tabi tutulduğunun incelenmesi için buralarda bulunan elçiliklerden konuyla ilgili talimatname suretlerinden birer nüsha istendi. Bu anlamda Almanya, Avusturya ve Macaristan, Bulgaristan, İsviçre, Fransa, İngiltere, İtalya, Belçika, Felemenk, Danimarka ve İsveç hükümetlerinin sinema sansürüyle ilgili hangi yasal düzenlemeleri yaptığı bilgisi istenirken varsa bu düzenlemelerin birer nüshası talep edilmekteydi³⁷. Hariciye Nezareti harekete geçerek 4 Temmuz 1918'de bütün sefaretlerden konuyla ilgili bilgi istedi. Böylece Osmanlı Hükümeti harp sırasında Avrupalı devletlerin sinema ve tiyatrolara uyguladığı sansüre ilişkin incelemede bulunarak bu hususta düzenlenen kanunlar ve talimatnameleri incelemek için ayrıntılı bir çalışma başlattı³⁸.

Bu istek üzerine birçok sefaretten sinema sansürüne ilişkin yasal düzenlemeler Hariciye Nezaretine ulaştırılmaya başlandı. Örneğin Hariciye Nezaretinin 4 Temmuz 1918 tarihli isteğine Viyana Sefareti tarafından gönderilen 22 Temmuz 1918 tarihli cevabi yazıda Avusturya'da sinema ve tiyatrolara uygulanan sansürün esasları açıklandı³⁹. Sefaretin verdiği bilgiye göre Avusturya'da sinema ve tiyatrolar belli bir kanuna tabi idi. Mesela sinema tesisi için vilayetten ruhsat alınması gerekli idi. Sansür teşkilatı tarafından izin verilen filmler sinemalarda gösterime girebiliyordu. Hatta harpten önce böyle bir sansür mekanizması mevcuttu. Fakat doğal olarak daha liberal bir şekilde uygulanmakta idi. Harp esnasında daha sert tedbirler alındığından sinemalardaki sansür de kuvvetlendirilmişti. Sinema idareleri için ikinci derecede makamın İçişleri Bakanlığı olduğu ifade edilmişti. Anılan bakanlığın sinemalar hakkında düzenlediği

35 *ATASE, BDH*, 413/299-1633-52, 1 Ağustos 1332; *ATASE, BDH*, 443-50/H1, 001-004, 001-004a, 9 Ağustos 1330; *ATASE, BDH*, 413-11/1632, 038, 25 Ağustos 1332.

36 *BOA, DH.EUM.VRK*, 28/60, 001, 23 Haziran 1334.

37 *BOA, DH.EUM.VRK*, 28/60, 001, 23 Haziran 1334; *BOA, DH.EUM.VRK*, 29/8, 024, 31 Temmuz 1334; *BOA, HR.SFR.04*, 107/107, 002, 25 Ramazan 1336/4 Temmuz 1918/4 Temmuz 1918.

38 *BOA, DH.EUM.VRK*, 29/8, 024, 31 Temmuz 1334.

39 *BOA, DH.EUM.VRK*, 29/8, 021, 22 Temmuz 1918.

18 Eylül 1912 tarihli nizamname ile Viyana Matbuat Kanunu içinde yer alan sinema ile ilgili düzenlemeler de ekli olarak gönderildi⁴⁰.

Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen 16 Ağustos 1918 tarihli yazıda Avusturya tiyatroları ve sinemaları hakkında yürürlükteki sansür muamelesine dair 4 Ağustos 1918 tarihli yazıya verilen cevapta yakın zamanda Hariciye Nezaretinden istenilen açıklama üzerine sinema ve tiyatrolar hakkında Avusturya'da yürürlükte olan hukuki düzenlemeler ve sansür işlemlerine dair bir tahriyat ile açıklamalı bilgiler verilerek Avusturya Dahiliye Nezaretinin sinemalar hakkında çıkarttığı 18 Eylül 1912 tarihli nizamnamenin de gönderildiği belirtildi. Söz konusu nizamnamenin Hariciye Nezaretinden talep edilebileceği ifade edildi⁴¹. Hüseyin Hilmi Paşa tarafından gönderilen Viyana'da sinema sansürünün yasal uzantıları ve sansür uygulamalarına ilişkin bilgiler 14 Ağustos 1918'de Hariciye Nezareti tarafından Dahiliye Nezaretine iletildi⁴².

İsveç sefaretinden de sinema sansürüne ilişkin bilgi ulaştırıldı. Stockholm sefaretinden Hariciye Nezaretine iletilen bilgiye göre İsveç'te sansürle ilgili bir resmi daire bulunmamakla birlikte sinema şeritlerinin askerlikle ilişkili veya toplumun genel ahlakına aykırı olup olmadığı kontrol edildikten sonra buna göre ruhsat verildiği ifade edilmekte idi⁴³. Sefaretler Avrupa ülkelerinde sinema sansürü ile ilgili kanun ve talimatnameleri peyderpey gönderdiler. Bu meyanda Hariciye Nezareti tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen 23 Ekim 1918 tarihli belgede Fransa'da sinema yapımı ve gösterimi ile matbuat ve kütüphanelerin askeri ve mülki kontrolü ile ilgili kanun ve nizamnamelerden birer nüsha sipariş edildiği ve geldiğinde Nezarete ulaştırılacağı bilgisi verilmekte idi⁴⁴.

Çok geçmeden Almanya'da sinemaya uygulanan askerî sansürün yasal temellerine dair esaslar da Osmanlı Hükümetine ulaştı. Bu meyanda Hariciye Nezareti tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen 26 Eylül 1918 tarihli yazıda Almanya'nın çeşitli bölgelerinde uygulanan sinema sansürüne ilişkin bilgiler yer almakta idi. Buna göre Almanya'da sinema gösterimi hakkında krallıklara göre değişiklik bulunmaktaydı. Mesela Württemberg Krallığı dahilinde yürürlükte olan kanun ile Almanya'nın diğer

40 BOA, DH.EUM.VRK, 29/8, 019, 22 Temmuz 1918; BOA, DH.EUM.VRK, 29/8, 021, 22 Temmuz 1918; BOA, DH.EUM.VRK, 29/8, 010, 011, 012, Ağustos 1918; BOA, DH.EUM.VRK, 29/8, 001-009, Ağustos 1918.

41 BOA, DH.EUM.VRK, 29/8, 028, 16 Ağustos 1334/9 Zilkade 1336/16 Ağustos 1918.

42 BOA, DH.EUM.VRK, 29/8, 026, 14 Ağustos 1334/7 Zilkade 1336/14 Ağustos 1918.

43 BOA, DH.EUM.VRK, 29/7, 001, 19 Ağustos 1334/12 Zilkade 1336/19 Ağustos 1918.

44 BOA, DH.EUM.VRK, 29/15, 001, 16 Muharrem 1337/23 Teşrinievvel 1334.

bölgelerinde uygulanan kanun farklılık göstermekte idi. Ancak anlaşılan o ki Almanya’da son dönemde sinema gösterimleri hususunda yeni bir kanun görüşülmekteydi. Yakın zamanda onaylanması beklenen bu kanun Berlin sefaretı tarafından İstanbul’a gönderildi. Bununla birlikte Almanya’nın diğer eyaletlerinde uygulanan kanunlar da elde edilerek ulaştırıldı. Mesela Alman dışışleri, Dortmund Krallığı kanununun bir örnek olacağını düşünerek bu kanunun nüshasını Osmanlı sefaretine iletmişti. Çeşitli şekillerde toplanan bu kanunlar Osmanlı Hariciye Nezaretine gönderildi⁴⁵. Berlin sefaretinden bilahare gönderilen 30 Kasım 1918 tarihli diğer bir tahriratta ise Almanya Hariciye Nezaretinden alınan cevaba göre bazı bilgiler paylaşılmıştı. Buna göre Almanya’da tiyatro ve sinematografların sansürüne ait işlemler, Almanya hükümetinin her birinin yazılı kanunu gereğince polis idaresi marifetiyle yürütölmekteydi. Bu arada Berlin’de yürürlükte olan diğer nizamnamelerin birer sureti de gönderildi. Bununla birlikte Almanya’daki mevcut hükümetin tiyatro ve sinematograf sansürünü lağvettiğı de bildirilmekteydi. Mevcut durumda eski idare zamanında yasak olan birçok yerin açıldığı, hatta bütün tiyatrolarda oyunların sahnelenmeye başladığı ifade edildi⁴⁶. Berlin’deki kanun ve nizamnameler yazının ekinde sunuldu⁴⁷.

2. Sinema Üzerinde Sansürün Yansıma Alanları

2.1. Harp Bölgelerinin Filme Alınmasında Askerî Sansür

Askerî sansür sadece sinema gösterimlerinden ibaret değildi. Sinema yapımlarına da askerî sansür uygulanmakta idi. Bu anlamda sinematograf yapımcılığına talip olanların uyması gereken bazı kurallar Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi tarafından belirlenmişti. Bu esaslar şu şekilde idi;

Harp bölgelerinde sinema çekimi yapmaya talip olanlar Karargâh-ı Umuminin aşağıda yer alan tekliflerini kabule mecbur olacaklardı.

- 1- Bir makine için nihayet iki kişiye izin verilebilir. Bu kişiler kâğıda yapışacak incelekte iki adet fotoğraf, nüfus ve pasaportlarını ve yabancı ülke tebaasından ise kendi sefaretlerinden iyi hal kâğıdı alarak Karargah-ı Umumi İkinci Şubesine ibraz edeceklerdir. Bu talepleri onaylanır ise şube tarafından kendilerine izin belgesi düzenlenir.

45 BOA, DH.EUM.VRK, 29/42, 006, 20 Zilhicce 1336/26 Eylül 1334.

46 BOA, DH.EUM.VRK, 29/42, 008, 30 Teşrinisani 1918.

47 BOA, DH.EUM.VRK, 29/42, 001-005.Tarihsiz.

- 2- Çekim amacıyla ne kadar uzunlukta şerit götürülecekse bunlar muhafazalarıyla beraber şubeye teslim edilecektir. Şube bu muhafazalara işaret koyacak ve şeritlerin uzunluk ve ağırlığını kaydedecektir. Götürülen muhafazalardan ayrı şubenin bilgisi ve izni dışında film şeridi götürmek uygun değildir.
- 3- Sinemacılar savaş alanlarında en büyük kumandanlık karargahına müracaatla vesikalarını ve şerit muhafazalarını ibraz edecektir. Sinemacıların yanına bir refakatçi tayin edilecektir. Sinemacılar bu refakatçinin vereceği talimata uygun olarak hareket etmeye mecburdurlar. Karargâh-ı Umuminin işaretini taşıyan her film şeridi kullanılmadan önce bu memura götürülecektir.
- 4- Bütün muhafazaların kullanılmasını müteakip çekilen film, başvuru karargâha teslim edilecektir. Karargâh da bu film kutularını Karargah-ı Umumi İkinci Şubeye gönderecektir. Film şirketi çekilen filmleri Karargâh-ı Umumi tarafından görevlendirilecek bir memur eşliğinde teftiş altında banyo edecektir.
- 5- Şeritlerin kısaltılması ancak kopartmak suretiyle olacaktır. Kesmek katiyen memnurdur. Koparılan uçların sonradan birleştirilmesini ispat edecek surette işaretlenmesi gerekmektedir.
- 6- Hazırlanan film şeritlerinde şirketin ismi ile bir seri numarası ve şeritlerin içeriğine dair açıklama bulunmalıdır. Buna ilave olarak listede içerikle çekildiği zaman ve çekim yeri hakkında ayrıntılı bilgi ve çeken kişinin ismi kaydedilmelidir.
- 7- Şirket kendine ait olan atölyesinde Karargâh-ı Umumi İkinci Şubenin görevlendireceği bir heyet nezaretinde şeritlerin içeriğini perde üstünde gösterecektir. Filmin gösterilmesine müsaade edilmeyecek kısımları heyet tarafından tespit edilecek ve bu kısımlar filmin negatif ve pozitif şeridinden kesilerek şubeye teslim edilmek üzere heyete verilecektir.
- 8- Sakıncalı görülen şeridin neşrine müsaade olunan kısmı şirketlere iade olunacak ancak Karargâh-ı Umumi bunları lüzum gördüğü zaman talep edebilecektir. Filmlerin müsaade olunan suretleri yalnız Osmanlı ülkesinde ve Müttefik memleketler dahilinde gösterilebilecektir. Yabancı ülkelerde gösterimi için ise özel bir izin alınması gereklidir.
- 9- Şirket sinema fotoğraf alımı için bütün şerit ve pul masrafını kendi hesabından karşılamış olursa Karargâh-ı Umuminin muhafazasını veyahut istifade etmesini arzu ettiği negatif şeritler için şirkete her bir metre için on kuruş ödeme yapacaktır. Eğer

fotoğrafçılar şerit ve bütün pul masrafını askeri makamlardan veya hükümete mensup bir hayır cemiyetinden karşılamış ise Karargâh-ı Umumi gerek uygun gördüğü zamanda neşr olunmak veya hiç neşr ettirilmemek lüzumuna karşı bu şeritleri ücretsiz şekilde alabilecektir.

- 10-Fotoğrafçı, Karargâh-ı Umumi tarafından istendiği takdirde negatif şeritlerin her bir metresini belirlenecek fiyata teslim etmeye mecburdur. Karargâh-ı Umumi bu şeritleri yurt dışında dahi kullanma hakkına sahiptir.
- 11-Şeritlerden bir parçanın sabit fotoğrafının çıkarılması için mutlaka heyet-i mahsusanın görüşü ve onayı alınacaktır.
- 12-Sinematografçı istihdam eden şirket veya cemiyet, savaş bölgesine gönderecekleri şahısların fiil ve hareketlerinden mesuldür⁴⁸.

Film yapımının yanında sinemaların faaliyete geçmesi için de Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi'nden izin alınması şartı vardı. Örneğin İstanbul ve civarında sinema ve fotoğraf salonu açmak için Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi'nden ruhsat alınması gerekli idi. Bu meyanda Başkumandan Vekili Enver Paşa tarafından 4 Mart 1918'de Dahiliye Nezaretine gönderilen bir yazıda İstanbul ve civarında fotoğraf ve sinema salonu açmak isteyenlerin Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi'ne verecekleri belgeleri hazırlamalarının zorunlu olduğu, bu şartlar dışında başka bir belge ile fotoğraf ve sinema salonu açılmayacağı belirtildi. Bu konuda zabıta memurlarının bilgilendirilmesi, bu kurallara aykırı hareket eden zabıta memurlarının bundan mesul tutulacağı dile getirildi⁴⁹.

2.2. Savaş Öncesinde ve Savaş Sürecinde Siyasi Nedenlerle Uygulanan Sansür

Osmanlı'da sinema sansürü savaşla birlikte başlamadı. Daha önce de sinema gösterimlerine ilişkin bazı sınırlamalar getirilmekte idi. Bu sınırlamaların nedenleri oldukça çeşitlidir. Zaman zaman toplumun genel ahlakına veya dine aykırı olduğu gerekçesiyle filmlere sansür konulmakta idi. Siyasi nedenlerle de gösterimi ilan edilmiş veya gösterimde olan filmlerin sansürlenmesi için çeşitli makamlardan istekler geliyordu. Örneğin I. Dünya Savaşı arifesinde İstanbul sinemalarında gösterileceği duyurulan “*Şeyh Senusi Hazretleriyle İtalyanların Harp ve Mücadelesi*” başlıklı film buna örnek teşkil eder. Hariciye Nezareti, İtalyanlarla ilişkilerde problem oluşturabileceği gerekçesiyle söz

48 ATASE, BDH, 414-259/1637-001-071-083, tarihsiz.

49 BOA, DH.EUM.VRK, 28/51, 001, 4 Mart 1334.

konusu filme sansür uygulanmasını istedi. Nezaret tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen bir yazıda, Şeyh Senusi ile İtalyanların muharebe ve mücahedesini konu alan sinema filmlerinin denetlenmesi istendi. Nezaretin ifadesine göre bu istek İtalyan sefaretı tarafından dile getirilmişti. Yazıya göre 10 Mayıs 1914 tarihli *Sabah* gazetesinin dördüncü sahifesinin birinci sütununun sonlarında yer alan “*Pek Yakında Emsali Görülmemiş Sinema*” başlığıyla Millet Tiyatrosunda gösterileceği işaret edilen “*Şeyh Senusi Hazretleriyle İtalyanların Harp ve Mücadelesi*” başlıklı sinema görüntülerinin halk arasında milli hisler yaratacağı dolayısıyla sinema gösterimi sırasında seyirciler arasında İtalyanlar dahi bulunduğu için bu milli hislerin şevkiyle Osmanlı hoşgörüsüne aykırı hadiseler ortaya çıkabileceği ifade edilmişti. Böyle bir durumun yaşanması halinde de devletlerarası iyi ilişkilere olumsuz tesir edeceği hatırlatıldı. Hariciye Nezareti'nin ifadesine göre İtalya sefaretı söz konusu filmin gösteriminden vazgeçilmesini talep etmekte idi. Nezaret mevzu bahis olan sinema filmleri hakkında zabıtaya tahkikat yaptırılmasını, öngörülen bir hadisenin ortaya çıkması halinde mahalli asayişin sağlanmasını, sinema gösteriminden sarfı nazar edilmesini ve neticeden Hariciye Nezaretinin haberdar edilmesini istedi⁵⁰. İtalyan sefaretini ve Osmanlı Hariciye Nezaretini harekete geçiren ilan şu şekilde idi;

“*Pek Yakında Emsali Görülmemiş Sinema*”

*Hayli vakitlerdir beklenmekte olan (Şeyh Senusi Hazretleriyle İtalyanların Muharebe ve Mücadelesi).... Şeyhi müşarünileyhin mücahedeye iştirakleri tafsilatlı yakında Millet Tiyatrosunda irae edilecektir*⁵¹.

İtalya sefaretı bu konuyla ilgili bütün sinema gösterimlerini engellemekte kararlıydı. Daha önce Millet Tiyatrosunda gösterimi ilan edilen filme sansür konulması için yaptığı girişimin ardından bu kez Makriköy Belediye Bahçesinde yapılacak gösterimi de engellemek için harekete geçti. Bunun için Hariciye Nezaretine tekrar bir yazı gönderdi. Söz konusu yazıda İtalyanlarla muharebe ve mücahede unvanlı sinema görüntülerinin halka gösterilmesinin İtalyan hükümeti nezdinde mevcut münasebetlere olumsuz tesir edeceği belirtilerek filmin gösterimden kaldırılması talep edildi. Nezaretin daha evvel yani 10 Mayıs 1914'te Dahiliye Nezaretine gönderdiği yazıya ek olarak yeniden bir yazı gönderildi. 4 Haziran 1914 tarihli bu son tahriratta Şeyh Senusi ile İtalyanların muharebe ve mücahedelerini konu edinen sinema filmlerinin önlenmesi için ilanlara ve sinema gösterimine müdahale edilmesi istendi. Yazıya göre 4 Haziran 1914 tarihli *Sabah* gazetesinin

50 BOA, *Hariciye Nezareti İdare (HR.İD)*, 176/44, 001, 27 Nisan 1330/10 Mayıs 1914; “Pek Yakında Emsali Görülmemiş Sinema”, *Sabah*, Nr. 8852, 10 Mayıs 1914 (14 Cemaziyelahir 1332/27 Nisan 1330), s. 4.

51 “Pek Yakında Emsali Görülmemiş Sinema”, *Sabah*, Nr. 8852, 10 Mayıs 1914 (14 Cemaziyelahir 1332/27 Nisan 1330), s. 4; BOA, *HR.İD*, 176/44, 002.

dördüncü sahifesinin ikinci sütununun başında yer alan “*Makriköy Belediye Bağçesinde*” başlıklı ilanında gösterileceği bildirilen filmin halka izletilmesi, İtalya ile münasebetlere olumsuz tesir edebilirdi. Böyle bir duruma meydan vermemek adına film gösteriminden vazgeçilmesi talep edildi⁵². Hariciye Nezareti 17 Haziran 1914’te Dahiliye Nezaretine gönderdiği diğer bir tahriratta da bu isteği yineledi. Zira yine *Sabah* gazetesinin 17 Haziran 1914 tarihli nüshasının dördüncü sayfasının birinci sütununun ortasında Beşiktaş’ta bir tiyatrodaki aynı filmin gösterileceğine yönelik bir ilan söz konusu idi. Hariciye Nezareti aynı çekinceleri tekrarlayarak film gösteriminden vazgeçilmesini talep etti⁵³.

Hariciye Nezaretinin bu isteklerine karşılık olarak Dahiliye Nezareti tarafından 19 Haziran 1914’te gönderilen cevabi yazıda İstanbul’daki sinemacılar tarafından ilan edilen “*Şeyh Senusi Hazretleriyle İtalyanların Muharebe ve Mücahededesi*” adlı sinema görüntülerinin ilanlarda ifade edildiği gibi olmadığı, zira filmlerin içeriğinin ilanlarda ifade edilen içerikle uyuşmadığı dile getirildi. Ancak yine de İtalyan hükümeti nezdinde bir şüpheye meydan vermemek ve hükümetler arasındaki mevcut münasebetlere olumsuz tesir yaratacak bir durum oluşturmamak için filmin gösteriminin durdurulması yolunda ilgili kişilere tebligat gönderileceği bildirildi⁵⁴.

2.3. Adaba Aykırı Sinema Filmlerinin Sansürü

Sinemada adaba aykırı filmlerin sansürlenmesi savaşa özgü bir durum değildi. Yukarıda ifade edildiği üzere savaştan önce de bu tür filmlerin sansürü yapılmakta idi. Ancak savaş döneminde sinema salonlarının yaygınlaşması, sinemanın bu dönemde hatırı sayılır bir seyirci kitlesine ulaşması, savaş döneminde şehirlerde yaşanan toplumsal ve ekonomik sıkıntılar sinemalardaki gösterimlerin denetimini zorunlu hale getirmişti⁵⁵.

Savaştan önce başka memleketlerde sinema sansürünün nasıl işlediğine dair araştırmalar vardı. Örneğin Osmanlı matbuatında Almanya’da sansür sisteminin nasıl işlediğine yönelik yazılar söz konusu idi. Bu meyanda Mehmed Rauf’a göre Almanya, sinema sansürünü iyi uygulayan devletlerdendi. Almanya’da, ihtirasları tahrik eden ve insanı heyecanlandıran şeritlerin gösterilmesi engelleniyordu. Sinemalarda cinayet sahneleri kesinlikle yasaktı. Bu tür filmleri izlemek isteyen seyirciler için cazibesi az olmakla birlikte karıncaları yiyen haşerat manzarası gösteriliyordu. Sinemalarda çocuklar her

52 BOA, HR.İD, 176/45, 001, 22 Mayıs 1330.

53 BOA, HR.İD, 176/46, 002, 4 Haziran 1330.

54 BOA, HR.İD, 176/46, 001, 6 Haziran 1330.

55 Özde Çeliktemel-Thomen, “Regulating Exhibitions...”, s. 84-89.

oyuna serbestçe giremiyorlardı. Hatta babalarının ve annelerinin refakatinde geldikleri oyunlarda bile çocuklar için muzır addedilen kısımlarda dışarı çıkartılmakta idiler. Filmin o kısmı bittikten sonra içeriye girmelerine müsaade ediliyordu. Mehmed Rauf, Almanya'da sinemanın siyasi bir eğlence olduğunu da vurgulamış ve siyasi içerikli film yapılarak bütün sinemalarda üç aydan fazla bir süre izletildiğini dile getirmişti⁵⁶.

Savaş döneminde daha önceki dönemlerde olduğu gibi genel adaba ve ahlaka aykırı, dini duyguları rencide edici, toplumda fesat çıkaracak türden filmler özellikle toplumun ve askerlerin adabını korumak açısından yasaklandı. Ancak yasağa rağmen zaman zaman sinemalarda ifade edilen özelliklerde filmlerin gösterilmesi söz konusu oldu. Toplumun genel ahlakını bozucu filmlerin gösteriminin engellenmesi hususunda Başkumandanlık Vekâletinin ciddi uyarıları vardı. Örneğin Osmanlı Ordu-yu Hümayunu Başkumandanlığı Vekâleti 2. Şube tarafından 7 Eylül 1916'da Polis Müdüriyeti Umumiyesine gönderilen bir yazı buna güzel bir örnek teşkil etmektedir. Yazıya göre 24-25 Ağustos gecesi sinemalarda umumi ahlaka aykırı şeritler gösterildiği haber alınmıştı. Avrupa'ya ait çeşitli kanunların takdir edildiğini ancak bazı batılı çevrelerin içine düştüğü ahlaksızlıkların Osmanlı topraklarında temsil edilmesinin mümkün olamayacağı, bu hal devam ederse bazı aktör ve aktrislerin sinema vasıtasıyla Türk gençliğinin, Anadolu köylülerinin ve askerlerinin ahlakını bozabileceği uyarısında bulunulmuştu. Yazıda ayrıca sinemalarda Katolik ayinini temsil eden şeritlerin gösterildiği belirtilerek bu durumun Müslüman ahali arasında fesada neden olabileceğinin altı çizildi. Yazının devamında “*sinemalarda vatanperverane his uyandıracak bize ait askeri resmigeçitleri ve ordu muharebeleri, ahlaki tiyatro ve tarihe ait levhalar gibi şeritler gösterilmesi bilhassa şayan-ı tercihtir*” ifadelerine yer verildi. Son olarak umumi adaba muhalif ve fesada neden olan şeritlerin gösterimine kesinlikle izin verilmemesi istendi⁵⁷.

Sinemalarda gençler ve tahsil gören öğrencilerin ahlakını zedeleyecek filmlerin gösteriminin önlenmesine yönelik sıklıkla uyarılar gönderildiği arşiv belgelerinden takip edilmektedir. Örneğin Osmanlı Ordu-yu Hümayun Başkumandanlığı Vekâleti 2. Şube tarafından Polis Müdüriyeti Umumiyesine gönderilen 8 Eylül 1916 tarihli yazıda sinemalarda, tahsil gören öğrencilerin dikkatlerini çekecek şekilde ahlak bozucu filmler gösterildiğinin ihbar edildiği bildiriliyordu. Bu durumun önüne geçmek için oynayacak filmlerin özel bir heyet tarafından tetkiki ve diğer mntıklalarda da özel memurlar tayin

56 Mehmed Rauf, “Musahabe: Garpda Hayat- Sinemanın Faideleri”, *Tanin*, 6. Sene, No: 1853, (7 Şubat 1329/20 Şubat 1914), s. 3; Arda Odabaşı, *Milli Sinema...*, s. 98-99.

57 *ATASE, BDH*, 413-11/1632, 038, 25 Ağustos 1332.

edilerek, sansürden geçmemiş bu gibi filmlerin gösteriminin menedilmesi ve filmlerin mutlaka sansüre tabi tutulması rica edildi⁵⁸.

Savaş döneminde sinema üzerinde sansür ve denetim açısından yasaklar konulmakla birlikte toplumsal tabanda bunu uygulayabilmek çok mümkün olmadı. İstanbul'da sinema gösterimlerinde toplumsal ahlaki zedeleyici gösterimler yapılmakta hatta buna çocuklar da şahit olmakta idi. Savaş koşulları nedeniyle özellikle terbiye ve himayeye muhtaç olan çocukların bu filmleri izlemesi İstanbul Valisinin dikkatinden kaçmamıştı. Vali bunun için yasal bir düzenlemenin yapılmasını talep etti. Konuyla ilgili olarak 13 Kasım 1916'da İstanbul Vali Vekili tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen yazıda İstanbul'da mevcut umumi sinemalara çocukların da devam ettiği, bu sinemalarda gösterilen filmlerin birçoğunda cinayet vakalarına ait sahneler bulunduğu ve bu sahnelerin çocukların ruh sağlığına olumsuz tesir ettiği bildirilmekte idi. Çocukların bu sahnelerden örnek alarak bu tür olaylara meylettikleri, çocukları bu zararlardan korumak için onlara mahsus hususi sinemalar istisna olmak üzere bazı memleketlerde olduğu gibi burada da umumi sinemalara on altı yaşından küçük çocukların kabul edilmemesi hususunda bir düzenleme yapılması talep edildi. Çocukların terbiyesine yardım ve çocukların ruhi durumları üzerinde mühim tesirleri görülen ve görülecek olan sinemalar hakkın-da da yazılı bir esasa göre karar verilmesi istendi⁵⁹.

Dahiliye Nazırı Talat Bey çocukların sinemalarda cinayet filmleri izleyerek ruh sağlığının bozulmasını önlemek için bu sorunun ivedilikle çözülmesini sağlamaya çalıştı. Bu meyanda çocukların ruh sağlığının korunması açısından sinemalara on altı yaşından küçük çocukların girişinin yasaklanması için daha evvelden hazırlanmış olan nizamname layihasına bir fıkra eklenmesini talep etti. Bu kapsamda 21 Aralık 1916'da çalışmayı Sadaret makamına sundu. Bu çalışma "*Tiyatro, Sinema ve Buna Mümasil Lu'biyat Mahallerinin Sureti Küşad ve İdareleri Hakkında*" düzenlenen, 19 Ağustos 1916'da Şura-yı Devlete sunulan, Şura-yı Devletçe tetkik ve müzakere edilen fakat henüz onaylanmamış olan nizamnameye bir fıkra eklenmesi şeklindeydi⁶⁰. Çünkü söz konusu nizamname layihasının 23 Ağustos 1916 tarihi itibarıyla henüz mazbatası hazırlanmamıştı⁶¹. Bu nedenle layihaya çocuklarla ilgili bir madde eklenmesi mümkün olabilirdi. Sadaret makamı, 24 Aralık 1916'da Şura-yı Devlete bir yazı göndererek sinemalarda gösterilen cinayet filmlerinin çocukların ruh hallerini ve sağlığını bozmaması için

58 ATASE, BDH, 413-11/1632, 038-01, 26 Ağustos 1332.

59 BOA, DH.EUM.VRK, 28/22, 001, 16 Muharrem 1335/31 Teşrinievvel 1332.

60 BOA, Babıali Evrak Odası Evrakı (BEO), 4446/333413, 002, 25 Safer 1335/8 Kanunuevvel 1332.

61 BOA, BEO, 4446/333413, 003, 10 Kanunuevvel 1332.

çocuklara mahsus hususi sinemalar hariç olmak üzere umumi sinemalara on altı yaşından küçük çocukların kabul edilmemesi için “*Tiyatro, Sinema ve Buna Mümasil Lu’biyat Mahallerinin Sureti Küşad ve İdareleri Hakkında*” düzenlenen nizamnameye bir fıkra eklenmesini talep etti⁶².

Bu bilgi üzerine Dahiliye Nezareti harekete geçti. Dahiliye Nazırı Müsteşar Vekili Osman Bey tarafından İstanbul Polis Müdürü Umumisi Ahmed Bey’e gönderilen 22 Kasım 1916 tarihli yazıda, İstanbul Valiliği tarafından verilen bilgiler dile getirildi. Çocukların ruh sağlığı ve ahlaki yapılarının bozulmaması için İstanbul’da bulunan sinemalarda çocuklara mahsus eğlenceli ve faydalı olan özel sinemalar istisna olmak üzere on altı yaşından küçük çocukların sinemalara girmesinin yasaklanması hususunda görüşlerinin bildirilmesi istendi⁶³. Dahiliye Nezaretinin bu görüş talebi üzerine İstanbul Polis Müdüriyeti tarafından gönderilen 14 Aralık 1916 tarihli görüş yazısında umum sinemalara on altı yaşından küçük çocukların kabul edilmemesi uygulamasının gayet yerinde olacağı ifade edildi. Söz konusu yazıda, gelişmiş olan Avrupa ülkelerinde her hususta gösterdikleri itina ve ihtisas dolayısıyla tiyatro ve sinema gibi çocukların terbiye ve ruhsal sağlıkları üzerinde etkili olan araçları sınıflandırmaya tabi tutulduğu, çocukların ruh sağlığını ve ahlakını korumak için bu alanı seviye ve derecelerine göre belirledikleri dile getirildi. Ancak maalesef Osmanlı’da böyle bir sınıflandırma yapılmadığı gibi sinema ve tiyatronun etkileri de sınırlı ölçülerde görülmüş hatta kimsenin dikkatini çekmemişti. Ancak gelinen noktada sinema ve tiyatronun gelişerek halk arasında yaygınlık gösteren bir eğlence türü olduğu ve hatta halk tarafından cinayet ve ahlak dışı filmlere fazlaca ilgi gösterildiği ifade edildi. Evvelce dile getirildiği gibi tahsil ve terbiye gören çocukların üzerindeki olumsuz tesiri olan bu durumun memleketin istikbali için son derece önemli olduğu belirtildi. Tiyatro ve sinemalarda halka gösterilen ve çocukların ahlakını bozan, onları atalet ve ahaksızlığa sevk eden ve bu nedenle çocukları küçük yaşlarda suça meyilli hale getiren şartları ortadan kaldırmak gerektiğinin altı çizildi. Bu kapsamda on altı yaşından küçük olup terbiye ve himayeye muhtaç bulunan çocukların gelişigüzel bir şekilde sinema ve tiyatrolara girmesinin menedilmesi, ancak Cuma ve tatil günlerinde kendi eğitim düzeylerine ve yaşlarının gerektirdiği fikir seviyelerine uygun olarak sinema ve tiyatro gösterilerine katılmasının uygun olacağı belirtildi. Alınacak bu tedbirlerle beraber toplumun genel ahlakının korunabileceği ifade edildi. Bunun için bir mazbatanın hazırlanmasının uygun olacağı dile getirildi⁶⁴.

62 BOA, BEO, 4446/333413, 001, 11 Kanunuevvel 1332/28 Safer 1335.

63 BOA, DH.EUM.VRK, 28/22, 002, 9 Teşrinisani 1332.

64 BOA, DH.EUM.VRK, 28/22, 003, 1 Kanunuevvel 1332.

Öte yandan sinema gösterimi için seçilen mekanların dini müesseselere yakın olması ahali arasında bazı hoşnutsuzluklara neden olmakta idi. Örneğin 31 Ağustos 1918 tarihli olup Kıbrıs Kadısı Ali Rifat Efendi tarafından Kıbrıs Vilayet Müsteşarlığına gönderilen bir yazıda şeri mahkeme karşısında bulunan ve sonradan mahkeme ile mektep arasında kalan ve cami avlusuyla sarılı kalmış arsada tiyatro ve sinema tesis edilmesi dini ve hayır müesseselerine hürmetsizlik olduğundan bu durumun engellenmesi istenmişti⁶⁵.

Dini günlerde Osmanlı Meşihat makamının sinema yasağına yönelik talepleri de bulunmakta idi. Örneğin Hazreti Peygamberin yaklaşan doğum günü münasebetiyle tiyatro, sinema ve eğlence yerlerindeki oyunların yasaklanması hususunda Daire-i Meşihat-ı İslamiye tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen bir tahriratta Edirne Vilayetinde tiyatro ve sinemalar ile ve diğer eğlence mahallerinin lu'biyat icra etmelerinin yasaklanması için Polis Müdüriyetine tebligat gönderilmesi talep edildi⁶⁶.

Sinemalarda adaba aykırı filmlere sansür uygulansa da toplumsal tabanda yasağa tam riayet mümkün olmuyordu. Bu durum savaşı sonrasında da devam etti. Dahiliye Nezareti duruma müdahale ederek Polis Müdüriyetine gönderdiği uyarı yazılarında sinemalarda adab ve ahlaka mugayir filmler gösterilmesinin engellenmesi talebinde bulunuyordu. Polis Müdüriyeti tarafından gönderilen cevabi yazılarda ise sinemalarda yapılan tetkikler sonucunda yasağa rağmen oynatılan filmlerin isimleri ve oynatılan sinemaların isimleri zikrediliyordu. Örneğin 22 Haziran 1922 tarihli olup Polis Müdüriyetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen yazıda gençlere ve genç kızlara yasak olup ancak gençler arasında yeni merak ve heyecan uyandıran kayıtlarla sinemalarda gösterilmekte olan adaba ve ahlaka aykırı filmler hakkında yapılan incelemede “*Fahişenin Kızı*” adlı bir filmin Kadıköy’de ve “*İlyodosi Karnavale*” adlı diğer bir filmin ise Beyoğlu’nda Odeon Sinemalarında gösterildiği ifade ediliyordu. Bu hususta gerekli uyarılar yapılarak adaba aykırı filmlerin gösterimine fırsat verilmemesi hususunda uyarılar sıklaştırıldı⁶⁷.

2.4. Propaganda Filmlerinin Sansürden Geçirilmesi

I. Dünya Savaşı başlayınca Osmanlı topraklarında Alman yapımı propaganda filmleri gösterimi başladı. Bu meyanda Osmanlı topraklarının büyük bir bölümünde halk Alman istihbaratı tarafından hazırlanmış propaganda filmlerini izliyordu. İttihat ve

65 BOA, Kıbrıs Millî Arşivi Fetva Eminliği Evrakı (KB.MAA.FE), 4/26, 31 Ağustos 1918.

66 BOA, Dahiliye Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalem-i Evrakı (DH.EUM.AYŞ), 48/26, 002, 11 Rebiülevvel 1339/22 Teşrinisani 1336.

67 BOA, Dahiliye Nezareti Dahiliye Kalem-i Mahsus Evrakı (DH.KMS), 62/18, 003, 22 Haziran 1338.

Terakki Cemiyetine bağlı paramiliter cemiyetler örneğin Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, Alman prodüksiyonlarını halka ulaştırıyordu⁶⁸. Bu kapsamda Alman istihbarat heyetleri tarafından memurlara ve ahaliye bilgi aktarımını sağlamak için gösterilen sinema filmlerinin gösteriminin kolaylaştırılması için makamlar arasında yazışmalar söz konusuydu. Bununla ilgili olarak Dahiliye Nezareti tarafından birimlere gönderilen yazılarda Alman istihbarat heyeti tarafından ilgili memurlar eşliğinde ahaliye harple ilgili bilgiler vermek üzere bir istihbarat odası açılacağı ve burada bir sinematograf gösterileceği ifade edilerek kendilerine bu konuda yardımcı olunması istenmişti⁶⁹.

Savaş döneminde Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, Avrupa'dan getirilen film ve kartpostalları kendi tekeline almak istedi. Bu şekilde film ve kartpostalların ahlaka aykırı olanlarının memlekete girmesi önlenmiş olacaktı. Cemiyet, Dahiliye Nezaretinden istekte bulunarak bu hakkı kendi inhisarına almak için başvuru yaptı. Cemiyetin ilk talebi 21 Temmuz 1918'de oldu⁷⁰. Ancak başvurusuna somut bir cevap alamadı. Bunun üzerine 29 Ağustos 1918'de talebini yineledi. Söz konusu talepte memleket dahilinde ecnebi artistler tarafından alınan ve bilhassa Osmanlı Devleti aleyhinde propagandalar için tek vasıta sayılan sinema şeritlerinin cemiyetin nezareti altında tertip edilmesinin memleketin faydasına olduğu ifade ediliyordu. Bu şekilde Osmanlı Devleti hakkında sinema yoluyla yapılan menfi izlenimler de engellenmiş olacaktı. Cemiyetin bu inhisarı almak istemesinin yegâne sebebi yabancılar vasıtasıyla memleket aleyhinde yapılan olumsuz propagandayı önlemek olarak ifade edildi⁷¹.

Harp başladıktan sonra Osmanlı Devleti ile silah arkadaşlığı içinde olan devletlerin sinema gösterimlerine müsaade edildiğini görmek mümkündür. Bu amaçla sinema gösterimi yapacak kişilere müsaade verilmekte idi. Örneğin Dahiliye Nezareti tarafından Konya Vilayetine gönderilen bir yazıda Avusturya harbine ait sinema şeritleri göstermek üzere Anadolu'da dolaşan Avusturyalı Golva Schmidt'in 23 Şubat 1916'da İzmir'den Konya'ya hareket ettiği bildirilmekteydi. Dahiliye Nazırı Talat Bey, Schmidt'in itimat edilmesi gereken bir kişi olmakla birlikte kendisine verilen izni suiistimale meydan verilmeyecek şekilde hareketlerinin izlenmesini istedi⁷². Dahiliye Nazırı Talat Bey tarafından bilahare Adana, Halep⁷³, Beyrut⁷⁴ Vilayetleri ile Niğde

68 Arda Odabaşı, *Milli Sinema...*, s. 115-116.

69 BOA, *Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kalemi Umumi (DH.EUM.KLU)*, 9/9, 001, 26 Mayıs 1331.

70 BOA, *Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Altıncı Şube (DH.EUM.6.Şb)*, 45/9, 002, 21 Temmuz 1334.

71 BOA, *DH.EUM.6.Şb*, 45/9, 004, 29 Ağustos 1334.

72 BOA, *Dahiliye Nezareti Şifre Evrak (DH.ŞFR)*, 61/115, 001, 13 Şubat 1331.

73 BOA, *DH.ŞFR*, 62/107, 001, 10 Mart 1332.

74 BOA, *DH.ŞFR*, 63/120, 001, 13 Nisan 1332.

Mutasarrıflığına gönderilen yazılarda da Schmidt'in bölgede fotoğraf çekmemesi gerektiği hatırlatıldı. Adı geçen kişinin yalnız Avusturya harp sahnelerine ait sinema şeritleri göstermek üzere Anadolu'da seyahatine izin verildiği ifade edildi⁷⁵.

Avusturya veya Almanya'dan gelen uzmanların konferansları sırasında gösterecekleri filmlere de sansür uygulanmakta idi. Örneğin Dahiliye Nazırı Talat Bey tarafından Hariciye Nezaretine gönderilen 15 Ekim 1917 tarihli yazıda Berlin posta katiplerinden Nikola'nın sinema gösterimi eşliğinde bir konferans düzenleme talebi dile getirilmekteydi. Nikola'nın göstereceği filmlerin polis sansürüne tabi olduğu, gösterimine izin verilen filmler dışında herhangi bir gösterim yapmaması kaydıyla konferans verebileceği ifade edilmekteydi⁷⁶. Dahiliye Nezareti'nin bu cevabı Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey tarafından Berlin Sefiri Hakkı Paşa'ya bildirilmiş ve adı geçen kişinin belirtilen tarihlerde konferans vermesine müsaade edildiği iletilmişti⁷⁷.

Sinema gösterimi konusunda Osmanlı Devleti ile müttefikleri arasında önemli paylaşımlar vardı. Örneğin Osmanlı hükümeti, Berlin'den çeşitli konulara ait fotoğraf ve sinema görüntüleri talep etmesi üzerine Leipzig Matbuât Kalemî Ulum ve Fünuna Ait Fotoğraf ve Sinema Şubesi harekete geçti. Şube en son fotoğraf serilerinden oluşan bir listeyi de içeren fotoğraf ve görüntüleri hazırlayarak gönderdi. Ekli listeye göre her seriden numune olarak yeni fotoğraflar ve sinema için resimler de gönderebileceklerini ifade ettiler. Bu fotoğraflar içerisinde harp manzaralarını konu alan fotoğraflar ve görüntüler de vardı. Adı geçen şube tarafından Berlin sefaretine iletilen fotoğraf albümleri ve görüntüler 17 Şubat 1917 tarihinde Karargâh-ı Umumi İkinci İstihbarat Müdüriyetine gönderildi. Bu fotoğraf ve görüntüler, sansürden geçirilmek üzere İstanbul Sansür Müfettişliğine iletili. Müfettişlik bu belgeleri 22 Mayıs 1917'de tercüme ederek Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi Müdüriyetine takdim etti⁷⁸.

Söz konusu fotoğraf listesi İstanbul'a ulaştığında fotoğrafçılar tarafından sınıflandırıldı. Bu fotoğraflardan arzu edilenlerin basımı gerçekleştirilecekti. Katalogun tamamı yerine her bir seriden bazı orijinal fotoğraflar numune olarak seçildi. Bunlardan arzu olunanlar fotoğraf halinde veya sinema resimleri olarak istenilen büyüklükte ve şekilde sipariş edilebilecekti. Gönderilen orijinal fotoğrafların seçildikten sonra iade edilmesi gerekliydi. Fotoğrafların birinci serisi coğrafyaya ait fotoğraflar olup Avrupa, Asya,

75 BOA, DH.ŞFR, 62/166, 001, 16 Mart 1332.

76 BOA, Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS), 2441/69, 001, 15 Teşrinievvel 1333/28 Zilhicce 1335/15 Ekim 1917.

77 BOA, HR.SYS, 2441/69, 002, 20-21 Teşrinievvel 1333.

78 ATASE, BDH, 414-259/1637-001-20, 16.1.1333/16 Mart 1917; ATASE, BDH, 414-259/1637-001-24, 16.1.1333/16 Mart 1917.

Amerika, Afrika ve Avustralya'ya aitti. İkinci seri sosyal davranışlara yani toplumun hallerine aitti. Üçüncü seri ticaret, sanayi ve fen alanındaki gelişmelere ilişkin fotoğraflardan oluşmuştu. Dördüncü seride ise o döneme ait olaylar görüntülenmişti⁷⁹.

2.5. Yolcu ve Esirlerde Bulunan Fotoğraf ve Filmlerin Denetimi

Savaş döneminde yolcular üzerinde bulunan fotoğraf ve sinema şeritlerine yönelik bir sansür ve denetimin varlığından da bahsetmek gereklidir. Bu şekilde İtilaf devletlerine istihbarat olabilecek bilgi ve belgeler engellenmiş olacaktı. Örneğin Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen 13 Nisan 1916 tarihli yazıda yolcuların üzerindeki film ve fotoğraflara el konulması gerektiği bildirilmişti. Bu yazı üzerine Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube Müdürü tarafından ilgili birimlere gönderilen bir tahrirat dikkat çekmektedir. Söz konusu yazıya göre ellerinde vesikaları olsa bile asker veya sivil fark etmeksizin Bağdat'a giden yolcuların yolculukları sırasında aldıkları sinema filmlerini veya fotoğrafları topluca Altıncı Ordu Karargâhına teslim mecburdurlar. Anılan karargâh bu film ve fotoğrafları Karargâh-ı Umumiye gönderecekti. Sinema filmleri veya fotoğraf camları İstanbul'da incelendikten sonra sakıncalı olmayanlar sahiplerine iade edilecekti. Bu nedenle Altıncı Ordu mıntikasından çıkan fotoğraf ve filmlerin muayeneye tabi tutulmaları için Pozantı Emniyet Müfettişliğine bilgi verilmesi istenmişti⁸⁰.

Esirlere ait mektupların içinde bulunan kartlar, fotoğraflar ve filmler de mektup ve telgraflar gibi sansür edilmekte idi. Bu hususta Başkumandanlık Vekâletinin oldukça titiz davrandığı anlaşılmaktadır. Vekâlet özellikle esir mektuplarına ve içerisinde bulunan şerit ve fotoğraflara dikkat edilmesine yönelik uyarılar yaptı. Örneğin Başkumandanlık Vekâleti Karargâh-ı Umumi İkinci Şubeye gönderilen 29 Ağustos 1917 tarihli bir yazıda, Ankara Üsera Garnizonunda bulunan harp esirleri tarafından ailelerine hitaben yazılan ve içerisinde fotoğraflar barındıran on yedi adet mektup ve kart takdim edilmişti. Söz konusu yazıda bu mektupların sansürce tetkik edilerek zararsız oldukları takdirde mahallerine gönderilmesi için emir verilmesi istendi. Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi, mektupları ve içerisinde bulunan belgeleri incelemek için 1 Eylül 1917'te İstanbul Askerî Sansür Müfettişliğine gönderdi. Söz konusu yazıda on yedi adet mektup ile mektupların içinde bulunan fotoğrafların tetkik edilerek zararsız oldukları takdirde mahallerine gönderilmesi ve varakaların iade olunması istendi⁸¹. İstanbul Sansür

79 ATASE, BDH, 414-259/1637-001-025-029, 16.1.1333/16 Mart 1917.

80 BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Seyrüsefer Kalemi (DH.EUM.SSM), 5/6, 002, 31 Mart 1332.

81 ATASE, BDH, 2395/19-1, 29.8.1333.

Müfettişliği mektupları inceledi ve Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi Müdüriyetine gönderdiği 5 Eylül 1917 tarihli cevabi yazıda anılan on yedi adet kart, fotoğraf ve mektubun tetkik edilerek içeriklerinin sorunsuz olduğunun anlaşıldığı ve mahallerine sevk edildiği bildirildi⁸².

2.6. Sinema İlanlarına Sansür

Başkumandan Vekili Enver Paşa, sinema ve tiyatro ilan ve afişlerinin neşir ve ilanını da yasaklamıştı. Bu hususta gönderdiği iki maddelik emir şu şekilde idi;

1- Cihan Harbinde askeri kıtaların harbin zorluklarını yüklenmelerine hanel getirmek için bundan sonra Osmanlı matbuatında özellikle de harp ihtiyaçları ve harp müesseseleri mıntkasında olanlar, başta tiyatro ve sinema, konser, sergi ve ziyafetler gibi lu'biyata ait olmak üzere zaruri ihtiyaçlardan olmayan zevk ve israfa yönelik satışla ilişkili olan makale ve ilanların neşredilmesi, sokaklara asılarak teşhir edilmesi yasaklanmıştır. Bu ilanların yalnızca oyun ve teşhir salonunda asılmasına müsaade olunmuştur.

2- Yasağa aykırı hareket edenler divan-ı askeriye sevk olunacaklardır⁸³.

Enver Paşa'nın Dahiliye Nezaretine gönderdiği 5 Şubat 1918 tarihli yazıda Osmanlı matbuatında ve sokaklarda görülen lu'biyat ilanlarına karşı kendisinin takdim ettiği talimatlar ve açıklamalara uygun olarak hareket edilmesi ve bunun tatbik edilmesi için ilgili kişilere emir verilmesi istenmişti⁸⁴. Hatta bilahare 12 Şubat 1918'de gönderdiği diğer bir yazıda konulan yasağa aykırı hareket ederek lu'biyat reklamları ilan ve teşhirinde ısrar edenlerin meclisi vükelaca verilecek karara bağlı olmakla birlikte divan-ı askeriye sevklerine sebep olacak harekette bulunmuş sayılacakları ifade edilmekte idi. Enver Paşa, her durumda bu yasağın esaslarının İstanbul Polis Müdüriyeti Umumiyesince takip edilmesini de istemişti. Enver Paşa'ya göre zaruri ve tabii ihtiyaçlar arasında olmayan ilanlar, mesela tuvalet ve zarafet maddeleri müşteri çekmeye yönelik reklamlar olduğundan bu ilanlar kaldırılmalı idi⁸⁵. Dahiliye Nezareti, Enver Paşa'nın 5 Şubat 1918 tarihli emrinde ifade ettiği divan-ı askeriye gönderilecekleri esasına itiraz etmiş ve 12 Şubat 1918'de Başkumandanlık Vekâletine gönderdiği tahriratta İdare-i Örfiye Kararnamesinin hükümlerine göre divan-ı askeriyede yargılamanın Meclis-i Vükela kararına bağlı olduğu hatırlatılmıştı⁸⁶.

82 *ATASE, BDH*, 2395/19-1, 1a, 5 Eylül 1333.

83 *BOA, DH.EUM.6.Şb*, 31/29, 003, tarihsiz.

84 *BOA, DH.EUM.6.Şb*, 31/29, 002, 5 Şubat 1334.

85 *BOA, DH.EUM.6.Şb*, 31/29, 001, 12 Şubat 1334.

86 *BOA, DH.EUM.6.Şb*, 31/29, 004, 12 Şubat 1334.

3. Savaşın Sonu ve Sinema Sansüründe Yeni Dönem

Savaşın sonunda Osmanlı Devleti'nin Mondros Mütarekesini imzalayarak savaştan çekilmesi sinema sansürü üzerinde yeni bir dönemi başlattı. Zira bundan sonra sinema üzerinde İtilaf devletlerinin denetim ve sansürü etkili oldu. İtilaf kuvvetleri komutanı General Wilson, sinemaların çalışma düzeni ve gösterilecek filmler hususunda bazı esaslar tespit etmişti. Bu esaslar 13 Mart 1919'da Harbiye Nezareti aracılığıyla ilgili birimlere gönderildi. Yazıda 10 Mart 1919 tarihinde ve bu tarihten sonra tiyatrolar, musiki holleri ve sinemaların 00:30'a kadar açık kalmasına müsaade edilecekti. Bu saatten sonra bütün müesseseler kapanmış olacak ve müessesenin memurları veyahut orada çalışanlar hariç olmak üzere bu binalarda hiçbir kimse bulunmayacaktı. Nizamnameye aykırı hareket edenlerin ruhsatları geri alınacaktı. Bu emre aykırı hareket edenlerin İtilaf kuvvetlerine saldırdıkları kabul edilerek gerekli cezaya çarptırılacakları bildirilmişti⁸⁷. Bilahare Harbiye Nezareti tarafından gönderilen 16 Mart 1919 tarihli diğer bir yazıda ise Dersaadet Kuva-yı İtilafiye Başkumandanı General Wilson tarafından verilen emir üzerine Alman, Avusturya, Macaristan veya Bulgar yapımı veya menşeleri adı geçen memleketlere ait olan sinema filmlerinin gösterilmesinin İtilaf devletlerine hakaret suretinde telakki edileceği, filmlerin kati surette yasaklandığı ifade edilmekte idi. Bu emre muhalif hareket edenlerin İtilaf devletlerine karşı bir saldırı yapmış gibi sayılacakları, buna cüret eden müesseselerin bir sonraki emre kadar kapatılacağı bildirilmekte idi⁸⁸.

Sonuç

Arşiv verilerinden çıkartılan sonuç I. Dünya Harbi sırasında sinema üzerinde askerî sansür uygulandığını ortaya koymaktadır. Ancak toplumsal tabanda bu yasağın tam anlamıyla karşılık bulduğunu söylemek zordur. Zira adaba aykırı filmlerin gösteriminin yasaklanmasına rağmen İstanbul'un birçok sinemasında bu tür filmlerin gösterilmeye devam edilmesi bunun en büyük kanıtıdır.

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı sırasında haberleşme, basın başta olmak üzere sinema, tiyatro ve diğer lu'biyyat alanlarına sansür uyguladı. Savaş koşulları nedeniyle artan devlet gücü, yeni gözetim ve kontrol biçimlerini beraberinde getirdi. Telgraf ve mektuplara uygulanan sansür, mahremiyet hakkını kırılğan bir noktaya ulaştırmıştı. Bütün bu kontrol mekanizmaları her türlü bilginin düşman eline geçmesini engellemek ve propaganda faaliyetlerinin önüne geçmek üzere tasarlandı. Bu anlamıyla I. Dünya

87 BOA, DH.EUM.AYŞ, 2/2, 001, 13 Mart 1919.

88 ATASE, İstiklal Harbi (İSH), 279/75ab, 30 Mart 1335; ATASE, İSH, 313/117, 30 Mart 1335; BOA, DH.EUM.AYŞ, 2/2, 003, 16 Mart 1335.

Savaşı sansür ve devlet denetimi tarihinde önemli bir dönüm noktası teşkil etti. Zira bu savaş, savaşın anlamını değiştirdi. Savaş artık sadece orduların çatışması değil bundan daha fazlası yani toplumların çatışması olarak görülmeye başlandı. İç cephede başarısızlık, cephe yenilgisine yol açabilirdi. Dolayısıyla kamuoyunu güçlü tutmak zorunlu oldu. Bu durum tüm haberleşme sisteminin, matbuatın ve sinema ve tiyatro gibi modern sanatların sansüre tabi tutulmasını sağladı. Bu şekilde getirilen kısıtlamalarla sinemada neyin ifade edilip edilmeyeceğini kontrol eden sayısız düzenleme yapıldı.

Osmanlı'da film sansürü öncelikle askerî sansür heyetleri tarafından icra edildi. Ancak uygulamada ciddi sıkıntılar yaşandı. Askeri sansür heyetlerinin iş yükünün oldukça fazla olması film sansürüne yönelik vazifenin aksamasına neden oluyordu. Bu meyanda siyasi içeriklere sahip olup sansürlenmesi gereken filmler dikkatle incelenmediği için sansür sistemi aksamakta idi. Bu durum Başkumandanlık Vekâletinin emriyle değiştirildi ve film sansür görevi Polis Müdüriyetine bırakıldı. Bir hükümet sansürü tarafından onaylanmayan herhangi bir film gösterime giremedi. I. Dünya Savaşı'nda sansürlenen filmlere bakıldığında İtilaf devletlerini üstün gösterecek ordu görüntüleri, İtilaf kuvvetlerine ait savaş ve propaganda filmleri, adaba aykırı filmler, toplumu bölücü içerikteki filmler ve Osmanlı hükümeti ile diğer devletlerin arasındaki diplomatik ilişkileri bozabilecek nitelikteki filmlerin yasaklandığı görülmekte idi.

Osmanlı Genelkurmayı, sinema sansürünü müttefiki olan Avusturya ve Almanya'nın sinema ve tiyatrolar hakkında uyguladıkları hükümleri ve sansür işlemlerini örnek alarak yaptı. Sinemalarda vatanperver hisler uyandıracak Osmanlı ordusu resmigeçitleri, ordu muharebeleri, ahlaki şeritler ve tarihe ait levhalardan oluşan şeritlerin gösterilmesine müsaade edildi. Bununla birlikte İtilaf devletlerini üstün gösterecek ordu görüntüleri, ahlaka aykırı ve toplumu bölücü şeritler yasaklandı.

Sinema sansüründe dikkat çeken en önemli husus savaş döneminde çocuklara yönelik sinema sansürünün gündeme gelmesiydi. İstanbul'da sinema gösterimlerinde filmlerin birçoğunda cinayet vakalarına ait sahneler bulunuyordu. Bu sahnelerin çocukların ruh sağlığını olumsuz etkilediği açıktı. Bu nedenle Osmanlı makamları çocukların bu sahnelerden örnek alarak zarar görmelerini önlemek için on altı yaşından küçük çocukların umumi sinemalara kabul edilmemesi hususunda bir düzenleme yaptı. Dahiliye Nazırı Talat Bey çocukların sinemalarda cinayet filmleri izleyerek ruh sağlığının bozulmasını önlemek için ivedilikle çözüm bulmaya çalışanlardan birisi idi. Bu meyanda 19 Ağustos 1916'da Şura-yı Devlete sunulan “*Tiyatro, Sinema ve Buna Mümasil Lu'biyat Mahallerinin Sureti Küşad ve İdareleri Hakkında*” düzenlenen kanun layihasına bir

madde eklendi. Bu kapsamda on altı yaşından küçük olup terbiye ve himayeye muhtaç bulunan çocukların gelişigüzel bir şekilde sinema ve tiyatrolara girmesinin menedilmesi, ancak Cuma ve tatil günlerinde kendi eğitim düzeylerine ve yaşlarının gerektirdiği fikir seviyelerine uygun olarak sinema ve tiyatro gösterilerine katılmasının uygun olacağı anlaşılmıştı. Ancak düzenleme yasalaşmadı.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Bu çalışma Afyon Kocatepe Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından 17.FENED.13 nolu proje kapsamında desteklenmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: This study is supported by Afyon Kocatepe University Scientific Research Projects Coordination Unit. Project Number: 17.FENED.13

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri⁸⁹

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE)

2. Araştırma Eserler

Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Gösteri Sanatları, İstanbul, Başbakanlık Devlet Arşivleri Yayını, 2015.

Beyoğlu, Süleyman: *İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Sineması (1895-1939)*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2018.

Ceylan, Ayhan: "Osmanlı Sinemasında Genel Hukukî Düzenleme", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 17 S. 34, Güz 2018/2, s. 1-29.

Çeliktemel-Thomen, Özde: "Hayal Hakikat Olursa: Osmanlı İstanbul'unda Filmler, Gösterimler, İzlenimler (1896-1909)", *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, S. 75, Sinema Tutkusu 4, Kasım Aralık Ocak 2015-2016, s. 155-179.

Çeliktemel-Thomen, Özde: "Regulating Exhibitions at Cinema-Houses in Imperial Istanbul", *Sinecine: Sinema Araştırmaları Dergisi*, C. 9, S. 1, 2018, s. 81-112.

Kalemli, Hüseyin: "I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Sansür Uygulaması", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 62, 2018, s. 509-538.

89 Kullanılan arşiv belgelerinin künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

- Mehmed Rauf: “Musahabe: Garpdâ Hayat- Sinemanın Faideleri”, *Tanin*, 6. Sene, No: 1853, (7 Şubat 1329/20 Şubat 1914), s. 3.
- Odabaşı, İ Arda: *Milli Sinema Osmanlı'da Sinema Hayatı ve Yerli Üretime Geçiş*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2017.
- Özön, Nijat: *Türk Sineması Kronolojisi (1895–1966)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1968.
- Öztürk, Serdar: “Türk Sinema Tarihinin Altpolitikası (1896-1923)”, *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, C. 8, S.1, Temmuz 2013, s. 251-262.
- “Pek Yakında Emsali Görülmemiş Sinema” *Sabah*, Nr. 8852, Yirmi Beşinci Sene, 10 Mayıs 1914 (14 Cemaziyelahir 1332/ 27 Nisan 1330), s. 4.
- Sim, Şükrü: *Türkiye'de Sinema Filmleri ve Sansür*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1996.
- Webb, Ross: “Censorship and Surveillance in the First World War”, *Counterfutures*, Nr. 8, 2019, s.184-189 (<http://counterfutures.nz/8/Webb%20review.pdf>).

Birinci Dünya Savaşı'nda Fransız Gemilerinin Antalya Sahillerine Yönelik Taarruzları

French Warship Attacks on the Coast of Antalya in World War I

Ozan Can AKPINAR*

*Arş. Gör. Dr., Bingöl Üniversitesi, Fen
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bingöl,
Türkiye

ORCID: O.C.A. 0000-0003-4619-6398

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Ozan Can Akpınar,
Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Bingöl, Türkiye
E-posta/E-mail: ozanakpinar10@gmail.com

Başvuru/Submitted: 15.03.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:
01.04.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
01.06.2023

Kabul/Accepted: 07.06.2023

Atıf/Citation: Akpınar, Ozan Can. "Birinci Dünya Savaşı'nda Fransız Gemilerinin Antalya Sahillerine Yönelik Taarruzları." *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies*, 43 (2023): 111-142.
<https://doi.org/10.26650/YTA2023-1265611>

ÖZ

Fransız gemileri, Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı sahillerinde yoğun bir keşif faaliyeti sürdürmüşlerdir. Bu keşiflerin ardından bazı yerler abluka altına alınmış, hatta zaman içerisinde doğrudan taarruza geçilmiştir. Hiçbir engelle karşılaşmayan Fransızlar, sadece limanlara veya stratejik anlamda önemli gördükleri mevkilere değil, sivil yerleşim yerlerine ve ahalیه ait deniz taşıtlarına dahi saldırmaktan çekinmemişlerdir. Ancak asıl odaklandıkları yer Antalya'nın (Teke Sancağı) batısında yer alan Kaş kazası ile Meis adasıydı. Özellikle Meis, Alman denizaltılarının faaliyetlerinden haberdar olunması ve buranın istihbarat merkezi haline getirilmesi açısından önemliydi. Fransızlar, bu amaçla adayı işgal etmişler ve buraya yakın olan Kaş kazasına bağlı pek çok yerde kontrolü sağlamışlardır. Ancak Ocak 1917'den itibaren işler değişecek, önce İngiliz uçak gemisi Ben My Chree, ardından ise Paris II ile Alexandra adlarındaki Fransız gemileri Osmanlı topçu kuvvetleri tarafından batırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Teke (Antalya), I. Dünya Savaşı, Meis, Paris II, Alexandra

ABSTRACT

French warships engaged in intensive surveillance activities off the Ottoman coast throughout World War I. Following these surveillance activities, some locations were blockaded and direct attacks were launched over the course of time. The French had encountered no obstacles and didn't hesitate to attack harbors and strategically important positions, as well as civilian settlements and even local watercraft. However, their main focus was the Kaş district west of Antalya and the nearby island of Meis. Meis was especially significant as it was a center of intelligence and a source of information about the activities of German submarines. The French occupied the island for that purpose and established control over many locations in the Kaş district, which was close to the island. However, things changed in January 1917. First, the British aircraft carrier, HMS Ben-My-Chree, and then the French warships, Paris II and Alexandra, were sunk by Ottoman artillery forces.

Keywords: Antalya, Teke Sanjak, World War I, Castellorizo (Meis), Paris II, Alexandra

Extended Abstract

French warships often passed by the Teke Sanjak (current day Antalya), a major harbor city in the Mediterranean even prior to World War I and sometimes caused inconveniences. However, not only the central province of Antalya but also other towns within provinces such as Alanya, Kaş, and Kalkan were of great value to the Entente. The primary foci of the Entente, however, were the island of Meis (Megisti/Castellorizo) and the town of Kaş, which was located across from the island.

Ottoman local authorities were aware of the activity on the coast. They had even notified their command centers that certain measures needed to be implemented prior to the war. However, no measures could be put in place due to shortcomings such as financial difficulties and the lack of a navy to ensure coastal control, thus no response could be made to the passages, inspections, blockades, and even attacks by French ships. As a result, the French began to increase their naval activity, especially after April 1915, and carried out intensive surveillance activity on the coasts from Marmaris to Mersin during World War I. Their activities eventually resulted in the blockade of some harbors, with these harbors even being subjected to attacks at certain periods.

France's primary objective was to establish control of the coast of Antalya and to prevent the mobility of German submarines. However, they didn't act just for this objective. They also engaged in actions such as sinking boats they encountered, capturing the supplies contained in these boats, plundering, extorting the land, putting inhabitants in various kinds of distress, and bombarding civilian settlements. The French even bombed the Antalya Gureba Hospital in violation of international conventions. The Ottoman authorities, however, were unable to take any action other than protesting against such attacks or sending diplomatic notes.

The French threatened numerous locations within the province of Antalya. However, their primary focal points were the island of Meis and the Kaş district. The French planned to turn Meis into an intelligence/espionage center and thus hamper the possible mobility of German submarines. With this goal in mind and in order to establish control near Meis, they also occupied Andifli, the center of Kaş, as well as the village of Kale.

From November 11, 1914 when the Ottoman Empire officially entered the war until the beginning of 1917, the French navy continued to conduct surveillance without facing any resistance; they blockaded certain areas and did not hesitate to bomb important points. In January 1917, however, things changed. Ottoman forces were able

to first sink the British aircraft carrier, HMS Ben-My-Chree, in Meis harbor on January 11, 1917; then sinking the French warships Paris II on December 13, 1917 and Alexandra on March 8, 1918 off the Cape of Calis. These efforts were successful due to the effective military plans of the Commander of the Brigade Şefik Bey, Regiment Commander Hulusi Bey, and Artillery Captain Mustafa Ertuğrul Bey. The sinking of these warships hampered France's activities, with the attacks on the port of Antalya and other places within the province ceasing once the war ended.

The present study focuses on the French blockade on the coast of Antalya from the date the Ottoman Empire entered World War I until the end of the war. The fact that the Mediterranean coast has been neglected in the literature, despite constituting a significant aspect of the war, and the fact that attacks and blockades in the province of Antalya have not been analyzed individually are the reasons for why this study has been conducted. This research mostly employed the Ottoman Archives of the Presidency of the Republic of Türkiye State Archives. Additionally, in order to make a comparative analysis, some French publications of the period were also consulted. Furthermore, various other sources were also utilized, including the memoirs of Artillery Captain Mustafa Ertugrul who sank the British aircraft carrier and the two French warships.

Giriş

Antalya (Teke) sancağı, 28 Temmuz 1914'te başlayan Birinci Dünya Savaşı'na hazırlıksız yakalanmış ve savaş boyunca Fransız gemilerinin keşif, abluka ve taarruzlarına maruz kalmıştır. Zira Fransız gemileri, savaşın arifesinde dahi sahillerde serbestçe hareket etme imkânı bulmuş hatta zaman zaman çeşitli huzursuzluklara sebebiyet vermiştir. Bu yüzden yerel idareciler tarafından sahillere ayrı bir önem gösterilmesi yönünde merkeze çeşitli telgraflar gönderilmiştir. Örneğin 21 Ekim 1913 tarihinde Antalya Mutasarrıfı İbrahim Edhem Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne çekilen şifreli bir telgrafta 20 Ekim'de öğleden sonra saat dörtte Antalya limanına yaklaşmak isteyen bir Fransız torpidosuna bataryalardan ateş açılarak sahilden uzaklaştırıldığı bilgisi verilmiştir. Ayrıca bu gemiden atılan 50 kadar mermiden hiçbir zarar meydana gelmediği ve 21 Ekim sabahı üç zırhsız düşman gemisinin de mermi atmadan Alanya tarafına gittiği söylenmiştir.¹ Fakat alınan önlemler yetersizdi. Öyle ki mutasarrıflığın talebi üzerine Konya Valisi Mehmed Hüsnü Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 8 Kasım 1913 tarihli tahriratta Antalya'daki polis mevcudunun eksikliğine dikkat çekilmekteydi. Zira mutasarrıflığın bildirdiğine göre iskele polis karakolunda sadece iki polis memuru bulunduruluyordu. Limana her gün sayısız posta vapurları gelmesinden dolayı da iskelenin bu iki polis memuruyla muhafaza edilmesinin mümkün olmadığı söyleniyordu. Hâliyle Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından limanların muhafaza edilebilmesi için istimbot ve kayık ayarlanıp gönderilmesi yönünde bir yaklaşım olduğu haberi alınınca mutasarrıflık tarafından “*pek ziyâde ehemmiyet ve nezâket kesb eden*” Antalya limanı için iki çifte (kürekli) sandalın gönderilmesi talep edildi.² Böyle bir ortamda bazı yabancı devletlerin harp gemileri Antalya sahillerinde dolaşmaya başlamışlar, bazen de resmî tebliğatta bulunup ziyaret amaçlı seyirler gerçekleştirmişlerdir. Örneğin Temmuz 1914'te bir Avusturya harp gemisinin Antalya, Alanya, Finike ve Meis limanlarını ziyaret edeceği Avusturya Sefareti tarafından bildirilmiştir.³

Savaşın başlamasıyla birlikte sahillerdeki geçişler fazlalaşmaya başlayınca Antalya'daki idarecilerin endişeleri artmıştır. Nitekim Antalya Mutasarrıfı Sabur Bey'den 4 Ekim 1914 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne çekilen şifreli telgrafta Alanya Kaymakamlığı'ndan kendisine 4 Ekim akşamı saat 12 civarında sahile 15 mil açıktan bir torpido muhribinin (destroyer, savaş gemisi) geçtiğinin fakat bacasının adediyle

1 *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Üçüncü Şube (DH.EUM.3.Şb)*, 15/88; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 370-371.

2 *BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Muhasebe Kalemi Evrakı (DH.EUM.MH)*, 162/107.

3 *BOA, Dâhiliye Nezareti Dâhiliye Kalem-i Mahsus Evrakı (DH.KMS)*, 25/20.

bandırasının ayırt edilemediğinin bildirildiğini aktarmıştır. Buradaki asıl endişe, olası bir saldırıdan ziyade zahire nakliyatının tehlikeye düşmesiydi. Bu yüzden de hızlı bir şekilde talimat verilmesi beklenmekteydi.⁴

Osmanlı Devleti'nin Kasım 1914'te fiilen savaşa girmesinin ardından ise Antalya sahillerinde çok sıkıntılı bir abluka ve taarruz süreci yaşanacaktır. Hatta kasım ayı içinde Antalya merkez sancağının içeriye taşınması yönünde bir teşebbüste bulunulduğuna dair asılsız şayialar dahi dolaşmıştır.⁵ Ancak her şeye rağmen 1914 yılının sonuna kadar ciddi bir hareketlilik yaşanmamıştır. Buna karşın Fransızların, 1915 başından itibaren Antalya sancağını hatta neredeyse bütün Akdeniz'i ablukaya almaya başladığı ve İzmir'den İskenderun'a kadar uzanan sahil boyunca ciddi sıkıntılara yol açtığı görülmektedir. Nitekim Fransız gemilerinin batıda Fethiye tarafından gelip tekrar bu istikamete doğru manevra yaptığı, doğuda ise önce Mersin sonrasında Alanya üzerinden Antalya limanına gelip tekrar bu istikamete döndüğü anlaşılmaktadır.⁶

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girişinden savaşın sonuna kadar Antalya sancağındaki Fransız ablukasından bahsedilmektedir. Savaşın çok önemli bir boyutunu oluşturan Akdeniz sahillerinin uzun süre düşman tehdidiyle karşı karşıya kalması, Fransız gemilerinin ablukalarının tarih yazımında genellikle ikinci plana atılması ve Antalya sancağında yaşanan taarruz, abluka veya çatışmaların bu zamana kadar münferiden incelenmemesi böyle bir çalışmanın yapılmasına yol açmıştır. Çalışmada daha çok Osmanlı arşiv kaynaklarından istifade edilmiştir. Ayrıca karşılaştırmalı bir değerlendirmede bulunmak için bazı Fransız yayınlarına bakılmıştır. Bunların dışında bir İngiliz ile iki Fransız gemisini batıran Mustafa Ertuğrul'un hatıratını neşreden Aydemir'in *Ben Bir Türk Zabitiyim Batuktan Çıkan Kahraman Topçu Yüzbaşı Mustafa Ertuğrul* adındaki eserinden ve yine bu hatıratı dair veriler sunan Çimrin'in *Bir Zamanlar Antalya Tarih, Gözlem ve Anılar* adlı çalışmasından faydalanılmıştır.

1. Sahillerde Hareketliliğin Başlaması

Fransız gemileri, Nisan 1915'ten itibaren seyirlerini artırmaya başlamışlardır. Hatta Antalya Mutasarrıfı Sabur Bey, 23 Nisan 1915 tarihinde çektiği şifreli telgrafında Rodos vali kumandanının istihbaratına göre düşman donanması tarafından cülûs-ı hümayun⁷

4 BOA, Dâhiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR), 443/28.

5 BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Altıncı Şube (DH.EUM.6.Şb), 54/9; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III, Kısım I, TTK Basımevi, Ankara, 1991, s. 260; Liman Von Sanders, *Türkiye'de 5 Yıl*, çev. M. Şevki Yazman, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968, s. 52.

6 BOA, DH.EUM.3.Şb, 4/13; BOA, DH.EUM.3.Şb, 4/51; BOA, DH.EUM.3.Şb, 7/28; BOA, DH.EUM.3.Şb, 7/61.

7 Padişahın tahta çıkışı.

günü şiddetli bir hücum yapılacağı bilgisini iletmiştir.⁸ Ancak manevralara engel olunamamış ve gemiler, mayıs ayı itibarıyla hareketlerine devam etmişlerdir.⁹ Gerçi şahsi fikir ve hissiyatına dayanan Antalya'nın İtalyan konsolosu, gemilerin saldırıda bulunmayacaklarını temin etmekteydi.¹⁰ Ancak İtalya, 26 Nisan 1915 tarihli Londra Antlaşması'yla İtilaf Devletlerinin yanında yer aldığı için konsolosun verdiği bilgilerle güvenilemezdi.¹¹ Kaldı ki mayıs ayında, bu sefer doğrudan İtalya'nın taarruza geçeceği yönünde çeşitli istihbaratlar gelmekteydi.¹²

Fransız gemilerinin rahat bir şekilde hareket ettikleri Antalya Sancağı Polis Serkomiseri Mehmed Rüşdü Bey'in Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne gönderdiği 13 Mayıs 1915 tarihli tahriratında da açık bir şekilde görülmektedir. Burada tarassud (gözetleme) memurları tarafından 12 Mayıs 1915 gecesi saat 9 civarında Antalya körfezinde ve Agva (Çamyuva) burnu denilen yerin ilerisinde bir fener görüldüğü söylenmiş, tahminen 10 dakika sonra da kasaba kenarında ve un fabrikası önünde bir karartı gözlemlendiği bildirilmiştir. Tekrar bir fener yanıp söndükten sonra da bu karartının tespit edilemeyen bir yere gittiği ifade edilmiştir. Bunun üzerine mutasarrıf, zabtiye kumandanı ve merkez kumandanının yanlarına polis ve jandarma alarak fabrikaya gittiklerini söyleyen Rüşdü Bey, Agva tarafında bir fener ışığının görüldüğünü bildirmiştir. Ayrıca gece saat 1.30'a kadar denize bakıldığını; ancak herhangi bir şeye rastlanılmadığı için geri dönüldüğünü söylemiştir. Buna karşın sabahleyin Antalya'nın güney tarafında bulunan Adrasan istikametinde büyük bir harp gemisinin görüldüğünü ve bu geminin tahminen yarım saat kadar orada durduktan sonra sahil yönünü takip ederek yine Agva'nın güneyindeki Tekirova denilen yere geldiğini ifade etmiştir.¹³

Rüşdü Bey'in aktardıklarına göre Jeanne d'Arc adındaki bu gemi, sivil ahaliye ait erzak taşıyan üç yelkenli kayığına yağmalamak için bir istimbote göndermiştir. Bu sırada yelkenlilerden birinin kaptanı olan Hüseyin Bey'in dışındakiler ufak sandallara binerek kayıklarını terk etmişlerdir. Akabinde bu kişiler sahile kaçmışlar ve olan biteni izlemeye devam etmişlerdir. Öyle ki Fransızların kendilerine ait üç yelkenliyi vapura götürdüklerini, bunlardan ikisinin içindeki zahireyi gemiye aktardıklarını ve akabinde kayıklarını ateşe verdiklerini görmüşlerdir. Ayrıca yelkenliden çıkmayan Hüseyin

8 BOA, DH.ŞFR, 468/79.

9 BOA, DH.EUM.3.Şb, 5/43.

10 BOA, DH.ŞFR, 471/21.

11 Mevlüt Çelebi, "Millî Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri", *Belleten*, C. 62, S. 233, 1998, s. 159-160.

12 BOA, DH.EUM.3.Şb, 5/64.

13 BOA, DH.EUM.3.Şb, 5/40.

Kaptan'ı gemiye aldıklarına ve kayığı da geminin arkasına bağladıklarına şahit olmuşlardır.¹⁴

Sivil deniz taşıtlarına böyle bir saldırıda bulunan gemi bu sefer öğlen saat birde Antalya limanına gelmiş, burada on dakika durduktan sonra yavaş bir şekilde şehrin batısında bulunan Konyaaltı'na kadar gidip bütün limanı gözetlemiştir. Saat 2.30'da ise yoluna devam etmiş ve Alanya'ya yani doğu istikametine seyir almıştır. Bu arada Jeanne d'Arc, limanda herhangi bir sorun yaşanmasına sebebiyet vermese de olası bir saldırı için -imkân dâhilinde- gerekli tedbirler alınmış ve mevzilere asker yerleştirilmiştir.¹⁵

Sabur Bey'in 15 Mayıs 1915 tarihli layihasında ise Jeanne d'Arc'ın 13 Mayıs'ta Alanya limanı açıklarında kereste yüklü bir kayığı zapt ettiği haberinin alındığı bilgisi verilmiş, sonrasında geminin 14 Mayıs'ta Finike limanına uğrayarak araştırmalarda bulunduğu söylenmiştir. 14 Mayıs akşamı ile 15 Mayıs'ta da Kaş kazasının merkezi olan Andifli açıklarında dolaştığı ve burada başka bir savaş gemisiyle birleştiği ifade edilmiştir. Ancak sonrasında Jeanne d'Arc'ın Kaş'ta kalmaya devam ettiği, diğer geminin de Antalya'ya gittiği belirtilmiştir.¹⁶

Jeanne d'Arc'ın, bu gelişmelerin ardından 14 Mayıs'tan 18 Mayıs'a kadar Kale nahiyesine bağlı Üçağızlı mevkiinde türlü sıkıntılara yol açtığı görülmektedir. Örneğin Kale nahiyesi müdüriyetinde düzenlenip Finike Kaymakamlığı'ndan gönderilen bir jurnal burada yaşanan sorunları gözler önüne sermektedir. Nitekim jurnalde, 14 Mayıs'ta yukarı boğazdan Fransız bandırasını taşıyan altı bacalı bir zırhlının limana gelerek Kale'nin önünde demir attığı bilgisi verilmiştir. Jeanne d'Arc olduğu anlaşılan bu zırhlının, 15 Mayıs sabahı saat 12'de yukarı boğazdan Meis adasına doğru hareket ettiği söylenmiş, iki saat sonra da iki bacalı¹⁷ başka bir zırhlının Demre tarafından gelerek yine Kale önünde demirlediği bildirilmiştir. Sonrasında Fransız zırhlılarının Kale'ye asker çıkararak hanelere saldırdıkları ve Kilise Boğazı denilen mevkide taş üzerine resmedilen Osmanlı sancağı yerine Fransız bayrağı çizdikleri yönünde bilgi verilmiştir. Ayrıca bu sırada Kale'deki bazı haneleri yağmaladıkları, fakir kızların çeyizlerini aldıkları, hat-ta tavuk ve yumurta çaldıkları söylenmiştir.¹⁸

14 BOA, DH.EUM.3.Şb, 5/40.

15 BOA, DH.EUM.3.Şb, 5/40.

16 BOA, DH.EUM.3.Şb, 5/43.

17 Antalya'dan merkeze gönderilen telgraflara bakıldığında bazı düşman gemilerinin tarif edilerek anlatılmaya çalışıldığı, bazısının ise doğrudan isminin verildiği görülmektedir.

18 BOA, DH.EUM.3.Şb, 5/66.

Fransızların tahribatı bunlarla sınırlı değildi. Nitekim sözü edilen jurnalde Kaleli Hacı Halil Efendi'nin 20 liralık halı ve kilimleriyle sandıklarını götürdükleri ve göze güzel görünen bir sandalı vapura aldıkları söylenmiştir. Sonrasında altı istimbotun Üçağzılı iskelesine gelerek limanda bulunan Veli Kaptan'ın gemisine girip kamarasını kırdıkları ve içindeki Osmanlı sancağını direğe çekerek ateşe verdikleri bildirilmiştir. Bunların dışında içinde sekiz yüz küsur tahta bulunan başka birinin gemisini ateşe vererek karaya asker çıkarmaya başladıkları ve karada bulunan Arap Hoca'nın iki mavnası ile Kaleli Halil Ağa'nın kayıklarını parça parça ettikleri söylenmiştir. Hatta Orman İdaresine ve karakola girerek buradaki bazı eşyaları aldıkları ve dükkanları yağmaladıkları ifade edilmiştir. Ancak iskelenin 20 dönüm mesafesinde bulunan çoban çadırlarına saldırıp eşyalarını yağmaya teşebbüs edecekleri sırada Üçağzı karakol kumandanının dört neferle üzerlerine yaylım ateşi açtığı ve bunun üzerine düşman askerlerinin sahile kaçmak zorunda kaldıkları söylenmiştir. Ne var ki buna cevaben istimbotlardan ve vapurlardan yağmur gibi ateş açılmaya başlandığı, Orman İdaresi ile karakola ve dükkanlara ateş edilerek dükkân sahibi Halil Efendi'nin dört mağazasıyla toplam 14 hane ve hanın tahrip edildiği bilgisi verilmiştir. Ayrıca saldırılardan Üçağzı mekteb-i ibtidaisinin de nasibini aldığı hatta mektebin bir tarafının yıkıldığı belirtilmiştir. Jurnalde bombardımanın saat altıda başlayıp dokuza kadar devam ettiği ifade edilmiş ve bombardımanın ardından 8-10 civarındaki maktul ve yaralının kayıklara konularak vapura nakledildikleri söylenmiştir. Bu sırada ahalinin ise pek perişan bir vaziyette olduğu, hatta emniyetsizlikten dolayı dağlarda ikamet etmek durumunda kaldığı bilgisi verilmiştir.¹⁹

Kaş ve Kale'de bunlar yaşanırken Antalya limanı da gözetlenmeye devam ediliyordu. Örneğin Konya Valisi Hakkı Bey tarafından 16 Mayıs 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne çekilen telgrafta iki bacalı bir Fransız zırhlısının Antalya limanına doğru gelmekte olduğu ve arkasında da direkleri görünen bir yelken kayığının bağlı bulunduğu bilgisi iletilerek tedbir alınması gerektiği söylenmiştir.²⁰

Öte yandan Antalya limanına sadece Fransız savaş gemileri gelmiyordu. Örneğin 7 Haziran 1915 tarihinde Sabur Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne çekilen telgrafa göre limana bir İtalyan savaş gemisi de demirlemişti.²¹ Hâliyle bu durum tedirginlik yaratmış ve geminin buradan gönderilmesi için diplomatik temaslar kurulmuştur. Bu meyanda muhtasarraf tarafından, geminin kara ile münasebette bulunmasına ve erzak almasına hiçbir

19 BOA, DH.EUM.3.Şb, 5/66.

20 BOA, DH.EUM.3.Şb, 29/21.

21 BOA, DH.EUM.3.Şb, 6/11.

şekilde müsaade edilmemiştir.²² Hâl böyle olunca gemi, 12 Haziran'da öğleden sonra saat 8.15'te buradan hareket etmek durumunda kalmıştır.²³

Bu arada daha çok Meis adası civarında gözetlemede bulunan Jeanne d'Arc, 18 Haziran'da Alanya'nın iki mil açığında görülmüş, akabinde Antalya'ya gelerek şehrin bir kenarından diğer kenarına geçmiştir. Yarım saat kadar limanı teftiş ettikten sonra ise tekrar batı tarafına doğru yönelmiştir.²⁴ Zira Fransızların esas odak noktası Antalya'nın batı sahilleri, özellikle de Kaş ile Meis adası civarıydı. Hatta burada sadece teftişte bulunmuyorlar, zaman zaman belli yerleri bombardımana tutuyorlardı. Nitekim 21 Haziran sabahı Andifli civarındaki Bucak denizine gelen iki direkli dört bacalı Fransız kruvazörü önce Andifli limanına girmiş, sonrasında Meis-Andifli boğazından açılarak Yunanlar tarafından işgal edilmiş olan Meis adasının kuzey burnundaki Apanpanya manastırını bombardımanla tahrip etmiştir.²⁵

Fransız gemilerinin gözetleme bazen de saldırıda bulunma şeklindeki eylemleri Haziran 1915 tarihinden itibaren artacaktır. Nitekim 25 Haziran 1915'te yine Sabur Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne çektiği telgrafında Rodos'tan Andifli'ye gelen bir Müslüman'ın malumatına atfen Rodos'taki Fransız ve İngiliz konsoloslarının bir beyanname neşrettikleri bilgisini vermiştir. Bu beyanname haziran başından itibaren Küçük Asya'nın abluka edildiği, Anadolu sahillerinin bombardıman edileceği, bu sahillere girecek gemilerin yakalanacakları ve Marmaris'ten Alanya'ya kadar olan sahillere altı ve dört bacalı iki Fransız zırhlısının vazifelendirildiği gibi ifadelerin yer alması tedirginliğe sebep olmuştur.²⁶

Ser-Komiser Rüşdü Bey tarafından Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne gönderilen 26 Haziran 1915 tarihli tahriratta ise akşam saat 9.30'da Teke sancağının doğu tarafından ve sahilin tahminen 4-5 mil açığından iki direkli ve iki bacalı bir düşman torpidosunun gelmekte olduğu ve bu torpidonun Antalya limanının beş mil açığında yarım saat kadar bekledikten sonra sahilde bir tur yaparak geldiği istikamete hareket ettiği bildirilmiştir.²⁷ Ancak Rüşdü Bey, geminin 26 Haziran'da sabah saat yedi civarında Alanya kazası limanına gidip sahili bir müddet aydınlattıktan sonra tekrar Antalya tarafına yöneldiğini söylemiş; ayrıca öğleden sonra saat dört civarında iki direkli bir Fransız

22 BOA, DH.EUM.3.Şb, 6/23.

23 BOA, DH.EUM.3.Şb, 6/22.

24 BOA, DH.EUM.3.Şb, 6/39.

25 BOA, DH.EUM.3.Şb, 6/42; BOA, DH.EUM.3.Şb, 6/45.

26 BOA, DH.EUM.3.Şb, 6/45.

27 BOA, DH.EUM.3.Şb, 7/62.

kruvazörünün limana girdiğini ve iki saat kadar limanda dolaşıp yine gayet ağır bir hareketle doğu tarafına ilerlediğini bildirmiştir. Fakat geminin sonrasında tekrar istikametine değiştirerek Antalya'nın batı tarafına doğru seyrettiğini, gece saat 8.5 civarında Adrasan civarında gözden kaybolduğunu ve bir daha da görünmediğini belirtmiştir. Rüşdü Bey, alınan bir istihbarata göre Fransızların Alanya'dan Marmaris'e kadar olan sahilleri abluka altına aldıklarını ilan ettiklerini ve ilannameleri Rodos'ta duvarlara yapıştırdıklarını bildirmiştir.²⁸ Rüşdü Bey'e gelen istihbarat -yukarıda sözü edilen Andifli'ye gelen Müslüman şahsa dayanıyordu. Bu istihbarat öyle bir yankı uyandırmıştı ki IV. Kolordu Kumandanlığı'na kadar ulaşmıştı. Öyle ki 28 Haziran 1915'te Başkumandan Vekili Enver Paşa durumla ilgili olarak Dâhiliye Nezareti'ne bir tezkere göndermiştir.²⁹

Ancak bu ve benzeri istihbaratlara rağmen yeterli imkân olmadığı için önlem alınamıyordu. Durumun farkında olan gemiler de istedikleri şekilde hareket edebiliyorlardı.³⁰ Örneğin Sabur Bey, 12 Temmuz 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafında Finike istikametinden gelen iki direkli dört bacalı bir kruvazörün Andifli limanına geldiğini söylemiş, burada yarım saat durduktan sonra Meis adası önüne gelip bir saat 15 dakika beklediği bilgisini vermiştir.³¹ Sabur Bey, ertesi günkü telgrafında ise saat 9.30'da Fethiye istikametinden kruvazör hâline getirilmiş içi askerle dolu iki direkli iki bacalı Fransız bandıralı büyük bir vapurun Meis limanına girdiğini söylemiştir.³²

Sahillerdeki bu hareketlilik üzerine 13 Temmuz 1915'te Antalya Mutasarrıflığı tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bir rapor sunuldu. Bu raporda Fransız savaş gemilerinin mayıs ortalarında sık sık sahili gözetlemeye başladıkları söyleniyordu. En çok keşifte bulunan geminin ise Jeanne d'Arc kruvazörüyle ismi okunamayan iki direkli iki bacalı diğer bir Fransız kruvazör muavininin olduğu ifade ediliyordu. Bu arada gemilerin Finike ve Kaş sahillerinde iki kere karaya asker çıkarma teşebbüsünde buldukları belirtilmekteydi. Gerçi çıkardıkları askerlerin birkaç kişiden ibaret olması ve sadece hayvan kaçırma maksadı taşınması nedeniyle herhangi bir işgal durumu söz konusu değildi. Ayrıca sözü edilen gemiler iki aya yakın bir zamandır sahilleri abluka altına almalarına rağmen sadece bir defa 16 Mayıs'ta Finike'nin Çayağzı mevkiine mermi atmışlardı. Karaya çıkan 100 kadar Fransız askerinin zaten 40-50 haneden ibaret olan köylerdeki

28 BOA, DH.EUM.3.Şb, 6/51.

29 BOA, DH.EUM.3.Şb, 6/57.

30 Burhanettin Onat, *Bir Zamanlar Antalya Bir Antalya Sevdalısının Kaleminden*, ME-PA A.Ş., İstanbul, 2000, s. 72.

31 BOA, DH.EUM.3.Şb, 6/100.

32 BOA, DH.EUM.3.Şb, 7/2.

hayvanları yakalama ve köylülerden yumurta alma gibi taleplerde bulduklarını gören jandarmaların -ki üç kişiden ibarettiler- üzerlerine ateş açmaları nedeniyle hemen firar etmişlerdi. Bu firar sırasında içlerinden birkaç kişi yaralanmış ve iki üç kişi de hayatını kaybetmişti. Sonrasında ise bir daha böyle bir teşebbüste bulunulmamıştı. Ancak gemiler bu sefer iskeleler arasında eşya ve hububat nakleden sandal ve yelken kayıklarını yağmalama, ardından bu taşıtları yakma gibi yollara başvurmuşlardır. Söz konusu raporda Rodos'taki İngiliz ve Fransız konsoloslarının ortak beyannamelerinde Marmaris ve Alanya arasındaki sahillerin abluka edildiği ve yapılan gözetlemelerin buna dayandığı bilgisi verilmiştir. Bu yüzden pek yakın iskeleler arasında olsa bile kayak, sandal ve diğer deniz taşıtlarının seyrinin yasaklandığı söylenmiştir.³³ Ne var ki bu yasak pek çok ihtiyacı hatta un ve hububatını dahi Antalya'dan tedarik etmek zorunda olan Alanya gibi yerlerde oldukça şiddetli bir sıkıntıya neden olmuştur. Zira karayolu, nakliyat için uygun değildi ve mesafenin uzaklığı ciddi bir masrafa yol açıyordu.³⁴

Mutasarrıflığın hazırladığı raporda, asıl hareketliliğin -daha önce bahsedildiği üzere- Meis civarında yaşandığı görülmektedir. Örneğin 9 Temmuz 1915'te Jeanne d'Arc sisteminde fakat Jeanne d'Arc'tan biraz daha küçük ve eski olan altı bacalı iki direkli bir kruvazör Andifli istikametinden Finike'ye gitmiştir. Bu gemi biraz gözetleme yaptıktan sonra Antalya körfezine gelmiş ve geceyi körfezde geçirerek 10 Temmuz sabahı saat 7'de Antalya limanına gelip sahile pek yakın bir surette yarım saat kadar gözlem yaparak doğuya yönelmiştir. Hatta limana dört km kadar mesafede bulunan Bababurnu mevkiindeki karakola 30 mermi atmıştır. Bu yüzden karakolda bulunanlardan biri kolundan hafif yaralanmış, iki tüfek zarara uğramış, karakol kumandanının dürbünün camları kırılmış ve telefon hatları tahrip olmuştur. Sonrasında kruvazör, Alanya'ya doğru hareket etmiştir.³⁵

Bu arada şehirde bir casusluk şebekesinin olduğuna dair şayialar dolaşıyordu. Nitekim sözü edilen raporda, Antalya'da İngiltere'nin konsolos vekâletini ifa etmekte olan Felemenk hükûmeti tebaasından Gustav Köhn adındaki şahsın hareketlerinin incelenmesi gerektiği belirtilmekteydi. Ancak Köhn, sıradan bir konsolos vekili değildi. Fenerler idaresinin memuruydu ve 45 senedir Antalya'da yaşıyordu. Ayrıca ticaretle iş-tigal etmesinden dolayı Antalyalı Müslüman ve Hristiyan birçok kişiyle münasebeti

33 Antalya sahilinde bulunan sahil karakollarının malzeme ve erzak ihtiyacı kayıklar vasıtasıyla temin ediliyordu. Ancak hem bu ihtiyacı sağlayan hem de ahalinin eşya ve malzemesini getiren bu kayıklar Fransız gemileri tarafından yağmalanıyor, hatta batırılıyordu. Hüseyin Çimrin, *Bir Zamanlar Antalya Tarih, Gözlem ve Anılar*, C. I, ATSO Kültür Yayını, Antalya, 2007, s. 87.

34 BOA, DH.EUM.3.Şb, 7/1.

35 BOA, DH.EUM.3.Şb, 7/1.

bulunuyordu. Bunların dışında uzun süre şüphelenilecek hâl ve hareketine tesadüf olunmamıştı. Ancak İtalyanların şehirden gönderilmesi meselesi ortaya çıktıktan sonra İsmail Çavuş adında bir şahsın alışlagelmişin dışında sık sık Gustav'ın hanesinden İtalya konsoloshanesine gidip geldiği görülmüştü. Bunun üzerine şahıs takip edilmiş ve tevkif edilerek sorguya alınmıştır. Sorgusunun neticesinde 15 sene kadar Gustav'ın bahçıvanlık ve hizmetçilik gibi hususi hizmetlerinde istihdam edildiği ve Gustav tarafından iki sene önce İtalya konsolosuna önerildiği anlaşılmıştır. Diğer yandan Gustav'ın, iki sene evvel buraya gelip Isparta taraflarına giden Avusturyalıları adım adım takip ettirdiği ortaya çıkarılmıştır.³⁶

Raporda bunların haricinde telefon hatlarına yapılan taarruzlar İtalya'nın Avusturya'ya savaş ilan ettiği tarihten beri körfez ve limanlara sıkça gelen düşman savaş gemilerine bağlanmış, bu gemilerin her gelişinde Burdur ve Antalya telefon hatlarının sebepsiz olarak kırılmaya başlandığına dikkat çekilmiştir. Ancak bu meyanda gerekli araştırma yapılmasına rağmen faillerinin bulunamadığı ifade edilmiş; yağmur, fırtına ve rüzgâr olmadığı için bunların tesadüfi olarak kırılmayacağı söylenmiştir. Dolayısıyla hem bu meselenin hem de İsmail Çavuş meselesinin Antalya'da bir ihanet elinin mevcudiyetini gösterdiği tespitinde bulunulmuştur. Casusluk sorununa örnek olarak savaş gemilerinin evvela Meis adasına gelip sahilleri gözetlemeye başladıkları bilgisi verilmiş, sonrasında 27 Haziran'da limana gelen Jeanne d'Arc'tan biraz daha küçük bir zırhlının Antalya kasabasının doğusundaki Bababurnu'nu gözetleyip karakola 30 mermi attığı ve sonucunda bir kişiyi yaralayıp telefon hatlarını tahrip ettiği ifade edilmiştir. Zira karakolun yerin altında olması ve karakol ile telefon hatlarının bulunduğu yerin sahile yaklaşarak bile görülememesi nedeniyle geminin Meis'ten alınan bilgiye göre bombardıman yaptığı hususuna dikkat çekilmiştir.³⁷

Öte yandan sahillerde yaşanan önemli sorunlardan birisi hayvan kaçakçılığıydı. Mutasarrıfın Rodos'a gönderdiği özel memurun verdiği bilgilere göre mayıs ayı içinde Kaş sahilinden dört bin kadar mevaşi (hayvan) kaçırılmıştı. Bunda Kaş'ın Meis adasına 5-6 mil mesafede bulunması nedeniyle kaçakçılığa pek müsait bir yer olmasının etkisi büyüktü. Bu yüzden mutasarrıf, kaçakçılığın önüne geçilmesi için kaymakamlığa kesin emirler verdiğini söylemiş, merkezdeki fazla rüsumat memurlarını Kaş iskelelerine gönderdiğini ve asayişin temini için 150 asker sevk ettiğini bildirmiştir. Fakat kaymakam ile mevkii kumandanının gevşeklik gösterdiklerini, sahil muhafazasına memur olan bazı kişilerin de kaçakçılığa ortak olduklarını söylemiş ve 10 Temmuz'da kaymakamın

36 BOA, DH.EUM.3.Şb, 7/1.

37 BOA, DH.EUM.3.Şb, 7/1.

değiştirilmesi yönündeki talebini bütün bu hadiselerle temellendirmeye çalışmıştır. Zira mutasarrıf, Kaş sahiliyle Meis adasındaki iletişime son verilirse casusluğa meydan bırakılmayacağını düşünüyordu.³⁸

Mutasarrıf Sabur Bey, 14 Temmuz tarihli telgrafında ise sözü edilen geminin Meis'ten kalkıp sabah 8.10'da Antalya'ya doğru hareket ettiğini bildirmiştir.³⁹ Aynı gün gönderdiği bir diğer telgrafında da geminin öğle vaktinde Finike limanına geldiğini ve burayı gözetlemekle meşgul iken karaya oturduğunu söylemiştir.⁴⁰

Gemilerin abluka ve taarruzları temmuz ayına gelindiğinde giderek artmaya başlamıştır. Örneğin 20 Temmuz 1915'teki bombardımanda Antalya postanesi harap olmuştur.⁴¹ Sabur Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 3 Ağustos 1915 tarihli telgrafında bir Fransız kruvazörünün Antalya şehrine üç mermi attığı bildirilmiştir. Ayrıca bu kruvazörün sahili takiben eski Antalya limanına geçtiği, öğleden sonra iki buçukta da iki direkli iki bacalı diğer büyük bir muavin kruvazörüyle birleşerek Alanya'ya gittiği söylenmiştir.⁴²

Ağustos ayında Almanya'dan gelen son haberlere göre ise Château-Renault adındaki bir Fransız kruvazörü Antalya limanını bombalamıştır.⁴³ 8 Ağustos'ta Atina'dan gelen haberler de bu bombalamayı teyit etmektedir.⁴⁴ Öte yandan mutasarrıfın 10 Ağustos 1915 tarihinde çektiği telgrafında sabah saat 9.30'da üç bacalı iki direkli büyük bir Fransız zırhlısının Finike limanına gelip kırmızı bayrak çekerek ateş edeceğini ilan ettiği, sonrasında liman dairesi ve iskele mevkiini topa tutarak 46 mermi attığı bilgisi verilmiştir. Yine mutasarrıfın bildirdiğine göre 10 Ağustos'ta Kaş'ın Bayındır limanına sabahleyin gelen bir bacalı bir direkli düşman torpidosu Antalya tarafına hareket etmiş ve iki saat sonra tekrar bu limana dönmüştür. Sonrasında ise Fethiye tarafından gelen iki bacalı iki direkli bir kruvazörle birleşerek Antalya tarafına yönelmiştir. Bu bilgilere göre sahilde ikisi Alanya-Antalya, diğer ikisi ise Andifli-Antalya arasında olmak üzere toplam dört düşman gemisinin dolaştığı anlaşılmaktadır.⁴⁵

38 BOA, DH.EUM.3.Şb, 7/1.

39 BOA, DH.EUM.3.Şb, 7/7.

40 BOA, DH.EUM.3.Şb, 7/10.

41 Hüseyin Çimrin, *Bir Zamanlar...*, s. 86.

42 BOA, DH.EUM.3.Şb, 7/55.

43 "Nous bombardons Adalia ville d'Anatolie", *L'Ouest-Eclair*, No. 5867, 9 Aout 1915, Paris, s. 1.

44 "Bombardement d'Adalia", *Le Colombo*, No. 1380, Ajaccio, 10 Aout 1915, s. 2; "Bombardement d'Adalia", *Le Petit Haut-Marnais*, No. 5, 9 Aout 1915, s. 1.

45 BOA, DH.EUM.3.Şb, 8/44.

Mutasarrıfın 17 Ağustos 1915 tarihinde çektiği telgrafında ise Finike'yle telefon muhaberesinin tekrar başladığı, düşman gemisinin buraya 21 mermi attığı ve bunlardan bazılarının hükûmet dairesi civarına düştüğü bilgisi verilmiştir. Ayrıca ahaliden ve Yunan tebaasından iki kişinin ağır şekilde yaralanıp hayvanlarının telef olduğu söylenmiş ve buradaki telefon hatlarının kırıldığı ifade edilmiştir.⁴⁶

Ser-Komiser Rüşdü'den Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne gönderilen 19 Ağustos 1915 tarihli tahriratta ise 18 Ağustos'ta iki bacalı iki direkli bir Fransız kruvazörün öğleden sonra saat birde Finike kasabasının önüne gelip durduğu ve kasaba kenarındaki çay ağzında bulunan bir yelken gemisiyle iki sandala 19 mermi attığı bilgisi verilmiştir. Ancak bunlardan başka zayıt olmadığı ve Finike'nin karşısındaki Meis adasında demir atan diğer iki bacalı ve iki direkli Fransız kruvazörünün de akşam saat 7.30 civarında Antalya limanına geldiği bilgisi verilmiştir. Ayrıca geminin limanı gözetledikten sonra yine sahili takiben Alanya tarafına gittiği belirtilmiştir.⁴⁷

Anlaşıldığı üzere gemiler Meis'ten Alanya'ya doğru seyirlerini artırmışlardı. Bu arada Sabur Bey'in 23 Ağustos'ta Dâhiliye Nezareti'ne çektiği telgrafında öğleden evvel saat 10'da Alanya'ya gelmiş iki bacalı iki direkli bir Fransız kruvazörünün yarım saat gözetleme yaptıktan sonra oradan ayrılarak Antalya'ya doğru yöneldiği bilgisi verilmiştir. Ayrıca geminin, seyir esnasında 29 mermi atarak kayıkları parçaladığı ve öğleden sonra saat beşe doğru da Antalya limanına gelip liman içini pek yakından gözetleyerek altıya doğru Fethiye istikametine doğru yöneldiği belirtilmiştir.⁴⁸

Bu arada Dâhiliye Nezareti 17 Haziran tarihinde, sahillerdeki yabancı gemilerin taarruzları nedeniyle ortaya çıkan hasarın aralarında Antalya sancağının da bulunduğu idari birimler tarafından bildirilmesini ve sonrasında yaşanacak bombardımanlar hakkında da malumat verilmesini istemişti.⁴⁹ Öyle ki özellikle deniz taşıtları olan ahalinin durumu perişan bir vaziyetteydi. Hatta bu yüzden 14 Ağustos'ta Ahmed Reis ve Halil Reis imzalarıyla Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e bir telgraf dahi çekilmiştir. Sözü edilen kişiler telgraflarında, Andifli ve Finike bombardımanları esnasında "denî" Fransızların tahrip ettikleri deniz taşıtlarından dolayı kazançlarının kalmadığını ve yüzlerce kişiden oluşan aileleriyle perişan bir vaziyet içerisinde bulduklarını bildirerek merhamet talebinde bulunmuşlardır. Bunun üzerine nezaretten Antalya'ya hasar cetveli gönderilmesi istenmiş ve 1-25 Ağustos tarihlerindeki hasarları içeren bir cetvel tahriratla

46 BOA, DH.EUM.3.Şb, 8/14.

47 BOA, DH.EUM.3.Şb, 8/11.

48 BOA, DH.EUM.3.Şb, 8/24.

49 BOA, DH.ŞFR, 54/38.

bildirilmiştir. Sonrasında gemilerin taarruzundan mustarip olan ahaliye yardım yapılması gerektiği 26 Ağustos 1915 tarihinde Sabur Bey tarafından talep edilmiştir.⁵⁰

Ancak saldırılar durmuyordu. Hatta 25 Ağustos tarihi itibarıyla sadece Antalya sancağı değil, Sisam'dan Mısır'a kadar bütün Osmanlı sahilleri abluka altına alınmaya başlanmıştı.⁵¹ Nitekim Ser-Komiser Rüşdü'den Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne gönderilen 27 Ağustos 1915 tarihli tahriratta 27 Ağustos günü saat sekizde iki direkli iki bacalı Amiral Charner (Şarne) adındaki bir Fransız zırhlı kruvazörünün beyaz bayrak çekerek limana geldiği ve sonrasında kruvazörden inen zabitin rıhtım muhafazasına memur olan Mülazım Aziz ile liman reisine kapalı bir zarf verdiği belirtilmiştir. Bu zarf esasında bir beyannameydi. Öyle ki 22 Ağustos'ta sahillerin abluka altına alındığı ve üç gün içinde deniz taşıtlarının çekilmesi gerektiği belirtiliyordu. Ayrıca söz konusu beyanname Jeanne d'Arc amiralinin imzası bulunuyor ve Amiral Charner kumandanının bir tahrirati yer alıyordu. Rüşdü Bey'den Emniyet Umumiye Müdüriyeti'ne gönderilen 31 Ağustos 1915 tarihli tahriratta ise 31 Ağustos'ta öğleden sonra 2.30 civarında doğu tarafından Amiral Charner zırhlısı veya o sistemde diğer bir zırhlının sahili sıkı bir surette gözetleyerek limanın önünden geçtiği ve herhangi bir olaya sebep olmaksızın Alanya istikametine gittiği bilgisi verilmiştir.⁵²

Bütün bu gelişmeler yaşanırken Antalya limanı bombalanmış, hatta uluslararası sözleşmelere aykırı olarak Antalya Gureba Hastanesi⁵³ kullanılmayacak hâle getirilmiştir. Sabur Bey, 31 Ağustos 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafında hastaneyi tahrip eden gemilerin torpil taharri gemisi olduğunun anlaşıldığını bildirmiş ve kasabanın birçok mahallelerine isabet eden mermilerin asıl hedefinin hastane olduğuna dikkat çekmiştir.⁵⁴ Mutasarrıfın aynı gün gönderdiği bir başka telgrafında ise iki bacalı iki direkli bir Fransız kruvazörünün öğleden sonra saat 2.30'da Fethiye tarafından Antalya limanına gelip gözetleme yaptıktan sonra Alanya tarafına gittiği, tek bacalı iki direkli diğer bir Fransız kruvazörünün ise öğleden evvel saat 11'de Alanya tarafından gelip sahili gözetledikten sonra Fethiye tarafına gittiği bildirilmiştir. Mutasarrıfın 3 Eylül 1915 tarihli telgrafında da öğleden önce saat 8'de Fransız bandıralı iki direkli dört

50 BOA, DH.EUM.3.Şb, 8/26.

51 BOA, Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı (HR.HMŞ.İŞO), 137/37.

52 BOA, DH.EUM.3.Şb, 8/43.

53 Antalya Gureba Hastanesi'nin bombalanmasıyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Ozan Can Akpınar, "Antalya Gurebâ Hastanesi (1901-1923)", *Antalya Kitabı 2 (Antalya'da Türk-İslâm Medeniyetinin İzleri)*, ed. Bedia Koçakoğlu, Bahset Karşlı, Diren Çakılcı, Palet Yayınları, Konya, 2019, s. 225-229. Osmanlı idarecileri ise bu ve benzeri saldırıları protesto etmek veya nota vermek gibi girişimlerden başka bir şey yapamıyorlardı. BOA, HR.SYS, 2101/11.

54 BOA, DH.EUM.3.Şb, 9/14.

bacalı bir kruvazörün Antalya körfezine gelip burada gözetleme yaptığı, hatta sonrasında Antalya kasabasına doğru üç mermi attığı söylenmiştir. Ancak mermilerin kasabayı aşarak yedi kilometre mesafedeki Kepezaltı mevkiine düştüğü, herhangi bir hasar oluşmadığı ve geminin doğruya doğru hareket ettiği bildirilmiştir. Ayrıca bir diğer düşman gemisinin Meis limanına ve Kaş kasabasının merkezi olan Andifli'de durduğu, sonrasında bir Yunan gemisinin de bu limana geldiği bilgisi verilmiştir.⁵⁵ Mutasarrıfın aynı gün gönderdiği bir diğer şifreli telgrafında öğleden sonra saat üçte iki direkli dört bacalı Fransız bandıralı bir kruvazörün Fethiye istikametinden Antalya limanına gelip yarım saat gözetleme yaptıktan sonra Alanya tarafına gittiği ifade edilmiştir.⁵⁶

Eylül ayında İngiliz ve Fransız filoları tarafından özellikle Marmaris ve Alanya sahilleri abluka altına alınmaya çalışılmaktaydı.⁵⁷ Hatta Ser-Komiser Rüşdü'den Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne gönderilen 20 Eylül 1915 tarihli tahriratta da Fransız bandırasını taşıyan tayyareli hafif kruvazörün 20 Eylül'de sabah saat 5.30'da Kıbrıs tarafından liman önüne geldiği ve hiç durmadan aynı şekilde Alanya tarafına gittiği bilgisi verilmiştir. Ayrıca geminin, Manavgat çayının ilerisinde ve çalılar arasında müşahede ettiği hayvanları asker zannedip üzerlerine 20 top attığı bildirilmiştir.⁵⁸ Mutasarrıftan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 22 Eylül 1915 tarihli telgrafta ise bu sefer Andifli'nin dört gemi tarafından bombardımana uğradığı ve beş hanenin duvarlarının harap olduğu bilgisi verilmiştir.⁵⁹ Mutasarrıfın, 27 Eylül 1915 tarihli telgrafında da Finike sahilinden geçen dört savaş gemisinden birisinin Demre sahiline 8 mermi attığı söylenmiştir.⁶⁰

Fransız gemileri, sadece sivil yerleşim alanlarını değil yukarıda bahsedildiği üzere hastaneyi bile bombalamaktan çekinmiyorlardı. Hatta bir kez daha hastaneye saldırmaya cesaret etmişlerdi. Öyle ki Ser-Komiser Rüşdü Bey, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne gönderdiği 1 Ekim 1915 tarihli tahriratında sabah limana gelen iki Fransız torpil taharri gemisinin her tarafı gözetledikten sonra üzerinde Hilal-i Ahmer işareti olan Antalya Gureba Hastanesi'ne 48 adet mermi attığını bildirmiştir. Dahası gemilerin bombardımandan sonra gözetlemeye devam ettiklerini, akabinde ise Finike tarafına gittiklerini söylemiştir. Ayrıca yapılan bombardıman neticesinde hastanedeki tahribat derecesinin takdiri için hemen bir komisyon teşkil edildiğini belirtmiş; ancak hasarın 3 bin 500 lira miktarında olduğunun tahmin edildiğini ve hastanenin ziyaretçi almaya

55 BOA, DH.EUM.3.Şb, 8/44.

56 BOA, DH.EUM.3.Şb, 8/50.

57 BOA, HR.HMŞ.İŞO, 137/38.

58 BOA, DH.EUM.3.Şb, 8/73.

59 BOA, DH.EUM.3.Şb, 8/78.

60 BOA, DH.EUM.6.Şb, 4/45.

uygun bir hâlde olmadığını bildirmiştir.⁶¹ Ancak Rüşdü Bey'in 2 Ekim 1915 tarihli tahriratına göre sözü edilen iki torpil taharri gemisi taarruzda bulunmaya devam etmiş ve üç-dört haneden ibaret olan Çıralı karyesine 38 adet mermi atmıştır. Sonrasında ise batı istikametini takip ederek Adrasan önüne gelmiştir. Ayrıca burada Finike tarafından gelmekte olan dört bacalı ve iki direkli diğer Fransız kruvazörüyle birleşmiş ve bir müddet sonra torpil taharri gemileri Finike'ye, dört bacalı Fransız kruvazörü ise Antalya'ya doğru hareket etmiştir.⁶² Bu arada Osmanlı yetkililerinin verdikleri bilgilerle Fransız basınında yer alan ifadeler hemen hemen örtüşen veriler içermektedir. Öyle ki Fransız basınında yer alan haberlerde biri Fransız olmak üzere iki torpido botunun şehre yüz mermi attığı bilgisi yer almaktadır. Ayrıca bu iki geminin Kalamaki'yi bombalayıp Çıralı'ya 41 mermi attığı söylenmektedir.⁶³

2. 1916 Yılından İtibaren Yaşanan Gelişmeler

1914 yılı ile 1915'in ortalarına kadar yaşanan gelişmelere bakıldığında gemilerin daha çok teftiş ve gözetleme amacıyla sahillerde hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Ancak 1915'in temmuzundan itibaren hastane de dâhil olmak üzere bazı sivil yerleşim alanlarının bombalandığı, ahalinin deniz taşıtlarına saldırıldığı ve karada yağmacılığın yaşandığı görülmektedir. 1916 yılında ise gemilerin bu tür asayişsizliğe sebebiyet veren eylemleri giderek artmıştır. Örneğin 14 Ocak 1916 tarihinde Mutasarrıf Sabur Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne çekilen telgrafta bir Fransız kruvazörünün sabah saat 8.30'da Konyaaltı'nda ahaliden birine ait çiftliği bombardıman ettiği ve çiftliği yaktıktan sonra kasabaya yaklaşarak 8 mermi attığı bildirilmiştir. Bu bombardımandan sonra da belediyeye ait gazhaneyi tahrip ettiği söylenmiş ve saat 10'da limandan ayrıldığı bilgisi verilmiştir.⁶⁴ Keza 17 Ocak'ta bir Fransız gambotu Kale nahiyesi merkezine 24, sahildeki köylere ise 40 mermi atmış ve orman idaresini kısmen tahrip etmiştir.⁶⁵

Gemiler, taarruzlarını özellikle Antalya limanının batısından Kaş taraflarına kadar olan sahillerde artırmışlardı. Hatta yeni Mutasarrıf Edhem Bey, 15 Mayıs'taki telgrafında öğlen saat 12'de Meis tarafından gelen iki direkli bir bacalı Fransız gözetleme gemisinin Finike limanına girerek bir saat kadar ova tarafına ateş ettiğini, sonrasında hükümet dairesini ikamet edilemeyecek ve tamir olmayacak düzeyde tahrip ettiğini bildirmiştir. 22 Mayıs'taki telgrafında ise güneşin doğuşuyla birlikte Meis yoluyla

61 Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti İkinci Şube (DH.EUM.2.Şb), 12/7.

62 BOA, DH.EUM.3.Şb, 9/16.

63 "Les Alliés bombardent Adalia, en Asie-Mineure", *Le Petit Havre*, No. 12483, 13 Octobre 1915, s. 2.

64 BOA, DH.EUM.3.Şb, 11/16.

65 BOA, DH.EUM.6.Şb, 5/32.

Finike iskelesine gelen üç Fransız gözetleme gemisinin Finike liman dairesine elli mermi atıp idareyi kullanılamaz hâle getirdiğini, mevki kumandanının ikametine mahsus hanenin bir kısmını tahrip ettiğini ve sonrasında Karaöz limanına yöneldiğini söylemiştir.⁶⁶ Gemilerin, Finike ve Kaş arasındaki saldırıları devam ederken, 11 Temmuz'da Ernest Renan adındaki bir gemi de Antalya limanının dört kilometre doğusundaki Bababurnu'ndaki gözetleme karakolunu bombalamıştır.⁶⁷ Hakeza Ser-Komiser Rüşdü'den Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne gönderilen 9 Ağustos 1916 tarihli tahriratta sabah saat 5.30 civarında Fransız bandırasını taşıyan iki şilebin Antalya limanına geldiği bilgisi verilmiştir. Bu vapurlardan birinde gemici askerinin elindeki beyaz bayrağı salladığı ve Türkçe olarak "*kayık ile bir adam gelsin mektup vereceğim*" şeklinde bağırdığı bildirilmiştir. Fakat limanda sandal olmadığından kendi kayıklarıyla mektubu götürmeleri gerekmiş, bunun üzerine vapurdan derhâl bir sandal indirerek bir zabıta ve dört silahsız kişiyle sahile gelmiştir. Ardından iki mektubu teslim ederek geldikleri gibi yine Finike tarafına gitmişlerdir. Mektuplardan birinin askerî kumandana diğerinin Konya valisine mahsus olduğu anlaşılmıştır. Mektupların içeriği ise daha önce bahsedilen beyannamelere benzerdi. Öyle ki müttefik devlet bandırasını taşıyan herhangi bir gemiye ufak bir taarruzda bulunulursa zaman geçirilmeden bombardımana başlanacağı ifade ediliyor, istihkam ve kışlalardaki askerlerin hemen tahliye edilmesi gerektiği söyleniyordu.⁶⁸

Bu arada Akdeniz sahillerinde bazı uçak gemileri bulunuyor, bunlardan kalkan uçakların Antalya sancağındaki bazı yerleri bombaladıklarına rastlanıyordu. Örneğin 6 Eylül 1916 tarihinde Mutasarrıf Vekili Reşid Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne çekilen telgrafta sabah saat 6.30'da üç geminin Lara önüne geldiği, bunlardan birisinden kalkan Fransız tayyaresinin şehir üzerinde gezerek Değirmenönü adlı yere üç bomba attığı bildirilmiştir. Sonrasında gemiler Manavgat'a doğru hareket etmiş, hatta seyir esnasında eski Antalya'ya da bir bomba atmışlardır.⁶⁹ Ayrıca 16 Eylül 1916'da un fabrikası bombardımana maruz kalarak hasara uğramış, güneydeki falezler üzerinde bulunan ve suyla çalışan iki un fabrikası da harap olmuştur.⁷⁰

Gemilerin taarruzları, ahaliyi ciddi sıkıntıya sokuyordu. Örneğin Antalya Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 24 Eylül 1916 tarihli tahriratta

66 BOA, DH.EUM.3.Şb, 28/42.

67 BOA, DH.EUM.3.Şb, 28/42; Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube (DH.EUM.5.Şb), 83/32.

68 BOA, DH.EUM.3.Şb, 14/66.

69 BOA, DH.EUM.3.Şb, 28/42.

70 BOA, Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH.İ.UM), 21/106; Hüseyin Çimrin, *Bir Zamanlar...*, s. 86.

düşman donanması tarafından tahrip edilen gemilere yapılacak yardım bedeli toplam 37.881 kuruştur.⁷¹ Ancak yapılacak yardım, hasarın yüzde 45 oranında olacaktır. Dolayısıyla ödeme yapılacak 37.881 kuruş gerçek hasarın sadece 45'i idi. Mesela Jean d'Arc kruvazörü tarafından Finike limanında bombardıman edilerek batırılan kayık Giritli Ahmed Kaptan'a aitti ve kayığın bedeli 30 bin kuruştur. Bu yüzden kendisine 13.500 kuruşluk bir yardım yapılacaktı.⁷² Diğer taraftan Mart 1915 itibarıyla Antalya Mutasarrıflığı tarafından hazırlanan bir cetvele göre Finike merkeziyle iki köydeki hasar 64 bin kuruştur. Bunun yanı sıra Andifli limanındaki iki gemi için 37 bin, Finike'deki bir gemi için ise 30 bin olmak üzere toplam 131 bin kuruşluk bir hasar söz konusuydu. Bu hasarların tamamını Fransız gemileri vermişti. Keza Menteşe, Adana ve Mersin'de de zarar veren gemiler yine Fransız gemileriydi. Ayrıca müstahkem olmayan limanların bombalanması savaş kurallarına ve uluslararası sözleşmelere aykırıydı. Bu yüzden ahalinin doğacak zararlarının Osmanlı ülkesindeki İngiliz ve Fransız müesseselerinin banyındırlık ve maliye gelirlerinden karşılanmasına yönelik hususu Fransa ve İngiltere hükûmetine tebliğ etmesi için Roma'daki Amerika Sefareti'ne başvuruda bulunuldu. Bununla birlikte 15 Mart 1915'te hazırlanan hasar cetvelinin bedelleri yine bu devletlerden istendi.⁷³ Ancak hiçbir şekilde taarruzların önüne geçilemiyordu. Nitekim Antalya Mutasarrıfı Edhem Bey tarafından 7 Ekim 1916'da Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta bir kruvazör, üç torpido ve bir nakliyeden oluşan beş Fransız gemisinin öğleden önce saat 5.30'da Antalya önüne geldiği bildirilmiştir. Burada kruvazörden atılan 50 mermi ile iki un fabrikası tahrip edilmiş ve Lara mevkiinde bulunan değirmene 15 kadar mermi atılmıştır. Ne var ki fabrikalardaki sekiz yüz kilo miktarında yanmış olan buğday ile iki hayvan telefattan başka bir zayıyat verilmemiştir.⁷⁴

3. Batı Sahiline Yönelik Taarruzlar

Fransızların, Antalya sancağı özelinde en fazla taarruzda buldukları yer Kaş kazası ve civarıydı. Alman denizaltılarının 1915 baharından itibaren Doğu Akdeniz'e ulaşmalarından, Süveyş Kanalı'ndan Çanakkale Boğazı ve Makedonya'ya doğru geçen İngiliz asker nakillerinin yolunu kapatmaya çalışmalarından ve Türkiye'nin güneyindeki birçok küçük koyda varlık göstermelerinden dolayı özellikle Andifli ve Meis'e yoğunlaşmışlardı. Böyle bir ortamda Meis adası önemli bir gözlem noktası hâline gelmişti. Meis, genellikle balıkçılıkla

71 BOA, Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı Ekleri (DH.İ.UM.EK), 108/80.

72 BOA, DH.İ.UM.EK, 23/13.

73 BOA, HR.HMŞ.İŞO, 114/14.

74 BOA, DH.ŞFR, 532/42.

veya deniz ticaretiyle iştigal eden insanlarla dolu bir limandı.⁷⁵ Ancak 1911-12 Trablusgarp Savaşı sonunda diğer Ege adalarıyla birlikte İtalyanlar, 1913'te ise Balkan savaşını fırsat bilen Jean Dragoumis'in organize ettiği Yunan gönüllüleri tarafından işgal edilmişti. Ne var ki adaların kaderi Londra Antlaşması'nda (1913) altı büyük devletin kararına bırakılmıştı. 1914 yılının başında ise sadece İmroz (Gökçeada), Tenedos (Bozcaada) ve Meis (Kastellorizo)⁷⁶ dışındaki adaların Yunanlara bırakılmasına karar verilmişti. Dolayısıyla buranın işgali hiçbir zaman resmî olarak tanınmamıştı. Gerçi Yunan hükûmeti de otorite kuramamış veya buraya gereken özeni gösterememişti. Buna rağmen Meis, Atina'dan vazifelendirilen bir valinin yönetiminde ve belirsiz bir rejim altında yönetilmeye devam etti. Ancak son zamanlarda yaşanan tedarik sorunları ada halkını endişelendirmekteydi. Nihayetinde vali, ahali tarafından sınır dışı edildi ve birkaç jandarma tutuklandı. Bunun üzerine Atina hükûmeti de yeni valiyi ve bir çıkarma ekibini taşıyan Hellé kruvazörünü Meis'in önüne göndermeye karar verdi.⁷⁷ Bu arada Meis, İtilaf güçleri tarafından Alman deniz altılarını etkisiz hâle getirmek için önemli bir yer olarak görülüyordu.⁷⁸ Dahası savaşın çıkmasıyla birlikte bölge sakinlerinin de Fransa'nın korumasını istedikleri iddia edilmekteydi. Nitekim 28 Aralık 1915'te Jeanne d'Arc ve Amiral Charner kruvazörleri limanın önüne demirledi ve üçüncü filoyu komuta eden Amiral Moreau, adayı Fransa adına ele geçirdi. Bu arada işgalin, ahali tarafından coşkuyla karşılandığı söyleniyordu.⁷⁹

Neticede Meis adası Karaman kıyılarını (Akdeniz) gözetlemek için Amiral Moreau komutasındaki Fransızlar tarafından 28 Aralık 1915'te işgal edildi ve tahmin edildiği gibi Yunan hükûmeti tarafından protestoyla karşılandı. Buradaki işgalin temel gerekçesi

75 Bernard Broussolle, "Charles Hederer (1886-1967) Un grand médecin de la Marine", *Bulletin De L'Académie Du Var*, 1990, s. 82.

76 Ada, 1900'lü yıllarda Kaş kazasına bağlı bir nahiyeydi. Meis adasının ilk adı Gisten'di. Sonradan bu isim Meis veya diğer dillerde Kestellos/Castellorizo/Kasellorizo/Red Castle/Château Rouge şekline dönüşmüştür. Süleyman Fikri Erten, *Milli Mücadelede Antalya*, ATSO Kültür Yayını, Antalya, 2012, s. 83; Mustafa Aydemir, *Ben Bir Türk Zabitiyim Batıktan Çıkan Kahraman Topçu Yüzbaşı Mustafa Ertuğrul*, Denizler Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 69; Agence Rol, Agence photographique (commanditaire), Castellorizo où les forces françaises ont atterri à 80 miles au sudouest d'Adalia [Antalya] qui est au sud-ouest de l'Asie mineure, 1916, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b69455875.r=adalia?rk=21459;2#>, Erişim Tarihi: 10.03.2023; Paul Chack, *Pavillon Haut*, Paris, 1929, s. 146.

77 Şerafettin Turan, "Rodos ve 12 Ada'nın Türk Hâkimiyetinden Çıkışı", *Belleter*, C. 29, S. 113, 1965, s. 101; "L'occupation de Castellorizo", *L'Écho de France*, No. 11.459, 31 Décembre 1915, s. 4; "Des Troupes Françaises débarquent dans l'île de Castellorizo", *Excelsior*, No: 1872, 31 Décembre 1915, s. 4; Mustafa Aydemir, *Ben Bir...*, s. 69; Bernard Broussolle, "Charles Hederer (1886-1967) Un grand médecin de la Marine", s. 82; Paul Chack, *Pavillon...*, s. 147.

78 "Les Alliés occupent l'île de Castellorizo", *Le Journal*, No. 8495, 30 Décembre 1915, s. 3.

79 Bressac, "L'île de Castellorizo que les Anglais viennent d'occuper et de perdre est depuis des siècles le point de mire de tous les belligérants en Orient", *La Dépêche de Brest & de l'Ouest*, 2 Avril 1941, s. 2; *BOA, DHEUM.3.Şb*, 10/76; Paul Chack, *Pavillon...*, s. 147-148; Şerafettin Turan, "Rodos ve 12 Ada'nın Türk Hâkimiyetinden Çıkışı", s. 104. Adanın tek bir kurşun atılmadan işgal edilmesi de eski yönetimden duyulan rahatsızlığı gösteriyordu. "Les Alliés occupent l'île de Castellorizo", s. 3.

Antalya'ya karşı hedeflenen planların kolaylaştırılmasıydı.⁸⁰ Zira burası, İtilaf kuvvetleri için bir üs görevi görecek ve daha önce casusluk meselesinde bahsedildiği üzere bir irtibat ve aynı zamanda istihbarat merkezi hâline gelecekti.⁸¹

Öte yandan Fransa, Meis'i işgal ederken Kaş kazasının merkezi olan Andifli'ye de asker çıkararak sahil güvenliğini temin etmeye çalışmış ve bir savaş gemisi 26 Ocak 1916'da Andifli'yi bombalamıştır. Akabinde Fransız zabitanının kumandası altında bulunan Meis Rum eşkiyası karaya çıkarılmıştır. Ayrıca asker, memur hatta ahalinin bir kısmı esir alınmış ve nakledilebilecek bütün eşya gasp edilmiştir. Kaymakam ile sandık emini ise kasaba dışında bulunduğu için şans eseri kurtulabilmiştir. Sonrasında çıkarılan kuvvetin geri çekilmesiyle birlikte Andifli'de hiç kimse kalmamıştır.⁸² Kaza merkezi bu yüzden Kasaba karyesine nakledilmiştir.⁸³ Bunun yanı sıra sürekli olarak bombardımana maruz kalan Finike kasabasının hükümet ve ahali de dâhile alınmıştır.⁸⁴

Bu arada Kasım 1917'de Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Andifli kasabasında düşman tarafından esir edilen kişilerle yaralanıp öldürülenler hakkında bir rapor hazırlanmasını isteyince mutasarrıflık tarafından bir cetvel gönderilmiştir.⁸⁵ Hazırlanan cetvelde esir edilen kişiler arasında şu mevkideki kişiler bulunuyordu: Kadı, başkâtip, muhızır, mal müdürü, aşar kâtibi, adliye odacısı, banka memuru, telgraf müdürü, orman memuru, muhasebe-i hususiye memuru, telgraf müvezzi, hat çavuşu, rüsumat memuru, kolcu, duyun-ı umumiye memuru, tabip, reji memuru, reji kolcusu, jandarma süvarisi, Elmalı posta sürücüsü, ekmekçi, işçi, kahveci, kadı hizmetçisi, şeker makinecisi, avukat, rençper ve belediye kâtibinden oluşan 30'u aşkın kişi.⁸⁶ 30 Kasım 1917'de Kaş Kaymakamlığı tarafından hazırlanan bu cetvel ilk olarak mutasarrıflığa gönderilmiş, buradan da Dâhiliye Nezareti'ne iletilmiştir.⁸⁷ Diğer taraftan esirler önce Meis'e giderek üç ay boyunca burada ikamet etmişlerdir. Akabinde Port Said'e, oradan da Marsilya'ya gönderilmişlerdir. Daha sonra da Sprigolet'e, ardından Fransa'nın kuzeyindeki İlo

80 "Les Alliés occupent Castellorizo ville de Turquie", *L'Ouest Eclair*, No. 6044, 31 December 1915, s. 4; Bernard Broussolle, "Charles Hederer (1886-1967) Un grand médecin de la Marine", s. 83.

81 Capitaine de Frégate Missoffe, "La stratégie maritime alliée en Méditerranée de 1914 à 1918", *Centre des Hautes Etudes Navales*, Session: 1936-1937, s. 34, 64.

82 BOA, DH.EUM.3.Şb, 13/38; BOA, HR.HMŞ.İŞÖ, 4/1.

83 BOA, Dâhiliye Nezareti Mebâni-i Emiriye ve Hapishâneler Müdüriyeti Müteferrik Evrakı (DH.MB.HPS.M), 30/40; BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kalemî Umumi (DH.EUM.KLU), 16/23; BOA, Maliye Nezareti Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti (ML.EEM), 1230/23.

84 BOA, Dâhiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliyeye-i Vilayât Müdüriyeti Belgeleri (DH.UMVM), 93/30.

85 BOA, DH.ŞFR, 81/85.

86 BOA, Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Belgeleri (HR.SYS), 2152/21.

87 BOA, DH.EUM.5.Şb, 52/9.

yarımadasına götürülmüşler ve dört sene boyunca burada kalmışlardır. Son olarak ise Marsilya civarındaki karargâha nakledilmişler ve Nisan 1920'de 400'er frank karşılığında serbest bırakılıp İstanbul'a gönderilmişlerdir.⁸⁸

Fransızlar, Meis civarında eşkıya ile hareket etmekteydiler. Öyle ki 1 Şubat'ta geminin refakatinde bir mavna dolusu eşkıya Kaş kazasına bağlı Kalkan nahiyesinin merkezi olan Kale köyünü bombalamış, hatta buraya da asker çıkarmaya teşebbüs etmiştir.⁸⁹ Nitekim 16 Mart 1916 tarihinde Finike Kaymakamlığı'ndan mutasarrıflığa çekilen telgrafta, Kale nahiyesi merkezine 16 Mart gecesi düşman tarafından tecavüz edildiği ve buranın işgal edilip etrafının kuşatıldığı bilgisi verilmiştir.⁹⁰ Karaya çıkan 120 kadar eşkıyanın kuşatması neticesinde ise Kale köyünde memur hatta birkaç ihtiyar kadından başka hiçbir Müslüman kalmamıştır.⁹¹ Zira ahalinin bir kısmı öldürülürken, diğer bir kısmı Meis'e kaçırılmıştır.⁹² Ancak bu kaçırılanlar arasında sırf askerlikten kurtulmak için giden gönüllüler de bulunuyordu. Hatta Finike Kaymakamlığı'nın tahkikatına göre bu kişilerin sayısı 12'ydi.⁹³ Bütün bu gelişmeler üzerine 30 Nisan 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen yazıda Kale'ye yapılan eşkıya taarruzu sırasında esir düşen altı erkek ile bakire bir kızın akıbetinden malumat alınmadığı ve bunların şu an Fransızların işgali altında bulunan Meis adasına sevk edilmiş olmalarının ihtimal dâhilinde olduğu söylenmiştir. Ayrıca bu kişilerin eşkıyadan kurtarılıp memleketlerine iade edilmeleri için Amerika Sefareti vasıtasıyla girişimde bulunulması talep edilmiştir.⁹⁴

Neticede Osmanlı hükûmeti olayı Amerika Sefareti'ne taşıyarak destek arama yoluna gitmiştir. Ancak Fransa Bahriye Nezareti'ne göre Kale'de ve Toprak adı verilen mevkide böyle bir saldırı asla yaşanmamıştı. Hatta Andifli'ye yönelik taarruz neticesinde yine Fransa Bahriye Nezareti tarafından yapılan tahkikata göre iki kişi hayatını kaybetmiş, üç kişi yaralanmıştı. Ayrıca Bâbîâli'nin iddia ettiği gibi ahalinin Fransız gemilerine bindirilmesi gibi bir durum asla gerçek değildi ve Müslüman ahali hiçbir zaman zarar ve ziyana uğramamıştı. Buna karşın yerli ahalden bazılarının kendi istekleriyle burayı terk

88 Süleyman Fikri Erten, *Milli Mücadelede...*, s. 82-83.

89 *BOA, DH.EUM.3.Şb*, 11/38.

90 *BOA, DH.EUM.3.Şb*, 12/53.

91 *BOA, DH.EUM.3.Şb*, 13/38.

92 Finike Kaymakamlığı'nın bildirdiğine göre kaçırılan kişiler şunlardı: Hacı Halil Efendi oğulları Ali ve biraderi İbrahim, Duralı oğlu Mehmed, Osman oğlu Mehmed, Koca Feyzi oğlu Hasan, Ali oğlu Hasan, Koca Yusuf oğlu Hasan'ın kerimesi Fatma.

93 *BOA, DH.EUM.3.Şb*, 13/38.

94 *BOA, DH.EUM.3.Şb*, 13/38.

etmelerine izin verilmiş ve sadece askere alınmaya elverişli 30 memur ile ahalden yaklaşık 30 kişi Meis'e sevk edilmişti.⁹⁵

Bütün bu olumsuz havaya rağmen Fransız gemilerinin taarruzları devam edecektir. Zira taarruzlara mukavemet edecek bir gemi mevcut olmadığı için karşı çıkılamıyordu.⁹⁶ Hatta düşman gemilerinden ateş açılmayana kadar karadan da bu gemilere saldırılmaması gerektiği yönünde bir emir bulunuyordu. Öyle ki en ufak bir saldırı bile düşman gemilerini sinirlendirebilir ve Antalya kazası hedef olabilirdi.⁹⁷ Hâl böyle olunca gemiler hiçbir engelle karşılaşmaksızın rahat bir şekilde hareket ediyorlardı. Nitekim 8 Mayıs 1916'da Meis adası tarafından gelen iki direkli Fransız bandıralı ufak bir savaş gemisi, Kale nahiyesinde bulunan Üçağız ile Gökkaya mevkiindeki sahil iskelelerini bombalamıştır. Hatta mart ayından itibaren sadece Kale nahiyesi değil, Antalya gazhanesi ile Alanya limanı dahi taarruza maruz kalmıştır.⁹⁸ 1916 yılının mayıs ayıyla birlikte bir ay boyunca ciddi bir saldırıya rastlanılmamıştır. Ancak yine de Fransız gemilerinin gözetlemelerine devam ettikleri görülmektedir. Örneğin 12 Mayıs 1916 tarihinde Finike Mevki Kumandanı Abdülaziz Bey'den Hariciye Nezareti'ne gönderilen telgrafta öğleden evvel saat yedi civarında Meis tarafından gelen iki direkli bir bacalı Fransız gözetleme gemisinin Finike'nin Gökliman Burnu açığına geldiği bilgisi verilmiştir.⁹⁹ Mutasarrıf Edhem Bey'den 13 Haziran 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne çekilen telgrafta ise 10 Haziran'da saat yarımında bir düşman torpidosunun Kalamaki limanına gelerek bombardımanda bulunduğu ve kasaba dâhilinde bulunan orman dairesiyle ahaliye ait 30 kadar haneyi tahrip ettiği bildirilmiştir. Ancak buna rağmen bir Hristiyan kadından başka telefonla bildirilmediği de ifade edilmiştir.¹⁰⁰

4. Ben My Chree, Paris II ve Alexandra Gemilerinin Batırılışı

İşgal altındaki Meis ahali, Fransızların özellikle sağlık alanındaki hizmetlerinden dolayı memnundu. Yaklaşık üç yıl da bu memnuniyet içerisinde geçmişti. Ayrıca ada üzerine yapılan bütün yatırımlar meyvesini vermiş ve burası önemli bir istihbarat merkezi hâlini almıştı.¹⁰¹ Limanda kruvazörler, uçak gemileri demir atıyorlar ve ikmal

95 BOA, DH.EUM.3.Şb, 14/40.

96 Liman Von Sanders, *Türkiye'de 5 Yıl...*, s. 196.

97 BOA, DH.ŞFR, 531/7.

98 BOA, DH.EUM.3.Şb, 28/42; BOA, DH.EUM.6.Şb, 51/36.

99 BOA, HR.SYS, 2420/52.

100 BOA, DH.EUM.3.Şb, 28/42.

101 Bernard Broussolle, "Charles Hederer (1886-1967) Un grand médecin de la Marine", s. 83; Bressac, "L'île de Castellorizzo que les Anglais viennent d'occuper et de perdre est depuis des siècles le point de mire de tous les belligérants en Orient", s. 2.

yapıyorlardı. Kendilerine karşı ciddi bir engel olmayacağını bildikleri için de rahat hareket ediyorlardı.¹⁰² Fakat Mustafa Ertuğrul Bey ile Alman İhtiyat Mülazımı Hasselberger¹⁰³ kumandasında Aydın'da bulunan iki cebel bataryası (dağ topu) Kaş'a gönderilince işler değişecek ve adanın işgali İtilaf kuvvetlerinin, özellikle de Fransızların başına büyük belalar açacaktı.¹⁰⁴ Şöyle ki olası çıkarma harekâtına karşı Almanya'dan gelen 7.7'lik Erhard dağ topu bataryası Kaş'taki Bayındır Burnu mevkiine kadar getirilmiş ve sonrasında Mustafa Ertuğrul Bey kumandasındaki bu bataryaya Meis'i bombalama emri verilmiştir.¹⁰⁵

Meis'in bombalanma gerekçesi 5. Ordu Kumandanı General Liman Von Sanders'in adayı işgal ederek üs edinme amacı gütmesiydi. Sanders, bu amaçla yapılacak saldırının idaresini asıl mesleği papazlık olan Alman İhtiyat Mülazımı Hasselberger'e vermiş ve Kaş'a gelen Mustafa Ertuğrul Bey de Mülazım Hasselberger'den aldığı emir üzerine 120 kişilik piyade birliğiyle bir obüs topçu bataryasını 1917 yılı ocak ayının başında Bayındır Burnu'na getirmiştir.¹⁰⁶ Sonrasında ateş başlamış ve dört mermi büyük bir kruvazöre isabet etmiştir. Mermiler, geminin tayyare hangarına çarpıp benzin deposuna isabet edince de büyük bir yangın çıkmıştır. Bunun üzerine gemi mürettebatının çoğu kaçmış ve Ben My Chree adındaki İngiliz uçak gemisi batmıştır. Ayrıca limandaki diğer iki İngiliz torpidosuyla Fransız kruvazörü de kaçmak zorunda kalmıştır. Akabinde sahile yerleşmiş durumdaki Fransız topları ve telsiz binası etkisiz hâle getirilmiş, limanda bulunan yelkenli kayık ve sandallara ateş edilmiştir.¹⁰⁷ Neticede Ben My Chree batırılmış, bir İngiliz muhribine hasar verilmiş; 25 ev, 200 civarında sandal ve yelkenli gemi yakılmıştır. Ayrıca telsiz binası ve gazhane gibi şüpheli binalara zarar verilmiştir.¹⁰⁸

Harekâtın en önemli sonucu ise Ben My Chree adındaki 2.650 tonluk İngiliz uçak gemisinin Meis limanına girerken yapılan bombardıman sırasında batırılmasıydı. Taarruz sonrasında İngiliz Deniz Komutanlığı'ndan yapılan açıklamaya göre de bir teğmen ile dört kişi yaralanmıştır.¹⁰⁹ Buna karşın Ben My Chree mürettebatından Mühendis

102 Burhanettin Onat, *Bir Zamanlar...*, s. 72.

103 *Les archives de la grande guerre et de l'histoire contemporaine*, XV, ed. Etienne Chiron, Paris, 1922, s. 1568.

104 Muhammet Güçlü, *XX. Yüzyılın İlk Yarısında Antalya*, ATSO Kültür Yayınları, Antalya, 1997, s. 7

105 Burhanettin Onat, *Bir Zamanlar...*, s. 72-73; Mustafa Aydemir, *Ben Bir...*, s. 51, 55-56.

106 Hüseyin Çimrin, *Bir Zamanlar...*, s. 90.

107 Hüseyin Çimrin, *Bir Zamanlar...*, s. 93-95; *Les archives...*, s. 1560; Liman Von Sanders, *Türkiye'de 5 Yıl...*, s. 197.

108 Hüseyin Çimrin, *Bir Zamanlar...*, s. 96; Süleyman Fikri Erten, *Milli Mücadelede...*, s. 83; Louis Guichard, "L'œuvre ignorée de notre marine dans le levant (1914-1918)", *Le Correspondant*, No. 1543, Paris, 10 Janvier 1927, s. 541

109 "Steamer Salvaged After Nearly Three Years", *The Chicago Tribune*, No. 1150, September 6, 1920, s. 3; "La Guerre sur Mer", *L'Echo D'Alger*, No. 1755, 12 Janvier 1917, s. 2; "Transport Anglais Coulé", *L'Express du Midi*, No. 8758, 12 Janvier 1917, s. 3. Gemi, Küçük Asya kıyılarında yaklaşık üç yıl boyunca enkaz hâlinde yattıktan sonra Océan Salvage Limited Şirketi tarafından çıkarılmıştır.

Yüzbaşı G. Robinson'un anlattığına göre 250 civarındaki personel kurtarılmıştır.¹¹⁰

Bütün bu gelişmelerle birlikte adada düzen bozulmuş, şehir savunmasız kalmış ve çok sayıda ev yıkılmıştı.¹¹¹ Ancak Liman Von Sanders, adayı işgal etmek istediği için Hasselberger'in planıyla başarısızlıkla neticelenecek bir harekât düzenleyecekti. Plana göre 21 Ocak'ta askerlerden bazıları yelkenli gemilere binecek ve sabah dörtte adanın önünde olacak şekilde yola çıkacaktı. Yelkenliler adaya yaklaştıkları zaman kendilerine bir karşılık verilecek olursa da bataryalar bu yelkenlileri batıracaktı. Mustafa Ertuğrul Bey, planı makul bulmadı. Ancak Alman yetkililerin ısrarı nedeniyle uygulamaya koymaktan başka çaresi yoktu. Kaldı ki saat dört olmasına rağmen hiçbir yelkenli görünmüyordu. Ayrıca dokuz km'lik mesafedeki adaya en iyi ihtimalle üç saatte geçilebilirdi. Bu da adaya sabah saatlerinde ulaşılacağı anlamına geliyordu. Nitekim böyle de oldu ve 5.30'da sekiz yelkenli adaya doğru hareket etti. Bu sırada Paris II kruvazörü görüldü ve akabinde bir boru sesi duyuldu. Bunlar yaşanırken Demre'den bir Türk tayyaresi kalktı. Sonrasında tayyareye adadan makinalı tüfeklerle ateş edildi. Buna rağmen tayyare kruvazöre dört bomba atmayı başardı. Fakat isabet sağlayamayınca Demre'ye dönmek zorunda kaldı. Gerçi kruvazörün görünmesi bütün planları alt üst etmişti. Ancak buna rağmen adanın bir şekilde işgal edilmesini isteyen Hasselberger, yelkenlilere ileri gitmeleri yönünde emir verdi. Sonrasında hareket eden yelkenliler Fransız bataryasının 800 m yakınına geldiklerinde ateşe tutulmaktan kurtulamadı. Neticesinde üç yelken battı, diğer beş yelken de adacıklara sığınmak zorunda kaldı. Bu sırada adaya top ateşi açılarak Fransız topları susturuldu ve adacıklara sığınan 86 asker kurtarıldı. Neticede savaş konusunda hiçbir deneyimi olmayan Hasselberger'in saldırı planının bilançosu ağır oldu ve 36 kişi hayatını kaybetti.¹¹²

Meis adasına yapılan taarruzdan bir süre sonra Paris II ve Alexandra adlarındaki Fransız gemileri Agva (Çamyuva) Limanı'na gelerek portakal yüklü bir yelkenliyi yağmalayıp batırmışlardır. Ayrıca ileride meşhur olacak Talya Oteli'nin güneyindeki su ile çalışan dört büyük un fabrikasının yıkılmasına sebep olmuşlardır. Antalya Mutasarrıfı Edhem Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne çekilen şifreli telgrafta 22 Ekim'de Aksu'ya atılan top mermilerinden dolayı bir kişinin hayatını kaybetmesine yol açan iki direkli bir bacalı geminin öğleden önce saat 5.30'da bu sefer Antalya kasabasına mermi attığı söylenmiş, hatta bundan dolayı iki kadının hafif bir şekilde yaralandığı bilgisi verilmiştir.

110 Mustafa Aydemir, *Ben Bir...*, s. 71

111 Bressac, "L'île de Castellorizzo que les Anglais viennent d'occuper et de perdre est depuis des siècles le point de mire de tous les belligérants en Orient", s. 2.

112 Hüseyin Çimrin, *Bir Zamanlar...*, s. 97-98; Mustafa Aydemir, *Ben Bir...*, s. 78-82.

Bu hadiseden sonra gemiler bir daha şehre yanaşmasalar da aldıkları görev üzerine Mersin-İzmir arasındaki sahilleri kuşatmaya devam etmişlerdir. Öyle ki bir Fransız gemisi Ağva'daki karakola erzak götürülen bir yelkenli kayığı batırmış ve Ağva'yı topa tutmuştur. Bunun üzerine Ertuğrul Bey, gemilere önlem alınması amacıyla Ağva'ya getirilmiştir.¹¹³

Ertuğrul Bey, 5 Kasım 1917 tarihinde geçilmesi son derece güç olan Çalış Dağı'ndan askerlerini ve dağ topunu geçirmiş, Eskiköy (Kemer) koyunun sahiline piyadeleri getirmiştir. Sonrasında 7 Aralık'ta birliğini Çalış Dağı'nın denize uzanan burnunda konuşlandırmış ve topraklarını yerleşirmiştir. Neticesinde Antalya'ya 18 mil uzaklıktaki Ağva burnuna sürekli keşif seyirleri yapan Paris II ve Alexandra adlarındaki iki Fransız gemisini durdurmak için önlem almış, hatta 13 Aralık 1917 tarihinde Ağva ile Kemer arasında bulunan Çalış Dağı burnunda Paris II gemisini batırmıştır.¹¹⁴

Paris II, muavin kruvazörü hâline getirilen ve 1.200 ton hacminde olan ahşap bir karakol gemisiydi. Ayrıca biri 10 buçukluk, üçü 7 buçukluk toplarla ve makineli tüfeklerle mücehhezdi. Batırılma hadisesinden sonra gemideki toplam 52 mürettebat içinde esir edilen 20 kişi haricindekiler hayatını kaybetmişlerdi.¹¹⁵ Paris II'den en son komutan Rollin ayrılmıştı ve 13'ü yaralı olmak üzere 19 kişi karaya çıkmıştı. Bu arada Türk askeri kendi kıyafetlerinden sargı yaparak esirlerin yaralarını sarmış, ceketlerini çıplak hâlde bulunanlara vermiş, hatta kucaklayarak köye taşımıştır. Askerlerin ilgisine şaşıran esirler ise ağlayarak askerlere sarılmışlardır.¹¹⁶

Türklerin gemiyi batırmadaki planı ve sonrasında yardımseverliği dönemin Fransız kaynaklarında da açıkça yer almaktadır.¹¹⁷ Nitekim Pierre Loti'nin bir makalesinde yer aldığı üzere Yüzbaşı Rollin, böyle bir saldırıyı beklemediklerini ifade etmiş ve “...oralara top getirmenin imkansızlığını bildiğimiz için böyle bir baskına uğrayacağımızı aklımızın kenarından bile geçirmiyorduk... batarya çok iyi kamuflle edilmişti, yağdırdığımız mermilerin hiçbir tesiri olmuyordu. Mesafe çok yakın ve Türkler çok iyi nişancı oldukları için gemimiz az zamanda delik deşik oldu.” diyerek ne derece rahat hareket

113 BOA, DH.ŞFR, 569/52; Hüseyin Çimrin, *Bir Zamanlar...*, s. 99-100.

114 Burhanettin Onat, *Bir Zamanlar...*, s. 73; Muhammet Güçlü, *XX. Yüzyılın...*, s. 7; Hüseyin Çimrin, *Bir Zamanlar...*, s. 88, 100.

115 BOA, DH.EUM.6.Şb, 27/51; *Les Archives...*, s. 1561.

116 Paul Chack, *Pavillon...*, s. 243-244; Hüseyin Çimrin, *Bir Zamanlar...*, s. 104.

117 Paul Chack, *Pavillon...*, s. 223-244.

ettiklerini belirtmiştir. Ayrıca denizden çıkarken Osmanlı vatandaşlarının kendilerini şefkatle karşıladıklarını, Türk askerlerinin ise yaralarını sardıklarını belirtmiştir.¹¹⁸

Ertuğrul Bey, 14 Aralık'ta esirlerle birlikte Agva'yı terketmiş ve ertesi gün saat 15.00'te Antalya'ya gelmiştir.¹¹⁹ Bu arada 1 Şubat 1918 tarihinde Felemenk Sefareti tarafından Paris II'deki mürettebatın durumları hakkında Hariciye Nezareti'nden bilgi istenince mürettebattaki kişilerin isimleri paylaşılmıştır.¹²⁰ Hatta sonrasında esir düşenlerin bilgileri de sefarete iletilmiştir.¹²¹

Diğer taraftan Paris II ve Alexandra'ya yapılan ateş sonucunda Paris II batırılırken, Alexandra oradan kaçmayı başarmıştı. Ancak batan kruvazörün intikamını almak isteyen Alexandra, bu sefer Agva'ya çok yaklaşımadan seyrediyor ve yakaladığı kayıkları yağmalayıp batırmaktan geri durmuyordu.¹²² Ayrıca sürekli Çalış Burnu'nun önüne geliyor ve burasını uzaktan bombalıyordu. Hâliyle atışlar Kemer'deki hanelere zarar veriyor ve bu durum ahalide ciddi rahatsızlığa neden oluyordu. Bunun üzerine Fırka Kumandanı Şefik Bey saldırılara cevap verilmesi gerektiğini düşündü. Ancak topların menzili açıktaki geminin batırılması için yeterli değildi. Dolayısıyla bir savaş hilesi yapılması gerekiyordu. Bu yüzden Ağva limanına gönderilen Mustafa Ertuğrul Bey ile İstihkam Bölüğü Kumandanı İbrahim Bey tarafından ortak bir plan hazırlandı. Buna göre bir yelkenliye dinamit döşenecek, bunun içine dört portakal sandığı konulacak ve

118 Burhanettin Onat, *Bir Zamanlar...*, s. 74; BOA, DH.EUM.6.Şb, 27/51; Mustafa Aydemir, *Ben Bir...*, s. 87-94. Yüzbaşı Rollin, devamında gördüğü manzarayı ise şu sözlerle açıklamıştır: “*Türk erlerinden biri gömleğinden koparıp ayırdığı bir parça ile benim yarımı sardı. Yalnız ben değil, bu ulvi manzarayı gören bütün Fransızlar gözyaşlarını tutamadılar. Bize su getirildiler; kendi yiyeceklerinden verdiler... Biz ise küçücük kayıklarında yakaladığımız bu insanlara ne ziyetler, ne hakaretlerde bulunmuştuk.*”

119 Hüseyin Çimrin, *Bir Zamanlar...*, s. 107.

120 BOA, HR.SYS, 2262/24.

121 BOA, HR.SYS, 2262/35. Deniz teğmenleri: Rollin, Henri, Louis, Victor, Marie. Gemi mürettebatı: Jules Antonini, Bessou Eugène, Louis Bouvier, César Brivet, Eugène Buino, Alain Castel, Adrien Clemencon, Auguste Deschamps, Farah Farid, François Ferrard, Emile Franchereau, Hyacithe Guillon, Jean Guillon, Victor Heurtel, Pierre Huby, Paul Jaffrezic, Pierre Josse, Octave Lamier, Léon Laronde, Jean le Donge, Robert Leveo, Mansour, Louis Mariage, Rober Masson, Victor Mors ou Moro, Aziz Neimtalla, Jean Noret, Roger Pastrie, Albert Paulay, Alphonse Personneau, Julian Renault, Senfmén, Leon Thebaud. Mustafa Aydemir, *Ben Bir...*, s. 126-127. Bu listeyle birlikte mürettebatta ölen kişiler şunlardı: Jules Antonini, Bessou Eugène, Eugène Buino, Alain Castel, Adrien Clemencon, François Ferrard, Emile Franchereau, Hyacithe Guillon, Victor Heurtel, Pierre Huby, Pierre Josse, Octave Lamier, Louis Laouenan, Robert Leveo, Albert Paulay, Leon Thebaud. Esirler şunlardı: César Brivet, Auguste Deschamps, Jean Guillon, Léon Laronde, Louis Mariage, Alphonse Personneau, Julian Renault, Henri Rollin. Sağ Kalanlar: Francis Brenon, Pierre Corbani, Pierre Dely, Pierre Guillerme, Laurent Le Moal, Georges Mazoyer, Noel Nomdedeu, Edouard Neulat, Alfred Pherivong, Joseph Poireau, Bir Arap (Bechir Goda). Diğer Esirler: Louis Bouvier (Ameliyattan sonra ölmüştür), Jean Castel, Farah Farid, Paul Jaffrezic, Jean le Donge, Mansour, Marque Aug, Rober Masson, Victor Mors ou Moro, Aziz Neimtalla, Jean Noret, Roger Pastrie, Senfmén. Ayrıca Paris II batırıldıktan sonra hafif yaralı olan bir teğmen ile dokuz topçu, tamirci, ateşçi ve aşçı Antalya'da tedavi altına alınmıştır. “*Marins Français prisonniers a Adalia (Asie-Mineure)*”, *Bulletin de l'Office d'information*, No. 29, Paris, 9 Fevrier 1918, s. 2205.

122 Burhanettin Onat, *Bir Zamanlar...*, s. 75; Hüseyin Çimrin, *Bir Zamanlar...*, s. 103.

sandıkların altına fünüye yerleştirilecekti. Böylelikle sanki Antalya'ya portakal götürüyormuş görüntüsü verilecek ve sandık kaldırılınca yelkenli infilak edecekti.¹²³ Neticede Mustafa Ertuğrul Bey, bir yelkenliye 70 kilo dinamit döşetti ve şüphe ihtimalini ortadan kaldırmak için bol miktarda portakal koydurdu. 8 Mart 1918'de Finike'den Agva'ya gelen bir telefonda Alexandra'nın Gelidonya'dan Adrasan'a doğru gittiği ve 1-2 saat sonra da orada olacağı haberi verilince hemen harekete geçildi. Böylelikle planlandığı üzere dinamit yüklü bir kayık denize açıldı. Sonrasında kruvazör kendilerini gördü ve önlerine gülle atarak dur ihtarı verdi. Akabinde kruvazör, iki gemicinin kaçmaya başlamasıyla birlikte kayığa yanaştı. Buradaki eşyalar nakledilmeye başlanınca da plan başarıya ulaşarak patlama gerçekleşti.¹²⁴

Paris II'nin senaryosu tekrarlanmış gibiydi. Zira kurtulanlar tekrar sahile doğru yüzmekten başka çare bulamamışlar ve 10 Mart 1918'de Antalya'ya sığınmak zorunda kalmışlardı.¹²⁵ Bu arada Felemenk Sefareti'nin Hariciye Nezareti'ne verdiği sözlü notada Antalya limanında batırılan Alexandra mürettebatının isimleri verilerek akıbetleri soruldu.¹²⁶ 29 Nisan 1918 tarihinde Harbiye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen tezkerede ise Alexandra'nın amirali Yüzbaşı Arthur Doucet'nin esareti hakkında bir malumat olmadığı bildirildi.¹²⁷ Ancak sonrasında amiralle birlikte 10 kişinin hayatını kaybettiği; 16'sı Fransız, ikisi Cibuti taraflarından zenci olmak üzere 18 esirin bulunduğu bilgisi verildi.¹²⁸

Önce Paris II'nin, sonrasında ise Alexandra'nın batırılışı büyük bir etki yaratmıştı. Hatta Alexandra'nın batırılışından sonra manasız bir isim olduğu düşünülen Agva limanının adının değiştirilmesi dahi gündeme gelmiştir. Öyle ki Mutasarrıf Fatın Bey, 9 Mart 1918 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne Agva'ya Fırka Kumandanı Şefik, limana Alay Kumandanı Hulusi, Çalış Dağı'na ise bataryayı idare eden Topçu Kumandanı Mustafa Ertuğrul beylerin isimlerinin verilmesini talep etmiştir.¹²⁹ Ayrıca bu büyük hizmeti yerine getiren kişiler için gösteriler düzenlemiştir.¹³⁰

123 Hüseyin Çimrin, *Bir Zamanlar...*, s. 111.

124 Burhanettin Onat, *Bir Zamanlar...*, s. 75; Muhammet Güçlü, *XX. Yüzyılın...*, s. 8.

125 Hüseyin Çimrin, *Bir Zamanlar...*, s. 112-115; Burhanettin Onat, *Bir Zamanlar...*, s. 75.

126 *BOA, HR.SYS, 2263/6*. Bu kişiler şunlardır: Asteğmen Arthur Doucet ile Henri Attwood, Jean Salaun, Pierre Porteres, Jean Potard, Guillaume Moreau, Pierre Lollichon, Charles Ramez, Jean Le Bourlout, Henri Maillard, Abel de Boissier, Yves Belligou, Victor Hautieres, Louis Jaouan, Sylvain Daouloudet, Jean Blanc, Jean Lalanne, Adrien Gilles, Jean Marie Bodemant, Antoine Fortin, Charles Merette, Pierre Loussouarn, Jules Damart, Pierre Corbani, Maurice Guillemet, Pierre Helias, Tani Eleyed, Liban Mohamed, Diab Habib.

127 *BOA, HR.SYS, 2263/16*.

128 *BOA, DH.ŞFR, 579/143*.

129 *BOA, DH.ŞFR, 579/99*.

130 *BOA, DH.EUM.6.Şb, 32/74*.

Bu arada 10 Nisan 1918 sabahında bir Alman denizaltısı, Meis adasını bombalamaya başlamış; ancak büyük olasılıkla adadaki bataryaların ateşinden zarar görerek geri çekilmek durumunda kalmıştır.¹³¹ Sonrasında adada tekrar düzen sağlanmış ve 1918 baharında olası bir saldırı ihtimalini ortadan kaldıracak önlemler alınmıştır.¹³² 1922 yılında ise işgal sona ermiş ve Meis adası 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Antlaşması'yla birlikte İtalya'ya bırakılmıştır.¹³³ Ancak İkinci Dünya Savaşı'yla birlikte önce Almanlar, sonrasında İngilizler tarafından işgal edilmiştir. 1 Nisan 1947 tarihinde ise diğer Ege adalarıyla beraber (Oniki Ada) Yunanistan'a bırakılmıştır.¹³⁴

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı sırasında doğu sahillerini kontrol altına almak isteyen Fransızların Akdeniz limanlarında bulunan muhtelif kruvazörleriyle keşif faaliyeti yürüttükleri ve özellikle Antalya sahillerine ayrı bir önem verdikleri anlaşılmaktadır. Ancak buradaki manevraların sadece keşif ve gözetlemeyle sınırlı olmadığı, zaman içerisinde başta Jeanne d'Arc, Château-Renault, Ernest Renan ve Charner olmak üzere çok sayıda kruvazörün sivil yerleşim alanlarına saldırmasıyla ortaya çıkmıştır. Hatta yağmacılık ve erzak temini için doğrudan ahaliye yönelik saldırılarda bulunduğu dahi görülmüştür.

Savaş ve denizcilik tarihi açısından oldukça önemli bir yere sahip olan Akdeniz sahillerindeki bu hareketlilik, Fransızların 1915 yazından itibaren limanları abluka altına almasıyla devam etmiştir. Hatta ağustos itibarıyla sadece Antalya sancağına ait yerler değil, neredeyse bütün Akdeniz sahillerinin abluka altına alınmaya başlandığı görülmektedir. 1916 yılında yaşanan gelişmelere bakıldığında ise daha çok Antalya'nın batı sahillerine yönelik saldırılarda bulunduğu anlaşılmaktadır. Zira Alanya'dan Kaş'a kadar pek çok yer tehdit edilse de asıl yoğunlaşılan bölge Meis adası ve civarı olmuştur. Nitekim başta Fransızlar olmak üzere bütün İtilaf güçleri, Meis'i bir üs merkezi hâline getirip Alman denizaltılarının olası hareketliliğinin önüne geçmeyi planlamıştır. Nihayetinde bu plan başarıya ulaşmış ve Meis herhangi bir engelle karşılaşılmaksızın işgal edilmiştir.

131 "Castellorizo is Attacked by Submarine and Avion", *The New York Herald*, European Edition-Paris, April 14, 1918, s. 4.

132 Gerçi bu sırada en azından Antalya'nın doğu sahillerinde birtakım hareketlilikler yaşıyordu. Örneğin üç gemi 15 Ağustos 1918'de Manavgat kazası sahilinden geçerken Kumköy'e 40 mermi atmıştır. *BOA, DH.İ.UM.EK.*, 111/100.

133 Bressac, "L'île de Castellorizzo que les Anglais viennent d'occuper et de perdre est depuis des siècles le point de mire de tous les belligérants en Orient", s. 2.

134 Şerafettin Turan, "Rodos ve 12 Ada'nın Türk Hâkimiyetinden Çıkışı", s. 113, 117-119; Necdet Hayta, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Ege Adaları Sorunu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 12, S. 36, 1996, s. 820, 833, 844.

Meis'in kontrol altına alınmasıyla Antalya sahillerindeki amaçlarını büyük ölçüde gerçekleştiren Fransızların gittikçe artan keşif, gözetleme, taarruz ve ablukaları sırasında mukavemet edebilecek derecede bir Osmanlı donanması bulunmamaktaydı. Bu yüzden Osmanlı Devleti, sadece karaya yerleştirilen dağ toplarıyla veya birtakım savaş hileleriyle önlem alma yoluna gitmek durumunda kalmıştır. Türk zabitlerinin savaş konusunda tecrübesi bulunmayan bazı Alman kumandanların emri altında bulunmaları nedeniyle bu önlemlerin bir kısmının hezimetle neticelendiği görülse de Osmanlı resmî kayıtlarıyla Fransız süreli yayınlarının birbiriyle uyuşan verileri analiz edildiğinde yapılan hamlelerin Türk subaylarının büyük gayretleri sayesinde önemli ölçüde sonuç verdiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda 1917-1918 yılı zarfında Ben My Chree adlı uçak gemisiyle, Paris II ve Alexandra adlarındaki kruvazörlerin batırılmasının büyük bir etki yarattığı görülmektedir. Hiç kuşkusuz bu etki Antalya ile sınırlı kalmamış, Akdeniz'in tamamına sirayet etmiştir. Öyle ki gemilerin batırılmasından sonra Fransızların Akdeniz'deki faaliyetlerinin azaldığı anlaşılmaktadır. Savaşın bitimiyle birlikte ise yerel idarecileri, askerleri, ahaliyi ve Osmanlı merkez yönetimini uzun süre meşgul eden taarruzların tamamen durduğu ve sahillerde herhangi bir hareketliliğin yaşanmadığı görülmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları¹³⁵

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

2. Süreli Yayınlar¹³⁶

Bulletin de l'Office d'information

Excelsior

L'Echo D'Alger

¹³⁵ Kullanılan belgelerin küneleri dipnotlarda gösterilmiştir

¹³⁶ Kullanılan süreli yayınların küneleri dipnotlarda gösterilmiştir

L'Écho de France

L'Express du Midi

L'Ouest Eclair

Le Colombo

Le Journal

Le Petit Haut-Marnais

Le Petit Havre

The Chicago Tribune

The New York Herald

3. Araştırma Eserler

Akpınar, Ozan Can: “Antalya Gurebâ Hastanesi (1901-1923)”, *Antalya Kitabı 2 (Antalya'da Türk-İslâm Medeniyetinin İzleri)*, ed. Bedia Koçakoğlu, Bahset Karşlı, Diren Çakılcı, Palet Yayınları, Konya, 2019, s. 221-233.

Aydemir, Mustafa: *Ben Bir Türk Zabıtiyim Batıktan Çıkan Kahraman Topçu Yüzbaşı Mustafa Ertuğrul*, Denizler Kitabevi, İstanbul, 2004.

Bayur, Yusuf Hikmet: *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. III, Kısım I, TTK Basımevi, Ankara, 1991.

Bressac: “L'île de Castellorizzo que les Anglais viennent d'occuper et de perdre est depuis des siècles le point de mire de tous les belligérants en Orient”, *La Dépêche de Brest & de l'Ouest*, 2 Avril 1941.

Broussolle, Bernard: “Charles Hederer (1886-1967) Un grand médecin de la Marine”, *Bulletin De L'Académie Du Var*, 1990, s. 79-106.

Capitaine de Frégate Missoffe: “*La stratégie maritime alliée en Méditerranée de 1914 à 1918*”, *Centre des Hautes Etudes Navales*, Session: 1936-1937.

Chack, Paul: *Pavillon Haut*, Paris, 1929.

Çelebi, Mevlüt: “Millî Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri”, *Belleten*, C. 62, S. 233, 1998, s. 157-206.

Çimrin, Hüseyin: *Bir Zamanlar Antalya Tarih, Gözlem ve Anılar*, C. I, Antalya, ATSO Kültür Yayını, 2007.

Erten, Süleyman Fikri: *Millî Mücadelede Antalya*, Antalya, ATSO Kültür Yayını, 2012.

Guichard, Louis: “L'œuvre ignorée de notre marine dans le levant (1914-1918)”, *Le Correspondant*, No. 1543, Paris, 10 Janvier 1927, s. 531-549.

Güçlü, Muhammet: *XX. Yüzyılın İlk Yarısında Antalya*, Antalya, ATSO Kültür Yayınları, 1997.

Hayta, Necdet: “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Ege Adaları Sorunu”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 12, S. 36, 1996, s. 817-847.

- Karal, Enver Ziya: *Osmanlı Tarihi*, C. IX, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.
- Les archives de la grande guerre et de l'histoire contemporaine*, XV, ed. Etienne Chiron, Paris, 1922.
- Onat, Burhanettin: *Bir Zamanlar Antalya Bir Antalya Sevdalısının Kaleminden*, ME-PA A.Ş., İstanbul, 2000.
- Sanders, Liman Von: *Türkiye'de 5 Yıl*, çev. M. Şevki Yazman, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968.
- Turan, Şerafettin: "Rodos ve 12 Ada'nın Türk Hâkimiyetinden Çıkışı", *Bellekten*, C. 29, S. 113, 1965, s. 77-120.

4. Elektronik Kaynaklar

- Agence Rol, Agence photographique (commanditaire), Castellorizo où les forces françaises ont atterri à 80 miles au sudouest d'Adalia [Antalya] qui est au sudouest de l'Asie mineure, 1916, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b69455875.r=adalia?rk=21459;2#>, Erişim Tarihi: 10.03.2023.

Safranbolu ve Karabük Halkevlerinin Kuruluşu ve Faaliyetleri

Foundation and Activities of Safranbolu and Karabük People's Houses

Safa Furkan KARACAKAYA*

*Arş. Gör., Bandırma Onyedli Eylül
Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri
Fakültesi, Tarih Bölümü, Balıkesir, Türkiye

ORCID: S.F.K. 0000-0001-5268-6217

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Safa Furkan Karacakaya,
Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi, İnsan
ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
Balıkesir, Türkiye
E-posta/E-mail:
skaracakaya@bandirma.edu.tr

Başvuru/Submitted: 26.09.2022
Revizyon Talebi/Revision Requested:
11.03.2023
Son Revizyon/Last Revision Received:
28.03.2023
Kabul/Accepted: 05.04.2023

Atıf/Citation: Karacakaya, Safa Furkan.
"Safranbolu ve Karabük Halkevlerinin
Kuruluşu ve Faaliyetleri" *Yakın Dönem Türkiye
Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies*,
43 (2023): 143-171.
<https://doi.org/10.26650/YTA2023-1180467>

ÖZ

Türkiye’de, Cumhuriyetin ilanı ile birlikte hızlı bir inkılap hareketi başlamış ve bu inkılapların halka ulaştırılması ve benimsetilmesi noktasında halkın eğitimi büyük bir önem arz etmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında bu görevi Türk Ocakları üstlenmeye çalışsa da Cumhuriyet Halk Fırkası’nın bu işi tamamen kendi kontrolü altında yürütmek istemesi nedeniyle Türk Ocakları kapatılmış ve onun yerine Halkevleri kurulmuştur. Halkevleri, CHF’nin kültür şubeleri olarak görev yapmış ve halkın eğitim seviyesinin artırılması, yapılan inkılapların halka benimsetilmesi gibi konularda faaliyet göstermiştir. Bu çalışmada Zonguldak vilayetine bağlı Karabük nahiyesi ve Safranbolu kasabalarındaki Halkevlerinin kuruluş süreçleri, bu Halkevlerinin kendilerinden beklenen görev ve sorumlulukları ne dereceye kadar yerine getirebildikleri ve ne gibi problemlerle karşılaştıkları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Halkevi, Safranbolu, Karabük, Atatürk İnkılapları, Halkçılık

ABSTRACT

With the proclamation of the Republic in Türkiye, a rapid reform movement started and the education of the people was of great importance at the point of conveying and adopting these reforms to the public. Although the Turkish Hearths tried to take over this task in the first years of the Republic, because the Republican People’s Party wanted to carry out this work under its own control, the Turkish Hearths were closed and People’s Houses were established instead. People’s Houses served as the cultural branches of the Republican People’s Party and worked on issues such as increasing the education level of the people and adopting the reforms to the public. This study examines the establishment processes of People’s Houses in Karabük district and Safranbolu towns of Zonguldak province, to what extent these People’s Houses could fulfill the duties and responsibilities expected of them, and what kind of problems they faced during their period of activity.

Keywords: People’s house, Safranbolu, Karabük, Atatürk’s Reforms, Populism

Extended Abstract

People's Houses were a popular subject in the written history the Turkish Republic since the late 20th century. Studies about these houses have focused mainly on the idea of populism and the People's Houses that were found in the big cities. People's Houses and the People's Rooms in smaller towns gained relatively less attention. In this regard no study has been made about the People's Houses in Safranbolu and Karabük. During the research on filling this gap, many documents related to them have been found in the Republican Archives. This article explains the activities of the People's Houses and the People's Rooms in smaller towns, their goals, and the problems they encountered using the distinctive examples of Karabük and Safranbolu.

The idea to establish People's Houses was closely connected to the idea of explaining the reforms to the people. In this respect Atatürk himself gave speeches about the need for an organization to properly function as a cultural branch of the Republican People's Party (RPP). Before the foundation of People's Houses, the Turkish Hearths had been trying to carry out this mission. But some of the members of the Turkish Hearths were involved with the Free Republican Party's propaganda. The suspicion against these members excited the idea of founding an organization connected directly to RPP. The Third Great Congress of the Republican People's Party took place on May 10-18, 1931, during which the decision was made to establish People's Houses in 14 city centers.

Atatürk and RPP used the People's Houses to begin transmitting their ideas, changes, and reforms to the people more directly. As stated above, the main drive of this organization was to create a more understanding and loving society with a national consciousness. In this regard, a People's House generally consisted of 9 sub-branches: Language, history, and literature; fine arts; theatre; sports; social assistance; public education; libraries and publications; peasantry; and museums and exhibition. For most of the People's Houses, each of the sub-branches operated efficiently in their field to achieve the abovementioned goals.

Between 1932 and 1950, 478 People's Houses and 4,322 People's Rooms had been opened. In this respect, the People's House in Safranbolu was founded on July 24, 1932. The establishment had six branches. The first chairman of the People's House in Safranbolu was Nuri Işıtan, and the managing board had seven members. The main activities of the People's House of Safranbolu consisted of literacy courses; football and volleyball tournaments; giving briefings about raising animals, beekeeping, and new agriculture methods; and organizing theatre shows. People showed great interest,

especially in the theatre shows and briefings. The most intriguing briefing was about parachuting.

The most important problem regarding the People's House in Safranbolu was the construction of a new building. The activities of the People's House were hindered greatly due to the lack of a proper building.

The foundation of Karabük in 1940 is directly related to the iron and steel plant located there. In 1944, the population of Karabük rose to nearly 6,000. The rapid growth of the town enabled the notables of the region to demand opening a People's House. The most active branch of the People's House of Karabük was the acting department. People extensively participated in the shows of the acting department. The most important problem at the People's House in Karabük also involved the construction of a new building. Due to not having a building of its own, the People's House in Karabük was not able to perform fully.

As stated above, People's Houses were directly related to the Republican People's Party, and after the elections in May 1950, the Democrat Party started viewing the People's Houses as a threat to the party and decided to shut them all down.

Giriş

Türkiye’de bugüne kadar Halkçılık düşüncesi ve Halkevleri ile ilgili birçok değerli çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar genel olarak Halkçılık düşüncesi ve vilayetlerde kurulan Halkevleri ile ilgilidir. Kasaba ve nahiyelerde kurulan Halkevleri ve Halkodaları ile ilgili çalışmalar ise daha azdır¹. Bu bağlamda araştırma konusu olan Safranbolu ve Karabük Halkevlerinin bağlı olduğu Zonguldak vilayetindeki Halkevi ile ilgili de bir tez çalışması yapılmıştır². Bu tez çalışmasında, Zonguldak vilayetine bağlı kasaba ve nahiyelerdeki Halkevleri ve Halkodaları ile ilgili bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca Safranbolu ve Karabük Halkevleri ile ilgili de bugüne kadar müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Bunun üzerine yapılan araştırmalarda Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi’nde konu ile ilgili birçok arşiv belgesi olduğu tespit edilmiştir. Bu boşluğu doldurmak üzere Zonguldak vilayetinin Safranbolu kasabası ve Karabük nahiyesindeki Halkevleri ile ilgili bu çalışma yapılmıştır. Kasaba ve nahiyelerdeki halkevlerinin faaliyetleri, hedefleri ve karşılaştıkları problemler Karabük ve Safranbolu Halkevleri özelinde incelenmiştir.

Halk ve Halkçılık kavramları, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan önceki tarihlerde de Türk aydınları arasında tartışılmakta olan güncel meselelerden olmuştur. Özellikle II. Meşrutiyet döneminde Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp gibi önemli aydınlar gerek yayınladıkları dergilerde gerekse yazdıkları yazılarda halkçı düşüncüyü yaymaya ve toplumda sık tartışılan bir konu haline getirmeye çalışmışlardır³. Osmanlı Devleti’nin Mondros Mütarekesi’ni imzalayarak Birinci Dünya Savaşı’ndan çekilmesi ile başlayan işgallere tepki olarak kendini gösteren ve kısa sürede Ankara’da bir meclis oluşumuyla önemli bir güç elde eden Millî Mücadele hareketi, henüz Kurtuluş Savaşı muharebelerinin devam ettiği günlerde bile Halkçılık meselesini gündemden düşürmemiştir. 1920 yılından itibaren mecliste konuşan vekiller çeşitli vesileler ile halkın durumunu ve halk

-
- 1 Birkaç örnek için bkz. Hakan Yaşar, *Sinop Halkevi ve Faaliyetleri (1932-1951)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat, 2008; Serap Taşdemir, “Tek Parti Yönetiminde Merzifon Halkevi”, *CTAD*, Y. 5, S. 10, Güz 2009, s. 51-70; Serap Taşdemir, “Amasya Halkevi ve Yeşilirmak Dergisi”, *38. ICANAS Tarih ve Medeniyetler Tarihi 10-15.09.2007*, C. 6, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 2012, s. 3047-3066; Kenan Olgun, *Türkiye’de Halkevleri Gerçeği: Teftiş Raporları Işığında Birinci Yılında Halkevleri (Halkevleri ve Kocaeli Halkevi Örneği)*, İksad Yayınevi, Ankara, 2019; Betül Tekinsoy, “Halk Eğitiminin Taşra Uygulamalarına Bir Örnek: Çorum Halkevi Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesinin Faaliyetleri”, *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 12, Aralık 2022, s. 49-65.
 - 2 Özcan Aldıbaş, *Zonguldak Halkevi ve Faaliyetleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Osman Gazi Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Eskişehir, 2016.
 - 3 İsmet Türkmen, *Kastamonu Halkevi ve Türkiye’nin Modernleşme Sürecine Katkıları (1932-1951)*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013, s. 3, 18, 19; Gönül Türkan Demir, *Halkevlerinin Eğitim Tarihimizdeki Yeri ve Çankırı Halkevi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2018, s. 3-4; Nursel Gülcü, *Antalya Halkevi ve Faaliyetleri (1932-1951)*, ATAM Yayınları, Ankara, 2020, s. XVII, XVIII; İsmail Özer, *Türk Modernleşmesinde Halkevleri ve Diyarbakır Halkevi Örneği*, ATAM Yayınları, Ankara, 2021, s. 6, 7.

için yapılması gerekenleri meclis kürsüsünden dile getirmiştir. Mustafa Kemal Paşa da meclis kürsüsünden ilk kez 12 Temmuz 1920 tarihinde Millî Mücadele’de gelinen noktanın tek dayanağının halk ve Halkçılık olduğunu belirtmiştir⁴. 13 Eylül 1920’de Halkçılık programı ismiyle bilinen “*Heyet-i Vekilenin Siyasi, İçtimai, İdari, Askeri, Nokta-i Nazarlarını Telhis ve Teşkilat-ı İdariye Hakkındaki Mukarreratını İhtiva Eden Program*”ı meclise sunan Mustafa Kemal Paşa’nın bu düşünceleri, meclisteki uzun tartışmaların ardından 20 Ocak 1921’de Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu olarak onaylanacak ve böylece Halkçılık düşüncesi anayasal bir düzleme oturmuş olacaktır⁵. Bu dönemde Cumhuriyet rejiminin yerleşmesi için yürütülen millî kültür politikası kapsamında Halkçılık düşüncesinin önemli bir ayağını halkın eğitimi meselesi oluşturmuştur. 1932 yılında Halkevleri açılana kadar halkın eğitilmesi ve cumhuriyet prensiplerinin halka ulaştırılması konusunda Türk Ocakları⁶ en etkili kurum olmuştur. 1927 yılına kadar yöneticilerinin ve görevlilerin büyük bölümünün TBMM’de milletvekili ve yüksek dereceli memurlardan oluşması Türk Ocağı’nın CHF ile aynı idealler uğruna çalışan, fakat görece hükümetten bağımsız bir organ olarak faaliyetlerini yürütmesine imkân sağlamıştır. 1927 yılında ise CHF’nin büyük kongresinde yapılan tüzük değişikliği ile CHF’nin ülkedeki bütün siyasi ve kültürel faaliyetleri daha kapsayıcı bir şekilde kendi bünyesinde toplamasının önü açılmıştır. Burada kabul edilen tüzüğün 40. maddesi Türk Ocaklarını parti müfettişlerinin denetlemesini öngörmüştür. Yani Türk Ocakları, bu tarihten itibaren CHF’nin denetimi altında bir kuruluş sayılmıştır⁷.

Türk Ocakları, CHF’nin bir kültür şubesi olarak faaliyetlerini yürütürken 1930 yılında ülkede tekrar çok partili siyasi hayata geçilmek için Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın kurulması, bazı Türk Ocaklıların siyasetle yakından ilgilenmesine ve Atatürk’ün isteği ile SCF’nin içinde yer almasına neden olmuştur. Fakat Türk Ocağı’nın siyasetle

4 İsmet Türkmen, *Kastamonu Halkevi...*, s. 28; Gönül Türkan Demir, *Halkevlerinin Eğitim Tarihindeki...*, s. 6; İsmail Özer, *Türk Modernleşmesinde Halkevleri...*, s. 14.

5 İsmet Türkmen, *Kastamonu Halkevi...*, s. 29-33; Gönül Türkan Demir, *Halkevlerinin Eğitim Tarihindeki...*, s. 8-11; İsmail Özer, *Türk Modernleşmesinde Halkevleri...*, s. 24-29; Nursel Gülcü, *Antalya Halkevi...*, s. XVIII.

6 Türk Ocakları, Türkçülük ideali etrafında toplanan Askerî Tıbbiye öğrencilerinin girişimi ve dönemin önde gelen isimlerinin desteğiyle 20 Haziran 1911’de kurulmuştur. Türk Ocağı’nın bu ilk faaliyet döneminde yalnızca konferans, konser, yayın faaliyetleriyle kitle eğitimini yönlendirmekle kalmamış, aynı zamanda milliyetçilik bilincinin yükseltilmesi de sağlanmıştır. Cumhuriyet döneminde yeni bir örgütlenmeye giden Türk Ocakları, Cumhuriyet rejiminin ilkelerinin halka benimsetilmesi ve çağdaşlaşmanın öneminin vurgulanmasında önemli bir rol oynamıştır. 1927 yılındaki CHF Kongresi’nde partiye bağlanan Türk Ocakları, bu tarihten sonra CHF’nin bir kültür şubesi olarak faaliyetlerini sürdürmüştür. 1931 yılındaki CHF Kongresi’nde, Halkevlerinin kurulması kararı alınmasından sonra, kapatılmış ve görevini Halkevlerine devretmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Sarınoy, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2005; Füsun Üstel, *Türk Ocakları 1912-1931: İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 55, 252, 402, 404.

7 Yusuf Sarınoy, “Türk Ocakları ve Siyaset”, *Türk Yurdu*, Şubat 2011, Y. 100, S. 282, s. 13.

yakından ilgilenmesi hükümetin ve CHF içindeki bürokratların tepkisini çekmiş, ayrıca SCF deneyiminin beklenen sonucu vermemesi, Menemen olayı gibi siyasi gelişmeler hükümetin çok partili denemeye ara verip tek parti rejimini sürdürmeye karar vermesine yol açmıştır. Bu anlayış parti-devlet bütünleşmesini getirmiş, o zamana kadar CHF'den bağımsız faaliyet gösteren Türk Kadınlar Birliği, Masonluk Derneği, Muallimler Derneği gibi kurumlarla birlikte tek parti anlayışının sonucu olarak 1931 yılında Türk Ocakları kapatılmış ve malvarlığı CHF'ye devredilmiştir⁸.

Mustafa Kemal Atatürk, bu süreçte cumhuriyetin ve inkılapların hedeflerini halka bizzat anlatmış, gerekliliklerin yerine getirilmesini istemiştir. Türk Ocaklarının kapatılmasının ardından halkın cumhuriyete ve yapılan devrimlere sahip çıkması için kitle eğitimi gerçekleştirecek yeni bir örgüt kurulması gündeme gelmiştir. Yeni örgütün insanların bir araya geldikleri ve kaynaştıkları, yurtaşlık bilgilerini öğrenip toplumsal yaşamın düzenli yürümesi için eğitim aldıkları bir yer olması öngörülmüştür⁹. 1932 yılında yayınlanan Halkevleri Talimatnamesi'nde bu fikrin nasıl ortaya çıktığı konusunda diğer ülkelerdeki örneklerden bahsedildikten sonra cumhuriyetin ve inkılap esaslarının her vatandaşa iman şartları gibi öğretilmesi ve pekiştirilmesi mecburiyeti dile getirilmiştir. Yine aynı talimatnamede parti program temelleri belirtildikten sonra Halkevlerinin bu temelleri sahiplenmiş, kuvvetli vatandaşlar yetiştirilmesi için toplayıcı ve birleştirici bir yurt olması gerektiği vurgulanmıştır¹⁰.

Halkevleri, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin kültür atılımları, laikleşme ve çağdaşlaşma politikaları içinde özgün yapılarıyla önemli bir yer işgal etmiştir. Halkevleri, cumhuriyetin ideolojisini aydınlar ve yerel önderler aracılığıyla halka götürme, yaygınlaştırma, tanıtma ve toplumun kültür yapısını canlandırma denemesi olmuştur¹¹. Cumhuriyet rejiminin yerleşmesi için yürütülen kültür politikasını desteklemesi

8 Yusuf Sarıncay, "Türk Ocakları ve Siyaset", s. 14; Yunus Pustu, "Teşkilat Yapısı ve Faaliyetleriyle Türkiye Muallimler Birliği (1921-1936)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 35, S. 99, 2019, s. 51-94; Gürkan Bozkır, "Türk Kadın Birliği", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 10, 2000, s. 99-115.

9 Anıl Çeçen, *Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990, s. 90-91.

10 CHF Halkevleri Talimatnamesi, Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1932, s. 2-3; Serap Taşdemir, "Tek Parti Yönetiminde Merzifon Halkevi", s. 52; Nursel Gülcü, *Antalya Halkevi...*, s. 7-10; İsmet Türkmen, *Kastamonu Halkevi...*, s. 71-73. Türkiye'de bir halk örgütünün kurulmasının düşünüldüğü günlerde Atatürk, dünyadaki bazı örgütleri de incelemeye başlamıştır. Bu doğrultuda bazı ülkelerde bulunan halk okulları, kültür evleri, bunların amaçları, işleyişleri, yakından takip edilmiş ve bunların demokrasinin gelişmesine büyük katkılar sağladığı tespit edilmiştir. Bu olumlu izlenim, Türkiye'de de benzeri bir örgütün kurulması gerektiği fikrini güçlendirmiştir. Seda Bayındır Uluskan, *Atatürk'ün Kültürel ve Sosyal Politikaları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010, s.42, 43; Kenan Olgun, *Türkiye'de Halkevi Gerçeği...*, s. 13-14, 27.

11 Serap Taşdemir, "Yeni Tarih Bilinci İçin Halkevleri", *Türkiye'de Tarih Eğitimi*, ed. Ahmet Şimşek, Pegem Akademi, Ankara, 2017, s. 124; Müslime Güneş, "Adnan Menderes ve Halkevleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (Journal Of Modern Turkish History Studies)*, C. XII, S. 25, 2012-Güz/Autumn, s. 142, 143; Kenan Olgun, *Türkiye'de*

beklenen bir kurum olarak bozulmamış değerleri toplama, derleme sözlükler oluşturma gibi faaliyetlerde bulunmuştur. Bu faaliyetlerin fikri altyapısı ise yukarıda belirtildiği üzere Türk aydınları arasında uzun zamandır tartışılmakta olan Halkçılık olmuştur. Halkçılık, kapitalizmin gelişmekte olduğu toplumlarda yaşanmaya başlayan sosyo-ekonomik değişimlerden, geniş halk kitlelerinin en az derecede olumsuz etkilenmelerini sağlama mücadelesi olarak tanımlanabilir. Türkiye’de de imparatorluk sonrası yapılan istiklal mücadelesinde toplumu bir arada tutmak adına çok faydalı olan Halkçılık, askerî mücadelenin kazanılmasından sonra yapılan düzenlemelerde de kendisini hissettirmiştir¹².

Halkevlerinin kurulmasına 10-18 Mayıs 1931 tarihleri arasında yapılan CHF 3. Büyük Kongresi’nde karar verilmiştir. CHF Genel Sekreterliği’nin parti örgütlerine gönderdiği 12 Ocak 1932 tarihli ve 7 sayılı genelgeden anlaşılacağı üzere Halkevleri bir talimatname ile kurulmuştur. Halkevlerinin açılışı ise yoğun çalışmalar sonucunda 19 Şubat 1932’de, aynı gün 14 merkezde yapılmıştır. Halkevleri etkinliklerini yitirdikleri 1951 yılına kadar da hep talimatname ile yönetilmiştir¹³.

Yayımlanan ilk talimatnamesinden de açıkça anlaşıldığı üzere halkevlerinin, Cumhuriyet Halk Fırkası’nın ilkeleri doğrultusunda çalışması planlanmıştır. Amacı, ulusu bilinçli, birbirini anlayan, birbirini seven ve ulusal ideale bağlı bir topluluk haline getirmek olmuştur. Ayrıca Türk devriminin değerlerinin korunmasına, yayılmasına ve halk tarafından benimsenmesine de çalışmıştır. Bunların yanında halkevleri, partili ve partisiz herkesi toplayacak, birleştirecek ve tanıştıracak olan ulusal kültür ve eğitim yuvaları olarak tasarlanmıştır¹⁴. Atatürk, halkevleri ile büyük bir kültür ve sanat hareketine girişmiş, bu kurum sayesinde fikirlerini, değişimi halka götürmeye çalışmıştır¹⁵.

Halkevi Gerçeği..., s. 17-19, 24-25; Hakan Yaşar, *Sinop Halkevi...*, s. 32-33.

- 12 Cezmi Eraslan, *Yakın Dönem Türk Düşüncesinde Halkçılık ve Atatürk*, Kumsaati Yayınları, İstanbul, 2003, s. 271; İsmet Türkmen, *Kastamonu Halkevi...*, s. 62.
- 13 Seda Bayındır Uluskan, *Atatürk’ün Kültürel...*, s. 44; Orhan Özacın, “Halkevlerinin Dramı”, *Kebikeç*, S. 3, 1996, s. 87; Nursel Gülcü, *Antalya Halkevi...*, s. 15; Hakan Yaşar, *Sinop Halkevi...*, s. 37; Halkevlerinin ilk talimatnamesi 1932 yılında yayımlanmıştır. 29 sayfalık bir kitapçık olarak basılan talimatname halkevlerinin hangi alanlarla ve nasıl faaliyet göstereceğini ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. *C. H. F. Halkevleri Talimatnamesi*, Hakimiyet-i Milliyet Matbaası, Ankara, 1932.
- 14 Cemil Koçak, “Siyasal Tarih (1923-1950)”, *Türkiye Tarihi-4, Çağdaş Türkiye, 1908-1980*, Cem Yayınevi, İzmir, 2013, s. 155.
- 15 Bu amaca uygun olarak Halkevlerinin en önem verdiği faaliyetler arasında Türk inkılabının toplum tarafından benimsenmesi için düzenlenen konferanslar, basılan kitap, broşür ve dergiler yer almıştır. Toplumda tarih bilincinin oluşmasında bu faaliyetlerin büyük katkısı olmuştur. Serap Taşdemir, “Yeni Tarih Bilinci İçin Halkevleri” s. 127-128; Seda Bayındır Uluskan, *Atatürk’ün Kültürel...*, s. 49; İsmet Türkmen, *Kastamonu Halkevi...*, s. 177.

1931 yılında Halkevlerinin kurulmasına karar verilen kongrede aynı zamanda Türk Ocaklarının bütün malvarlığının CHF'ye devredilmesi kararı alınmış ve bu kurulması düşünülen Halkevlerinin yer ve bina sorununa geçici bir çözüm olmuştur. CHF'ye devredilen 121 ocak binasından 77'si fırka şubesine, 44'ü Halkevlerine dönüştürülmüştür¹⁶. Halkevleri kurulduktan sonra hızlı bir şekilde gelişmeye başlamış, il ve ilçe merkezlerinde Halkevi şubeleri açılmış, kırsal kesimlerde ise 1940 yılından sonra Halkodaları kurulmuştur.

Yukarıda belirtildiği üzere, Halkevleri CHF'nin denetimi ve talimatı altında faaliyet göstermiştir. Mali ihtiyaçları da gerek devlet bütçesinden gerekse CHF'den aktarılan fonlarla karşılanmıştır. Ülke genelinde resmî ideolojinin halka anlatılması ve benimsetilmesi sürecinde önemli bir görevi yerine getireceği inancıyla kurulan halkevlerinin taşra teşkilatlarının kurulmasına ayrı bir önem verilmiştir¹⁷. 1932 ile 1950 arasında toplam 478 Halkevi, 4322 Halkodası açılmıştır¹⁸. Bu noktada konumuzu ilgilendirmesi bakımından Zonguldak Halkevi'nden bahsetmek gereklidir. Safranbolu ve Karabük Halkevlerinin bağlı bulunduğu Zonguldak Halkevi ilk açılan Halkevlerinden biri olup 24 Haziran 1932'de diğer 20 Halkeviyle birlikte açılmıştır. Halkevinde bulunması gereken bütün şubelere sahip olan Zonguldak Halkevi, kurulduktan hemen sonra 1933 yılında kendi binasını inşa etmeyi başarmıştır ki ileride göreceğimiz üzere Safranbolu ve Karabük Halkevleri bu konuda çok sıkıntı yaşayacaklardır¹⁹.

Safranbolu ve Karabük Halkevlerinin kurulmaları ve çalışmalarını incelemeye başlamadan önce genel olarak Halkevlerinin nasıl faaliyet gösterdiklerini ortaya koymak gereklidir. Bu bağlamda Halkevlerinin tüm yazışmaları önce bağlı bulunduğu il yönetim kurulu ardından da CHF Genel Sekreterliği ile yapılmıştır. Halkevleri yönetmeliğine göre bağımsız sayılan halkevleri buna göre yönetimlerini oluşturmuştur. Halkevi Yönetim Kurulu, Şube Yönetim Kurulu ve Genel Kurul olacak şekilde üç birim bulunmuştur. Halkevi Yönetim Kurulu, faaliyet gösteren şubelerin seçtiği birer delegeden oluşmuştur. Şube Yönetim Kurulu ise şubede faaliyet gösteren üye sayısına göre belirlenmiştir. 10 kişinin altında üyesi bulunan şubeler için yönetim kurulu

16 Türkiye'nin genelinde geçerli olan bu uygulamaya istisna olan vilayetler de bulunmaktadır. Örneğin Uşak'taki Türk Ocağına ait hiçbir bina 23 Şubat 1934 tarihinde açılan Halkevine devredilmemiştir. Mehmet Karayaman, "Uşak Halkevinin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Y. 6, S. 12, Konya, 2011, s. 35. Yavuz Özdemir-Elif Aktaş, "Halkevleri (1932'den 1951'e)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, S. 45, 2011, s. 240-244.

17 İrşad Sami Yuca, "Muş Halkevi ve Faaliyetleri (1934-1951)", *International Journal of Social Science*, 2015, S. 35, s. 227-246.

18 Cemil Koçak, *Siyasal Tarih...*, s. 155; Serap Taşdemir, "Amasya Halkevi ve Yeşilirmak Dergisi", s. 3048.

19 Özcan Aldıbaş, *Zonguldak Halkevi...*, s. 64, 65, 120-126.

oluşturulmamıştır. Genel Kurul ise 1940'tan sonra oluşturulmuş bir birimdir. Senede bir defa Halkevi başkanının yönetiminde toplanmış, o faaliyet yılında yapılan çalışmalar ile ertesi sene için planlanan faaliyetlerden bahsedilmiştir²⁰.

A) Safranbolu Halkevi

1. Safranbolu Halkevi'nin Kurulması ve Şubeleri

Safranbolu Halkevi, 23 Şubat 1936 tarihinde Dil-Tarih-Edebiyat, Gösteri, Spor, Halk Dershaneleri ve Kurslar, Kitapsaray ve Yayın ve Köycülük şubelerini ihtiva edecek şekilde kurulmuştur²¹. Halkevinin ilk başkanı Nuri Işıtan'dır. Yönetim Kurulunun diğer üyeleri ise Necmi Aran, Fuat Edip Baksı, Hidayet Otman, Cemal Erkut, Zeki Acar ve İhsan Cebeci'dir. Bunlar arasından Dil-Tarih-Edebiyat Şubesi başkanlığını Fuat Edip Baksı, Gösteri Şubesi başkanlığını Necmi Aran, Spor şubesi başkanlığını İhsan Cebeci, Halk Dershaneleri ve Kurslar şubesi başkanlığını Refet Bulut, Kitapsaray ve Yayın şubesi başkanlığını İhsan Kaya ve Köycülük şubesi başkanlığını da Zeki Acar üstlenmiştir. Halkevinin kuruluşunun ardından şubeler teker teker çalışma ve iş bölümü planları hazırlamışlar ve hazırladıkları planları Halkevi Başkanlığı'na onaylatmışlardır²².

1.1. Spor Şubesi

Spor şubesinin 14 Nisan 1936 tarihli toplantısında alınan kararlarda, şubenin asıl görevinin, bütün spor hareketlerinin ve beden terbiyesinin halk ve gençlik tarafından sevgi ile karşılanmasının sağlanması olduğu belirtilmiştir. Bundan başka olarak spor eğitiminin fenni sistemlere uygun yürütülmesine önem verileceği, daha önceden Halk Partisi İl Başkanlığınca Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı Federasyonuna dahil ettirilen Safranbolu Yeşilyurt Spor Kulübü ile yakından ilgilenileceği ve gençlerin buraya kaydolmasının özendirileceği belirtilmiştir. Planda şubenin faaliyet göstereceği spor kolları olarak Futbol, Voleybol, Atletizm, Atıcılık, Avcılık ve Jimnastik öngörülmüştür²³.

20 Kenan Olgun, *Türkiye'de Halkevi Gerçeği...*, s. 52-55.

21 *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, 490-01/973-769-4-28 (Safranbolu Halkevi Başkanlığı'ndan CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen 13 Nisan 1936 tarihli yazı). Bu şubelerin hangi faaliyetlerle meşgul olacakları ile ilgili bkz. İsmet Türkmen, *Kastamonu Halkevi...*, s. 75-108; Kenan Olgun, *Türkiye'de Halkevi Gerçeği...*, s. 56-90.

22 *BCA*, 490-01/973-769-4-29 (Safranbolu Halkevi Yönetim Kurul ve Komite Üyelerini Gösterir Çizelge)

23 *BCA*, 490-01/973-769-4-31 (Safranbolu Halkevi Spor Şubesinin Çalışma ve İş Bölümü Öğreneği, 13 Nisan 1936).

1.2. Köycülük Şubesi

Köycülük şubesinin 5 Nisan 1936 tarihli toplantısında çalışma esasları belirlenmiştir. Ayrıca şubenin haftalık toplantı günü olarak cuma gününün belirlenmesi ve Şube Başkanı Zeki Acar'ın bulunmadığı durumlarda başkanlığa Cahit Vural tarafından vekalet edilmesi kararlaştırılmıştır. Şubenin çalışma esasları olarak köy gezileri düzenlenmesi, bu gezilerde ulusal duyguların yayılmasına yönelik faaliyetler yapılması, Türk devriminin anlatılması, Türk tarihinin eskiliğine yönelik bilgiler verilmesi, vatan kelimesinin anlamının açıklanması, bayrağın değerinin anlatılıp bayrak çekme törenleri yapmak suretiyle ulusal duyguların geliştirilmesi belirlenmiştir. Ayrıca hayvan hastalıklarına karşı köylülerin bilgilendirilmesi, üfürükçülere inanılmaması için halka açıklamalar yapılması, keyif veren maddelerin kullanılmamasına yönelik delillerle açıklama yapılması, hayvan yetiştirme, arıcılık, yeni ziraat usulleri ve bunun faydaları hakkında bilgilendirme yapılması kararlaştırılmıştır²⁴.

1.3. Dil-Tarih-Coğrafya Şubesi

Dil-Tarih-Coğrafya şubesi çalışma planlaması için gerekli toplantıyı 9 Mart 1936'da yapmış ve bu toplantıda başkan vekilliğine Hilmi Özkan seçilmiştir. Şubenin haftalık toplantı günü olarak pazartesi günü belirlenmiş, 3 ay içinde yapılacak işler olarak Türk Dilinin menşei, diğer dillere etkisi ve diğer dillerin ona etkisi üzerine 2 konferans verilmesi ayrıca yeni Türk tarihi üzerine de 2 konferans verilmesi düşünülmüştür²⁵.

1.4. Gösteri Şubesi

Gösteri şubesinin 10 Mart 1936 tarihinde yaptığı toplantıda belirlenen çalışma ve iş bölümü planlamasında şubenin amacı olarak en az ayda bir kere olmak üzere ulusal seçilmiş piyesleri hazırlayarak halkın aydınlatılmasına çalışılması gösterilmiştir. Özellikle ulusal bayram günlerinde yapılan faaliyetlerde ulusal duyguların güçlenmesinin hedefleri olacağını belirtmişlerdir. İş bölümü sırasında dağıtılacak görevler Rejisörlük, Dekoratif, Gardrop, Salon Düzenliği, Suflörlük ve Makyaj olarak belirlenmiş, şubenin bu işlerin dağıtılması ve işlerin yolunda gitmesi görevini rejisöre bıraktığı belirtilmiştir. Haftalık toplantı gününü Salı olarak belirleyen şube, bu toplantıda yönetsel ve finansal işlerin konuşulacağını kararlaştırmıştır²⁶.

24 *BCA*, 490-01/973-769-4-34 (Safranbolu Halkevi Köycülük Şubesinin Çalışma İş Bölümü Öğreneği, 29 Mart 1936).

25 *BCA*, 490-01/973-769-4-36 (Safranbolu Halkevi Dil-Tarih-Edebiyat Komitesi Başkanlığı'ndan Halkevi Başkanlığına gönderilen 13 Nisan 1936 tarihli yazı).

26 *BCA*, 490-01/973-769-4-37 (Safranbolu Halkevi Gösteri Şubesi Çalışma Programı ve İş Bölümü, 13 Nisan 1936).

1.5. Kitapsaray ve Yayın Şubesi

Kitapsaray ve Yayın şubesi ilk toplantısında başkan vekilliğine Hidayet Otman seçilmiş, düzenli toplantı günü ise pazartesi olarak belirlenmiştir. Bu toplantıda şube bütçesi olarak verilen 85 liranın hangi işlere harcanacağı belirlenmiş, kitapları koruma memuru ücreti olarak 15 lira, ciltsiz kitapların ciltlettirilmesi için 20 lira, *Cumhuriyet* ve *Tan* gazetelerine abone olmak ve Timurlenk adlı tarih kitabının alınması için 12 lira, önemli yayınlar için 18 lira, şaheserler antolojisinden gerekli olanların getirilmesi için 15 lira, akla gelmeyen diğer masraflar için de 10 lira ayrılması kararlaştırılmıştır²⁷.

1.6. Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi

Halk Dershaneleri ve Kurslar şubesi ise ilk toplantısında vekil olarak Cemal Erkut'u seçmiş, düzenli toplantı günü olarak ise cuma gününü belirlemiştir. Yapılacak işler olarak hiç okuma bilmeyenler için (A) Dershanesinin açılmasını, burada haftada iki gece ve her gece iki ders yapılması, okuma bilenler için (B) Dershanesinin açılmasını, bu dershanede Hesap, Türkçe, Tarih ve Yurt Bilgisi olmak üzere haftada iki gecede dört ders okutturulması kararlaştırılmıştır²⁸.

Bütün bu hazırlıklara ve programlara rağmen Safranbolu Halkevi'ni 1937 yılında teftiş etmiş olan Giresun Milletvekili Kemal Ünal'ın raporunda Halkevinin çalışma derecesi zayıf olarak nitelendirilmiş, Safranbolu gibi önemli bir kaza merkezinde, Halkevinin adeta muattal bir halde kalmasının hiç uygun olmadığı belirtilmiş, bu halkevi ile daha yakından ilgilenilmesi tavsiye edilmiştir²⁹.

1. Safranbolu Halkevi Faaliyetleri

Safranbolu Halkevi kurulduğu günden itibaren hem maddi zorluklarla hem yer problemiyle karşılaştığından, bir Halkevinden beklenen görevleri yerine getirmekte büyük oranda başarısız olmuştur. Yine de bazı faaliyetleri halk tarafından olumlu karşılanmış ve merkezin de dikkatini çekmiştir. Bu faaliyetlerden birisi 1940 yılında Halkevinde Hikmet Bozkurt tarafından paraşütçülük ile ilgili verilen konferanstır. Halkın bu

27 *BCA*, 490-01/973-769-4-39 (Safranbolu Halkevi Kitapsaray ve Yayın Komitesi Başkanlığı'ndan Halkevi Başkanlığı'na gönderilen 14 Mart 1936 tarihli yazı).

28 *BCA*, 490-01/973-769-4-41 (Safranbolu Halkevi Halk Dershaneleri ve Kurslar Komitesi Başkanlığı'ndan Halkevi Başkanlığı'na gönderilen 14 Mart 1936 tarihli yazı); *BCA*, 490-01/973-769-4-42 (Safranbolu Halkevi Halk Dershaneleri Komitesi Programı. 14 Mart 1936).

29 *BCA*, 490-1/1004-877-1-59 (CHP Genel Sekreterliği'nden Zonguldak Vali ve CHP Başkanlıklarına gönderilen 11 Haziran 1938 tarihli yazı).

konferansa ilgisi yoğun olmuştur³⁰. Halkevlerinin kuruluş amaçlarına yönelik gerçekleştirilen faaliyetlere güzel bir örnek ise 29 Mart 1941 günü Safranbolu Halkevinde CHP Zonguldak Vilayet İdare Heyeti Reisi Ahmet Gürel tarafından verilen “*Dünya Hadiseleri Karşısında Türkiye’nin Vaziyeti ve Milli Varlığımız*” konulu konferans olmuştur³¹. Safranbolu Halkevi’nin bir diğer faaliyetinde ise, Halkevinden bir heyet, Ankara Radyosunda, Halkevleri Sanat ve Folklor saatinde, 25 Mayıs 1943 tarihinde, 13 kişilik bir ekiple programa katılmıştır. Heyet 27 Mayıs’ta Gazi Terbiye Enstitüsünde de müsamere verdikten sonra 29 Mayıs’ta geri dönmüştür³². Konferanslar ve müsamere verilmemesi dışında, Safranbolu’ya bağlı yerlerde Halkodaları açılması girişimleri de Safranbolu Halkevi faaliyetleri arasındadır. 8 Mart 1946 tarihinde İstasyon, Yazıköy ve Konarı mevkilerinde 3 adet Halkodası törenlerle açılmıştır³³. Özellikle 1946 yılından sonra Safranbolu Halkevi’nin yaşadığı maddi zorluklar artmıştır. Bu duruma bir çare olmak üzere kasabada bulunan ve 1946 yılında Akşam Kız Sanat Okulu için tahsis edilmiş olan eski Halkevi binasından kira istenmesi düşünülmüştür. CHP Genel Sekreterliği bu isteği uygun görmüş olsa da Millî Eğitim Bakanlığı elinde yeterince ödenek olmadığı gerekçesiyle bu isteği reddetmiş ve böylece Halkevinin maddi sıkıntıları çözülmemiştir³⁴.

2. Safranbolu Halkevi Binasının İnşası Meselesi

Halkevinin kurulmasından hemen sonra 1937 yılında gerçekleşen teftişte Halkevinin çalışma derecesinin zayıf bulunmasının ve ilerideki süreçte kendisinden beklenenleri

-
- 30 Safranbolu Halkevi Başkanı Hidayet Derman, konferansla ilgili 25 Temmuz 1940 tarihli yazısında, CHP Genel Sekreterliği’ne halkın şehirde en kalabalık bulunduğu gün olan cumartesi günü konferansın düzenlendiğini, konferansta, “Paraşüt nedir? Paraşütçü kıtalar, paraşütçüler ne gibi vazifeler yapar ve bunlarla nasıl mücadele edilir?” konularında açıklama yaptığını bildirmiştir. *BCA*, 490-1/1013-911-44 (CHP Safranbolu Halkevi Başkanlığı’ndan CHP Genel Sekreterliği’ne gönderilen 23 Temmuz 1940 tarihli yazı).
- 31 *BCA*, 490-1/1013-911-16 (Dünya Ahvalı Karşısında Türkiye Mevzulu Verilen Konferanslara Ait Cetvel).
- 32 Ankara’da 27 Ekim 1942’de düzenlenecek etkinliğe katılacak heyetin 24 Ekim’de Ankara’da bulunması istenmiş ve gerekli yol ücretleri CHP Genel Sekreterliği’nce gönderilmiş ise de gösteriyi düzenleyecek olanlardan bazılarının askere alınması nedeniyle program ertelenmiş ve heyetten tekrar hazırlanarak 22 Mayıs 1943’te Ankara’da olması istenmiştir. *BCA*, 490-1/1038-995-22 (Safranbolu Halkevi Başkanlığı’ndan CHP Genel Sekreterliği’ne gönderilen 5 Haziran 1943 tarihli yazı).
- 33 *BCA*, 490-1/962-726-1-21 (CHP Zonguldak İl İdare Kurulu Başkanı ve Halkevi İdare Kurulu Başkanı’ndan CHP Genel Sekreterliğine gönderilen 8 Mart 1946 tarihli rapor).
- 34 Safranbolu Halkevi’nin merkezden tespit edebildiğimiz ilk mali yardım talebi 1947 yılındadır. CHP Sekreterliği bu talebe yardımların yılsonunda başarı gösteren halkevlerinin çalışmalarını desteklemek için yapıldığı cevabını vermiştir. 1948 yılında ise 500 liralık bir yardım yapılmıştır. Bu yardım Halkevinin sorunlarını çözmeyince, Millî Eğitim Bakanlığı’ndan kira isteme fikri ortaya çıkmıştır. Genel Sekreterlik bu fikri uygun görmüş ve Millî Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu’nu durumdan haberdar etmiştir. Millî Eğitim Bakanı ise eskiden kira istenmeyen binalardan yakın zamanda kira istenmeye başlanmasının yaygınlaştığını ve elinde yeterince ödenek olmadığından Safranbolu Akşam Kız Sanat Okulu’na kira veremeyeceklerini bildirmiştir. *BCA*, 490-1/1798-1292-12 (CHP Zonguldak İl İdare Kurulu Başkanlığı’ndan CHP Genel Sekreterliği’ne gönderilen 16 Kasım 1949 tarihli yazı).

gerçekleştirememesinin en önemli sebeplerinden birisi Safranbolu kasabasının Bağlar bölgesine taşınıp taşınmaması sorunu olmuştur. Bu sorun aynı zamanda Halkevi için gerekli olan binanın eski kasabaya mı yoksa yeni inşa edilecek Bağlar mevkiine mi yapılacağı sorunuyla birleşmiş ve dönem boyunca Halkevi'nin en büyük sorunu olarak kalmıştır.

Safranbolu'da yeni bir Halkevi binası inşası ve Safranbolu'nun Bağlar'a taşınması konuları hakkında Safranbolu Halkevi, CHP Zonguldak İl Başkanlığı ve CHP Genel Sekreterliği arasında çok sayıda yazışma yapılmış ve sorun çözülmek istenmiştir. 19 Şubat 1936 tarihinde CHP Zonguldak İl Yönetim Başkan Vekilliği'nden CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen yazıyla başlayan yeni bir bina inşası çalışmaları önce Safranbolu Halkevi'nin faaliyetlerinin artırılması ve ilçenin ihtiyaçlarını daha iyi karşılayabilmesi için içinde sahne tertibatı bulunacak, genel toplantıların düzenlenebileceği büyük bir salonun inşa edilmesiyle çözülmek istenmiş ve bunun için gerekli arsaların alınması adına çalışmalar yapılmıştır³⁵. Fakat arsaların tapuları ile ilgili problem bir türlü çözülememiş ve 2 sene süren çabalar bir sonuca ulaştırılamamıştır³⁶.

Bu projenin başarısız olması üzerine, 1939 yılında Safranbolu Halkevi Başkanı Hidayet Derman'dan, CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen bir yazıda, Halkevinin şu anda kullanılan binasının merkeze uzakta bulunduğu ve bunun Halkevinin verimini düşürdüğü belirtilmiştir. Halkevinden beklenen verimin alınabilmesi için okuma, konferans ve gösteri salonlarına kati bir surette ihtiyaç olduğunu belirten Derman, Halkevini denetlemeye gelen müfettişçe de bu durumun onaylandığını bildirmiştir³⁷. Bu imkanları sunacak bir bina olarak ise kasaba merkezinde evkafa ait olan ve kahvehane olarak kullanılan bina belirlenmiş, bu binanın parti adına alınması için çalışmalara başlanmıştır.

35 *BCA*, 490-1/1798-1292-162 (CHP Zonguldak İl Yönetim Kurulu Başkanlığı'ndan CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen 19 Şubat 1936 tarihli yazı).

36 19 Şubat 1936 tarihli yazıda Halkevi binasının genişletilmesi için bitişiğinde bulunan arsaların satın alınması düşünülmüş, bu arsalardan iki tane küçük olanı belediyeye, diğer bir tanesi ise parti üyesi olan Hakkı Açar'ın annesine ait olup bunlar için gerekli evrakların gönderilmesi genel sekreterlikten istenmiştir. İstenilen evraklar alınmışsa da 12 Mayıs 1936'da CHP Zonguldak İl Yönetim Başkan Vekilliği, genel sekreterliğe gönderdiği yazıda Halkevinin mahalli ihtiyaçları karşılayabilmesi için daha önce alınan arsaların yeterli olmadığını ve yine Hakkı Açar'ın annesine ait olan bir evin daha alınıp yıkılmasının zaruri olduğunu bildirip bunun için yeni bir alım bildiriği istemiştir. 17 Kasım 1937 tarihine kadar bu işlemlerin sonuçlanmaması üzerine genel sekreterlik, CHP Zonguldak Başkanlığı'na gerekli evrakların gönderilmesinin üzerinden bir buçuk sene geçmesine rağmen işlemin sonlandırılıp arsaların tapularının gönderilmemesinin nedeni sorduğunda aldığı cevap parti tarafından alınacak arsanın tapuda diğer varisler adına kayıtlı olduğu arsanın Hakkı Açar'ın annesi üzerine kayıtlı olmamasından işlemin uzadığıdır. Bkz. *BCA*, 490-1/1798-1292-143 (CHP Zonguldak İl Yönetim Kurulu Başkanlığı'ndan CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen 12 Mayıs 1936 tarihli yazı).

37 *BCA*, 490-1/1798-1292-154 (Safranbolu Halkevi Başkanlığı'ndan CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen 28 Temmuz 1939 tarihli yazı).

Bu çalışmalar sırasında vakıflar kanuna göre binanın bedelsiz olarak partiye terk edilmesinin mümkün olmadığı anlaşılmış, Genel sekreterlik satın alma işlemi hakkında evkaf idaresi ile temasa geçilerek gerekli kanuni işlemin yapılması tavsiyesinde bulunmuştur³⁸.

Bu bina hakkında bundan sonra bir yazışma yapılmadığından, satın alma işlemi hakkında Zonguldak vilayet yönetimine veya CHP Genel Sekreterliği'ne bir yazı yazılmadığından ve araştırmalarımızda bu binayla ilgili bir belgeye rastlamadığımızdan bu işlemin gerçekleşmemiş olduğunu düşünmekteyiz. Bu projenin çalışmaları sürerken aynı zamanda Safranbolu kasabasının Bağlar mevkiine taşınması işinin de tartışılmaya başlandığını ve yazışmalarda buna değinildiği tespit edilmiştir³⁹.

Safranbolu Halkevi'nin bina ihtiyacını gidermek üzere merkeze 3. bilgilendirme 12 Mart 1942 tarihinde yapılmıştır. Bağlar mevkiinde yeniden kurulacak Safranbolu için yapılan imar planı gereği, yeniden yapılacak Halkevi binası için gerekli yardımın Kaymakamlık ve halk tarafından yapılacağı bildirildikten sonra, yapılacak bina için plan gönderilmesi istenmiştir⁴⁰. Bu noktada CHP Genel Sekreterliği'ne Ali Dilsizoğlu ve Orhan İnönüeri imzasıyla gönderilen bir yazıda Safranbolu'nun Bağlar mevkiinde yeniden inşasına başlandığını belirtilmiştir. Safranbolu'nun yeniden inşası sırasında,

38 28 Temmuz 1939 tarihinde Safranbolu Halkevi Başkanı Hidayet Derman'ın evkafa ait binayı almak için CHP Genel Sekreterliği'ne yazdığı yazıda, Halkevinin 1.000 lira kadar bir bütçesi olduğunu ve uygun bir ücret karşılığında bu binayı satın almak istediklerini bildirmiştir. Fakat evkafın resmi bir daire olmasına rağmen Halkevlerinin ihale kanunlarında yazan umumi, mülhak, hususi ve belediye bütçelerine sahip dairelerden olmaması yüzünden bedel karşılığı bu binayı almanın imkânsız olduğunu söylemiş, bu işin ancak Evkaf Umum Müdürlüğü'nün vereceği özel bir emir ile halledilebileceğini düşündüklerini belirtmiştir. Yazısının sonunda ise kahvehanenin uygun bir bedel karşılığında Halkevine verilmesi için özel bir emrin hem kendilerine hem de Zonguldak Evkaf Müdürlüğü'ne verilmesinin Evkaf Umum Müdürlüğü'nden talep edilmesini istemiştir. Genel sekreterliğin bu uzun yazıya verdiği cevap ise Halkevlerinin, bina, bütçe gibi hususlarda bağlı buldukları parti teşkilatına müracaat etmeleri gerektiği olmuştur. Bundan sonra başlayan CHP Zonguldak Vilayet İdare Heyeti ile CHP Genel Sekreterliği arasındaki yazışmalarda Zonguldak Vilayet İdare Reisi evkafa ait kahvehanenin Halkevine tesis edilmesinin kendilerince de uygun görüldüğünü, Halkevinin bu iş için yeteri kadar parası olsa da bu paranın gelecek sene yeni kurulacak şehirde inşa edilecek Halkevine harcanmasının daha uygun olacağını, bu yüzden kahvehanenin Halkevine evkaf idaresi tarafından bedelsiz olarak verilmesinin daha uygun olacağını bildirmiştir. Bu isteğe genel sekreterlik tarafından verilen cevapta, vakıf kanunlarına göre bunun mümkün olmadığı, binanın alınması gerçekten gerekli görülüyorsa, bunun için evkaf idaresi ile görüşülmesi gerektiği bildirilmiştir. *BCA*, 490-1/1798-1292-144 (CHP Genel Sekreterliği'nden CHP Zonguldak Vilayet İdare Heyeti Başkanlığı'na gönderilen 19 Aralık 1939 tarihli yazı).

39 3 Ekim 1939 tarihinde CHP Zonguldak Vilayet İdare Reisi'nin, CHP Genel Sekreterliği'ne, evkafa ait binanın alınmasının kendilerince de uygun olduğunu bildirdiği yazısında Safranbolu'nun "bağ-kasaba" gibi kış-yaz yer değiştiren bir durumu olduğunu, son zamanlarda bu göçlerden kurtulmak için yeni bir şehir kurulmasına teşebbüs edildiğini, bunun için eski kasabada, yeni bir Halkevi binası inşa etmenin gereksiz olduğunu, yeni inşa edilecek şehirde Halkevi binasının yerinin düşünüldüğünü bildirmiştir. *BCA*, 490-1/1798-1292-147 (CHP Zonguldak İdare Heyeti Başkanlığı'ndan CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen 3 Ekim 1939 tarihli yazı).

40 *BCA*, 490-1/1798-1292-136 (CHP Safranbolu Kaza İdare Başkanlığı'ndan CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen 12 Mart 1942 tarihli yazı).

Safranbolululara da kendi branşlarına göre vazife verileceğini öğrendiklerini ve bu minvalde yapılacak olan Halkevinin projesini Profesör Emin Onat ve Doçent Orhan Arda'nın nezaretinde hazırlamak istediklerini bildirmişlerdir⁴¹.

Bundan sonra, 1948 yılında yapılan yazışmalardan, Halkevi binası inşa işinin bu zamana kadar sürdüğünü ve açılışının 23 Nisan 1948'te yapılmasının planlandığını görüyoruz. CHP Safranbolu İlçe Başkanı Cemal Caymaz, 13 Mart 1948'de CHP Genel Sekreterliği'ne yazdığı yazıda, Halkevi binasının inşasının tamamlanmış olduğunu, bina tamamlandığı takdirde mobilya işlerinin halledileceği vaadinin verildiğini, 3 Nisan 1948 yapılması planlanan açılıştan önce ekte ilettiği mobilyaların temin edilmesini istemiştir⁴².

Bütün bu hazırlıklara ve çalışmalara rağmen halkın eski kasabayı tamamıyla terk etmek istememesi yüzünden Safranbolu'nun Bağlar'a taşınması işi başarısızlıkla sonuçlanmış ve yapılan bu bina verimli olarak kullanılamamıştır. Bundan sonra CHP Safranbolu İlçe Başkanı Cemal Caymaz önderliğinde, çok hızlı bir şekilde eski kasabada yeni parti ve Halkevi binası inşa edilmiştir. Bu bina, sahnesiyle birlikte geniş bir salonu, ikisi Halkevince ve ikisi de parti tarafından kullanılmak üzere toplam 4 adet odayı, bir büfe ve bir dükkânı, erkek ve kadın tuvaletleriyle birlikte bir depoyu içermektedir⁴³. Merkezde oluşan kafa karışıklığını gidermek için 20 Ocak 1950'de CHP Genel Sekreterliği'ne bir yazı yazan Cemal Caymaz, bu yazıda, parti mülkiyetinde bulunan eski medresenin yıkılarak yerine bu binanın yapıldığını ve binanın değerinin 70.000 lira olduğunu belirtmiştir⁴⁴. Bağlar mevkiinde yıllarca süren çalışmalar sonucu yapılabilen Halkevi binasına karşılık kasaba merkezinde çok kısa sürede yapımı tamamlanan

41 *BCA*, 490-1/1798-1292-134 (Ali Dilsizoğlu ve Orhan İnönüeri imzalı ve 20 Nisan 1943 tarihinde CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen yazı).

42 Listeden dikkat çeken birkaç eşya şöyledir: Sahne ve salon için: 32 kumaş perde, 4 adet projektör, 300 kişilik sıra veya koltuk, aksesuar için 500 lira tahsisat. Başkan, şubeler ve parti makâmı için: 5 sigara sehпасı, telefon, 6 koltuk, 4 lüks lambası. *BCA*, 490-1/1798-1292-26 (CHP Safranbolu Kaza İdare Başkanlığı'ndan CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen 13 Mart 1948 tarihli yazı).

43 20 Aralık 1949'da CHP Zonguldak İl İdare Kurulu Başkanı Reşat Tanyeri'nin CHP Genel Sekreterliği'ne Safranbolu şehrinin taşınması ve Halkevi binasının inşaatı ile ilgili bilgi vermek için yazdığı yazıda Safranbolu İlçe Başkanı tarafından 8.000 lira yardımda bulunulması istenen binanın yeni yapılan bir bina olduğu, daha önce halkın yardımlarıyla yapılan binanın Bağlar'da bulunduğunu, kasabanın Bağlar'a taşınması düşünüldüğü sırada yapılan plan gereği Halkevi binasının orada yapıldığını, fakat son zamanlarda kesin olarak karar verildiği üzere kasabanın naklinden vazgeçildiğini, Bağlar'daki Halkevi binasından ise gerektiği şekilde faydalanılmadığı için eski kasabada yeni bir bina inşa edildiğini bildirmiştir. *BCA*, 490-1/1798-1292-19 (CHP Zonguldak İl İdare Kurulu Başkanlığı'ndan CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen 20 Aralık 1949 tarihli yazı).

44 *BCA*, 490-1/1798-1292-13 (CHP Safranbolu Kaza İdare Kurulu Başkanlığı'ndan CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen 20 Ocak 1950 tarihli yazı).

Halkevi binasının tapusu genel merkeze sunulmuştur⁴⁵. Uzun yıllar boyunca hem parti hem de halkevi yöneticilerinin en çok uğraştığı mesele olan bina sorunu halkevinin diğer faaliyetlerinde kullanılabilecek olan çok miktarda kaynağın israfına neden olmuştur. Safranbolu'nun Bağlar bölgesine taşınmasının gerçekleşmemesi ve halkın şehirden uzakta bulunan Halkevi'ne rağbet etmemesi eski bir medresenin yıkılmasına neden olmuştur. Safranbolu'nun tarihi dokusu göz önünde bulundurulduğunda belirli bir değere sahip olabilecek bir yapı, yanlış planlama sonucunda yıkılarak daha rahat çalışılabilmesi adına Halkevi binasına dönüştürülmüştür.

3. Safranbolu Halkevi ile İlgili Teftiş Raporları

Safranbolu Halkevi'ne ait 1 Şubat 1941 ve 20 Temmuz 1941 tarihli iki müfettiş raporunda Halkevinin çalışmaları, bina durumu ve karşılaştığı zorluklar hakkında bilgiler verilmiştir. Halkevinin denetleyen kişi CHP Kastamonu Bölgesi Müfettişi Kars Milletvekili Şerafettin Karacan'dır. Raporlarda dikkat çeken noktalardan birisi Safranbolu Kaza İdare Heyeti'nin 1940 yılı bütçesi olan 1.057 liradan az bir miktar olan 230 lirayı Safranbolu Halkevi'ne vermesidir. Safranbolu Halkevi'nin faaliyetlerini yürüttüğü süre boyunca önemli sorunlarından birisi ödenek yetersizliği olmuştur. Kaza İdare Heyeti, Halkevine az ödenek ayırmasının sebebi olarak Halkevinin bazı diğer giderlerinin de Kaza İdare Heyeti tarafından karşılanmasını göstermiştir⁴⁶. Teftiş raporlarında önemli bir diğer nokta ise yukarıda değinilen bina durumu ve Safranbolu'nun taşınması meselesidir. Raporda Safranbolu'nun gelecek planının kasabayı şimdiki yerinden uzak olan Bağlar'a götürmek olduğunu belirtmiştir. Halkevinin faaliyetlerinin düşük seviyede kalması ise halkın yaz aylarını Bağlar'da geçirmesi nedeniyle faaliyetlerin 6 ay durmasına bağlanmıştır. Halkevinin bina durumu ile ilgili, parti ve Halkevinin aynı binada bulunduğu, temsil salonunun bulunmadığı, bankada mevcut bulunan 2.500 lira ile binayı genişletmenin düşünüldüğü, fakat bunun için yerin müsait olmadığı bilgileri verilmiştir⁴⁷.

Raporda ayrıca, Halkevinin hükümet erkanından ciddi bir yardım görmediği, parti ve halkevi başkanının aynı kişi olduğu ve bu kişinin ticaretle meşgul olduğu

45 *BCA*, 490-1/1798-1292-8 (CHP Zonguldak İl İdare Kurulu Başkanlığı'ndan CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen 19 Ağustos 1950 tarihli yazı).

46 *BCA*, 490-1/1004-877-1-22 (CHP Kastamonu Bölgesi Müfettişi Kars Mebusu Şerafettin Karacan'ın 20 Temmuz 1941 tarihli ve 347 sayılı İkinci Teftiş Raporu).

47 Safranbolu halkının yazlık olarak kullandığı Bağlar bölgesine büyük masraf yapılarak inşa edilen halkevi binası, daha sonra halkın burayı uzak bularak fazla uğramaması yüzünden atıl kalmış ve eski şehirde yeni bir bina inşa edilmek zorunda kalmıştır. *BCA*, 490-1/1004-877-1-66 (CHP Kastamonu Bölgesi Müfettişi Kars Mebusu Şerafettin Karacan'ın 20 Temmuz 1941 tarihli İkinci Teftiş Raporu).

belirtilmiştir. Başkanın şahsi meziyetleri olsa da Halkevi başkanlığı için kültürünün ve vaktinin yetersiz olduğu raporda yer almıştır. Buna karşılık Safranbolu Halkevi İdare Heyeti'nin ise işinin ehli olduğu belirtilmiş, şubeler ile ilgili olarak Köycülük şubesinin temsilcisinin zayıf olduğu ve Sosyal Yardım şubesinin kurulduğu belirtmiştir. Müfettiş Karacan'ın, Halkevi ile ilgili diğer eleştirileri ise kasa defterinin hatalı tutulması, bazı senet pullarının eksik olması, demirbaş defterinin kötü bir şekilde doldurulması, eşyalarda ufak tefek eksikleri olması noktalarında gerçekleşmiştir⁴⁸.

Raporlarda Safranbolu Halkevi'nin bazı faaliyetlerine örnek olarak müsamereler düzenlenmesi, bazı konferanslar verilmesi, köy gezileri yapılması, kütüphane ve okuma odasının halka sunduğu fırsatlar, haftanın bir günü fakir hastaların hükümet doktoruna parasız muayene ettirilmesi gösterilmiştir. Ayrıca halkın rağbetinin en çok müsamerelere olduğu belirtilmiştir⁴⁹.

Karacan raporların sonuç kısımlarında Safranbolu Halkevi'nin vazifesini kavrayamamış sayılabileceğini, şubelerinin sayısının azaltarak dil, kitapsarayı, halk dershaneleri üyelerinin bir şubeye, içtimai yardım ve köycülük üyelerinin diğer bir şubeye toplanması, spor ve gösteri şubeleriyle nihayet dört veya beş şube olarak faaliyetlerini sürdürmesi gerektiği bunun yanında Sosyal Yardım şubesinin tekrar açılması için hazırlık yapıldığı tespit ve önerilerini yapmıştır⁵⁰.

Safranbolu Halkevi gerçekten de raporlarda belirtildiği üzere kapandığı 1951 yılına kadar kuruluşunda kendisinden beklenenleri tam olarak karşılayamamıştır. Bu durumda şehrin taşınma durumunun belirsizliği yanında faaliyetlerini gerçekleştirebileceği kendisine ait uygun bir bina bulunmaması da etkili olmuştur. Özellikle düzenlenen konferanslara ve etkinliklere halkın gösterdiği yoğun ilgi, halkevinin belirtilen imkansızlıklarının çözülmesi durumunda beklentileri daha iyi bir şekilde karşılayabileceğini ve halkın eğitim ve kültür düzeyinde fark edilebilir bir etki yapabileceği göstermesi bakımından önemli olmuştur.

48 *BCA*, 490-1/1004-877-1-13 (CHP Genel Sekreterliği'nden CHP Zonguldak Vilayet İdare Heyeti Başkanlığı'na gönderilen 11 Ekim 1941 tarihli yazı).

49 *BCA*, 490-1/1004-877-1-40 (CHP Kastamonu Bölgesi Müfettişi Kars Mebusu Şerafettin Karacan'ın 1 Şubat 1941 tarihli Birinci Teftiş Raporu).

50 *BCA*, 490-1/1004-877-1-66 (CHP Kastamonu Bölgesi Müfettişi Kars Mebusu Şerafettin Karacan'ın 20 Temmuz 1941 tarihli İkinci Teftiş Raporu).

B) Karabük Halkodası ve Halkevi

1. Karabük Şehrinin Kuruluşu

Karabük şehrinin kurulması bölgede inşa edilen Demir-Çelik fabrikasıyla bağlantılıdır⁵¹. Nahiye merkezinin Aktaş'tan Karabük'e aktarılması için hazırlanan 4 Ocak 1940 tarihli ve Cumhurbaşkanı İsmet İnönü imzalı kararnamenin gerekçe kısmında, Safranbolu kazasının Karabük mevkiinde Ağırdemir ve Çelik fabrikasının kurulmasından sonra, etrafında yeniden bir kasaba kurulduğu, buranın iktisadi ve inzibati öneminden dolayı birer jandarma ve polis karakolu açıldığı ve belediye teşkilatının da kurulduğu belirtilerek, yıllardır nahiye merkezi olmasına rağmen hiçbir gelişme gösteremeyen Aktaş nahiye merkezinin Karabük'e taşınmasının uygun olacağı belirtilmiştir⁵². Fabrika'nın inşaatı başlamadan önce birkaç hanelik küçük bir köy durumunda bulunan Karabük'ün nüfusu, özellikle 1938 yılından itibaren fabrika yapımında çalışmak üzere gelen işçiler sayesinde hızla artmaya başlamıştır. Fabrikanın işçi ihtiyacını karşılamak üzere 1941 yılında bir cezaevi kurulmuş, toplam çalışan işçi sayısı 1942 yılında yaklaşık 3.000'i bulmuştur⁵³. Kurulan Fabrika sayesinde Karabük küçük bir köyden bir şehre dönüşmüş, bu sırada kültürel anlamda büyük bir değişme ve gelişme de göstermiştir. 1947 yılında Karabük'e gelen Alman sosyolog Gerhard Kessler şehrin kültürel ortamını ve şehirdeki yaşam tarzını Avrupa standartlarında olarak nitelenmiştir⁵⁴.

2. Karabük Halkodasının Açılması

Nahiye merkezinin Karabük'e taşınmasının hemen ardından CHP Zonguldak İdare Heyeti, Karabük'te bir Halkodası açılmasının uygun olacağına karar vermiştir⁵⁵. Karabük Halkodası'nın kuruluşundan sonraki durumu ve ilk faaliyetleri hakkındaki bilgiler Şerafettin Karacan'ın 1941 yılındaki iki teftiş raporundan elde edilmiştir. Bu rapora göre Halkodası, açılış merasiminden sonra kendi parti heyetinden bir alaka görmemiştir. Karabük Nahiye Müdürü'nün gösterdiği alaka ise yetersiz kalmıştır. Karabük Halkodası İdare Heyeti'nin durumu ise daha kötüdür. Mahalli parti teşkilatındaki iç çekişmeler nedeniyle teftiş sırasında Halkodasının başında kimsenin bulunmadığını belirten Karacan, yeni bir seçim yapılması yolunda talimat verdiğini belirtmiştir. Karabük

51 Mehmet Kütükçüoğlu, *Türkiye'nin İlk Ağır Sanayi Kenti Karabük*, Karabük Valiliği Yayınları, Ankara, 2012, s. 224.

52 *BCA*, 30-11-1/136-1-5-3 (4 Kasım 1940 tarihli Kararname).

53 Barış Sarıköse, "Köyden Şehre: Karabük'ün Kuruluşu ve Şehirleşme Süreci", *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 5, Ekim 2020, s. 63-66.

54 Barış Sarıköse, "Köyden Şehre: Karabük'ün Kuruluşu ve Şehirleşme Süreci", s. 67-68.

55 *BCA*, 490-1/962-726-1-77 (CHP Zonguldak Vilayet İdare Heyeti 16 Ocak 1940 tarihli Toplantı Zabtu).

Halkodası'nın faaliyetleriyle ilgili olarak ise odanın hiçbir şey yapmadığını, bunun nedenleri arasında müsait bir çalışma yerinin bulunmamasını, başkanın istifasıyla başsız kalmış olmasını ve mahalli parti teşkilatının alakasızlığını göstermiştir. Odanın gelecekteki durumu için daha iyimser olan Karacan, odaya faaliyetlerini daha rahat yürütebilmesi için büyük bir salon kiralandığını, yeni bir idare heyeti seçildikten sonra iyi bir çalışmanın beklenebileceğini belirtmiştir⁵⁶.

Bu iyimserliğe rağmen Şerafettin Karacan'ın 14 Mayıs 1942 tarihli raporunda Karabük Halkodası'nın durumunda bir ilerleme sağlanmadığı belirtilmiştir. Raporda, Karabük Parti İdare Heyeti Reisi ile Halkodası Reisi olan Nahiye Müdürü'nün arası açık olduğundan Halkodasının hiçbir faaliyette bulunmadığı belirtilmiştir. Eleman konusunda müsait olan Karabük Halkodasının ataletinin nedeni olarak, Karabük'te çalışan insanların kendi işlerinden, Halkodası işlerine yeteri kadar vakit ayırmamaları gösterilmekle birlikte bunun geçerli bir neden olarak sayılamayacağı da belirtilmiştir. Karabük'ün bağlı bulunduğu kaza merkezinden daha kalabalık nüfuslu olmasından dolayı buradaki faaliyetlerin diğer yerlerden daha önemli olduğu, nüfusun 6.000'i aşmış olduğu ve gündün güne arttığı raporda yer almıştır. Bu yüzden Halkodası için yeni bir binaya ihtiyaç olduğu, Sümerbank'ın Karabük'e ait inşaat programında bir Halkevi binası yapılması öngörülmesine rağmen bunun ikinci plana atıldığının öğrenildiği belirtilmiştir. Karabük'teki çalışmaların düzene koyulabilmesi için bu binanın yapımının öncelikli işler arasına alınmasının gerektiği Şerafettin Karacan'ın tespitleri arasında yer almıştır⁵⁷. Karabük'ün nahiye merkezi olmasından sonra açılan halkodasının raporlarda da belirtildiği üzere verimli çalışmamasına rağmen yeni kurulan şehrin büyümesi ve nüfusun artması gibi nedenlerden dolayı halkodasını halkevine çevirme kararı alınmıştır.

3. Karabük Halkevinin Açılması ve Faaliyetleri

Artan nüfusu sayesinde çok hızlı bir şekilde büyüyen Karabük'teki Halkodasını Halkevine dönüştürmek için, Karabük Nahiye İdare Heyeti, CHP Zonguldak Vilayet İdare Heyeti Reisliği'ne, 26 Aralık 1943'te yazdığı yazıda, Karabük'te bir Halkevi açılması için gerekli şartların oluştuğunu ve Edebiyat, Güzel Sanatlar, Temsil, Spor, Sosyal Yardım, Kütüphane şubelerini derhal oluşturmak için gerekli olan üye, çalışma yeri ve bütçenin temin edildiğini bildirmiştir⁵⁸. Bu sırada 1 Şubat 1944'te Bolu-Gerede⁵⁹de

56 Mehmet Kütükçüoğlu, *Türkiye'nin İlk Ağır...*, s. 224-225.

57 Mehmet Kütükçüoğlu, *Türkiye'nin İlk Ağır...*, s. 215.

58 BCA, 490-01/962-726-1-44 (Karabük Nahiye İdare Heyeti Reisi Muzaffer Tayş'ın CHP Zonguldak Vilayet İdare Heyeti Reisliği'ne gönderilen 26 Aralık 1943 tarihli yazı).

59 Deprem etkileri ve yol açtığı hasar için bkz. Fatih Özçelik, "1944 Bolu-Gerede Depremi ve Sonuçları", *Akademik*

gerçekleşen 7.2 büyüklüğündeki deprem Karabük'te de oldukça ağır bir şekilde hissedilmiştir. Depremin etkilerini hafifletmek ve mağdur olanlara yardımcı olabilmek adına yeni açılmış olan Halkevi kapılarını depremedelere açmış ve onların ihtiyaçlarının giderilmesinde önemli bir rol oynamıştır⁶⁰.

Halkevi şeklinde örgütlendikten sonra faaliyetleri artan Karabük Halkevi'nin en etkili şubesi Temsil şubesi olmuştur. Halkın da Temsil şubesi faaliyetlerine aktif olarak katıldığı görülmüştür⁶¹. Temsil şubesinin ihtiyaçları için CHP Genel Sekreterliği ile birçok yazışmalar yapılmış, makyaj takımları, temsil kitapları, kılavuz kitapları gibi ihtiyaçların karşılanması için çalışılmıştır⁶². Halkodası iken de diğer şubelerin aksine aktif bir faaliyet içinde olan Temsil Şubesi 1943 yılı ocak ayı boyunca Demir-Çelik tiyatro salonunda Moliere'in Ahmet Vefik Paşa adaptasyonu olan Mürâi adlı eserini temsil etmiş; bu temsilin sonrasında Karabük'e gelen Ankara Devlet Konservatuvarı öğrencilerinden oluşan heyet, aynı eseri Fransızca aslından tercüme edilmiş şekliyle sahneye koymuşlardır. Temsilden sonra, her iki versiyonu seyretmiş olanlar tarafından, lise edebiyat öğretmeni Fitnat Arzıkâl idaresinde tartışma ve karşılaştırması yapılmıştır. Yıl içinde sürekli olarak devam etmekte olan Karabük Halkevi etkinliklerine, Haziran 1944'te mizah ve fıkra yazarlarından Burhan Felek'in bir konferans vermesi de eklenmiştir. Karabük Halkevi'nin güzel sanatlar ve temsil komiteleri müzikli temsiller hazırlamış ve bu temsillerin müzikleri mahalli halk türkülerinden seçilmiştir. Temsillerde mahalli oyunlara bol bol yer verilmiştir⁶³.

Karabük Halkevi'nin faaliyetleri ve durumu hakkında CHP Genel Sekreterliği'ni bilgilendirmek için yazılan 24 Eylül 1945 tarihli yazıda, Karabük Halkevi'nde hala bir Dil ve Edebiyat şubesi bulunmadığı, onun görevini geçici olarak Kütüphane-Yayın

İncelemeler Dergisi, C. 12, S. 2, 2017, s. 91-113.

60 Karabük Halkevi Başkanı Avni Özsun'un 21 Nisan 1944 tarihinde, CHP Genel Sekreterliği'ne gönderdiği yazıda, deprem felaketi nedeniyle Halkevi binasının depremedelere tesis edildiğini, Halkevinin açılış töreninin, Demir-Çelik fabrikasına ait sinema ve yemek salonu olarak kullanılan binada yapıldığını bildirmiştir. Depremin açtığı yaraları sarmak için, Nafia Vekaleti CHP Genel Sekreterliği'ne, depremden etkilenen bölgeler için, 13 Mart'ta 20.000 lira ve 39 ton çiviye Kızılay vasıtasıyla Zonguldak Valiliği'nin emrine gönderdiğini bildirmiştir. Bkz. *BCA*, 490-1/1586-472-1-6 (Nafia Vekaleti Hususi Kalemi'nden CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen 22 Nisan 1944 tarihli yazı).

61 Halkevinde gönüllü çalışmak isteyen Mustafa Doğan, salahiyyetsiz elbise giymek suçundan 3 sene 9 ay 11 gün hapis cezasına mahkûm edilmiş, sevk edildiği Karabük Yeni Ceza Evi'nde Müdüriyet Sekreterliği'nde çalışmaya başlamıştır. Mahkûm olmadan önce İstanbul Şehir Tiyatrosu Dram ve Komedî kısımlarında, Şehremini ve Eminönü Halkevlerinin Temsil şubelerinde çalışmış bulunan Doğan, Karabük'teki Halkevinin Temsil şubesinde resmi bir görev almadan çalışmak için genel sekreterliğe başvurmuştur. Genel sekreterlik şube azalığına seçim hakkı bulunmamak şartıyla Temsil Şubesinde çalışmasında bir sakınca görülmediğini belirtmiştir. Bkz. *BCA*, 490-1/926-605-1-68 (Karabük Yeni Cezaevi Müdüriyeti Sekreterliği'nden CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen 13 Mart 1944 tarihli yazı).

62 İhtiyaçlar için yapılan yazışmalar için bkz. *BCA*, 490-01/962-605.

63 Mehmet Kütükçüoğlu, *Türkiye'nin İlk Ağır...*, s. 228.

şubesinin üstlendiği, halk türkülerini korumak için Güzel Sanatlar Müzik kolunun, saz takımının faaliyete geçirildiği, Halkevi dergisinin bulunmadığı ama çıkarılmasının düşünüldüğü bildirilmiştir. Ayrıca çevrede folklor bakımından ilgiye layık geleneklerin tespit edildiğini, bunların Sadi Yaver Ataman tarafından *Karabük* adlı dergide neşredildiği eklenmiştir⁶⁴.

Halkevlerinin kuruluşunun 14. Yılı Karabük'te büyük bir coşkuyla kutlanmıştır. Halkevi Başkan Vekili Celal Karpat, CHP Genel Sekreterliği'ne düzenlenen programın bir kopyasını sunarken Halkevi imkanları içinde bulunan bütün faaliyet sahaları içinde gösteriler yapıldığını belirtmiştir. 24 Şubat 1946 Pazar günü gerçekleştirilen bu program saat 10'da Karabük Halkevi salonunda resim sergisinin açılış töreni ile başlamıştır. Saat 10.30'dan itibaren açık havada spor gösterileri ve turnuvalar yapılmış, ayrıca saat 9'dan 12'ye kadar şehrin pazar yerinde davul zurna ile halk havaları çalınmış, millî oyunlar oynanmıştır. Saat 15'te Bucak Müdürlüğü binası önünde Ankara'dan naklen radyo dinletisi yapılmış, Karabük sinemasında saat 15'ten 21'e kadar 4 matine parasız sinema gösterilmiştir. Aynı saatlerde Yenişehir sinema salonundaki programda ise Avukat Hadi Okan tarafından günün anlam ve önemi üzerine bir konuşma yapılmış, Halkevi Temsil şubesi tarafından "Para Delisi" adlı oyun sahnelenmiş, orta okul öğrencileri tarafından millî oyunlar oynanıp halk türkeleri söylenmiştir. Saat 21'de ise Demir-Çelik Gençlik Kulübü'nün büyük salonunda Halkevi aile toplantısı tertip edilmiş, halk güzel bir gece geçirmiştir⁶⁵.

64 Dönemin önemli bir figürü olan Sadi Yaver Ataman, 1940 yılında Karabük Belediye Başkanlığı'na seçilmiştir. Belediye Başkanlığı görevi yanında Halkevi Başkanlığı da yapmış olan Ataman, Belediye Başkanlığı'na CHP'den değil bağımsız olarak aday olmuş, fakat CHP'den onay olarak seçilmiştir. Ataman bu görevlerinin yanında *Karabük* adlı bir dergi çıkarmış, bu derginin himaye edilmesi için 1945 yılının ocak ayında CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'a ricada bulunmuştur. Bu isteği dikkate alınmayan Ataman hakkında, Zonguldak İl İdare Kurulu Başkanı Ali Rıza İncealemdaroğlu sert eleştiriler içeren bir yazıyı 2 Nisan 1945 tarihinde CHP Genel Sekreterliği'ne göndermiştir. Bu yazıda *Karabük* adlı dergiyi çıkarmakta olan kişinin, aynı zamanda Belediye Başkanı olan Sadi Yaver Ataman olduğu, bu kişinin kendi şahsi menfaatlerini ön plana koyarak belediye başkanlığı vazifesini gerektiği gibi yapmadığı, buna rağmen CHP'nin onayını alarak belediye başkanı seçildiği için Karabüklü yurttaşların şikâyet konusunda çekindikileri belirtilmiştir. İncealemdaroğlu bundan başka olarak önceki yazılarında bu önemli endüstri şehrinin böyle lakayt kişiler yüzünden bakımsız kaldığını bildirdiğini, Karabük Halkevi adına "*Karabük*" adında bir derginin çıkarılmasının Halkevi İdare Kurulu tarafından kararlaştırıldıktan sonra, Ataman'ın dergiyi istismar ederek kendi adına çıkarmaya başladığını ve dergisine abone yazdırmaya çalışarak bu kültürel işi de bir gelir mevzu yaptığının öğrenildiğini belirtmiştir. CHP Zonguldak İl İdare Kurulu Başkanı Ali Rıza İncealemdaroğlu'ndan CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen 7 Mayıs 1945 tarihli yazı); *BCA*, 490-1/1383-593-1-3 (CHP Zonguldak İl İdare Kurulu Başkanı Ali Rıza İncealemdaroğlu'ndan CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen 30 Kasım 1945 tarihli yazı); *BCA*, 490-1/1383-593-1-7 (Karabük Dergisi Sahibi ve Yazarı Sadi Yaver Ataman'dan CHP Genel Sekreteri Nafi Atif Kansu'ya gönderilen 16 Ocak 1945 tarihli yazı).

65 *BCA*, 490-1/962-726-1-16 (Karabük Halkevi Reisliği'nden CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen 4 Mart 1946 tarihli yazı).

1950 yılında CHP Genel Sekreterliği ile yapılan yazışmalarda Karabük Halkevi'nin bina sorunu önemli bir yer tutmuştur. Sümerbank'ın bir türlü yapmaya yanaşmadığı Halkevi binasının yokluğunda, Demir-Çelik fabrikalarının ikamet edilmek üzere yapılmış bir binasında Kızılay ve Çocuk Esirgeme Kurumu'yla birlikte çalışmak zorunda kaldıklarını belirten Karabük Halkevi yetkilileri, eğer kendi binalarına kavuşurlarsa çok daha fazla faaliyetler yaparak Karabük muhitine yararlı olacaklarını bildirmişlerdir⁶⁶. Yine bu dönemde Halkevinin eksikleri olarak temsil kitapları, makyaj ve sahne bilgisi ile elektrik ve diğer sahne tekniğine ait kitaplar belirtilmiştir. Karabük Halkevi'nin bu yoksunluklar içinde en dikkat çeken yönü kütüphanesinde 600'den fazla eser bulunması ve bu kütüphaneyi içinde 1.500 kitap olacak şekilde geliştirmek istemesidir. Halkevi Başkanı Yüksek Mühendis Harun Kuraner CHP Genel Sekreterliği'nden bu konuda yardım beklediğini 27 Mart'taki yazısında bildirmiştir⁶⁷.

66 Sümerbank tarafından Karabük'e bir parti ve Halkevi binası yapılması ilk olarak 20 Mayıs 1944 tarihinde CHP Zonguldak Vilayet İdare Heyeti Başkanı Ali Rıza İncealemdaroğlu'nun CHP Genel Sekreterliği'ne gönderdiği yazıda dile getirilmiştir. Bu zamana kadar 2 katlı bir binada çalışmalarını yürütmekte olan Halkevi'nin faaliyetleri için oldukça yetersiz kalan bu bina yerine Zonguldak vilayetinin en önemli ve hareketli endüstri bölgesi olan Karabük'e yarışır bir parti ve halkevi binasının Sümerbank tarafından yapılması için gerekli teşebbüsün yapılması istenmiştir. Karabük'te hızlı bir şekilde Halkevi binası yapılması için ısrarlı bir turum sergileyen İncealemdaroğlu, 11 Temmuz 1944 tarihli yazısında ise Karabük'teki Halkodasının Halkevi haline getirildiğini, fakat yer sorunun hala çözülmediğini ve Halkevinin bir katta 2 odadan ibaret bir çalışma yeri olduğunu belirtmiştir. Sümerbank tarafından yapılması planlanan ve arazisi istimlak edilen Karabük halkevi binasının inşaatına bir önce başlanılması için Sümerbank nezdinde girişimler yapılmasını rica etmiş, aksi halde birçok aydın ve kültürlü Karabüklünün çalışacak saha bulamalarından dolayı ümitsizliğe kapılacaklarını, büyük hız ve beklentiyle açılan Halkevinin muhite faydalı olmaması tehlikesinin ortaya çıkacağını bildirmiştir. Bu girişimler üzerine CHP Genel Sekreterliği Sümerbank Umum Müdürü Hulki Alisbah'a millî sanayinin muhteşem bir abidesi olarak yükselen ve gelişen Karabük'ün özellik ve önemine uygun bir Halkevi yapılmasının istendiğini, Sümerbank'ın Karabük imar planında Halkevi binasına yer ayrıldığına şüphe olmadığını, fakat ihtiyaca binaen bu binanın çok hızlı bir şekilde yapılmasının gerektiğini bildirmiştir. Bu noktada ise Sümerbank ile CHP arasında bir görüş ayrılığı ortaya çıkmıştır. Sümerbank'ın yapacağı Halkevi binasının sadece kullanım hakkının partiye verileceğinin mülkiyetinin ise Sümerbank'ta kalacağına anlaşılması üzerine binanın proje ve planlarının CHP tarafından hazırlanması doğru bulunmamıştır. Fakat daha sonra 14. Büro ile 5. Büro şeflikleri arasında yapılan yazışmalarda Halkevi binasının yapılmasının hızlandırılması için Sümerbank tarafından istenen plan ve izahların Sümerbank İnşaat Dairesine verilmesi gerektiği kararlaştırılmıştır. 19 Şubat 1945 tarihinde CHP Genel Sekreterliği'nden, Hulki Alisbah'a gönderilen yazıdan problemin çözülmüş olduğu anlaşılmıştır. Bu yazıda yapılması düşünülen Halkevinin plan ve projelerinin CHP tarafından hazırlanmasının mümkün olduğu belirtilmiş, Halkevi binası için ayrılmış bulunan arsanın krokisinin gönderilmesi istenmiştir. Bu yazıya Sümerbank tarafından, 27 Nisan'da cevap verilmiş ve şehir planının henüz kesin bir şekil almamasından dolayı krokinin gönderilemeyeceği bildirilmiştir. Bundan sonra Halkevinin inşası konusunda uzun bir süre hiçbir adım atılmamıştır. 1947 yılında CHP 1. Büro şefliği ve 8. Büro şefliği arasındaki yazışmalarda Sümerbank tarafından yapılacak Halkevi binasının inşasına başlanması için Genel Sekreterliğin onayının beklediği belirtilmiştir. Beklenen onay gelmemiş olacak ki 20 Mart 1950 tarihinde 1. Büro şefliği 7. Büro şefliğine gönderdiği yazıda parti, halkevi ve halkodalarının inşasına başlanmış olup da yarıda kalmış olan binalar bitmedikçe yeni bina yapımına başlanamayacağı bu bağlamda Karabük Halkevi Başkanlığı'nın yeni bir bina yapılması hakkında teklifinin imkânsız olduğunun bildirilmesi istenmiştir. Bütün bu yazışmalar Karabük Halkevi'nin kendine ait bir binaya kavuşması için yeterli olmamış ve bu girişim bürokrasinin kurbanı olmuştur. Bkz. *BCA*, 490-1/1797-1291.

67 *BCA*, 490-1/926-605-1-3 (Karabük Halkevi Başkanlığı'ndan CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen 27 Mart 1950 tarihli yazı).

C) Halkevlerinin Kapatılması

Bu tarihten çok kısa bir süre sonra ise 1950 Mayısı'ndaki seçimleri kaybeden CHP yerine Demokrat Parti iktidara gelmiş, CHP ile bu kadar iç içe bulunan Halkevlerine sıcağın bakmamıştır. İşletmeler Bakanı Muhlis Ete'nin Karabük'ü haziran ayının başında ziyaret etmesinden sonra Karabük Halkevine buldukları binayı terk etmeleri tebliğ edilmiş, başka bir bina kiralayacak durumları olmadığından Halkevi fiilen kapatılmıştır. Bu konudaki Halkevi ile CHP Genel Sekreterliği arasındaki yazışmalar bir sonuca ulaşmamış ve Halkevinin tekrar açılması mümkün olmamıştır. Parti de 9 Ağustos 1950 tarihli yazısında Genel İdare Kurulunca Karabük Halkevinin kapatılmasına karar verildiğini bildirmiştir⁶⁸. Bütün faaliyet süresini kirada ve kendine ait bir bina yapılması beklentisi içinde geçiren Karabük Halkevi'nin kapanışı da beklenilmeyen derecede hızlı olmuştur.

Karabük Halkevi özellikle 1944 yılından itibaren faaliyetlerini önemli ölçüde artırmış ve bu faaliyetlere halkın katılımını sağlama konusunda da başarılı olmuştur. Bir sanayi kenti olarak gelişmekte olan Karabük'te buna paralel olarak yüksek eğitilmiş bir insan Halkevinde çalışma fırsatı bulmuştur. Bu nedenle faaliyet gösterecek bir binası olmamasına karşın Safranbolu Halkevi ile kıyaslandığında daha aktif bir pozisyonda bulunmuştur. Yine Karabük Halkevi faaliyetleri için kentte gelişmekte olan Kızılay, Çocuk Esirgeme Kurumu gibi kurumlarla ve Demir-Çelik Fabrikasının sosyal imkanlarıyla bütünleştirilerek halka faydalı olmaya çalışmıştır.

Sonuç

Cumhuriyetin Halkçılık ilkesi doğrultusunda yapılan devrimleri halka anlatabilmek ve halkla olan temasının güçlenmesi için kurulmuş olan Halkevleri kuruluş anından itibaren CHP ile organik bağlara sahip olmuştur. Safranbolu ve Karabük Halkevlerinde de takip edildiği üzere yazışmalar ilçe CHP örgütü, il CHP örgütü ve CHP Genel Sekreterliği ile yapılmış, eksikler CHP tarafından giderilmiş, maddi destek CHP'den sağlanmıştır. Karabük ve Safranbolu örneklerinin açıkça gösterdiği üzere taşradaki halkevlerinin en büyük sorunlarını kendilerine ait binalarının olmaması ve maddi kısıtlamalar oluşturmuştur. Safranbolu'da halkın da maddi yardımlarıyla faaliyetlerini sürdürmeye çalışan Halkevinin etkisi çok büyük olmamıştır. Burada belirtilmesi gereken önemli nokta, coğrafyanın ve şehir yapılanmasının yapılmak istenen değişimlerde oynadığı roldür. Dönemin yöneticileri tarafından yeterince dikkate alınmayan bu durum,

68 *BCA*, 490-1/1797-1291-2-4 (CHP Genel Sekreterliği'nden Karabük Halkevi Başkanlığına gönderilen 9 Ağustos 1950 tarihli yazı).

Safranbolu'daki Halkevinin faaliyetlerinin düşük seviyede kalmasında büyük pay sahibi olmuştur. Safranbolu'da öğretmenlikle görevli olduğu sırada Safranbolu Halkevi'nin kurulmasına katkı sağlayan ve yöneticilik yapan önemli şairlerimizden Fuat Edip Baksı, Halkevlerinin kuruldukları bölgelere faydaları ve yapacakları katkılar açısından güzel bir örnek olmuştur.

Karabük'te ise daha eğitimli bir zümrenin yöneticiliğinde şehirdeki diğer kurumlarla da iş birliği halinde faaliyet gösteren Halkevi bina sorununun aşılmasını nedeniyle tam kapasite ile faaliyet gösterememiştir. Bu zorluklara rağmen Karabük Halkevi'nin Safranbolu Halkevi'ne göre daha aktif olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle Halkevine ait bir dergi çıkarılması konusunda Sadi Yaver Ataman ve Zonguldak'taki CHP yöneticileri arasında yaşanan sorunlar, Halkevinin de çıkarılacak derginin de ön plana çıkmak isteyen kişiler için uygun bir ortam sağladığını ortaya koymuştur. Sadi Yaver Ataman'ın devreye girmesiyle Karabük Halkevi yerine kendisi tarafından çıkarılan "*Karabük*" dergisi özellikle edebiyat alanında neşrettiği yazılar ve yayınladığı şiirler ile bölgedeki kültürel faaliyetlerin önemli bir örneğini ortaya koymuştur.

Çok partili hayata geçilmesiyle birlikte Halkevlerinin CHP ile olan ilişkisi eleştirilerin merkezi haline gelmiştir. Halkevleri CHP'nin kültür şubesi olarak nitelendirildiğinden Demokrat Parti iktidara geldiğinde öncelikle Halkevlerinin kapatılmasını sağlamıştır. Halkevleri deneyinin başarılı olup olmadığı ile ilgili sorunun cevabı ise örneklerimizde Halkevlerinin istenilen çalışma ve faaliyet düzeyine erişemedikleri şeklinde ortaya çıkmıştır. Safranbolu ve Karabük Halkevlerinde bunun sebepleri olarak çalışma sahası yetersizliği, parti içi menfaat kavgaları ve çekişmeler ile maddi problemler ön plana çıkmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları⁶⁹

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

2. Resmî Yayınlar

C. H. F. Halkevleri Talimatnamesi, Hakimiyet-i Milliye Matbaası, Ankara, 1932.

2. Araştırma Eserler

Aldıbaş, Özcan: *Zonguldak Halkevi ve Faaliyetleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Osman Gazi Üniversitesi, Eskişehir, 2016.

Bayındır Uluskan, Seda: *Atatürk'ün Kültürel ve Sosyal Politikaları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010.

Bozkır, Gürcan: "Türk Kadın Birliği", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 10, 2000, s. 99-115.

Çeçen, Anıl: *Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990.

Demir, Gönül Türkan: *Halkevlerinin Eğitim Tarihimizdeki Yeri ve Çankırı Halkevi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2018.

Eraslan, Cezmi: *Yakın Dönem Türk Düşüncesinde Halkçılık ve Atatürk*, Kumsaati Yayınları, İstanbul, 2003.

Gülcü, Nursel: *Antalya Halkevi ve Faaliyetleri (1932-1951)*, ATAM Yayınları, Ankara, 2020.

Güneş, Müslime: "Adnan Menderes ve Halkevleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (Journal Of Modern Turkish History Studies.)* C. XII, S. 25, 2012-Güz/Autumn, s. 141-155.

Karayaman, Mehmet: "Uşak Halkevinin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Y. 6, S. 12, Konya, 2011, s. 33-54.

Koçak, Cemil: "Siyasal Tarih (1923-1950)", *Türkiye Tarihi-4, Çağdaş Türkiye, 1908-1980*, Cem Yayınevi, İzmir, 2013, s. 85-177.

Kütükçüoğlu, Mehmet: *Türkiye'nin İlk Ağır Sanayi Kenti Karabük*, Karabük Valiliği Yayınları, Ankara, 2012.

Olgun, Kenan: *Türkiye'de Halkevleri Gerçeği: Teftiş Raporları Işığında Birinci Yılında Halkevleri (Halkevleri ve Kocaeli Halkevi Örneği)*, İksad Yayınevi, Ankara, 2019.

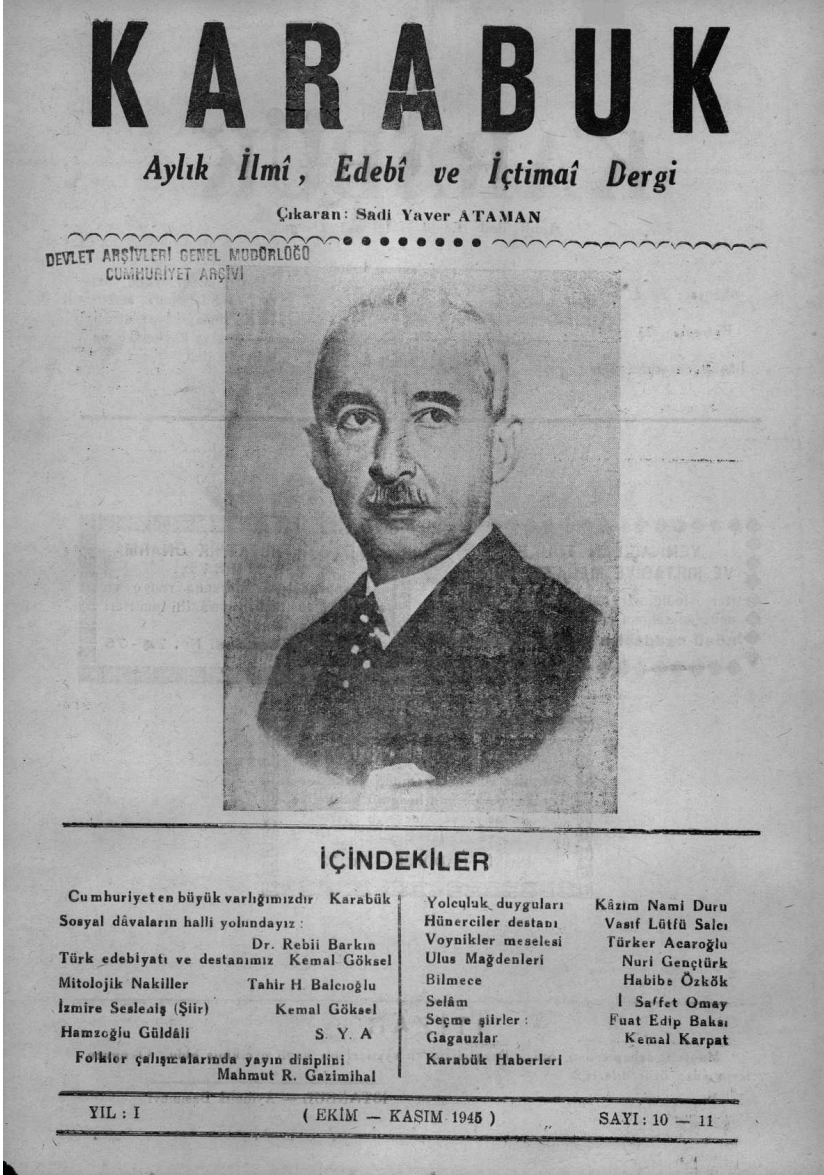
Özacun, Orhan: "Halkevlerinin Dramı", *Kebikeç*, S. 3, 1996, s. 87-96.

69 Kullanılan belgelerin künnyeleri dipnotlarda gösterilmiştir.

- Özçelik, Fatih: “1944 Bolu-Gerede Depremi ve Sonuçları”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 12, S. 2, 2017, s. 91-113.
- Özdemir, Yavuz.-Aktaş, Elif: “Halkevleri (1932’den 1951’e)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, S. 45, 2011, s. 235-262.
- Özer, İsmail: *Türk Modernleşmesinde Halkevleri ve Diyarbakır Halkevi Örneği*, ATAM Yayınları, Ankara, 2021.
- Pustu, Yunus: “Teşkilat Yapısı ve Faaliyetleriyle Türkiye Muallimler Birliği (1921-1936)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 35, S. 99, Mayıs 2019, s. 51-94.
- Sarıköse, Barış: “Köyden Şehre: Karabük’ün Kuruluşu ve Şehirleşme Süreci”, *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 5, Ekim 2020, s. 57-83.
- Sarınay, Yusuf: “Türk Ocakları ve Siyaset”, *Türk Yurdu*, Y. 100, S. 282, Şubat 2011, s. 10-17.
- Sarınay, Yusuf: *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2005.
- Taşdemir, Serap: “Amasya Halkevi ve Yeşilirmak Dergisi”, 38. *ICANAS Tarih ve Medeniyetler Tarihi 10-15.09.2007*, C. 6, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 2012, s. 3047-3066.
- Taşdemir, Serap: “Tek Parti Yönetiminde Merzifon Halkevi”, *CTAD*, Y. 5, S. 10, Güz 2009, s. 51-70.
- Taşdemir, Serap: “Yeni Tarih Bilinci İçin Halkevleri”, *Türkiye’de Tarih Eğitimi*, ed. Ahmet Şimşek, Pegem Akademi, Ankara, 2017, s. 123-131.
- Tekinsoy, Betül: “Halk Eğitiminin Taşra Uygulamalarına Bir Örnek: Çorum Halkevi Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesinin Faaliyetleri”, *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 12, Aralık 2022, s. 49-65.
- Türkmen, İsmet: *Kastamonu Halkevi ve Türkiye’nin Modernleşme Sürecine Katkıları (1932-1951)*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013.
- Üstel, Füsun: *Türk Ocakları 1912-1931: İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.
- Yaşar, Hakan: *Sinop Halkevi ve Faaliyetleri (1932-1951)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat, 2008.
- Yuca, İrşad Sami: “Muş Halkevi ve Faaliyetleri (1934-1951)”, *International Journal of Social Science*, Summer I, S. 35, 2015, s. 227-246.

EKLER

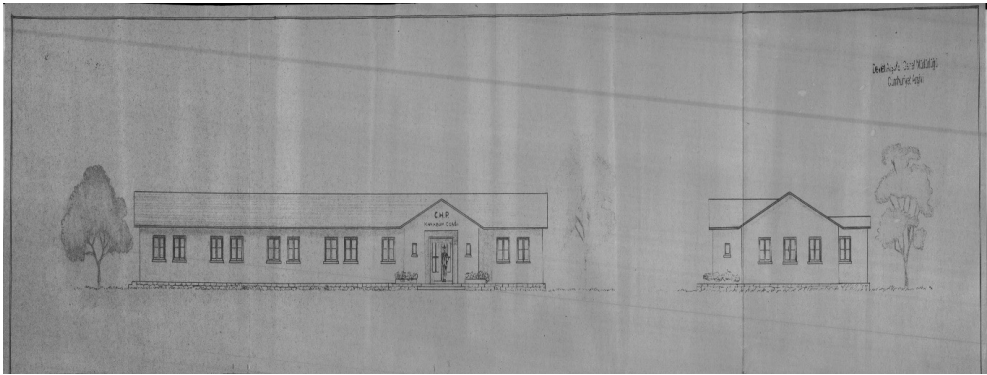
Ek 1: Karabük'te Sadi Yaver Ataman tarafından yayınlanan "Karabük" adlı dergi

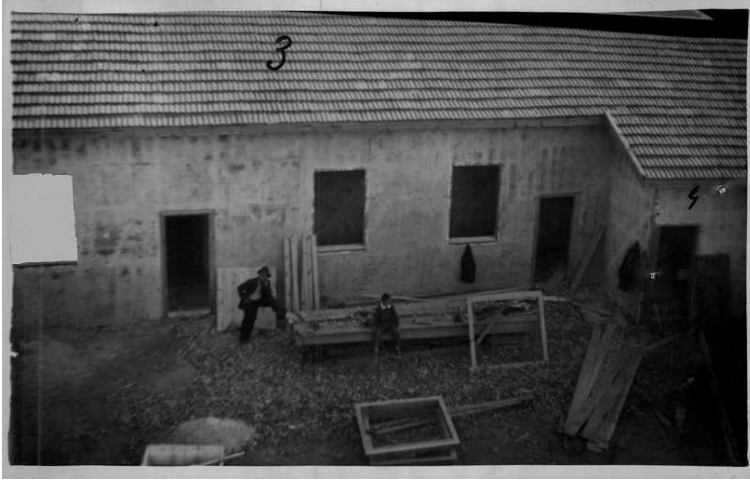
Ek 2: Karabük Halkevi'nin açılış töreni

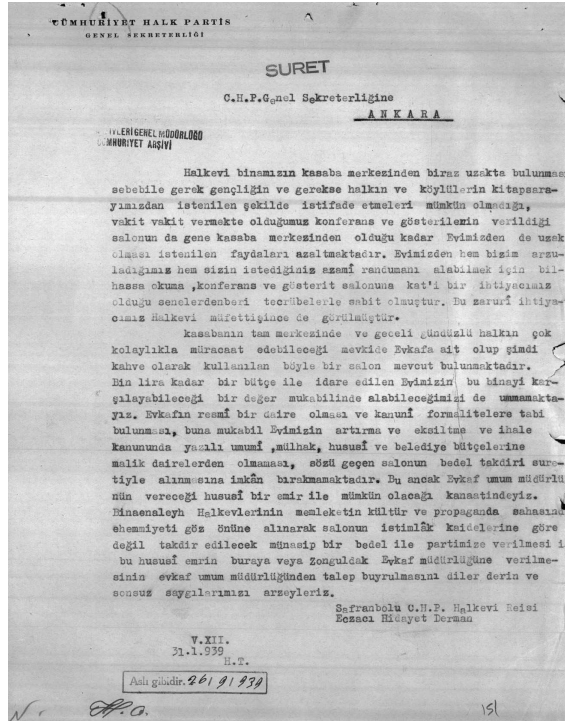
Ek 3: Karabük'teki Halkevine ait binanın krokisi

Ek 4: Safranbolu Merkez'de 1949 yılında yapılan Halkevi binasının inşası

Ek 5: Safranbolu Halkevi Başkanı Hidayet Derman'ın CHP Genel Sekreterliği'ne gönderdiği bir yazı

Türk Tebaasının Sovyetler Birliği'ndeki Durumu (1923-53)

The Status of Turkish Subjects in The Soviet Union (1923-1953)

Sevindzh ALIEVA* , Pasha GULUZADE**

*Prof. Dr., Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Bakü, Azerbaycan
**Dr., Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Bakü, Azerbaycan

ORCID: S.A. 0000-0003-0374-8551;
P.G. 0000-0002-0456-0799

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Sevindzh Alieva,
Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi,
Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Bakü,
Azerbaycan
E-posta/E-mail:
sevincaliyeva2000@gmail.com

Başvuru/Submitted: 06.12.2022
Revizyon Talebi/Revision Requested:
12.04.2023
Son Revizyon/Last Revision Received:
15.04.2023
Kabul/Accepted: 26.04.2023

Atıf/Citation: Alieva, Sevindzh., Guluzade, Pasha. "Türk Tebaasının Sovyetler Birliği'ndeki Durumu (1923-53)"; *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies*, 43 (2023): 173-194.
<https://doi.org/10.26650/YTA2023-1224034>

ÖZ

Sovyet yönetiminin Kafkasya'da ilerlemesi ve burada kendi sistemini kurması kısa süre zarfında gerçekleşmiş gibi gözükse de, bölgede hükümetin kendini pekiştirmesi uzun yıllar almıştır. Özellikle yeni sistemin Türk Müslüman topluma empoze edilmesi süreci daha yavaş ve acılı bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Burada din, dil, kültür ve tarihi açıdan Türkiye ile olan bağların etkisi daha çok kendini belli etmiştir. Türkiye devletinin kendi politikası ve tutumunu ortaya koymasıyla sürecin ilerlemesindeki aksaklıklar ve bireylerin komünist yönetimden kaçmaya çalışması dönemin Sovyet politikacılarının da yaklaşımlarını etkilemiştir. Türkiye ile bağları olan veya olma ihtimali kabul edilen kişilerin yeni yönetime karşı propaganda yaptıkları düşünülmüştür. Tüm bu sorunların üstesinden gelmek için Sovyet yönetimi baskı, takip, sürgün ve ölümlerle cezalandırma gibi uygulamaları gerçekleştirmekten kaçınmamıştır. Bu çalışmada, söz konusu sorunlar tutarlı bir şekilde ele alınmakta, nedensel iç ve dış ilişkiler kurmaya izin veren karşılaştırmalı-tarihsel yöntem uygulanarak bir sonuca varmak amaçlanmaktadır. Söz konusu amaca varmak için özellikle Rusya Federasyonu Devlet Arşivi, Rusya Devlet Sosyo-Siyasi Tarih Arşivi, Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Siyasi Partiler ve Toplumsal Hareketler Dairesi Arşivleri'nden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sovyet Yönetimi, Müslüman Türkler, Aksaklık, Baskı, Takip, Sürgün

ABSTRACT

The advance of the Soviet administration in the Caucasus and the establishment of its own system there appear to have taken place over a short time. However, the government needed many years to consolidate itself in the region. The process of imposing the new system on the Muslim Turkish society in particular was carried out more slowly and painfully. The effect of ties with Türkiye in terms of religion, language, culture, and history in this regard showed itself more clearly. The disruptions in progress regarding the process with the Republic of Türkiye revealing its own policies and attitudes, as well as individuals escaping from communist rule, also affected the approaches of the Soviet politicians of the period.

In order to overcome all these problems, the Soviet administration did not refrain from implementing practices such as oppression, pursuit, exile, and the death penalty against people with ties to Türkiye or who were considered to be likely to make propaganda against the new administration. This study addresses these consistently with the aim of reaching a conclusion by applying the comparative historical method, which allows for establishing causal internal and external relations. The study benefits from the State Archive of Russian Federation, the Russian State Archive of Sociopolitical History, and Archives of the Office of Political Parties and Social Movements of the Presidency of Azerbaijan.

Keywords: Soviet Administration, Muslim Turks, Disruption, Oppression, Pursuit, Exile

Extended Abstract

The advance of the Soviet administration in the Caucasus and the establishment of its own system there appear to have taken place over a short time. However, the government took many years to consolidate itself in the region. The government's imposition of the new system on the Muslim Turkish society was carried out more slowly and painfully, and one can see the effects of ties with Türkiye in this process in terms of religion, language, culture, and history.

During this time, the Soviet administration began to doubt even those who worked for it and chose to take the necessary measures. People who faced accusations such as being a traitor and enemy were punished before they could prove their innocence. In addition, those who had relations with the administration of the former Azerbaijan Democratic Republic and with Türkiye can be seen to have been kept in the foreground. For example, Haydar Tahirov was an agent for a spy organization according to intelligence information, which claimed he was in secret contact with the members of the Musavat party, the Turkish consulate in Baku that had operated in secret in the first years of the Soviet administration. At the same time, teachers who'd come from Türkiye were also suspected of having secret contact with Türkiye. This forced them to leave the country, as they were seen as potential opponents of the revolution and regarded as the main enemies of the new system.

The Soviet leadership explained the negative attitude they had toward Turkish subjects through the suspicion that they were anti-Soviet. Allegations were also made against the Turkish government for supporting Musavat members because they had taken refuge in Türkiye and were making anti-Soviet propaganda there. The Soviet government ordered the liquidation of Muslim organizations and also demanded the Azerbaijani politician Mehmed Amin Rasulzade be expelled from Türkiye.

When adding how the system had failed to fulfill its promises to this situation, the reactions in society were seen to increase even more. The people's expectation of having a more prosperous life with the new administration became a problem when this expectation was not met. The heavy taxes and the failure of the land reforms prevented positive changes in people's living conditions. Peasants had an important place in the production chain and stated having problems with the taxes, land management, land reforms, health, courts, and cooperatives. They voiced their complaints against the Communist Party, the Soviets, and their representatives. The peasants found the agricultural tax extremely heavy and unjust and also opposed the seizure of land they considered to be their own.

The Soviet administration's attitude toward religion also caused negative reactions in the society. In particular, its attitude regarding religious life disturbed the Muslim Turks. Mullahs were afraid to teach people religious knowledge because the Soviet government had specifically forbidden the teaching of God's Laws in schools. The mullahs even avoided performing rituals and praying for the deceased at funerals.

During World War II, oppression and pursuits became more frequent. The government tried to secure itself by forcing Muslim Turks living on the border to migrate from their places. Frequent decrees regarding immigration were signed and promptly implemented to bring the front under full control. The government even gave awards to those who carried out these implementations well. During the years when Stalin implemented a policy of repression, tens of thousands of intellectuals, military personnel, scientists, writers, teachers, and clergy were exiled from Muslim Turkish lands.

This study deals with these problems consistently with the aim of reaching a conclusion by applying the comparative historical method, which allows internal and external causal relations to be established. This research has benefitted in particular from materials from the State Archive of the Russian Federation (GARF), The Russian State Archive of Socio-Political History (RGASPI), and the Archives of the Office of Political Parties and Social Movements of the Presidency of Azerbaijan (ARDSPIHA).

Giriş

Sovyet hükümeti Rusya topraklarında kontrol sağladıktan sonra imparatorluğa bağlı bölgelere ilişkin niyetini daha açık bir şekilde belirtmeye başladı. Söz konusu bölgelere ordu gönderilmeden önce iyi bir şekilde propaganda süreci başlatılmış ve bu da askerin ilerlemesini kolaylaştırmıştı. Hiç kuşkusuz Kafkasya da bolşeviklerin hedef bölgeleri arasında yer almaktaydı. Kafkasya'da da diğer Rusya İmparatorluğu eski vilayetlerinde olduğu gibi Müslümanlar yaşıyordu. Bolşevikler için belki bu o kadar da engel teşkil etmemekteydi. Çünkü diğer bölgelerde de Müslümanlar vardı ve yönetim oralarda kontrolü sağlayabilmişti. Kafkasya'daki en önemli sorunların başında bölgede bağımsız devletlerin kurulması ve Türkiye'den yardım alması gelmekteydi.¹ Bu yardımlar özellikle askeri ve eğitim alanındaydı. Bundan başka söz konusu coğrafya bir zamanlar Osmanlı yönetimine de girmişti. Tüm bu etkenlere bir de millî kimlik algısı eklendiğinde bolşeviklerin tutumunun söz konusu coğrafyada diğer bölgelere göre farklı olacağı belliydi. Bu nedenle bölgede kontrolü sağladıktan sonra Sovyet hükümeti Türk tebaasını Sovyet vatandaşlığını kabule zorlama kararı aldı. 1920'lerde ülkeyi terk etmek istemeyenleri sınır dışı etmek gibi bir tutum sergilendi. Onların bir kısmı 1930'larda Türkçülük taraftarı olarak baskı görmüş, 1940'larda ise Türkiye ile bağlantılı oldukları şüphesiyle Orta Asya bozkırlarına sürülmüştür. Sovyet iktidarının kurulmasına rağmen, Sovyet karşıtı gösteriler 1933-1934'e kadar devam etti. Müslüman Kafkasya'da Türk birliklerinin yardım beklentisi ise devam etmekteydi.² Diğer bir çok etken de göz önüne alındığında casusluk ve vatana ihanetle suçlanan Müslümanlara yönelik zulüm, takip ve baskıya ilişkin bilgilere arşiv belgelerinde yer verildiğini görmek mümkün olabilmektedir.³

1. Türk tebaasına yönelik suçlamalar

Yönetim kendisi için tehdit olarak gördüğü kişilere yönelik suçlamaları belgelendirmekten de kaçınmamaktadır. Örneğin, Ağustos 1923'te Azerbaycan Komünist Partisi (AzKp) milletvekili Haydar Tahirov'un (Tahirzade), AÇK ve ZAK Çeka'nın

1 Sevinç Aliyeva, *Турецко-подданные в России: жизнь в преследованиях и гонениях (1877-1953)* [Turetsko-poddannnye v Rossii (1877-1953) *Rusya'da Türk Tebaası: Takip ve Zulüm Dolu Bir Hayat (1877-1953)*], Moskova, Maska, 2022, s. 33.

2 Материалы из дневника Дагбригады, относящегося к эпохе борьбы с Нажмутдином Готцинским в 1920 году. Донесение чрезвычайного уполномоченного Андийского Округа от 31 августа 1920 года [Materiali iz dnevnika Dagbrigadi, odnosyşego k epohe bor'bi s Nadjmutdimon Gotsinskim v 1920 godu. Doneseniye çrezvıçaynogo polnomoçennogo Andiysskogo okruga km 31 avgusta 1920 goda. 1920 Necmettin Gotsinski'ye karşı verilen mücadelede Dağıstan bölüğü tutanakları. 31 Ağustos 1920 tarihli Andi bölgesi acil durum komiseri raporu F.R.614, Op.1, D.4, L.19-20.

3 F.R.614, Op.1, D.4, L.14.

telgraflarında Türkiye lehine askeri casusluk yaptığı ihbar edildi. Tahirov, tutuklanarak Moskova'daki Butyrka hapisanesine götürüldü. Tahirov, Türkiye Komünist Partisi'nin Kurslar Müdürü, ardından Türkiye Komünist Partisi teşkilatındaki Türk müfrezesinde Kur'an-ı Kerim öğretimiyle ilgili görevlerde bulunmuştu. 1920'de Zengezur cephesindeki işlerden sonra Tahirov Bakü'de kalarak Doğu Halkları Harekat ve Propaganda Konseyi'nin düzenlediği kurslarda çalıştı. Haziran-Temmuz 1921'de Türk Komünist Partisi Teşkilat Bürosu, Tahirov'u gizli görev için İstanbul'a gönderme kararı aldı. Ağustos-Eylül 1921'de Tahirov Bakü'ye döndü ve Türkiye'deki duruma dair rapor verdi. Daha sonra Bakü'de görev yaptı. Teşkilat Bürosu kaldırılınca AzKp İl Kaymakamlığı'na üye olmuş ve ardından Zagatala'da görevlendirilmiştir.⁴ Meslektaşı İ. Kadırov'un ZAK Çek'e verdiği ifadeye göre, Tahirov hakkında bir casus örgütünün ajanı olduğunu gösteren istihbarat bilgileri vardır. Tahirov, Nuri Paşa Azerbaycan'a geldiğinde Türk subayı ve Türkiye'de yaşayan damadı Seyid Tahir aracılığıyla İstanbul'la bağlantıları olmakla suçlanıyordu.

İddiaya göre, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin sorumlu parti çalışanlarına ilişkin bilgilerin İstanbul'daki damadına gönderilmesini sağlamıştır. Tahirov'un 1919 Dağıstan olaylarında Nuri Paşa'nın askeri birliğinde aktif rol aldığı tespit edilmiştir. Mart 1919'da Dağıstan Ulusal Hükümeti'nin bir temsilcisi olan Alihan Kantemirov, Tahirov ve Süleyman Nuri ile birlikte A.Denikin'e karşı savaşmak için Çeçen ve İnguşlardan oluşan partizan müfrezeleri örgütlemek üzere gönderilmişti. Dağıstan'da Tahirov ve Süleyman Nuri, N.Gikalo komutasındaki birliklerin komutanlığına atandı. Denikin'e karşı bir buçuk ay süren çatışmalardan sonra çeteler dağıldı.⁵ Onlar Temirhan-Şura'ya kaçarak iki hafta Cemaleddin Korkmasov ve Mirbaba Seyidov liderliğindeki Dağıstan Komünist Komitesi'nde çalıştılar. Temirhan-Şura'ya yapılan başarısız saldırının ardından Tahirov ve Süleyman Nuri Bakü'ye döndü. Süleyman Nuri Rusya Komünist Partisi temsilcisi Kovalev'in yanında göreve atandı. Tahirov, gazetelerde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin mevcut hükümetine karşı materyaller yayınladı ve hatta bir buçuk aydan fazla hapis cezasına çarptırıldı. Daha sonra Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükümetinin polis birimi komutanlığına atandı. Bolşevikler geldiğinde onlara yardım etti ve yeni Bolşevik hükümeti tarafından depo müdürü ve Komünist Partinin aktif çalışanı

4 Секретарь ЦК АКП в ЦК РКП(б) от 3 августа 1923 г.// АПДУДПАР, Ф.1, Оп.4, Д.43, Л.261; Показание И.Кадырова в АЧК// АПДУДПАР [3 Ağustos 1923 tarihli TsK AKP v TsK RKP (b) Sekreteri// APDUDPAR], F.1, Op.4, D.43, L.264. Репорт Ответственного Дежурного АЧК Врид Начальника КРО Ф. Данилова Председателю АЧК Багирову от 17 августа 1923 года// АПДУДПАР [KRO Başkanı AÇK Vrid Sorumlu Nobetçi F. Danilov'un AÇK Başkanı Bagirov'a 17 Ağustos 1923 tarihli raporu// APDUDPAR], F.1, Op.4, D.43, L.263.

5 Sevinç Aliyeva, *Kuzey Kafkasya Devletleri'nin Oluşumu: Türkiye ve Azerbaycan'ın Yardımından Rusya'nın İşgaline Kadar (1918 – 1920)*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2022, s. 134-135.

oldu. Türk Partisi Teşkilat Bürosu'nun talimatıyla 1921'de İstanbul'a iş gezisinde bulundu. Süleyman Nuri'nin ifadeleri de bunu teyit etmektedir. Süleyman Nuri, Tahirov'un „Örgüt Bürosu tarafından kendisine verilen görevleri başarıyla yerine getirdiğini“ vurguladı. Tahirov'un başka bir arkadaşı, sanığın Türk casusu olduğuna ilişkin herhangi bir görüş belirtmedi: „Tahirov'un askeri bir casus olabileceği görüşüne katılmıyorum, çünkü onunla çalıştığım süre boyunca onda devrim karşıtı hiçbir şey sezmedim.“⁶

Tahirov, kendisini iyi tanıyanlardan onunla ilgili bilgi vermelerini istedi. Kendisini parti ve Sovyet çalışmalarından tanıyan AzKp'li Süleyman Nuri, İsmail Kadırov ve İsmail Hakkı, sanık Tahirov hakkındaki görüşlerini aktardı. Fakat onların ifadesi Tahirov'un “güçlü ve güvenilir bir komünist” olduğunu belirtmekle birlikte, ciddi bir suçlamaya da olanak sağladı. Buna rağmen “onun bir casus olabileceği fikrini kabul edemiyorum”⁷ görüşünü belirttiler. Türkiye’de kendisine verilen görevi yerine getirmekle suçlanan Tahirov, İstanbul’da yaptığı konuşmalarda başta Aydınlik grubu olmak üzere, örgütleri “maceracı” ve “kemalist” olarak nitelendirdi. Ayrıca Türk komünistlerinin gizli bir toplantısında Türkistan’dan Azerbaycan’a gönderilen 22 parti yoldaşına karşı “maceracı” kelimesini kullandı.⁸ Elde edilen bilgilere göre, Sovyet yönetiminin ilk yıllarında gizli faaliyet gösteren Müsavat partisi üyeleri, Bakü’deki Türk konsolosluğu ile gizli temas halindeydi. Türk konsolosu Memduh Şevket’in adı hatıratlarda ve tanıklıklarda sıkça geçmektedir. Onun parti üyelerine maddi yardımda bulunması ve yurt dışına çıkmasına yardım ettiği belirtilmektedir.⁹

16 Temmuz 1923’te Azerbaycan K(b)P Merkez Komitesi sekreteryaasının kararıyla siyasi istikrarsızlık nedeniyle “şu veya bu bahaneyle tüm Türk öğretmenlerinin Türkiye’ye gönderilmesine”¹⁰ karar verildi. Türk tebaasının Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (SSC) sınırlarından çıkarılmasına ilişkin karar uygulamaya konuldu. Türk tebaası olan bir çok kişi sınır dışı edildi. Göyçay ilçesinden kovulanlar arasında bir grup öğretmen de vardı: Hulusi Zade ve öğretmen Yahya Sanaeddin

6 Репорт Ответственного Дежурного АЧК Врид Начальника КРО Ф.Данилова Председателю АЧК Багирову от 17 августа 1923 года// АПДУДПАР [[KRO Başkanı AÇK Vrid Sorumlu Nobetçi F. Danilov’un AÇK Başkanı Bağırov’a 17 Ağustos 1923 tarihli raporu// APDUDPAR], F.1, Op.4, D.43, L.263; Показания Сулеймана Нури в АЧК// АПДУДПАР [Süleyman Nuri’nin AÇK’da ifadesi// APDUDPAR], F.1, Op.4, D.43, L.266.

7 Показания И.Кадырова в АЧК// АПДУДПАР [İ. Kadırov’un AÇK’da ifadesi// APDUDPAR], F.1, Op.4, D.43, L.264.

8 Допрос свидетелей по делу Гейдара Таирова// АПДУДПАР [Geydar Tairov davasında şahitlerin ifadeleri// APDUDPAR], F.1, Op.4, D.43, L.272-273.

9 Aydın Alizade, “Musavat - азербайджанское подполье в борьбе за независимость страны” [Musavat – ülkenin bağımsızlık mücadelesinde Azerbaycan yeraltısı], (Çevrimiçi), <https://urokiistorii.ru/article/54652>, 25 Mart 2020.

10 Заверготделом ЦК АКП в ЦК АКП от 3 января 1924 г. Совершенно Секретно// АПДУДПАР [3 Ocak 1924 tarihli TsK AKP’de Zavgorotdel Tsk AKP], F.1, Op.4, D.108, L.20-21.

Mehmedzade. AzKp Merkez Komitesi Göyçay şubesinden, bu vesileyle AzKp Merkez Komitesine özel olarak şunlar yazıldı: “Bu Türk öğretmenleri kovarsak okulu kapatmak zorunda kalacağız. Çünkü onların yerini alacak kimse yok. AzKp’li Göyçay komitesi, yukarıdakilerle ilgili bilgi verdi ve buna ilişkin talimat istedi.”¹¹

Türk tebaası olan Hulusi, Azerbaycan’ın sovyetleştirilmesinden (Azerbaycan SSC) sonra 1920’de Türkiye’den Azerbaycan’a gelmişti. Komünist Parti üyesiydi ancak bir süre sonra parti kartını ve diğer belgelerini kaybettiği için partiden ihraç edildi. Bu sorunu çözmek için AzKp Merkez Komitesi’ne başvuru yapmıştı. Göyçay İlçe Yürütme Kurulu Başkanı Alihaydar Garayev, AzKp Merkez Komite Sekreteri Ruhulla Ahundov’a yazdığı mektupta, Hulusi’nin Türkiye’nin tanınan komünistlerinden biri olduğunu vurguladı. Hulusi’nin Türkiye’ye döndüğünde kurşuna dizileceğini belirtti. Garayev, eğitim alanında ve Türk alfabesinin oluşturulması için çalışan Hulusi’nin mesleki niteliklerine de dikkat çekti.

“Eğer Hulusi yoldaş talimatlara göre Türkiye’ye gönderilecekse, yeni alfabenin oluşum sürecinde aksamalar yaşanacaktır. Bu nedenle parti durumu netleşene kadar Hulusi yoldaşın sınır dışı edilmesini geçici olarak durdurmak için AZ Çeka’yı etkilemenizi rica ediyorum.”¹² Bu mektuptan sonra Mir Cafer Bağirov (Azerbaycan Komünist Partisi Sekreteri), Hulusi’nin sınır dışı edilmesi sürecinin durdurulması emrini verdi.

19 Nisan 1926’da Bağirov, Halk komiseri Orconikidze’ye yazdığı bir notta, Azerbaycan SSC Halk Eğitim Komiserliği’nin Türk öğretmenlerini Azerbaycan okullarına davet etme politikasına sert bir şekilde karşı çıktı: “Milli Eğitim Komiserliği tabiri caizse yerli gerici hocaların mevcudiyetiyle sınırlı kalmıyor, yurt dışından yabancı, Türk öğretmen ve bilim adamlarını kabul ediyor. Türk casusları, eğitim kurumlarının duvarları arasında faaliyetlerini geliştirerek, öğretmen adı altında bize geliyorlar.” Daha sonra Bağirov, Bakü’de çoğunluğu subay olan 25 öğretmenin daha görev yaptığını kaydetti.

“Bu grup, yalnızca genç öğrenciler üzerinde değil, aynı zamanda kültür kurumlarımızın, özellikle Halk Eğitim Komiserliği’nin lider çevreleri üzerinde de milliyetçi, Sovyet karşıtı bir etki kaynağıdır. Bu koşullarda Azerbaycan’ın kültürel yaşamının milliyetçi, Türkçü hareket tarafından tamamen işgal edilmesi için elverişli koşullar oluşturuluyor. Sonuç olarak, Sovyet karşıtı unsurların etkisi artıyor ve onların çalışması için elverişli bir zemin yaratıyor. Bu konu derhal incelenmeli ve tüm politikalar gözden geçirilmelidir.”¹³

11 Заворотделом ЦК АКП... АПДУДПАП [Zavgorotdelom TsK AKP... APDUDPAR], F.1, Op.4, D.108, L.20-21.

12 АПДУДПАП [APDUDPAR], F.1, Op.4, D.108, L.202-203.

13 АПДУДПАП [APDUDPAR], F.1, Op.88, D.3, L.4-5,8.

Zamanla, özellikle komşu ülkelerden gelen yabancı vatandaşlara karşı tutumlarda da sertleşme gözlemlenmeye başladı (Türkiye ve İran). Türkiye'deki siyasi duruma ilişkin resmi raporlar ve notlar, Türk komünistlerinin durumu ve Sovyet Rusya'ya karşı tutumları hakkında haberleri içermekteydi. Çeşitli bahanelerle Türk tebaası, bir çoğu Sovyetler Birliği'nden pek de uzak olmayan yerlere sürgüne gönderildi. 1920'lerin başındaki yer değiştirme, güvenlik gereksinimlerini karşılamış ve istenmeyen unsurların ortadan kaldırılmasını sağlamıştır. Ancak 1930'ların ortalarından itibaren, baskıcı cezalar daha acımasız hal almaya başlayınca, sanıklar sadece sınır dışı edilmekle kurtulamıyorlardı.

Şubat 1923'te Hüseyin Efendiyev başkanlığındaki Sovyet karşıtı örgüte katıldığı için veya o zamanki adıyla - Sovyet rejiminin devrilmesi için çağrıda bulunan grubun tüm üyeleri olan Türk tebaası Azerbaycan SSC'den Ankara'ya sürgün edildi. Bu sürece kadar zaten onların çoğu 1,5 yıl hapis cezası almışlardı. Onlara yaşadıkları bölgelere gitmeleri, eşyalarını toplamaları, akrabalarıyla vedalaşmaları ve Bakü'ye gelmeleri için 20 günlük izin verilmişti.¹⁴ Yaşadıkları Nuha ve Göyçay ilçelerinde gerekli tedbirler alınmıştı.

Şunu da hatırlatalım ki, o zamanlar hala sınırları yasa dışı yollardan geçme olasılığı vardı. Azerbaycan SSC'de Sovyet karşıtı eylemlerde bulunan Azeriler, Türkiye'ye geçiyor ve bir süre sonra anavatanlarına dönüyorlardı. Gazah'ta Abdulali ve Deliboz adlı kişiler, Caferkend Komünist Partisi'nin askeri komiseri, sekreteri ve iki üyesini öldürerek Türkiye'ye kaçmışlardı. Bir süre sonra gizlice Gazah'a geri döndüler. Elde edilen istihbarat bilgilerine göre, onlardan hala Sovyet karşıtı eylemler beklenmekteydi. Kısaca sınırdan gizlice geçerek Azerbaycan SSC'ye giren kişilerin tespit edilerek, etkisiz hale getirilmesi için ilgili makamlarca tedbirler alınmıştı. Ana görev, bu amaç doğrultusunda oluşturulan milislere verildi.¹⁵ Sovyet karşıtı söylemlerle mücadele ilerledikçe polisin işi de zorlaşmaya başladı. Sınırı güçlendirmek için kararlar alındı, olası Sovyet karşıtı eylemler konusunda uyarıda bulunan ve katılımcıları tespit eden istihbarat ağı genişletildi.¹⁶

14 Выписка из Протокола №4 Заседания Президиума Агдашского УКОМА АКП от 28 февраля 1923 года// АПДУДПАР [28 Şubat 1923 tarihli Aгдаşsk UKOM AKP 4. Oturumu tutanakları // APDUDPAR], F.1, Op.4, D.108, L.17.

15 Зам.УПРАВДЕЛАМИ ЦК АКП в АКП. Перевод письма от Мухтара Гаджиева от 25 июня 1923 г.// АПДУДПАР [AKP'de Tsk AKP Başkan Yardımcısı. 25 Haziran 1923 tarihli Muhtar Gadjiyev'in mektubunun tercümesi// APDUDPAR], F.1, Op.4, D.108, L.104.

16 В ЦК АКП С.М. Кирову. 1923 г.Секретно// АПДУДПАР [TsK AKP S.M. Kirov'a. 1923 tarihli. Gizlidir// APDUDPAR], F.1, Op.4, D.38, L.205-207.

AZ Çeka'ya verilen bilgiye göre "iki haydut" Deliboz ve Abdulali Türkiye'den Gazah'a döndü. Türklerin yakında Transkafkasya'ya geleceğine dair söylentiler yayıyorlardı. Doğrulanmamış söylentilere göre bu iki kişinin dışında Türkiye'den 10-11 "haydut" daha dönmüştü. Bunlar arasında Gence ayaklanmasının tanınmış lideri devrim karşıtı Sara Alakbar ve Gazah lideri Medet Ağa Alinagov'un isimleri de vardı.¹⁷ Yerel Sovyet yetkilileri onları ortadan kaldırmak için önlemler aldı.

Göyçay ilçesinde benzer bir görevde bulunan Ağdaş yerel yürütme sekreteri A. Mürşüdü'nün raporuna göre, Göyçay ayaklanmasından sonra 90'dan fazla Türk de dahil tüm zanlılar toplu halde tutuklanmıştı. Sadece üç kişi kaçmayı başardı. Yapılan araştırmalar sırasında bir Türk'ün üzerinde "İttihad-ı İslam" partisine ait üyelik kartı bulundu. Parti kartının arkasında Kafkas Müslümanlarına bir çağrı yazısı vardı: "Uyan ey Kafkas Müslümanları, dünyada senin de hakların var." Daha sonra 90 kişiden 20'si cezaevinden tahliye oldu.¹⁸

Sovyet yönetiminin ilk yıllarında, Türkiye'den dönme vakaları hala devam etmekteydi. Bunlarla ilgili AzKp Merkez Komitesine bilgiler veriliyordu. Ağdaşlı Mehmed Ağa İskenderbeyov(bölge ağalarından biri) Türkiye'den yurda dönmüştü. Yakın köylerden kulaklar bile onu karşılamaya gelmişti. Bütün bunlar yerel yönetimde kafa karışıklığına neden olmuştu. Ağdaş komitesi sekreteri A. Mürşüdü'nün AzKp Merkez Komitesi'ne (MK) yazdığı mektupta şöyle denmekteydi: "Sanki Türkiye'den temsilciler gelmiş de bölgeye yeniden onlar hükmedecekmiş gibi".¹⁹ AzKp MK Bağirov, ülkede yaşayan Türkler hakkında en küçük söylentilere dair bilgiler alıyordu. Örneğin, Ağdaş'a yerleşen bir Türk'ün sözde bir subay olması ve tüccar adı altında birçok devrim karşıtı çalışma yapması vd.²⁰ Sovyet yönetiminin Türk tebaasına karşı olumsuz tutumu, onların Sovyet karşıtı olmalarına ilişkin şüpheyle açıklanıyordu. Müsavat üyelerini desteklemekle suçlanan Türk hükümetine karşı iddialar da vardı. Çünkü onlar Türkiye'ye sığınmış ve orada Sovyet karşıtı propaganda yapıyorlardı. Sovyet hükümeti, Müslüman ör-

17 Управляющий делами ЦК АКП Иноземцев в АЧК Габер-Корну от 23 июня 1923 г., № 1642. Секретно// АПДУДПАР [23 Haziran 1923 tarihli AÇK TsK AKP Yabancılar Dairesi Başkanı Gaber-Korn'a, № 1642, Gizlidir. // APDUDPAR], F.1, Op.4, D.38, L.452; то же в ЦК АКП// АПДУДПАР [AKP TsK'ya aynısı//APDUDPAR], F.1, Op.4, D.38, L.453.

18 Секретарь Агдашского Укома А.Муршудла Секретарю Центрального Комитета АКП. № 54, 1923 г. Весьма секретно// АПДУДПАР [Ağdaş Ukom Sekreteri A. Murşudla'dan AKP Merkez Komite Sekreterin'e. № 54. Çok gizlidir //APDUDPAR], F.1, Op.4, D.38, L.258.

19 Секретарь Агдашского Комитета А.Муршудла в ЦК АКП(б) от 29 марта 1923 г., № 777. Весьма секретно// АПДУДПАР [29 Mart 1923 tarihli Ağdaş Ukom Sekreteri A. Murşudla'dan AKP(b) TsK'ya. № 777. Çok gizlidir // APDUDPAR], F.1, Op.4, D.38, L.251.

20 Секретарь ЦК АКП (б) тов. Багирову от 3 марта 1923 г. Секретно// АПДУДПАР [3 Mart 1923 tarihli AKP (b) Sekreterinden Bağirov'a. Gizlidir// APDUDPAR], F.1, Op.4, D.38, L.323.

gütlerin tasfiyesini ve M.E. Resulzade'nin Türkiye'den çıkarılmasını talep ediyordu.

Zeynalov'un Ankara'dan Dışişleri Halk Komiserliği'deki Hüseyinov'a gönderdiği mektupta şunlar yazılıydı:

“Hükümetim, Kars Antlaşması'nın onuncu maddesine rağmen dost Türkiye'de Batı sermayesinin ajanlarının ikimize de kesinlikle düşman olmasına çok şaşırıyor. Müsavat taraftarları, aramızdaki samimiyet ve dostluk gibi karşılıklı çıkarlarımıza aykırı olan Azerbaycan'ın özgür emekçi halkını bir kez daha Avrupa kapitalizminin boyunduruğu altına sokmaya, faaliyetlerini özgürce geliştirmeye çalışıyorlar. Bu aramızdaki samimiyet ve dostluk gibi karşılıklı çıkarlarımıza aykırıdır. Kars Antlaşması'nın onuncu maddesine ve aramızdaki yakın dostluğa dayanarak, Müsavat teşkilatının tüm Türkiye'de kaldırılmasını, Resulzade dahil liderlerinin Türkiye'den uzaklaştırılmasını, kitabının toplanmasını ve satışının yasaklanmasını ve Türk gazetelerinde Transkafkasya cumhuriyetleri aleyhine kışkırtıcı yazı ve notların yayınlanmasına son verilmesini talep ediyorum.”²¹

2. Türkiye'ye göç

SSCB'nin başarısız olan ilk beş yıllık planı, siyasi iktidar krizine yol açtı ve sosyalist ekonomik projelerin eksikliklerini ortaya çıkardı. Başarısızlık idari personele, «sabotajcılara» ve «yabancı ajanlara» yüklendi. Aynı zamanda yönetim mevcut durumu inceledi, yanlış hesaplamaları analiz etti ve kritik durumu olumlu yönde değiştirebilecek önlemler hazırladı. Bununla beraber 1925'te Kafkaslardan Türkiye'ye göç etmek isteyen Müslümanların sayısı zirveye ulaştı. Azeriler, ayrılma izni için resmi olarak Sovyet makamlarına başvuru yapıyorlardı. Yetkililer, Kafkas Müslümanlarının Türkiye'ye göç etmek istemelerinin nedenlerinin araştırılmasına özel önem verdi. Gazah, Borçalı ve Delican ilçelerinin Türk halkı arasında gözlemlenen Türkiye'ye göç etmek isteğinin nedenlerini belirlemek için Özel Komisyon kuruldu ve raporlar hazırlandı.²²

Özel Komisyonun üç üyesi vardı. Bunlar Gürcü Khimshashvili, Ermeni Mamikonyan ve Azerbaycanlı Hüseyinov'du. Hüseyinov hastalandı ve diğer üyelerle birlikte Gazah, Borçalı ve Delican ilçelerine gidemedi. 17 Nisan 1925'ten itibaren on gün boyunca Özel Komisyon üyeleri köylüleri sorguya çekti, halkla sohbet etti, belgeleri inceledi ve gözlem yaptı. Sonunda Borçalı, Delican ve Gazah ilçelerindeki Türklerin

21 Зейналов Накроминделу Гусейнову из Ангоры. Копия с копии// АПДУДПАР [Zeynalov Ankara'daki Nakromindel Guneynov'a. Коруанын коруасыдыр //APDUDPAR, F.1, Op.4, D.38, L.391.

22 Доклад специальной комиссии относительно установления факта и причин стремления, наблюдаемого среди тюркского населения Казахского, Борчалинского и Делижанского уездов, переселиться в Турцию Закавказью РКП (б) от 3 мая 1925 года, г. Тифлис. Секретно// АПДУДПАР [Kazah, Borçalı ve Dilican bölgeleri Türk nüfusu arasında Türkiye'ye yerleşme maçlarının araştırılması ve sebeplerinin tespiti için kurulan Özel Komisyon Raporu// APDUDPAR], F.1, Op.6, D.87, L.13-33.

büyük bir bölümünün Türkiye'ye göç etmek istedikleri teyit edildi. Müslümanlar resmi olarak Türkiye'ye taşınma amacıyla izin için yerel yönetimlerle birlikte Türkiye konsolosluklarına da başvuru yapıyorlardı. Borçalı'daki Kepenekçi köyünün neredeyse tüm nüfusu Türkiye'ye yerleşmeye yardım etmek için Tiflis'teki Türk Başkonsolosluğu'na başvuru yapmıştı.²³ Bu çağrı Konsolos tarafından Türk hükümetine gönderildi. Yerel parti çalışanlarına göre “salgın” olarak nitelendirilen bu olgunun nedenleri şunlardı:

1. Eski ayrıcalıklarını kaybetmiş kulakların, memurların ve mollaların Sovyet karşıtı ajitasyonu ve Türkiye'ye göç eden beylerin, hanların ve diğerlerinin propaganda kampanyası;
2. Tiflis ve Erivan'daki Türk konsoloslarının ve ajanlarının faaliyetleri;
3. Gazah'a bağlı Aslanbeyli köyünde, 1897 yılında burada defnedilen “mukaddes hacı” Mahmud Efendi'nin adı etrafında oluşan bir tarikat vardı. Amasya'da onun müritleri çoktu. Müritler, Gazah'taki “mukaddes” türbenin yakınında yaşayanlarla dini temas kurmuştu. Aslanbeyli köyü sakinleri, cemaat nedeniyle Amasya'ya taşınmak istiyordu. Bu açıklama ile yetinmeyen özel komisyon üyeleri, Gürcistan SSC'nin Borçalı ilçesi, Kepenekçi köyü ve Başkişet ilçesi Kızıl Kilise köyünden Müslüman Türklerle toplantılar düzenlediler.²⁴ Müslüman Türkler, Delican bölgesine bağlı Krasnoselsky ilçesine bağlı Polat Ayram ve Karakaya köylerinde (onların bir bölümü de Çaykend köyünde) toplandı. “Mukaddes” mezarın bulunduğu köy olan Aslanbeyli'nin sakinleri, Gazah'a bağlı Kaymaklı köyünde düzenlenen toplantıya geldi.

Bu toplantılarda köylülerin vergiler, toprak yönetimi, toprak reformları, toprak kullanım normları, sağlık, mahkemeler, kooperatifler, ulusal sorunlar vb. konularla ilgili sıkıntıları oldukları ortaya çıktı. Komünist Partiye, Sovyetlere ve onların temsilcilerine karşı şikayetlerini dile getirdiler. Köylüler, tarım vergisini son derece ağır ve adaletsiz bulmuş ve kendilerinin saydıkları arazinin ellerinden alınmasına kızmışlardı. Söz konusu toprakları Çarlık Rusya, Menşevikler ve Müsavatçılar zamanında bedava olarak kullanmışlardı. Özel Komisyon üyeleri raporlarında, Borçalı ve Gazah ilçelerindeki Türk köylülerini her zamanki meralarından mahrum etmenin büyük bir hata olduğunu kabul ettiler. Türk köylüsüne sunulan diğer meralar, 5-6 günlük yolculuk mesafesindeydi.

23 Доклад Специальной комиссии относительно... АПДУДПАР [Özel Komisyon raporu...// APDUDPAR], F.1, Op.6, D.87, L.13-33.

24 Доклад Специальной комиссии относительно установления факта и причин стремления, наблюдаемого среди тюркского населения Казахского, Борчалинского и Делижанского уездов, переселиться в Турцию Закавказья РКП (б) от 3 мая 1925 года, г. Тифлис. Секретно// АПДУДПАР [Kazah, Borçalı ve Dilican bölgeleri Türk nüfusu arasında Türkiye'ye yerleşme maçlarının araştırılması ve sebeplerinin tespiti için kurulan Özel Komisyon'un 3 Mayıs 1925 tarihli Zakkraykom RKP (b)'e raporu. Gizlidir// APDUDPAR], F.1, Op.6, D.87, L.14-20.

Sonuç olarak, köylüler sığırlarını meraya götürmekten kaçınıyordu.²⁵ Türkler için ayrılan meraların Ermenistan SSC'nin etkisi altına girmesi durumu daha da kötüleştirmişti.

Rapor, çeşitli fabrikaların inşası sırasında Türklerin haklarının ihlal edildiğini de ortaya koydu. Örneğin, Çatak fabrikası yönetiminin talimatlarına göre, sakinler Demir Su köyünden uzaklaştırılmıştı. Uzun bir süre Tiflis bölgesi sınırına yakın Hula alanına yerleşen Müslümanlar, oraya sevk edilen Osetlere yol açmak için topraklarından göç etmek zorunda kalmışlardı.

Genel olarak iç göçler, Türk nüfusu arasında hoşnutsuzluğa neden olmuştu. Türk köylüsü, kin beslemek ve yetkililerin sunduğu topraklara yerleşmek yerine, anavatanlarından tamamen ayrılmaya sıcak bakmaya başlamıştı. Özel Komisyona göre, yer değiştirme zararsız bir karardı. Bu durumda köylüler Sovyet karşıtı konuşmalar yapabilir ve şiddet eylemleri gerçekleştirebilirlerdi. Fakat onlar barışçıl çözüm yolu seçerek evlerini ve meralarını sonsuza dek terk etmeyi tercih etmişlerdi. Özel Komisyonun bilgisine göre, 1925 yılında yetkililer, gerekli önlemleri almak yerine, tüm köy sovyetlerine (meclis) ve nüfusun çoğunluğunun Müslüman olduğu Delican'a ilişkin Krasnoselsky şubesinin yürütme kurullarını içeren bir genelge gönderdi. Genelge kısaca Gavar'a (Novo-Bayazid-Türkiye tarafı) taşınmak isteyenlere kolaylık sağlamış oldu.²⁶

Yeni idari ve bölgesel yapılanma nedeniyle köylünün evi bir cumhuriyetin sınırları içerisinde, mera ve ekili arazisi ise başka bir cumhuriyetin sınırları içerisinde kalmıştı. Bu da birçok sorunun yaşanmasına neden oluyordu. Özel Komisyon, bu konuda değişiklik yapılması gerektiğini kaydetti. Mera meselesine ek olarak, Türk köylüsünün her zaman özgürce kullandığı, ancak artık hakları kısıtlanan orman sorunu da (Çatak fabrikasının çevresi) ortaya çıkmıştı.

Bolşeviklerin din politikası da birçok şikayete neden olmuştu. Türk Müslüman halkın, başta Bolşevik Parti olmak üzere Sovyet hükümetinin temsilcilerinden "Tanrı yok, şariat yok, Kuran yok" şiarlarını duyması da sorun oluşturmaktaydı. Onlara dini inceleme, ritüelleri yerine getirme, Müslüman geleneklerine göre defin, namaz kılma, oruç tutma ve bayramlara saygı gösterme fırsatı verilmemekteydi. Her üç bölgeden farklı Müslümanlar, Özel Komisyon üyelerine farklı zamanlarda ve farklı toplantılarda şunları söylediler: "Demek bize karşısınız, İslam'a karşısınız (...) Bize hakaret ediyorlar, azarlıyorlar, her

25 Доклад Специальной комиссии относительно... АПДУДПАР [Özel Komisyon Raporu... APDUDPAR], F.1, Op.6, D.87, L.14-20.

26 Докла д Специальной комиссии относительно... АПДУДПАР [Özel Komisyon Raporu ... // APDUDPAR], F.1, Op.6, D.87, L.21-22.

adımında özellikle genç komünistler bizimle alay ediyorlar.” Özel Komisyon hazırladığı raporda Müslümanları meralarından, ormanlarından ve evlerinden mahrum bırakmanın adaletsizliğine vurgu yapsalar da, dine ilişkin şikayetlere yönelik eleştirel bir tutum sergilemeyi yeğlemişti. Komisyon üyeleri, Müslümanları “geri” ve “medeniyetsiz”, “hâlâ dinin esaretinde ve mollalarının insafına kalmış” olarak nitelendirdi.²⁷

Rapor, Müslümanların dini duygularına yönelik hakaret ve alay örneklerini de gösteriyordu. Belirli isimler ve olaylar şiddete eğilime olanak sağlamaktaydı. Bazen dini ritüellerle alay ediliyordu. Örneğin, Başkişet Komsomol bölge komitesi sekreteri Abdulla Musayev, Müslümanlara sözlü hakaretler etmekle kalmamış, Kızıl Kilis köyünde yaşayanların yanında Kuran’ı yırtarak yere atmıştı. Gazah ilçesine bağlı Kaymaklı köyünde, yerel okul öğretmeni Seyfediyev Nasibov, Müslümanların dini duygularıyla alay ederek onun “Ermeni” olduğunu dile getirdi ve diğerlerini de onu örnek almaya çağırdı. Camiden kovulan Müslümanlar, namazlarını açık havada kılmaya devam ediyorlardı. Bundan başka tarım vergisine ek olarak, mollalardan nakit ödeme karşılığında dini ayinleri yerine getirmeleri için ek bir vergi alınıyordu.

Borçalı’daki Gürcistan Halk Komiserliği’nce yayınlanan genelgeye göre, Müslüman köylüler şeriata aykırı (o dönem bu coğrafyadaki Müslümanlarının genel kabulü böyledi) olarak şapkalarını çıkarmaya zorlanıyordu. Mollalardan İslam dinini öğretmeleri isteniliyordu. Ancak mollalar öğretmekten korkuyorlardı. Çünkü, Sovyet hükümeti okullarda özel olarak Allah’ın Yasası’nın öğretilmesini yasaklamıştı. Mollalar, cenaze törenlerinde merhum için ayin yapmaktan ve dua okumaktan bile kaçınıyordu. Müslümanlara göre bu ritüellerin gerçekleştirilmemesi günahı. Özel Komisyon, Müslümanların nüfus dairesine karşı olmadıklarını tespit etti. Komisyon diğer yandan Müslümanların nüfus dairesini dini cenaze törenleri ve diğer örf ve adetlere düşman olarak gördüklerinden tasvip etmediklerini de belirtti.²⁸ Köylüler ayrıca, Müslüman kadınların mental olarak henüz hazır olmadıkları için devlet kurumlarına seçimlere katılmak üzere zorla kayda alınmasına da karşıydılar.

“Şovenist çılgınlığı körükleyen dönemler”i unutup, herkesin kardeşçe yaşadığı gerçeğini tüm Müslüman Türklerin tanınmasının, beğenmesinin ve takdir etmesinin çok ilginç ve önemli olduğunu da vurgulamak gerekmektedir. Fakat yönetimdeki parti, sovyet ve sendika örgütlerini yeniden gözden geçirmek gerekiyordu. Delican’da partinin sadece 13’ü

27 Доклад Специальной комиссии относительно... АПДУДПАР [Özel Komisyon Raporu ...// APDUDPAR], F.1, Op.6, D.87, L.23-24.

28 Доклад Специальной комиссии относительно... АПДУДПАР [Özel Komisyon Raporu ...// APDUDPAR], F.1, Op.6, D.87, L.25-26.

Türk olmak üzere 697 üye ve adayı bulunuyordu. İlçenin 19 Yürütme Kurulu üyesinden sadece biri Türk'tü. Krasnoselsky bölgesinde farklı milletlerden olan 22 köy vardı ve bunlardan 13'ü tamamen Türk'tü. Fakat Yürütme Komitesi Başkanlığı'nda tek bir Türk bile yoktu. Raporunda "bu durum, Türklerin devletin üvey evlatları olduğu izlenimini yarattığı" vurgusu yapıldı. Rapor ayrıca Müslüman Türklerin ruh ve ahlaki durumu üzerinde olumsuz etkisi olan diğer acil konuları da gündeme getirdi. Sıradan köylüler, Özel Komisyon üyelerine şunları soruyordu: "Bize kime hizmet etmeye ve itaat etmeye çağrıldığımızı, kimin emir ve önerilerinin bizim için önemli olduğunu bildirin ve açıklayın? Komün, Komsomol, Bolşevik veya Sovyet?" Komisyon, yerel yönetim organlarının yönetemediği, yalnızca idari ve cezai işlevleri yerine getirdiği sonucuna varmıştı: tutuklamak, cezalandırmak, emniyet müdürünün işini yapmak, memur değiştirmek.²⁹

Özel Komisyon, Krasnoselsky bölge yürütme komitesi başkanı tarafından imzalanan 21 Mart 1925 tarihli ve 677 sayılı resmi bir belge sundu: "Herkes, tüm köy sovyetlerine. Köylerinizde Ermenistan sınırları dışında başka yerlere taşınmak isteyenler varsa, listelerini hazırlayıp yürütme kuruluna sunun, onların sayıları, çiftlikleri hakkında bilgileri ve nereye gitmek istediklerini belirtin."³⁰ Özel Komisyonun bilgisine göre, bu genelge Türklerle fiilen Ermenistan dışında başka yerlere taşınmalarını öneriyordu. Türkiye'ye taşınma izni isteyenlerin de Türk konsolosuna başvurması önerildi.

Özel Komisyon çok cesur ve kesin bir sonuca vardı: "Türklerin Türkiye'ye taşınmak istemesinin esas nedeni olarak, sadece beylerin, kulakların, mollaların, Kars kaçaklarının, konsolosların ve 'mukaddes' türbeye tapanların ajitasyonu ile açıklanamaz. Diğer nedenleri de öğrenerek bu raporda sunma fırsatı bulduk."³¹ Komisyondan önce merkeze aktarılan bilgilere göre insanların rahatsızlığının esas nedeni dıştan gelen desteğin giderek artmasıydı. Özel Komisyonun raporuna göre ise söz konusu etkenlerle birlikte yönetimdeki aksaklıklar ve toplumdaki mevcut değer sistemlerine saygı duyulmaması da insanların sorunlarının ve şikayetlerinin oluşmasına olanak sağlamıştır.

3. II. Dünya Savaşı sırasında SSCB'nin uyguladığı politika

"Türkçü" iddiaları, esas olarak, kelimenin kendisi hakkında genellikle en belirsiz fikirlerle sahip olan sovyet yazarlarının (Sovyet müfettişleri ve savcuları) bilgisizliğinin bir

29 Доклад Специальной комиссии относительно... АПДУДПАР [Özel Komisyon Raporu ...// APDUDPAR], F.1, Op.6, D.87, L.27-29.

30 Доклад Специальной комиссии относительно... АПДУДПАР [Özel Komisyon Raporu...// APDUDPAR], F.1, Op.6, D.87, L.30.

31 Доклад Специальной комиссии относительно... АПДУДПАР [Özel Komisyon Raporu ...// APDUDPAR], F.1, Op.6, D.87, L.31-33.

sonucuydu. O dönemde tutuklanma için, ilişkilerin kötüleştiği Türkiye bağlamında suçlamalara izin verecek “parlak” etiketlere ihtiyaç vardı. Takip ve baskıya maruz kalanlar arasında H. Cavid, S. Mümtaz, B. Çobanzade ve diğerleri gibi bu fikrin kökenini çok iyi bilen kişilerin olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Fakat onlar söz konusu kavrama siyasi bir anlam yüklememiş, aksine onu kültürel bir kategori olarak kabul etmişlerdi. Stalin’in baskı politikası uygunladığı yıllarda Azerbaycan topraklarından on binlerce aydın, askeri personel, bilim adamı, yazar, öğretmen ve din adamı sürgüne gönderildi. Bu, toplumun eğitilmiş, manevi tabakasının önemli bir kısmının yok edildiği anlamına gelmektedir.

Azerbaycan SSC’deki ilk baskı dalgası (1920’ler), başta Azerbaycan Halk Cumhuriyeti liderleri, Müsavatçılar ve ittifadçılar olmak üzere “saf” karşı-devrimcileri etkiledi. İkinci dalga (1936-1939), “Türkçüler”, “İslamcılar”, “anti-Sovyet unsurlar” ve her türden “sabotajcılar” tarafından temsil edilen “halk düşmanlarını” yok etti. 1936-38’li yıllarda Azerbaycan’da halk, esas olarak “burjuva milliyetçiliği” suçlamasıyla baskılara maruz kaldı. Aynı zamanda, Sosyalist Cumhuriyetlerdeki personel politikası çok dikkatli bir şekilde yürütülmeye başlandı. Yetkililer özellikle etnik çatışmanın tırmanmasından, çeşitli etnik grupların saldırılarından ve suçlamalarından korkuyorlardı.³²

Batı ve onun himayesi altındaki SSCB’ye komşu ülkelerden gelen dış tehdit fikrine karşı, Azerbaycan SSC’de geniş çaplı İran ve Türkiye karşıtı propagandalar yapıldı. Sovyet hükümeti, Türkiye’den gelen tehdit konusunda kamuoyunu güçlendirdi. En ufak bir Türk yanlısı sempati bile bastırıldı. Tam kontrol, güvensizlik, entelektüellerin, özgür düşünen insanların yok edilmesi süreci başladı.

Azerbaycan SSC’de Türkiye ve İran sınırlarının temizliği Merkez Yürütme Komitesi ve Halk Komiserleri Konseyi’nin 17 Temmuz 1937 tarihli kararına bağlı olarak gerçekleştirilmiştir. Bu belgeye göre, SSCB’nin tüm sınırlarında özel yasak şeritleri veya sınır bölgeleri belirtildi. Başta yabancı uyruklular ve vatansız kişiler (yani vatandaşlığı olmayan kişiler) olmak üzere güvenilir ilan edilen nüfus fiilen yeniden yerleştirilmeye başlandı. Transkafkasya’da bu süreç en çok Türkleri etkiledi.³³

32 Eldar İsmailov, *Власть и народ, Послевоенный сталинизм в Азербайджане [İktidar ve Halk: Azerbaycan’da Savaş Sonrası Stalinizm*, Bakü, Adiloğlu, 2003, s. 7.

33 Указание Наркома НКВД Н.И.Ежова об арестах и выдворении иранских граждан из Азербайджана от 18 января 1938. Шифртелеграмма Секретариата Зам.Наркома Внутренних дел в Баку НКВД Борщову. Совершенно секретно. Сталинские депортации 1928-1953 [NKVD Halk Komiseri N.İ. Ejov’un İran vatandaşlarını Azerbaycan’dan sınır dışı edilmelerine dair talimatnamesi. Bakü NKVD İçişleri Halk komiseri yardımcısı sekreterliğinin Borşov’a şifreli telgraf] / Ed. A.N. Yakovlev, Haz. N.L. Pobol, P.M. Polyay, Moskova, MFD: Materik, 2005 (Rusya. XX. Yüzyıl Dokümanlar), s. 98-99

22 Haziran tarihli SSCB Yüksek Kurul Başkanlığı'nın "Sıkıyönetim Hakkında" Kararnamesi'yle askeri makamlara, ilgili bölgeler veya münferit karakollardan giriş ve çıkışları yasaklama hakkı verildi. Sıkıyönetim ilan edilen bölgelerde bulunması istenmeyen ve "hem suç eylemleri, hem de suçlularla bağlantısı nedeniyle halk için tehlikeli görülen" kişilerin idari olarak sınır dışı edilmesine başlandı. Aynı gün 278 sayılı "SSCB'nin bazı bölgelerinde sıkıyönetim ilanına ilişkin" kararname imzalandı. SSCB'nin Avrupa kısmındaki tüm birlik cumhuriyetlerinde ve Krasnodar Bölgesi'ne kadar birçok bölgesel birimde sıkıyönetim uygulandı. 1942'de Stalingrad bölgesinde (14 Temmuz), Çeçen-İnguş, Kabardey-Balkar ve Kuzey Osetya Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri ve Orzonikidze bölgesinde (10 Ağustos), Transkafkasya şehirleri, Karadeniz ve Hazar kıyıları (23 Ağustos) ve Transkafkasya birlik cumhuriyetleri, ayrıca Saratov ve Tambov bölgelerinde (9 Eylül) sıkıyönetim ilan eden ayrı-ayrı kararnameler çıkarıldı.³⁴ Kararnameler 21 Eylül 1945'te sona erdi. 4 Temmuz 1941'de Lavrenti Beria ve Vsevolod Merkulov, NKVD ve NKGB (İçişleri Halk Komiserliği ve Devlet Güvenlik Komiserliği) adına 238/181 No'lu "Sıkıyönetim ilan edilen topraklardan sosyal açıdan tehlikeli kişilerin ve ailelerinin çıkarılmasına yönelik tedbirler hakkında" ortak bir yönerge de yayınladılar.

Devlet Savunma Komitesi'nin (GOKO) 24 Haziran 1944 tarih ve 6100ss sayılı "Pasaport süresi dolmuş Türkiye, Yunanistan ve İran vatandaşlarının Kırım'dan Özbekistan'a nakline ilişkin" kararına göre, Kırım'daki Türklerin bölgeden çıkarılması onaylandı: "SSCB NKVD, onların Kırım'dan çıkmasına (Türkiye, Yunanistan ve İran vatandaşlığına sahip yerel sakinler, Türkiye, Yunanistan ve İran ulusal pasaportlarının süresi dolmuş kişiler) ve onları savaş sırasında Özbekistan SSC'nin bölgelerinden birinde yaşamaları için gönderilmesine izin veriyor. Devlet Savunma Komitesi Başkanı I.Stalin. Gönderildi: Molotov, Beria, Chadaev."³⁵ 27-28 Haziran tarihlerinde 41.854 kişi gönderildi. Bunlardan 105'i Türk vatandaşlığına sahipti. Onların yeniden yerleşimleri için Özbekistan SSC'nin Fergana eyaleti belirlenmişti.³⁶

NKVD Halk İçişleri Komiseri Beria, Kırım Tatarlarını ve anti-Sovyet ve casusluk faaliyetleriyle suçlanan diğer milletlerin temsilcilerini 1944 Nisan'dan Temmuz'a kadar

34 Указание Наркома НКВД Н.И.Ежова...от 18 января 1938 [NKVD Halk Komiseri N.İ. Ejov'un talimatı... 18 Ocak 1923], s. 273.

35 РГАСПИ [RGASPI], F.644, Op.1, D.266, L.64.

36 ГАРФ [GARF], F.R. 9479, Op.1, D.179, L.227.

Kırım topraklarından çıkarma operasyonuna katılanları ödüllendirdi.³⁷ O dönemde tekrarlanan bilgilere göre Türkiye, SSCB sınırında her zaman yaklaşık 30 tümen bulunduyordu. Bu, potansiyel bir düşman olarak her zaman endişe kaynağı gibi algılanıyordu.

Beria'nın 28 Kasım 1944 tarihli Stalin, V. Molotov ve G. Malenkov'a yaptığı bildiriye göre, "Türkiye'de yaşayanlarla ailevi bağları olan Ahıskalılar kaçakçılık yapmakta, göçmenlik duyguları sergilemekte ve Türk istihbarat teşkilatları için kaynak teşkil etmekte, casus unsurlarını çekmekte ve çeteler oluşturmakta" rol oynadığı belirtilmekteydi. 31 Temmuz'da 76.021 Türk'ün yeniden yerleştirilmesine karar verildi ve daha sonra bunlara 3.180 kişi de katıldı.³⁸

Göç hazırlığı aynı yılın 20 Eylül - 15 Kasım tarihleri arasında gerçekleştirildi. Ayrıca 15-18 Kasım tarihleri arasında Adıgey, Ahaltsıh, Ahılkalaki, Bogdanovsky ve Acaristan ÖSSC bölgelerinde, 25-26 Kasım tarihlerinde yerinden edilmeleri önlemek için Türkiye ile devlet sınırının kontrolü güçlendirildi. Bununla birlikte yeniden yerleştirme planına dahil olan kişilerin sınırı geçme girişimlerini önlemek için Türkiye ile devlet sınırının korunmasına özen gösterilmiştir. Toplamda 91.095 kişi bu politikaya maruz kaldı. Göçmenler Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan SSC'lerindeki yeni yerleşim yerlerine götürüldü. Beria, nakil operasyonunun olaysız bir şekilde düzenlendiğini belirtti. Gürcistan'ın fakir bölgelerinden 7.000 ailenin sınır bölgelerine yerleştirilmesi planlandı. Gürcistan SSC'nin Türkiye ile sınır bölgelerini güçlendirmek için özel önlemler alınmaya başlandı.³⁹

Sınırdaki vatandaşlar sıkı gözetim altına alındı. İran ile sınır bölgelerinden tüm "siyasi açıdan şüpheli unsurlar" kaldırıldı. Kafkasya ve Türk nüfusun, özellikle Karadeniz kıyısında yaşayan nüfusun, Sovyet-Türkiye sınırında baskı altına alınması, Türkiye ile savaş hazırlığı olarak değerlendirildi. 1944 yazında, Transkafkasya Cephesi istihbarat dairesi, Türk birliklerinin gelme olasılığını tahmin eden haritalar hazırladı. 6 Haziran 1944'te Cephe istihbarat dairesi başkanı Albay Gorshkov, Azerbaycan KP Merkez Komitesi birinci sekreteri Bağirov'a Türk birliklerinin olası varış yollarının bir haritasını verdi.

37 Представление Наркома НКВД Л.П.Берия о награждении участников операции по выселению крымских татар и представителей других национальностей с территории Крыма от 6 июля 1944, Совершенно секретно. Сталину И.В. ГАРФ [НКВД Halk Komiseri L.P. Beria'nın Kırım bölgesinden Kırım tatarlarının ve diğer etnik grupların sürgününde yer alan görevlilerin ödüllendirilmelerine dair 6 Haziran 1944 tarihli talimatname.Çok gizlidir. İ.V. Stalin'e.], F.R.9401, Op.2, D.65, L.276.

38 Постановление ГОКО № 6279сс о переселении из пограничной полосы Грузинского ССР турок-мехетинцев, курдов и хемшилов от 31 июля 1944 г. Совершенно секретно [Gürcistan SSC sınırları içerisinde bulunan Ahıskalı Türklerin, Kürtlerin ve Hemşinlerin Sürülmesine dair 31 Temmuz 1944 tarihli 6179ss numaralı GOKO talimatname], s. 522-523

39 ГАРФ [GARF], F.R.9401, Op.2, D.67, L.399-400.

Nuri Paşa'nın çıkardığı Çınaraltı ve Akbaba dergilerindeki yazılar da SSCB yönetimi tarafından dikkatle takip ediliyordu. Çünkü dergi sayfalarında tüm Türklerin “tek çınar altında” birliğine ilişkin mesajlar yer alıyordu. Aynı zamanda Sovyet Ermenistanı'nda da Türk karşıtı faaliyetler başladı. Sovyet basınında Türkiye'ye yönelik saldırılarla ilgili yazılara yer veriliyordu.⁴⁰ Kırım Tatar halkının tamamı, Nazilerle işbirliği suçlamasıyla Kırım'dan sürüldü. Bu tam anlamıyla bir trajediydi. Nerdeyse tüm insanlar: ordu için seferber edilmeyen yaşlılar, kadınlar, çocuklar ve erkekler sığır gibi yük vagonlarına yüklenerек zorla Orta Asya'ya sürüldüler.

29 Mayıs 1949'da Bolşeviklerin Tüm Birlik Komünist Partisi Merkez Komitesi Siyasi Bürosu bir sonraki kararını verdi. Bu karar RSFSR ve Ukrayna'nın Karadeniz kıyılarının yanı sıra bir bütün olarak Gürcistan SSC ve Azerbaycan SSC'yi “siyasi açıdan güvenilmez unsurlardan” - vatansız Türkler ve Türkçe konuşan Yunanlılar ve Sovyet vatandaşlığı almış eski Türk ve Yunan vatandaşları - temizlemek amacı gütmekteydi. Onlar Kazakistan'ın güneyi ve Cambul eyaletlerine gönderildiler. Sınır dışı edilenlerin mülklerine el konuldu. Sürgüne gönderilen her ailenin bir tondan fazla olmamak kaydıyla eşyalarını alıp gitmesine izin verildi. Yerleşim yerlerinde (Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan), Osmanlı Türkleri Ahıska Türkleri ile karışmış ve fiilen onların içinde kaybolmuştur.⁴¹

SSCB Devlet Güvenlik Bakanlığı'nın “Türk vatandaşlarının, vatansız Türklerin, Sovyet vatandaşlığı verilmiş eski Türk vatandaşlarının... Gürcistan SSC, Ermenistan SSC, Azerbaycan SSC ve Karadeniz kıyısı”ndan taşınmalarına ilişkin 00183 No'lu kararı yayımlandı. Bolşevik Komünist Partisi Merkez Komitesinin 4, 11 Nisan ve 17 Mayıs 1949 tarihli kararları ile birlikte ailelerin sürgüne gönderilmesine ilişkin 28 Mayıs 1949 tarihli kararının yerine getirilmesi gerekmektedir.⁴²

SSCB Bakanlar Kurulu'nun 29 Mayıs 2214-856ss sayılı “Gürcistan SSC, Ermenistan SSC, Azerbaycan SSC ve Karadeniz kıyılarından gelen göçmenlerin taşınması, yeniden yerleştirilmesi ve istihdam edilmesi hakkında” kararına göre, SSCB İçişleri Bakanlığı'na (yoldaş S. Kruglov), sınır dışı edilen Türk vatandaşların, vatansız Türklerin ve Sovyet vatandaşlığına kabul edilen eski Türk vatandaşlarının Tomsk bölgesine nakledilmesi talimatı verildi. Yol boyunca tahliye edilenlere gıda ve tıbbi yardım için günde 5 ruble 50 kopek

40 Eldar İsmailov, *Власть и народ... [Halk ve İktidar...]*, s. 46, 123; Sevinç Aliyeva, “Из истории сталинских репрессий на Кавказе”, *Современная научная мысль*, [“Kafkasya'da Stalin Baskı ve Zulümleri”, Çağdaş ilmi düşünce]2013, № 4, s. 138-152.

41 Сталинские депортации 1928-1953... [*Stalin Sürgünleri 1928-1953...*], s. 623.

42 Сталинские депортации 1928-1953... [*Stalin Sürgünleri 1928-1953...*], s. 666-668.

tahsis edildi. SSCB Bakanlar Konseyi Başkanı Stalin ve SSCB Bakanlar Konseyi icra direktörü M.Pomaznev'in emriyle, sınır dışı edilenlerin demiryolu ve su yoluyla taşınması için ödemeler, o yıl için belirlenen mahkumların nakliye tarifesine göre yapıldı.⁴³

SSCB İçişleri Bakanı'nın 2 Haziran 1949 tarihli 00525 sayılı "Gürcistan SSC, Ermenistan SSC, Azerbaycan SSC ve Karadeniz kıyılarından sürgün edilen kişilerin nakli, yeniden yerleşimi ve istihdamının sağlanması hakkında" emri uyarınca Krasnodar ve Kırım bölgesindeki 1500 aile veya 5400 Türk Tomsk bölgesindeki kalıcı yerleşim yerlerine gönderildi.⁴⁴

11 Nisan 1952 tarihli çok gizli rapora göre, yabancı vatandaşların, vatansız kişilerin Özbekistan SSC'deki özel bir yerleşim yerine yerleştirilmesi gerçekleştirilmiştir. 24 Haziran 1944 tarihi 6100 sayılı GOKO Kararnamesine dayanarak, savaş sırasında Kırım'dan 3652 Yunan, Türk ve İran tebaası Özbekistan SSC'nin Fergana bölgesine nakledilmiştir. Bunların 3531'i Yunanistan, 105'i Türkiye ve 16'sı İran vatandaşıydı. Onlardan bazıları yerleşim yerlerinden kaçmaya çalışmış ve bu nedenle de cezai sorumluluğa ilişkin 26 Kasım 1948 tarihli Kararname'ye tabi tutulmuşlardı.⁴⁵

Beria'nın Stalin, Molotov ve Malenkov'a 28 Kasım 1944'te Gürcistan SSC'nin sınır bölgelerinden Türk, Kürt ve Hemşillerin yeniden yerleştirilmesi operasyonu üzerine raporu da bulunmaktadır. 15 Temmuz 1949 tarihli tehcir ve özel yerleşimcilerin sayısına ilişkin rapora göre, Türk, Kürt ve Hemşillerin toplam sayısı 81.575'tir. Bunların 19.421'i erkek, 25.107'si kadın ve 37.047'si 16 yaşından küçük çocuklardı.⁴⁶ Mayıs 1949 itibarıyla, daha önce Kızıl Ordu'da görev yapmış olan Gürcistan SSC'den özel olarak yerinden edilmiş Türklerin sayısı şu şekildeydi: subay - 24, çavuş - 271, asker - 2222, toplamda- 2517.⁴⁷

SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı'nın 11 Mart 1952 tarihli "Aile fertleri özel yerleşim yerinde bulunan hükümlülerin özel yerleşim yerine gönderilmesi hakkında" kararına göre, Türkler cezanın bitiminden sonra, SSCB Devlet Güvenlik Bakanlığı yetkililerinin gözetiminde kademeli olarak özel yerleşim yerine (ailelerinin ikamet ettikleri yere) gönderildiler. Onlar 26 Kasım 1948 tarihli SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı'nın "Sovyetler Birliği'nin belirli bölgelerine sürülen kişilerin zorla ve kalıcı yerleşim

43 Сталинские депортации 1928-1953... [*Stalin sürgünleri 1928-1953...*], s. 669-670.

44 ГАРФ [GARF], F.3.9401, Op.2, D.10, L.46-54.

45 ГАРФ [GARF], F.R.7523, Op.36, D.692, L.8.

46 ГАРФ [GARF], F.R.9479, Op.1, D.436, L.19-20.

47 ГАРФ [GARF], F.R.9401, Op.1, D.2704-38, L.17.

yerlerinden kaçmalarına ilişkin cezai sorumluluk hakkında” kararnamesiyle cezalandırılmışlardı.⁴⁸

Belgelerde özel yerleşim yerlerine göç ettirilenlerin çocuklarına çeşitli türde yasakların dayatıldığına dair çok sayıda bilgiler yer almaktadır. Bazı yerleşim yerlerinde yerel makamlar, özel yerleşimcilerin çocuklarının devlet, eyalet ve bölge merkezlerinde okumalarına izin vermedi. Orta ve yüksek eğitim kurumlarına kabullerini kısıtladı. Özel yerleşimcilerin çocukları genel askeri kayıtlara dahil edilmez ve Sovyet Ordusunda hizmete çağrılmazdı. 1951’de Tomsk bölgesindeki özel yerleşimcilerin çocuklarının Tomsk şehrinde okuması yasaklandı.⁴⁹ Kısaca Stalin’in ölümüne kadar Türk tebaasına ve Türklere yönelik Stalinist baskılar ve sürgünler uygulandı.

Sonuç

Sovyet yönetimi Müslüman Türklerin yaşadığı bölgelere yerleştikten sonra kontrolü sağlamak için bir takım politikalar uygulamak zorunda kalmıştı. Bu bölgelerin özellikle Türkiye Türkleri ile olan din, dil, ırk, kültür ve tarihsel bağlamda ilişki ve yakınlıkları yeni yönetimi tedirgin ediyordu. Uygulanan politikaların esas amacı da bu bağların etkisini zayıflatmak ve kırmaktı. Bu amaç doğrultusunda Sovyet yönetimi hatta kendisi için çalışanlardan bile şüphe etmeye başlamış ve gerekli önlemleri alma yolunu seçmişti. İnsanlar “düşman” etiketiyle suçlanmış ve yargılanmıştır. Burada daha çok eski Azerbaycan Halk Cumhuriyeti yönetimi ve Türkiye ile ilişkileri olanların ön planda tutulduklarını görmek mümkündür. Bununla birlikte Türkiye’den gelmiş öğretmenlerin de gizli temaslarının olduğuna dair görüşler benimsenmişti. Onlar potansiyel devrim karşıtları olarak görülmüş ve ülkeyi terk etmeleri istenmişti.

Sovyet yönetiminin Türk tebaası ve Müsavat üyelerini desteklemekle suçlanan Türk hükümetine karşı tutumu olumsuzdu. Çünkü cumhuriyet yönetimi üyeleri Türkiye’ye sığınarak Sovyet karşıtı propaganda yapıyorlardı. Sovyet hükümeti, Müslüman örgütlerin tasfiyesini ve üyelerin Türkiye’den çıkarılmasını talep ediyordu. Bu yüzden yurt içinde ve dışında baskı politikası uygulanıyordu.

Buna bir de sistemin vaatlerini tam olarak gerçekleştirememesi eklenince toplumdaki tepkiler daha da artmıştı. İnsanların yeni yönetimle birlikte daha refah bir yaşama kavuşacağı beklentisi ve bu beklentinin karşılanmaması sorun haline gelmeye başlamıştı. Ağır vergilerin mevcudiyeti ve toprak reformunun beklendiği gibi gerçekleşmemesi

48 ГАРФ [GARF], F.R.7523, Op.58, D.588, L.1.

49 ГАРФ [GARF], F.R.9479, Op.1, D.725, L. 67-83.

insanların yaşam koşullarında pozitif yönde değişime engel olmuştur. Üretim zincirinin en önemli halkasını oluşturan köylüler vergiler, toprak yönetimi, toprak reformları, sağlık, mahkemeler, kooperatiflerle ilgili sıkıntılarının olduğunu belirtiyorlardı. Özellikle Müslüman Türklerin sorunlarının ciddiliği Özel Komisyonun oluşturulmasına sebebiyet vermişti. Böylece bölgedeki durum araştırılacak ve daha etkili önlemler alınacaktı. Komünist Partiye, Sovyetlere ve onların temsilcilerine şikayetlerini belirten köylüler, tarım vergisini son derece ağır ve adaletsiz buluyorlardı. Onlar aynı zamanda kendilerinin saydıkları arazinin ellerinden alınmasına da tepkiliydiler. Özellikle evlerinin ve meralarının farklı cumhuriyetlerde olması onların işini daha da zorlaştırıyordu.

Yönetimin dine olan tutumu da toplumda negatif tepkilere sebebiyet vermişti. Yasalara göre herkes rahat bir şekilde kendi dinini yaşayabilecekti. Fakat, bu uygulama da karşılığını bulamıyordu. Özellikle dini yaşama ilişkin yönetimin tutumu Müslüman Türkleri rahatsız ediyordu. Müslüman köylülerden sarıklarını çıkarmaları isteniyor, İslam dinini öğrenmeleri için gerekli olanaklar sağlanmıyordu. Mollalar da dini bilgileri insanlara öğretmekten korkuyorlardı. Çünkü Sovyet hükümeti okullarda dinin öğretilmesini yasaklamıştı. Mollalar, cenaze törenlerinde merhum için ayin yapmaktan ve dua okumaktan bile kaçınıyordu. Yasaların uygulanmamasının nedeni bir süre sonra kendini belli etmeye başladı. Çünkü yeni yönetim eski düşünce sistemine karşı da mücadele başlatmıştı. Böylece din, dil, ırk ve kültür gibi etkenler gözetilmeksizin “sovyet insanı” yaratılacağına inanılıyordu.

İkinci Dünya Savaşı sürecinde baskı ve takip daha da artmıştı. Batı ile ilişkisi olduğu suçlamasıyla birçok kişi cezalandırılmıştı. Cepheye yakın yerlerdeki Müslüman Türkler, düşmanla işbirliği ihtimali göz önünde bulundurularak göç ettirilmişlerdi. Böylece hükümet sınırda yaşayan Müslüman Türkleri yaşadıkları yerlerden göçe zorlayarak kendini garanti altına almaya çalışıyordu. Cepheyi tam kontrol altına almak için göçle ilgili sık sık kararname imzalanmış ve hemen de uygulanmıştır. Bu politikalara karşı çıkan ve göç ettirilen yerlerden kaçanlar da cezasız bırakılmamıştır. Hatta onlar cezaları bittikten sonra özel yerleşim yerlerindeki ailelerinin yanına bile hemen gidememişlerdi. Yönetim bir anlamda mevcut sisteme karşı girişimde bulunma ihtimali olanlara gözdağı veriyordu. Görünen o ki, bu tutum işe yararmış ve yönetim bir nebze de olsun kendi istediğini alabilmişti. Stalin’in baskı politikası sonucunda Müslüman Türk topraklarından on binlerce aydın, askeri personel, bilim adamı, yazar, öğretmen ve din adamı kendi anavatanlarından ayrılarak ülkenin iç kısımlarına yerleşmek zorunda kalmıştı. Tüm bunlar, Müslüman Türklerin eğitilmiş kısmının giderek azalmasına neden olmuştu. Stalin’den sonra bu politika yumuşamış ve Müslüman Türklere karşı tutum pozitif

yönde değişse de, bu seçkinlerin giderek azalması gerçeğini değiştirmemiştir. Elbette Müslüman Türkler arasından yeni seçkinler çıkmıştır fakat, yeni nesil artık Sovyet planına uygun bir şekilde yetiştirilmişti. İleriki yıllarda Müslüman Türkler bunun bedelini ağır bir şekilde ödemek zorunda kalmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri⁵⁰

2. Araştırma Eserler

Aliyeva, Sevinc: *Kuzey Kafkasya devletleri'nin oluşumu: Türkiye ve Azerbaycan'ın yardımından Rusya'nın işgaline kadar (1918 – 1920)*. Ankara, Gazi Kitabevi, 2022.

- “Из истории сталинских репрессий на Кавказе”, *Современная научная мысль*, 2013, № 4.

- *Турецко-подданные в России: жизнь в преследованиях и гонениях (1877-1953)*, Москва: Маска, 2022.

Alizade, Aydın: “Мусават - азербайджанское подполье в борьбе за независимость страны”(Çevrimiçi), <https://urokiistorii.ru/article/54652>, 25 Mart 2020.

İsmailov, Eldar, *Власть и народ, Послевоенный сталинизм в Азербайджане*, Баку, Адильоглу, 2003.

Постановление ГОКО № 6279сс о переселении из пограничной полосы Грузинского ССР турок-месхетинцев, курдов и хемшилов от 31 июля 1944 г. Совершенно секретно// Сталинские депортации 1928-1953/ Под общ.ред. акадА.Н.Яковлева; МФД: Материк, 2005.

Указание Наркома НКВД Н.И.Ежова об арестах и выдворении иранских граждан из Азербайджана от 18 января 1938. Шифртелеграмма Секретариата Зам.Наркома Внутренних дел в Баку НКВД Борщову. Совершенно секретно. Сталинские депортации 1928-1953/ Под общ.ред. акадА.Н.Яковлева; МФД: Материк, 2005.

50 Kullanılan arşiv belgelerinin künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

İsveçli Arkeolog Prof. Dr. Axel Waldemar Persson'un Türkiye'deki Çalışmaları

Swedish Archaeologist Prof. Dr. Axel Waldemar Persson's Studies in Türkiye

Gülşah ESER* , Kubilay ARPACI**

*Doç. Dr., Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Şanlıurfa, Türkiye
**Arş.Gör., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: G.E. 0000-0002-3306-1569;
K.A. 0000-0002-9929-8737

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Gülşah Eser,
Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, Şanlıurfa, Türkiye
E-posta/E-mail: gulsaheser@harran.edu.tr

Başvuru/Submitted: 29.12.2022

Kabul/Accepted: 12.04.2023

Atıf/Citation: Eser, Gulsah., Arpacı, Kubilay.
"İsveçli Arkeolog Prof. Dr. Axel Waldemar Persson'un Türkiye'deki Çalışmaları." *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies* 43 (2023): 195-225.
<https://doi.org/10.26650/YTA2023-1226307>

ÖZ

Prof. Dr. Axel Waldemar Persson (1888-1951) yürütmüş olduğu arkeolojik kazıları ve akademik çalışmalarıyla arkeoloji alanının önde gelen isimlerindedir. 1920'li yıllardan itibaren Yunanistan'ın çeşitli bölgelerinde kazılar yapan Persson, İsveç Veliahdı VI. Gustaf Adolf'un referans olmasına binaen imzalanan 1935 yılındaki kararnameyle Türkiye'de kazı izni almıştır. Bu bağlamda Karya medeniyetinin izlerini sürmek amacıyla Milas Genciktepe'de sondaj çalışmaları yapmış ve 1936'daki kararnameyle de Genciktepe Kazısı'nın idaresini almıştır. Bu kazıda çıkan buluntuların korunması ve sergilenebilmesi amacıyla 1938'de Milas Firuz Bey Camii'nin müzeye çevrilme talebi Persson'un girişimleriyle gündeme gelmiştir. II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Türkiye'deki çalışmalarına ara vermiştir. 1948'deki Labraunda Kazısı ile tekrar Türkiye'ye gelen Persson buradaki kazı başkanlığı görevini vefatına kadar sürdürmüştür.

Bu çalışmada literatür taramasından elde edilen bilgilerin yanı sıra arşiv belgeleri ve ulusal basın temel alınarak onun Türkiye'deki çalışmalarının bütüncül bir şekilde incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırmada Persson'un Prehistorik Dönem'de Ege'de hüküm sürmüş medeniyetlerin ortak bir kültüre sahip oldukları anlayışını Genciktepe ve Labraunda'daki arkeolojik kazılarıyla kanıtlamak istediği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Axel Waldemar Persson, Arkeolojik Kazı, Genciktepe, Labraunda, Milas Firuz Bey Camii, Türkiye, İsveç

ABSTRACT

Prof. Dr. Axel Waldemar Persson (1888-1951) was a leading name in the field of archaeology with his archaeological excavations and academic studies. Persson, who had been excavating various parts of Greece since the 1920s, obtained excavation permission in Türkiye with the decree in 1935 signed on the basis of the reference of Gustaf VI Adolf, Crown Prince of Sweden. In this context, Persson carried out drilling works in Milas Genciktepe in order to find traces of the Carian civilization, and with the decree in 1936, he took the management

of the Genciktepe Excavation. In order to protect and exhibit the finds from this excavation, the request to convert the Milas Firuz Bey Mosque into a museum was raised with Persson's initiatives in 1938. In the following period, his studies in Türkiye were interrupted with the beginning of World War II. Persson returned to Türkiye with the Labraunda Excavation in 1948 and continued to work as the head of the excavation until his death.

This study aims to examine his works in Türkiye in a holistic way, based on the information obtained from the literature review, as well as archival documents and the national press. The research has concluded that Persson wanted with his archaeological excavations in Genciktepe and Labraunda to prove his understanding that the civilizations that had ruled in the Aegean during the Prehistoric period had had a common culture.

Keywords: Axel Waldemar Persson, Archaeological Excavation, Genciktepe, Labraunda, Milas Firuz Bey Mosque, Türkiye, Sweden

Extended Abstract

Axel Waldemar Persson (1888-1951) was an important name in the world of archaeology and prominent for his archaeological excavations in Greece and Türkiye. He was a professor of Classical Archaeology at Uppsala University and had an international reputation. The education he received, the excavations he carried out, and his personal characteristics also had an important share in this fame. Persson had come to the forefront with his more instructive personality and drew a moderate human profile; he also had the power to shape the events in his own direction with the importance he attached to bilateral relations and his maneuvers that could be considered almost political. In fact, this power would influence the Swedish Crown Prince Gustaf VI Adolf, and Persson's most important reference in his work would be the Crown Prince.

One of the countries where Persson requested to dig was Türkiye. Although he had tried to obtain excavation permission in Türkiye as of 1934, his attempts unfortunately had had negative results, the reason being that the military authorities had found the planned excavations to be inconvenient. Persson did not give up, though. During the Swedish Crown Prince's visit to Türkiye in the autumn of 1934, he repeated his request to perform an excavation, and the Crown Prince was effective in changing this by mentioning his name to the one who was in charge of evaluating the situation. After lengthy correspondences and assessments and citing the importance of Turkish-Swedish relations, Persson's excavation in Türkiye was accepted on the conditions that he not enter military zones and that he remain under the supervision of an officer. The excavation permit was formalized by the decree signed by President Mustafa Kemal Atatürk on June 3, 1935. Persson was now in Türkiye and began archaeological excavations at Milas Genciktepe in June right after the decree had been issued. The work of the Genciktepe Excavation was echoed in the press as well as in the scientific world in the following period. Persson made statements to the newspapers from time to time, enlightening the public about his work

and increasing his recognition. The professor talked about the beauties of Türkiye and the Turkish people in his discourses, praising them and emphasizing the importance he had attached; thus, he had found a way to be loved and accepted not only in the world of science but also in the eyes of the public.

Professor Persson was in Türkiye for many years, although his time there was interrupted occasionally. Among his works in Türkiye, the Milas Genciktepe Excavation had a pioneering quality. During this excavation, the discovery of important artifacts belonging to the Carians and the great expense required to transfer these to the Izmir Museum for exhibition led to the works needing to be kept in Milas. The most suitable place for preserving and exhibiting the works was the Firuz Bey Mosque. Therefore, administration of this structure was requested to be transferred from the Waqf administration to Maarif. The main reason for requesting Firuz Bey Mosque be turned into a museum was to preserve the finds found in the Genciktepe excavations Persson had carried out. This situation clearly revealed Persson's influence in the request for Firuz Bey Mosque to be converted into a museum. Various official institutions, especially the Prime Minister's Office, followed an attitude in favor of this mosque being open for worship. As a result, the artifacts from the excavations were transferred to İzmir. In other words, the request had been denied.

Persson had increased his reputation with Milas Genciktepe and would also direct the Labranda Excavation in the following years. His post as head of excavations there lasted from 1948-1951. Persson returned to his country and died in 1951 due to a stroke. The excavation continued with Gösta Säflund from the same university. In other words, the importance of Swedish archaeologists and moreover the Uppsala school had increased pertaining to excavations in Türkiye.

Despite Persson's contributions to archaeological studies in Türkiye, unfortunately no independent study describing his excavations here could be found. Therefore, this article aims to detail Persson's excavation process in Türkiye and to mention the work he did. The study uses a literature review, archive search, and document analysis as its methods. Based on the obtained information and findings, Persson is seen to have left behind a well-known and appreciated name in the world of science, to have inspired many students to grow up as scientists, and to have contributed to many works in the literature. Although he had suffered interruptions, he did devote almost a quarter of his life to his work in Türkiye and is concluded to have taken his important place in the history of Turkish excavations.

Giriş

Prof. Dr. Axel Waldemar Persson, Yunan Filolojisi ile Klasik Arkeoloji alanlarındaki çalışmaları ve Yunanistan-Türkiye hattında yürüttüğü arkeolojik kazılarla ön plana çıkan bir isim olmuştur. Almış olduğu eğitimin yanında 1920'lerden itibaren kazılarını İsveç Veliahdı VI. Gustaf Adolf'un¹ himayesinde yürütmesi Persson'un tanınırlığını artırdığı gibi ona pek çok fırsat da sunmuştur. Türkiye'deki kazı çalışmalarını İsveç Veliahdı'nın referansı ile yapmış olması² bu duruma örnek teşkil etmektedir. 1935'teki Genciktepe'de yaptığı sondaj ile Türkiye'deki çalışmalarına başlayan Persson aralarda kesintiler olmakla birlikte uzun süre ülkemizde bulunmuştur. Başkanlığını yaptığı 1948-1950 yıllarındaki Labraunda (Labranda) Kazısı ise onun son çalışması olmuştur. Persson'un çalışmaları ve kaleme aldığı eserler özellikle Arkeoloji ve Yunan Filolojisi alanlarında önemli katkılar sağlamaktadır. (Fotoğraf 1).³

Fotoğraf 1: Prof. Dr. Axel Waldemar Persson.

1 Tam adı, Oscar Fredrik Wilhelm Olaf Gustaf Adolf'tur.

2 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, 30.18.1.2/55.45.11.; "Eski eserler araştırması", *Akşam*, 1 Temmuz 1935, s. 5.

3 <https://www.alvin-portal.org/alvin/imageViewer.jsf?dsId=ATTACHMENT-0001&pid=alvin-record:102539> [Erişim Tarihi: 28.08.2022].

Persson Türkiye’de ve Yunanistan’da uzun yıllar boyunca çeşitli arkeolojik kazılar yürütmüş, kazılarda birtakım keşifler yapmış ve bunlarla ilgili pek çok bilimsel çalışmaya imza atmıştır. Persson’un özellikle Türkiye’deki çalışmalarının başlıca amacı Prehistorik dönemde Ege’de (Yunanistan, Adalar ve Anadolu) hüküm sürmüş medeniyetlerin ortak bir kültüre sahip oldukları anlayışını bu kazılardan elde ettiği bulgularla kanıtlamak olmuştur. İdaresini aldığı Genciktepe ve Labraunda kazıları, ülkemizde yapılan arkeolojik kazı çalışmalarındaki önemini günümüzde de korumaktadır.⁴ Bütün bunlara rağmen Persson’un biyografisini, kazılarını ve/veya bilimsel yayınlarını konu alan çalışma sayısı ise son derece kısıtlıdır. Yapılan literatür taramasında Persson’un hayatına ya da kazılarına dair birtakım bilgilere ulaşılmış olmakla birlikte onun Türkiye’deki çalışmalarını müstakil şekilde ele alan bir çalışmaya rastlanamamıştır. Bu nedenle bu araştırmanın başlıca amacı profesörün Türkiye’deki çalışmalarını bütüncül bir şekilde ele almak olarak belirlenmiştir. Bugüne kadar yayımlanan biyografilerindeki bazı boşlukların doldurulması ve detaylandırılması araştırmanın başka bir amacıdır.

Literatürde Persson hakkında yapılan çalışmalara bakıldığında, Martin P. Nilsson’un “Axel Waldemar Persson”⁵ ve David M. Robinson’ın “Necrology: Paul Victor Christopher Baur, Axel Waldemar Persson”⁶ başlıklı makaleleri öne çıkmaktadır. Her iki makale de Persson’un hayatına detaylı değinmekle birlikte Türkiye’deki çalışmalarını çok kısa fakat özlü bir şekilde ele almıştır.

Persson’un yapmış olduğu arkeoloji faaliyetlerine ışık tutan makale ise geçtiğimiz dönemlerde Labraunda Kazısı’nın başkanlık görevini yürütmüş Pontus Hellström’e aittir. Hellström “100 Years of Swedish Excavations in Turkey and a Bibliography” başlıklı makalesinde Türkiye’de İsveçli arkeologlar tarafından yapılan kazıları ele alırken Persson’un Genciktepe ve Labraunda kazılarını oldukça ayrıntılı bir şekilde yer vermiştir.⁷ Daha

4 Labraunda Kazısı günümüzde Dr. Olivier Can Henry tarafından yürütülmekte olup Henry aynı zamanda Bilkent Üniversitesi’nde misafir araştırmacı olarak görev yapmaktadır. Bilkent Üniversitesi ile Labraunda Kazı Başkanlığı arasında Bilkent öğrencilerinin Kazı ve Yüzey Araştırmaları’na stajyer olarak katılmalarını sağlayacak özel bir ortaklık anlaşması da imzalanmıştır. <http://arkeo.bilkent.edu.tr/labraunda-tr.html>, 19 Ağustos 2022 (Çevrimiçi).

5 Martin P. Nilsson, “Axel Waldemar Persson”, *Gnoman*, S. 23, 1951, s. 405-407.

6 David M. Robinson, “Necrology: Paul Victor Christopher Baur, Axel Waldemar Persson”, *American Journal of Archaeology*, C. LVI/S. 1 Ocak 1952, s. 67-68.

7 Pontus Hellström, “100 Years of Swedish Excavations in Turkey and a Bibliography”, *Acta Bibliotheca Regia Stockholmiensis*, S. 69, 2003, s. 237-252. Hellström’ün ayrıca Genciktepe ve Labraunda kazıları hakkında da pek çok çalışması bulunmak olup araştırmamızda bunlardan istifade edilmiştir. Bkz.: Torgny Sæve-Söderbergh-Pontus Hellström, “Excavations at Gencik Tepe”, *Acta Archaeologica*, C. LXVIII, 1997, s. 75-76; Pontus Hellström-Jesper Blid, *Labraunda 5 The Andrones*, Sweden, Swedish Research Institute in İstanbul, 2019, s. 11; Pontus Hellström-Thomas Thieme, “The Androns at Labraunda A Preliminary Account of their Architecture”, *Medelhavsmuseet Bulletin*, S. 16, 1981, s. 59; Pontus Hellström, *Labraunda Karya Zeus Labraundos Kutsal Alanı Gezi Rehberi*, İstanbul, Ege Yayınları, 2007; Pontus Hellström, “Early Labraunda”, *Karia Arkhaia: La Carie, Des Origines a la Periode Pre-*

önemli olarak kendisiyle yapılan yazışmalarda Persson'un hayatıyla ilgili spesifik bilgiler paylaşmıştır.

Literatürdeki konuyla ilgili çalışmalarda arşiv belgelerinden yeteri kadar istifade edilmediği dikkati çekmektedir. Bu bağlamda Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA) bünyesinde yer alan Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Arşivi'nden Persson ile ilgili belgeler elde edilmiştir. Bu belgeler onun biyografisinden ziyade Türkiye'de kazı izni alma sürecinde uygulanan prosedür, bu sürecin işleyişi, arkeolojik kazı yapılacak bölgelerin tespiti, kazı ekibi üyelerinin belirlenmesi vb. konularla ilgilidir. Diğer bir husus olarak, taranan arşiv belgelerinde İsveç Veliahdı VI. Gustaf Adolf'un Türkiye'de kazı yapabilmesi amacıyla Persson'a referans olduğu belirtilmekle birlikte Veliahd'a ait yazılı bir mektup ve benzerine rastlanamamıştır. İstanbul'daki İsveç Araştırma Enstitüsü'ne⁸ gerçekleştirilen ziyarette enstitü kütüphanesinden yararlanmakla birlikte bu konuyla ilgili herhangi bir kayda ulaşılamamıştır. Bu durum da referansın Türk makamlarına şifahen iletilmiş olduğunu yönünde bir kanaat uyandırmaktadır.

Persson'un Türk insanına yakınlığı ve basına vermiş olduğu önem, yapmış olduğu arkeolojik kazılarla ilgili birtakım bilgileri basına da paylaşması sonucunu doğurmuştur. Bu duruma bağlı olarak araştırmamızda *Akşam*, *Anadolu*, *Cumhuriyet*, *Haber*, *Son Posta*, *Ulus*, *Yeni Asır* ve *Yeni Sabah* gazetelerinde konuyla ilgili yer alan haber/yazılar derlenerek literatür ve arşiv belgelerinden elde edilen bilgilerle sentezlenmiştir. Böylece Persson'un çok yönlü kişiliği ve stratejik sayılabilecek girişimleri hakkında birtakım ipuçları elde edilmiştir. Yine bu gazete haberleri, onun olaylara bakış açısı ve üslubunu anlayabilmek adına da ayrıca önem arz etmektedir. Persson'un arkeoloji alanına katkılarını ve Türkiye'deki çalışmalarını değerlendirebilmek adına öncelikli olarak hayatı hakkındaki detaylara yer vermek gerekmektedir. Zira Persson birden fazla alanda yetkin bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hekatomnide, ed. Olivier Henry-Koray Konuk, İstanbul, Institut Français d'Etudes Anatoliennes, 2019, s. 61-88; Pontus Hellström, "A Chariot at Labraunda", *Achaemenid Anatolia: Persian Presence and Impact in the Western Satrapies 546- 330 BC. Proceedings of an International Symposium at the Swedish Research Institute in Istanbul, 7-8 September 2017*, *BOREAS, Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations* 37, s. 143-159.

- 8 İstanbul'da bir İsveç araştırma enstitüsü kurma fikrini İsveçli diplomat Johannes Kolmodin'in görüşlerinin yanı sıra İsveçli Arkeolog Ture J. Arne'nin 1920 yılında, tıpkı diğer Avrupa ülkeleri gibi İsveç'in de bir araştırma enstitüsü açması gereği üzerine yazılar yazması harekete geçirmiştir. 1921'de ise İsveç Şarkiyat İncelemeleri Derneği kurulmuştur. Kolmodin daha sonraki dönemde Profesör Pontus Fahlbeck'in başlattığı parayla Kadıköy-Moda'da İsveç bilginleri için bir villa kiralamıştır. Bir enstitü kurulmasının gerekliliği ise Persson'un Labraunda kazısıyla birlikte güçlenmiştir. 15 Mart 1962 tarihine gelindiğinde, etkinliklerine yol gösterecek bir bilim kuruluşuyla birlikte İstanbul'daki İsveç Araştırma Enstitüsü oluşturulmuştur. Uppsala Üniversitesi profesörlerinden Stig Wikander bu girişimi üstlenmiş ve 1965-1967 yıllarında kurulmuş başkanlığını yapmıştır. Sture Theolin, *The Swedish Palace in Istanbul/Istanbul'da Bir İsveç Sarayı*, çev. Sevin Okyay, İstanbul, YKY, t.y., s. 171-172. İsveç Araştırma Enstitüsü, günümüzde Beyoğlu'nda faaliyet göstermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: <https://www.srii.org/>, 24 Temmuz 2022 (Çevrimiçi).

1. Prof. Dr. Axel Waldemar Persson'un Kısa Biyografisi

Axel Waldemar Persson, 1 Haziran 1888'de İsveç'te Skane'ye bağlı bir yerleşim yeri olan Kvidinge'de dünyaya gelmiştir. Lund Üniversitesi'nde⁹ Yunan Filolojisi bölümünü bitirdikten sonra Ksenefon'un metinsel tarihi üzerine yaptığı doktorasını 1915 yılında tamamlayarak Yunan Dili ve Edebiyatı alanında öğretim görevlisi olmuştur. İlerleyen yıllarda Persson'un Klasik Arkeoloji ve Antik Tarih'e olan ilgisi artmış, daha sonra bu alanlarda 1921'de habilitasyonunu elde etmiştir.¹⁰

Persson, 1920-1921'de Atina'daki Fransız Okulu'nda görev almış ve buna ek olarak Yunanistan'ın güneyinde yaptığı saha araştırmalarıyla bölgeye aşinalık kazanmıştır.¹¹ Daha sonra Yunanistan'ın Argolis şehrine bağlı Asine'deki kazıları İsveç Veliahdı VI. Gustaf Adolf'un himayesinde ve Dr. Otto Frödin (1881-1953) ile birlikte yürütmüştür.¹² (Fotoğraf 2)¹³.

Fotoğraf 2: Prof. Dr. Axel Waldemar Persson (solda) Asine Kazıları'nda (1926).

9 Lund Üniversitesi dil öğretimi konusunda İsveç'in köklü kurumlarından biridir. Hatta XII. Karl'ın (Demirbaş Şarl) İstanbul'da kalışı ve doğu ülkelerindeki keşif gezilerinden sonraki süreçte İsveçliler, Türkoloji ve Şark çalışmalarıyla ilgilenmeye başlamıştır. Bu durumun bir neticesi olarak da 1743 yılında Lund Üniversitesi'nde Şark Dilleri Kürsüsü açılmıştır. Sture Theolin, *The Swedish Palace...*, s. 171.

10 Martin P. Nilsson, "Axel Waldemar Persson", s. 4.

11 Bu yıllarda Persson, İzmir'i de ziyaret etmiştir. "Eski eserler araştırması", *Akşam*, 1 Temmuz 1935, s. 5.

12 Bu kazılar 1922-1930 yılları arasında gerçekleşmiştir. Nektarios-Peter Yioutsos, "The Last Occupation of Asine in Argolis", *Opuscula*, S. 10, 2017, s. 164-189. Axel Waldemar Persson ve Otto Frödin kazı sonuçlarını 1938'de yayımlamıştır. <https://www.sia.gr/en/articles.php?tid=338>, 30 Mayıs 2022 (Çevrimiçi).

13 <https://www.alvin-portal.org/alvin/imageViewer.jsf?dsId=ATTACHMENT-0001&pid=alvin-record:102635> (28.08.2022).

1924 yılında İsveç'teki Uppsala Üniversitesi'ne¹⁴ profesör olarak atandıktan sonraki süreçte Yunanistan'da yaptığı kazılardan elde ettiği bilgi ve bulgular akademik çalışmalarının önemli bir kısmını oluşturmuştur. 1926'da Yunanistan'da (Dendra) başlattığı kazılarda ortaya çıkardığı Miken Dönemi'ne ait yapı ve buluntularla akademik camiada ön plana çıkmıştır. Özellikle burada keşfettiği kubbeli mezar yapısı, Mısır'daki Tutankhamun Mezarı'ndan sonraki en büyük arkeolojik keşif olarak nitelendirilmiştir.¹⁵ Bu arada Asine'deki kazılarını 1930 yılına kadar sürdürürken diğer çalışmalarına da devam etmiştir. 1935'te Genciktepe'deki kazı faaliyetlerine başlamış¹⁶ ve aynı dönemlerde¹⁷ Yunanistan Berbati'deki çalışmaları da yürütmüştür.¹⁸

Genciktepe'deki kazılar 1935-1938 yılları arasında Persson'un başkanlığı altında devam etmiştir.¹⁹ Persson, İkinci Dünya Savaşı sürecinde kazılarına ara vererek eşiyile birlikte Kızıllaç'ın hizmetinde Yunanistan'da yardım faaliyetlerine katılmıştır. Savaşın sona ermesiyle Türkiye'deki kazı çalışmalarına devam etmiş ve 1948-1950 yıllarında Labraunda'daki kazıda başkanlık görevini yürütmüştür. Hayatının son dönemlerinde sağlık sorunları yaşamış ve geçirdiği felç dolayısıyla 7 Mayıs 1951 tarihinde hayatını kaybetmiştir.²⁰ Mezarı Uppsala'dadır.²¹

Persson hayatı boyunca pek çok öğrenci yetiştirmiş ve yetiştirdiği ya da kazılarına katılan Einar Nilson Gjerstad (1897-1988) ve Åke Åkerström (1902-1991) gibi isimler arkeoloji alanında öne çıkmışlardır.²² Kaleme aldığı bilimsel çalışmalarıyla Persson

14 1477 yılında kurulan Uppsala Üniversitesi İsveç'in en eski üniversitesi olup günümüzde de eğitim-öğretime devam etmektedir. Bu kurumun arkeoloji bölümü öğretim üyeleri 1900'lerin başından günümüze uzanan süreçte Anadolu topraklarında yapılan çeşitli araştırmalarda/kazılarda görev almışlar ve böylece bir Uppsala (Üniversitesi) ekolü oluşturmuşlardır. Örneğin, İzmir'in Menemen ilçesinde 1902 yılında arazi çalışmaları başlayan Larisa Kazıları'nın ikinci etabı 1932-1934 yılları arasında yapılmış ve Alman-İsveç ortak girişimi olup bu kazı Uppsala Üniversitesi'nden İsveçli Arkeolog Lennart Kjellberg tarafından yürütülmüştür. Pontus Hellström, "100 Years of...", s. 237; Gizem Mater, *Larisa (Buruncuk) Kazıları: Tarihçe, Bürokrasi ve Mimari Buluntulara İlişkin Bilgiler*, İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013, s. 27; Sture Theolin, *The Swedish Palace...*, s. 176.

15 Martin P. Nilsson, "Axel Waldemar Persson", s. 405-407.

16 *BCA*, 30.18.1.2/55.45.11., 03.06.1935.

17 Bu kazıların 1935-1937 yılları arasında yapıldığına dair bilgi mevcuttur. Robinson, , "Necrology: Paul Victor Christopher Baur, Axel Waldemar Persson", s. 67. Başka bir kaynak ise Berbati kazılarının 1935-1938 yılları arasında olduğunu nakletmektedir. <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=7106>, 29 Mayıs 2022 (Çevrimiçi).

18 Ayrıntılı bilgi için bkz.: A. Persson-Å. Åkerström, "Zwei mykenische Hausaltäre in Berbati", *Bulletin de la Société Royale des Lettres de Lund*, S. 3 (1937-1938), s. 59-63.

19 Martin P. Nilsson, "Axel Waldemar Persson", s. 405-407.

20 Mezar taşında 7 Mayıs 1951 tarihi yazılıdır. "Axel W. Persson", <https://kulturpersoner.uppsalakyrkogardar.se/en/axel-w-persson/>, 22 Ağustos 2021 (Çevrimiçi). Ayrıca Persson hakkında bilgi veren bir internet sitesinde de 7 Mayıs 1951'de öldüğü yazmaktadır. <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=7106>, 29 Mayıs 2022 (Çevrimiçi).

21 "Axel W. Persson", <https://kulturpersoner.uppsalakyrkogardar.se/en/axel-w-persson/>, 22 Ağustos 2021 (Çevrimiçi).

22 <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=7106>, 29 Mayıs 2022 (Çevrimiçi).

literatüre de katkı sunmuştur. Akademik camiada tanınırlığının artmasında yürütmüş olduğu arkeolojik kazıların önemli bir yeri vardır. Bu kazıları yürüttüğü ülkelerden biri de Türkiye'dir.

2. Persson'un Türkiye'de Kazı İzni Alma Süreci ve Yapmış Olduğu Kazılar

Axel Waldemar Persson, Türkiye'den önce uzun bir süre Yunanistan'da kazı ve araştırma faaliyetlerinde bulunmuştur. Öncelikle 1934 yılında Selçuk-Aydın hattının güneyinde, Arabasar (Arabsar/Arıp Hisar²³) ve Milas mevkilerinde kazı yapmak istemiştir. Ardından 1935 yılında Batı Anadolu ziyaretinde saha araştırması yapmış ve arkeolojik kazı yapılabilecek alanları belirlemiştir.²⁴

Persson, Türkiye'de kazı izni alma sürecinde İsveç Büyükelçiliği'ni devreye sokmuştur. Persson'un Selçuk-Aydın hattının güneyi ve çevresindeki bazı mevkilerde yapmak istediği kazıya ilişkin talep 1934 Temmuz'unda İsveç Büyükelçisi tarafından bir mektupla Hariciye Vekâleti'ne bildirilmiş ve Vekâlet de askerlikçe bir mahzuru olup olmadığını öğrenmek amacıyla durumu Büyük Erkânıharbiye Reisliği'ne (Genelkurmay Başkanlığı) iletmıştır.²⁵ 2 Ağustos 1934 tarihli cevap, ilgili makamdan izin alınmadığı yönünde olmuştur²⁶ ve böylelikle Persson'un kazı yapma talebi reddedilmiştir.²⁷ Esasen kazıya izin verilmemesinin temel nedeni askerî açıdan mahzurlu bulunmuş olmasıdır.²⁸

Kazı izni alamayan Persson şartları daha da zorlamıştır. Gelişmekte olan Türkiye-İsveç ilişkileri²⁹ ve buna binaen İsveç Veliahdı'nın eşi ve çocuklarıyla birlikte Eylül

23 Aslında burası Alabanda Antik Kenti'nin olduğu yerdedir. Günümüzde ise Aydın-Çine'ye bağlı Doğanıyurt köyünün o dönemki ismidir.

24 Pontus Hellström, "100 Years of...", s. 242.

25 *BCA*, 539/220652.212766.1.

26 *BCA*, 539/220652.212766.2.

27 Mehmet Akif Erdoğan, "Çanakkale Savaşlarının Yıldönümü Vesilesiyle İsveç'i Hatırlamak", <https://www.dokuzeyul.com/9-sutun/canakkale-savaslarinin-yildonumu-vesilesiyle-isveci-hatirlamak-h181862.html>, 29 Mayıs 2022 (Çevrimiçi).

28 *BCA*, 539/220652.212766.5. Çünkü Karya bölgesindeki dağlık alan Oniki Adalar'a yakınlığından ötürü askeri açıdan stratejik bir öneme sahipti. Pontus Hellström, "100 Years of...", s. 242.

29 İsveç ile olan ilişkiler XVI. yüzyılın sonlarına kadar dayanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu ile doğrudan doğruya diplomatik temaslar 1587'de gerçekleşmiştir. Theolin, *The Swedish Palace...*, s. 25. XVII. ve özellikle de XVIII. yüzyıllarda Osmanlı-İsveç ilişkileri siyasi, askeri ve ticari alanlarda giderek gelişme kaydetmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde ise iki ülke arasındaki ilişkiler tam karşılıklılık ilkesi çerçevesinde yürütülmüştür. Türkiye-İsveç ilişkilerinin geliştirilmesinde Gazi Mustafa Kemal'in "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" ilkesine verdiği önemin yanı sıra İsveç'in yeni kurulmakta olan Cumhuriyet ile ilişkilerini pekiştirmek istemesinin de önemli bir etkisi vardır. İsveç hükümetinin İstanbul'daki büyükelçiliği aracılığıyla 16 Haziran 1923'te Göteborg'da düzenlenecek olan sergiye ve ardından ülkenin diğer şehirlerine planlanan ziyaretlere bir Türk gazetecinin de katılması talebini bildirmesi bu duruma örnek teşkil etmektedir. 1924 yılına gelindiğinde ise İsveç ile Dostluk Antlaşması imzalanmıştır. Bu süreci Ankara'da kurulacak olan Telsiz Telgraf İstasyonu ile otomatik telefon şebekesi için gerekli eğitimi almak

1934'ten Ocak 1935'e kadar sekiz ülkeyi kapsayan Ortadoğu gezisine Türkiye'yi de dahil etmesi³⁰ Persson için önemli bir fırsat olmuştur.³¹ 17 Şubat 1935 tarihli bir yazıda İsveç Veliahdı'nın Türkiye'de bulunduğu günlerde Persson'un kazı talebini yinelediği ve bu nedenle kazı izni verilip verilemeyeceğinin tekrar değerlendirilerek yazıyla bildirilmesi istenmiştir.³² Şubat ayının sonlarında Persson'un kazı yapmak istediği bölgenin ayrıntılı bir krokisinin gönderilmesi Türk makamlarınca talep edilmiştir.³³ Mart ayının sonlarına gelindiğinde ise İsveç Büyükelçiliği'nden W. Winther tarafından Maslahatgüzar Hulusi Fuat Tugay'a gönderilen yazıda konunun önemine bir kez daha vurgu yapılarak Arkeolog Hjalmar Larsen'in de kazıya katılma talebi ve Persson'un onunla birlikte bir hazırlık ziyareti yapmak istediği dile getirilmiştir.³⁴

Türk makamlarının istediği krokilerinin gönderilmiş olduğu 2 Nisan 1935 tarihli yazıda belirtilmiş ve bunun yanı sıra İsveç Veliahdı'nın bu kazıyla ilgilendiği, Hjalmar Larsen'in de kazıya katılacağı bilgisi verilerek konunun öneminin altı çizilmiştir.³⁵ 20 Nisan 1935 tarihli belgede ise buna cevaben askeri garnizonlara girmek şartıyla askerlik açısından bir mahzur görülmediği bildirilmiştir.³⁶ Buna binaen 29 Mayıs 1935'te Maarif Vekaleti tarafından Başvekalete gönderilen yazıda Persson'un Milas ve Çine yöresinde araştırma ve kazı yapmasında bir sakınca olmadığı belirtilmiştir. Bunun yanı sıra *"isimleri geçen yerlerde birbirini ardınca ve bir memurumuzun bakımı altında kazı yapılması için Vekiller Heyetinden bir karar alınmasına delâletinizi derin saygılarımla*

üzere bazı yönetici, mühendis ve makinistlerin 1925 yılında İsveç'e gönderilmeleri izlemiştir. İsveçli bazı uzmanlar da çeşitli görevlerde çalışmak üzere ülkemizde istihdam edilmişlerdir. İlerleyen süreçte İsveç firmaları Türkiye'de liman ve demiryolları inşa etmeye başlamıştır. 1928 yılında ise iki ülke arasında Ticaret ve Seyri Sefain Antlaşması imzalanmıştır. Mehmet Temel, "Cumhuriyet Arşivi Belgelerine Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye-İsveç İlişkileri", *SUTAD*, S. 42, Güz 2017, s. 397-405. Özellikle ekonomik ve sınai ilişkiler, İsveç kuruluşlarının 1920'ler ve 1930'ların reformlarına katkıda bulunmalarıyla birlikte daha da gelişmiştir. Aynı şekilde diplomatik ilişkiler de bu süreçte gelişme kaydetmiştir. 1931'den 1934'e kadar İsveç temsilciliği Türkiye Cumhuriyeti nezdinde ülkesini resmen temsil yetkisine sahip olabilmek amacıyla İstanbul'daki İsveç Sarayı'ndan Ankara'ya kademeli olarak taşınmıştır. Konsoloslüğün kurulduğu 1953 yılına kadar İsveç Sarayı, Ankara'daki temsilcinin sayfiyesi olarak hizmet görmüştür. Sture Theolin, *The Swedish Palace...*, s. 163, 207. Cumhuriyet döneminde gerçekleşen en üst derecede ziyaret ise belirtildiği üzere 1934 yılında İsveç Veliahdı Gustaf Adolf'un Türkiye ziyareti olmuştur.

30 Evren Küçük, "İsveç Veliahdı VI. Gustaf Adolf (1882-1973)", <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/isvec-veliahti-vi-gustaf-adolf-1882-1973/>, 29 Mayıs 2022 (Çevrimiçi).

31 Bu ziyaret aynı zamanda bir dönüm noktası olarak da kabul edilmektedir. Bu durumun nedeni iki asır boyunca İstanbul'da faaliyet gösteren İsveç Sefirliği'nin, 1934 yılında elçilik binasının Ankara'da açılmasıyla birlikte temsil yerinin değişmesi ve İsveç'in artık Ankara'da temsil edilmesidir. Evren Küçük, *Türkiye-İsveç İlişkileri (1918-1938)*, Ankara, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2016, s. 229.

32 *BCA*, 539/220652.212766.5.

33 *BCA*, 539/220652.212766.6.

34 *BCA*, 539/220652.212766.10.

35 *BCA*, 539/220652.212766.8.

36 *BCA*, 539/220652.212766.16.

dilerim.” ifadelerinin ardından yer isimlerinin bir listesi yazıya eklenmiştir. Bu yerler Alabanda, Alinda, Hydissos, Labraunda, Olymus, Mylassa, Lagina, Stratonicea ve Casossus antik kentleridir.³⁷ Persson, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk’ün imzaladığı 3 Haziran 1935 tarihli kararname ile Türkiye Cumhuriyeti sınırlarında yukarıda belirtilen yerlerde, birbiri ardınca ve bir memurun gözetimi altında kazı yapma iznine sahip olmuştur. Bu kararnamada Persson’un İsveç Veliahdı’nın himayesinde Yunanistan’da kazı yaptığı ve Arkeoloji Kurumu üyesi olduğu bilgisi yer almıştır.³⁸

İsveç Veliahdı, Uppsala Üniversitesi’nde eğitim almıştır ve kişisel ilgisi Prens’in arkeoloji alanında uzmanlaşmasını sağlamıştır. Hatta Uppsala yakınlarındaki arkeolojik kazılara katıldığı gibi bir mezar höyüğünün araştırılmasına dair makale de (*Undersökning af en grafhög vid Tinkarp nära Sofiero*)³⁹ yazmıştır.⁴⁰ Öyle görünüyor ki, arkeoloji bilimine olan ilgisi ve eğitimini Uppsala Üniversitesi’nde almış olması Veliahd ile Persson’un yollarını kesiştirmiştir. Daha önemli olarak Persson’un Türkiye’deki kazı taleplerindeki referansı bizzat İsveç Veliahdı olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti tarafından Persson’a verilen kazı izninde de bu durumun altı çizilmiştir. 1935 yılı haziran ayı ile birlikte Persson artık resmi kazı izniyle Türkiye’dedir ve kazı yapacağı ilk yeri Milas’taki Genciktepe olarak belirlemiştir.

2.1. Genciktepe Kazısı

Prehistorik dönemde Ege Havzası’nda (Yunanistan, Adalar ve Anadolu) hüküm sürmüş medeniyetlerin ortak bir kültüre sahip oldukları anlayışı, Yunanistan’a bağlı Berbatı ve Dendra’da arkeolojik kazılar yapan Persson’u Türkiye’de de araştırma yapmaya sevk etmiştir. Öyle ki Persson, Selçuk-Aydın hattının güneyinde belirlediği yerlerde yapacağı arkeolojik kazılardan bu ortak kültüre ait bağlantı ve bulgular elde etmeyi amaçlamıştır. Persson aynı zamanda bir filolog olması hasebiyle prehistorik dönemde Ege Havzası’nda hüküm sürmüş medeniyetlerin yazılarıyla bu bağlantıyı kanıtlama yoluna gitmiştir. Buna binaen Batı Anadolu’da Karya medeniyetinin izlerini sürmüştür.⁴¹

37 *BCA*, 539/220652.212766.11. Bkz.: Ek 1.

38 *BCA*, 30.18.1.2/55.45.11.; Hâmit Zübeyr Koşay vd., *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi*, C 1/2. Kitap, TTK, Ankara, 2013, s. 617.

39 Gustaf Adolf, “Undersökning af en grafhög vid Tinkarp nära Sofiero”, *Fornvännen Journal of Swedish Antiquarian Research*, S. 1, 1906, s. 53-62; <http://www.diva-portal.se/smash/get/diva2:1224211/FULLTEXT01.pdf>, 4 Haziran 2022 (Çevrimiçi).

40 Evren Küçük, “İsveç Veliahdı VI. Gustaf Adolf (1882-1973)”, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/isvec-veliahti-iv-gustaf-adolf-1882-1973/>, 29 Mayıs 2022 (Çevrimiçi).

41 Axel Waldemar Persson, *Prehistoryada Yunanistanla Küçük Asya Arasındaki Münasebetler*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937, s. 1-2.

Persson, kazı izni almasının ardından Karya medeniyetinin izlerini Milas ve çevresinde aramıştır. Yaptığı saha çalışmasında kentin birkaç kilometre güneydoğusunda ve büyük kesme taşlardan inşa edilmiş duvar kalıntılarının yer aldığı Genciktepe, Persson'un dikkatini çekmiştir.⁴² Akabinde Genciktepe'de bir sondaj yapılmıştır. Çalışmalar sırasında 1 metre derinliğe inilmiş; bu kotta tarih öncesi devirlere ait duvar kalıntıları ve seramik parçaları bulunmuştur. Ele geçirilen bu seramik parçalarının önemli bir bölümü Minos ve Miken uygarlıklarına, az sayıda seramik parçası ise Yunan ve Roma devirlerine aittir.⁴³

Yapılan sondaj basına da yansımıştır. *Anadolu* gazetesi 27 Haziran'da "İsveç Profesörü İzmir'de", *Cumhuriyet* gazetesi ise 30 Haziran'da "Bir İsveç âliminin yaptığı tetkikat" başlıklı haberleriyle Persson'u sütunlarına taşımıştır.⁴⁴ Persson, Selçuk Müzesi Müdürü Vehbi Bey tarafından yürütülen Genciktepe Kazısı ilgili düşüncelerini Vali ile görüştüktan sonra basında dile getirmiştir. Haberde şu ifadeler yer almıştır:

"...Verdiği izahata göre, Milâsın 3 buçuk kilometre [kilometre] ilerisinde Kuyrukluhisarın alt kısmındaki Gencik tepesinde beş sondaj yapılmış, iyi neticeler alınmıştır. Burada bulunan türabî parçalar, milâddan 14 asır evvelki Misinyen medeniyetine aiddir. Aynı yerde Karyalılar ve Elenistik devirlerin eserleri bulunmuştur. Martta burada büyük hafriyat yapılacaktır. Profesör, Selçuktaki, Efesteki eserleri görmüş kendisine albüm hediye edilmiştir. Profesör Atinanın 75 kilometre cembunda Neoplîyon şehrinin on beş kilometre uzağında Vendra Midea köyünde yaptığı hafriyatta Misinyen devrinden kalma ve İmporatora aid bir mezar ve bunun içinde küpe, gerdanlık, yüzük ve saire bulunmuştur. Bunlar Atina müzesine kaldırılmıştır. Bir Amerikalı, bu eşyaya 3,5 milyon dolar vermiş, reddedilmiştir. Profesör, eski Yunanistan medeniyetleri ile Anadolu kıyılarındaki medeniyet eserlerini aramakta ve Giridle Adalar arasındaki eserlerin mukayeselerini yapmaktadır. Milâs sondajlarında yüksek Misin ve Mineon medeniyetlerinden parçalar bulunmuştur. Profesör, İzmirde ve Türkiyedeki ileriliğin inanılmayacak derecede olduğunu, seyahatte kolaylıklar ve büyük nezaketler gördükten sonra Yunanistanda marta kadar hafriyat yapacağını ve bu ayda Milâsa geçeceğini, evvelce Türkiyeye gelmiş olan İsveç veliahdının memleketimizden çok memnun kaldığının söyledikten sonra demiştir ki: Yalnız öntük cihetinden değil, her cihetten memleketiniz çok zengindir. Öntükleri ile de Yunanistan öntüklerinden çok üstündür."⁴⁵

42 Pontus Hellström, "100 Years of...", s. 242.

43 Persson, sondaj çalışması yaptığı yerin ismini "Genzik tepe" olarak ifade etmiştir. Axel Waldemar Persson, *Prehistoryada Yunanistanla...*, s. 6.

44 "İsveç Profesörü İzmir'de", *Anadolu*, 27 Haziran 1935, s. 4; "Bir İsveç âliminin yaptığı tetkikat Profesör memleketimizdeki eski eserleri arıyor", *Cumhuriyet*, 30 Haziran 1935, s. 5.

45 "Bir İsveç âliminin yaptığı tetkikat Profesör memleketimizdeki eski eserleri arıyor", *Cumhuriyet*, 30 Haziran 1935, s. 5.

Haberdeki “Misinyen” ifadesiyle Miken Uygarlığı ve “Minoen” ifadesiyle ise Minos Uygarlığı kastedilmiştir. Ayrıca Milas’ta yapılan sondajlarda farklı devirlere ait eserler bulunduğu ve 1936 yılının mart ayında geniş çaplı bir kazı yapılacağı belirtilmiştir. Persson, Genciktepe’de planladığı geniş çaplı kazı öncesi bu haber yazısıyla adeta kendi tanıtımını yapmıştır. Öncelikle Atina yakınlarındaki Midea’da yaptığı kazı çalışmasından bahseden Profesör, kazıdaki buluntuların Atina Müzesi’ne taşındığını söyleyerek çalışmalarını hem kanunlara hem de etik ilkelere dayanarak yürüttüğünün altını çizmiştir. Dahası yaptığı çalışmaların son derece kıymetli olduğunu ve hatta kazıda çıkan buluntulara bir Amerikalı’nın üç buçuk milyon dolar verdiğini vurgulamıştır. Yunanistan’da 1936 yılının mart ayına kadar kazısının olduğunu ve haziran/temmuzda Milas’ta olacağını söyleyen Persson, İzmir ve Türkiye’nin gelişmişliğinden bahsetmesinin yanı sıra Türk insanın misafirperver olduğuna da atıfta bulunmuştur. Türkiye’nin her konuda zenginliğinin yanı sıra eski eserler bakımından da Yunanistan’dan üstün olduğunu ifade eden Persson öyle görünüyor ki bu övgü dolu sözlerle bir kamuoyu oluşturmak istemiştir.

Persson, kazı çalışmalarıyla ilgili olarak *Cumhuriyet* gazetesinin yanı sıra *Akşam* gazetesine de demeç vermiştir. Demecinde tıpkı daha önceki söylemlerinde olduğu gibi Türkiye ve Türk insanına övgü dolu sözlerini devam ettirmiştir. Hatta muhabirin geçmişteki Türkiye ile o günkü Türkiye arasındaki farkı sorması üzerine Persson’un verdiği cevap gazetede “-Hayret, hayret! dedi. Başka söz bulamıyorum. Hangi millette bu kadar seri bir terakki görülmüştür? Bugün bankada bir işim vardı. İş bankasına gittim. Orada genç Türk kızlarile erkeklerinin bir arada, sakin ve muntazam çalıştıklarını görünce kendimi bir İsveç bankasında sandım. Memleketinizdeki inkılâp ve imar hareketlerindeki yükseliş ve ilerileme dev adımlarile gidiyor, takdir etmemek mümkün olmaz.” ifadeleriyle yer bulmuştur.⁴⁶

Persson’un 1936 yılı ortalarına kadar Yunanistan’daki kazılarına devam ettiği ve dolayısıyla o süreçte Milas bölgesindeki kazılara devam edemediği gazete haberlerinden anlaşılmaktadır. 1935 yılında çıkan kararnamede kazı yapılacak yerlerin isimleri arasında Mylassa geçmiş ve muhtemelen Genciktepe de buraya bağlı bir yer olduğundan ismi zikredilmemiştir. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk tarafından imzalanan 8 Mayıs 1936 tarihli kararnameyle de Genciktepe Kazısı’nın Genelkurmay Başkanlığı’nın izni ve Hariciye Vekaleti’nin isteği doğrultusunda Prof. Dr. Axel Waldemar Persson idaresinde yapılacağı bildirilmiştir.⁴⁷

46 Haberde Persson’un İzmir’in işgal sürecinde Türkiye’de bulunduğu satır arasında belirtilmiştir. “Eski eserler araştırması”, *Akşam*, 1 Temmuz 1935, s. 5.; Bkz.: Ek 2.

47 *BCA*, 30.18.1.2/64.36.12.

Genciktepe Kazısı ile birlikte Persson'un Türkiye'deki tanınırlığı artmış ve tıpkı kendi ülkesinde olduğu gibi burada da akademik çevrenin öne çıkan isimlerinden biri haline gelmiştir. 20-25 Eylül 1937 tarihlerinde düzenlenen II. Türk Tarih Kongresi'ne davetli olması bu durumu destekler niteliktedir. O dönemde kurultay olarak anılan bu kongreyi basın da yakından takip etmiş ve o günlerde Afet İnan'ın vermiş olduğu çay daveti basına yansımıştır. Davette Florya ve Boğaz'da yat turuna çıkmış ve Persson'un da aralarında bulunduğu davetlilerin fotoğrafları *Akşam* gazetesinin sütunlarına yansımıştır.⁴⁸ *Cumhuriyet* gazetesi de "Tarih kurultayı bugün toplanıyor" başlıklı haberde kurultayda bulunan profesörleri ülkelerine göre ayırmış ve İsveç'ten Persson'un da kurultaya katıldığını belirtmiştir.⁴⁹ Kongrenin kapanışında ise Persson, İsveç'i temsilen bir konuşma yapmıştır.⁵⁰ Persson bu kongrede "Prehistoryada Yunanistanla Küçük Asya Arasındaki Münasebetler" başlıklı tebliğini sunmuş ve bu tebliğ daha sonra makaleye çevrilmiştir. Makalede Genciktepe ile ilgili sondaj çalışmalarından kısaca söz eden Profesör, prehistorik duvar kalıntısı ve seramik parçaları bulduklarını dile getirmiştir.⁵¹

Genciktepe'deki 1938 yılı kazıları mart ayında başlamış⁵² ve 2 mayısa kadar sürmüştür. Çalışmalar Prof. Dr. Axel Waldemar Persson başkanlığında ve İzmir Arkeoloji Müzesi Müdürü Selahattin Kantar denetiminde gerçekleşmiştir (Fotoğraf 3)⁵³. Persson'un kazı ekibinde Mogends Gjodesen, Arthur Hald, Bo Svensson, Torgny Sæve-Söderbergh⁵⁴ asistanlık yapmış ve kazıya yaklaşık 50 işçi katılmıştır.⁵⁵

48 "Tarih kurultayı bugün saat on beşte açılıyor", *Akşam*, 20 Eylül 1937, s. 5.

49 "Tarih Kurultayı bugün toplanıyor", *Cumhuriyet*, 20 Eylül 1937, s. 1.

50 Merve Özkılıç, *1937 İkinci Türk Tarih Kongresi Sergisinde Arkeoloji, Sanat ve Mimarlık Tarihinin Temsili*, İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016, s. 22.

51 Bu makale 1937 yılında kitapçık olarak yayımlanmıştır. Bkz.: Axel Waldemar Persson, *Prehistoryada Yunanistanla...*

52 Kazıya başlanacağı basında da yer bulmuştur. "İzmir çevresinde kazılar", *Ulus*, 9 Mart 1938, s. 2; "Milâs civarında Gencik tepede İsveçli arkeologlar mühim araştırmalar yapacaktır", *Yeni Asır*, 19 Mart 1938, s. 4; "Milâsta İsveçli arkeologlar hafriyata başlıyor", *Haber*, 24 Mart 1938, s. 6. Pontus Hellström 1938 yılı kazılarında bölgeye 19 Mart itibarıyla geldiğini nakletmektedir. Ayrıca kazıya başlanmadan önce gerek arazinin mülkiyeti ve gerekse satın alma işlemlerine ilişkin birtakım aksaklıkların çıktığını da dile getirmektedir. Persson'un kazı yapabilmek amacıyla kazı alanının mülkiyetine sahip kişiye de 100 pound ödediği ayrıntılar arasındadır. Pontus Hellström, "100 Years of...", s. 242. 1938'de 1 sterlin 616 kuruştur. Feridun Ergin, "Birinci Dünya Savaşı'nda ve Atatürk Döneminde Fiyatlar ve Gelirler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C III, S. 7, 1986, s. 82.

53 <https://www.alvin-portal.org/alvin/imageViewer.jsf?dsId=ATTACHMENT-0001&pid=alvin-record:97853> (28.08.2022)

54 Torgny Sæve-Söderbergh'in Türkiye'deki diğer çalışmalarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Pontus Hellström, "100 Years of...", s. 242.

55 Torgny Sæve-Söderbergh, Pontus Hellström, "Excavations at Gencik Tepe", s. 75-76. Bu makale 1938 yılındaki kazı raporunu içermektedir. İçeriğinde kazının yapıldığı döneme ait fotoğraflar ve çizimler yer almaktadır.

Fotoğraf 3: Prof. Dr. Axel Waldemar Persson Arşivi'nde Yer Alan İzmir Arkeoloji Müzesi Müdürü Selahattin Kantar'ın Fotoğrafı.

Güneyden kuzeye 58-66 m ve doğudan batıya ise 52-55 m ölçülerine sahip bir teras-tan oluşan Genciktepe'de yapılan çalışmalarda bir kutsal alan/tapınak keşfi amaçlanmıştır. Burada yapılan kazılarda taş bloklarla oluşturulmuş duvarlar, tapınağın temel kalıntıları, Bizans dönemine ait bir kilise/şapel ve ayrıca mezarlar ortaya çıkartılmıştır. Bununla birlikte kazının amacına yönelik olarak tapınağın kalıntıları üzerine yoğunlaşmıştır. Kazılar sonucunda Miken, Helenistik, Roma, Bizans gibi farklı medeniyetlere ve dönemlere ait seramikler ele geçirilmiştir. Bunun yanı sıra pithos ve farklı türde gömülere de ulaşılmıştır. Bazı mezarlarda ise Geç Geometrik ve Sub Geometrik dönemlere ait vazolar bulunmuştur.⁵⁶ Kazı, mevsim ve hava koşulları nedeniyle 2 Mayıs 1938 tarihinde son bulmuştur.⁵⁷

1938 yılı kazılarının tamamlanmasının ardından basında bu kazılarla ilgili çeşitli haberler yer almıştır. 7 Mayıs 1938 tarihinde *Anadolu* gazetesinde çıkan haberde yapılan kazı sonucunda bir mezar, birkaç kilise ve bazı evlerden oluşan bir site/alan keşfedildiği bilgisi okuyucuya aktarılmıştır. Persson konuyla ilgili olarak basına verdiği demeçte şunları söylemiştir:

56 Anıl Arslan, *Mylasa'da Yerel Tanrılar ve Kutsal Alanlar*, Aydın, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018, s. 54-66; Ayrıca bkz. Torgny Säve-Söderbergh, Pontus Hellström, "Excavations at Gencik Tepe", s. 75-107.

57 Pontus Hellström, "100 Years of...", s. 242.

“Şimdiye kadar Karyalılara aid bir mezar bulunmuştur. Bu mezar, milâttan önce 1200 yılına aittir. Kemikler toprak içinde olduğu gibi durmaktadır. Kazdığımız yer küçük bir sitedir. Burada bir kilise ve milâttan evel 300 üncü yıla aid bir mabed çıkmıştır. Kilisenin içinde birçok mezarlar vardır. Bu mezarlar milâttan sonra 500 üncü yıla aittir ve hıristiyan mezarlarıdır. Maksadımız Karya medeniyetinin diğer medeniyetlerle olan münasebatını aramaktır. Biz, bunun için çalışıyoruz. Birçok şeyler bulduk, bunlar bizi alâkadar etmez. Bulunan eserlerin ekserisi eski Yunanlılara aittir. Bir de Karyalıların Türk olup olmadıklarını anlamak için tetkikat yapıyoruz. Karya medeniyetini iyice tetkik ettikten sonra buna karar vereceğiz. Daha birçok somdağlar [sondağlar] yapacağız. Kazıyı yakında bırakacağız. Gelecek yıl tekrar geleceğiz. Yapılan [yapılan] hafriyatta Karyalılara kadar inilmiştir. Esrarın kuyruğu elimizdedir. Bizim hafriyatımızın eski Yunanlılarla alâkası yoktur. Biz bu gördüğümüz mabet ve eşyaları bulmak için çalışmıyoruz. Karya medeniyetini, bu medeniyetin ilk zamanına ait olması icab eden iptidâî eserlerle anlamak istiyoruz. Bu surutle umumî medeniyet hakkında bir fikir sahibi olacağız. Bu kazı için şimdiye kadar 7030 lira sarfedilmiştir. Kazı yapılan yer küçük yeşillikler çevrilmiş bir sırttı. Bir mabetle bir Hıristiyan kilisesi çıkmıştır. Buralarda birçok mezarlar numaralanmış olarak görülmektedir. Her mezarda iki ölü vardır. Birçok ta eşya bulunmuştur. Bulunan eşya bir heykel, vazolar, bakır ve bronz paralar, yüzük, testiler muhtelif seramikler, mabed taşları, yunan kitabelerden ibarettir. Bulunan mezarı gördüm. Bir küpten ibarettir. Dişler, kırılmış kafa kemiği, kol, bacak kemikleri görülmektedir. İskeletin bir eli küçük bir kabın içindedir. Küpün içi toprak dolmuştur. Bulunan eşyanın bir kısmı Milâsa nakledilmiştir. İskeletler de Milâsa nakledilecek ve muvakkaten bırakılacaktır.”⁵⁸

Persson kazı çalışmalarının yanı sıra ortaya çıkartılan eserlerin korunup sergilenebileceği bir müze için de uğraş vermiştir. Bu bağlamda Milas'ın anıtsal yapılarından biri olan Milas Firuz Bey Camii'nin müzeye çevrilmesi konusunu gündeme getirmiştir.

2.1. A. Genciktepe Kazısı Sürecinde Firuz Bey Camii'nin Müzeye Çevrilme Talebi

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Milas'ın ulaşım koşullarının zorluğu kentin sosyokültürel gelişimini olumsuz etkilemiş ve kentteki imar faaliyetleri olgun bir seviye erişememiştir.⁵⁹ Bu nedenle Genciktepe Kazısı'nda ortaya çıkartılan eserler için yeni bir yapı yapmak yerine mevcut bir yapının müzeye çevrilmesi düşünülmüştür. Akabinde Milas Firuz Bey Camii'nin müzeye çevrilmesi önerilmiştir.

58 “Milâstaki hafriyat Karya medeniyetine ait kıymetli eserler bulundu.”, *Anadolu*, 7 Mayıs 1938, s. 9; “Milâsta profesör Akselin yaptığı mühim kazılar”, *Ulus*, 9 Mayıs 1938, s. 6; “Karya medeniyeti Milâs'ta mühim eski eserler bulundu”, *Haber*, 12 Mayıs 1938, s. 6.

59 Bilgi Taşkuran, *Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Milas (1923-1960)*, Muğla, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2003, s. 154.

Milas kent merkezine hâkim bir konumda yer alan Firuz Bey Camii, Erken Dönem Osmanlı Mimarisi'nin anıtsal eserlerinden biri olup halk arasında Gök Camii⁶⁰ ve Kurşunlu Camii⁶¹ gibi isimlerle de anılmaktadır.⁶²

Zaviyeli (tabhaneli) cami plan şemasına sahip yapının önünde zemin seviyesinden daha alt kotta yer alan sivri kemerli açıklığa sahip, beş bölümlü son cemaat yeri bulunmaktadır. İç mekan ise giriş mekanı ve bu mekanın iki tarafında yer alan birer tabhane odaları ve basamakla çıkılan harimden müteşekkildir. Yapının harim kısmı ve tabhane odaları yüksek kasnaklı kubbeye, giriş mekanı ise bindirme tonoz ile örtülüdür. Son cemaat yerinin örtüsünde ise mihrap aksındaki kısımda sekiz dilimli kubbe, yan bölümlerde ise beşik tonoz kullanılmıştır. Tek şerefeli bir minaresi olan yapının avlusunun batısında kuzey-güney doğrultusunda 16 hücreden oluşan bir medrese yer almaktadır.⁶³

Milas Firuz Bey Camii'nin müze olarak kullanılmak istenmesinde abidevi boyutu, geniş avlusu, medresesi, zaviyeli plan şemasına bağlı olarak işlevselliği ve tarihi değeri etkili olmuştur denilebilir. Bu talebin arkasındaki kişinin Persson olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Genciktepe'deki 1938 yılı kazılarının 2 mayısta sonlandırılmasının ardından 16 mayısta bu caminin müzeye çevrilmesi için talepte bulunulmuştur. Ayrıca talepte, kazıda çıkan buluntuların kötü şartlar altında muhafaza edildiği belirtilmiştir ki bu da Persson'un etkisini ön plana çıkartmaktadır.

Caminin müzeye çevrilmesine ilişkin 16 Mayıs 1938 tarihli arşiv belgesi incelendiğinde talebin ayrıntıları açıklık kazanmaktadır. Buna göre, Kültür Bakanlığı, Vakıflar

60 İzzet Öztoprak-Cafer Güler-Murat Karataş-Güneş Şahin, *Cumhuriyetin XV. Yılında Türkiye*, C VII, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2015, s. 3556.

61 Üzeri kurşunla kaplı olduğu için bu isimle de anılmaktadır. Aşkıdil Akarca-Turhan Akarca, *Milas Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1954, s. 100.

62 Nuri Adıyeke, *XIX. Yüzyılda Milas Kazası*, Milas Belediyesi Kültür Yayınları, Milas, 2017, s. 65.

63 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarîsinin İlk Devri 630-805 (1230-1402)*, İstanbul Fetih Cem'iyeti İstanbul Enstitüsü, İstanbul, 1958, s. 516-519; Aynur Durukan, "Firuz Bey Camii ve Medresesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, s. 138-139. Yapının kitabesi: "Bismillahirrahmanirahim emera bi-'imâratı - Hazîhi'l-'imartı'l-mübâranketi fî eyvânî devleti'l-meliki - 's-sultan celâlî'd-dîn Bayezid Han ibn Murad Han ibn - Orhan 'azze nasrîhü ve 'umruhü min yebmi'l-ehad fî s-sâdis ve'l-'işrine min şehri safer li-seneti sen'in ve tis'ine seb'imiyeh" şeklindedir. Caminin kapısındaki celi sülüs hatta sahip inşa kitabesinde; 26 Safer 797 (21 Aralık 1394) tarihinde Osmanlı Devleti'nin Mentеше Valisi Firuz Bey tarafından inşa ettirilmiş olduğu yazmaktadır. Mihrabın iki tarafında yapının inşasında görev almış sanatkarların imzaları vardır. Buna göre mimar olarak Hasan bin Abdullah, hattat ve nakkaş olarak ise Musa bin Adil çalışmıştır. Bkz.: Abdülhamit Tüfekçioğlu, *Erken Dönem Osmanlı Mimarîsinde Yazı*, T.C. Kültür Bakanlığı Sanat Eserleri, Ankara, 2001, s. 82; Zeki Sönmez, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarîsinde Sanatçılar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995, s. 356. Yapının süslemeleri için bkz.: M. Baha Tanman, "Anadolu Türk Mimarlığında Kullanılmış Bir Silme Türünün Kökeni ve Gelişimi Hakkında", *Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağamı*, C. II, Suna- İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2008, s. 1124-1134; Emine Ünal, *Milas Firuz Bey Camii Süslemeleri*, Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Umum Müdürlüğü'nü ilgi tutarak Başbakanlık Makamı'na gönderdiği yazıda; İsveçli Profesör Persson tarafından yürütülen kazıda Karyalılar'a ait önemli eserlerin çıktığını ve bu eserlerin teşhiri için İzmir Müzesi'ne naklinin çok masraf gerektireceğinden Milas'ta kalması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca çıkan eserlerin korunup teşhir edilmesi için Firuz Bey Camii'nin uygun olduğu belirtilerek bu yapının Vakıflar İdaresi'nden Maarif'e devredilmesi istenmiştir.⁶⁴ Bakanlık talebinde; Milas kentinde oluşturulacak müzenin ulaşım maliyetini ortadan kaldırmasını ve kazı sonucunda ortaya çıkan eserlerin bulunduğu kentte, bir başka ifadeyle Milas'ta korunması gerektiğini gerekçe olarak göstermiştir. Buna ek olarak Başbakanlık Makamı'na gönderilen yazıda yer alan “*Bu suretle etrafta ve yerde sürünen eserler de muhafaza altına alınmış olacaktır.*” İfadesiyle durumu bir nebze dramatikleştiren bir cümle olsa da buluntuların olumsuz koşullarda muhafaza edilmeye çalışıldığı dile getirilmiştir.

Resmi makamlara gönderilen talepten iki gün sonra, 18 Mayıs 1938 tarihli *Yeni Asır* gazetesinde yer alan “*Gencik Tepede eski devirlere ait eserler bulundu*” başlıklı haberde kazı çalışmasının ayrıntıları şu ifadelerle sütunlara yansımıştır:⁶⁵

“...şimdiye kadar yapılan hafriyatta milâttan 1200 yıl evveline ait eserler, nikel medeniyetiye hemasır seramik ve mezarlar bulunmuştur. Bu buluşları tarihi büyük kıymeti vardır ve haricte büyük bir alâkayla takip edilmektedir. Geçen hafta Ankara'ya giden profesör avdet etmiştir. Bu gün B. Salâhattinle birlikte Milâsa hareket ederek tetkiklerine devam edecektir...”

Haberde kazıyla ilgili bilgilerin verilmesinin yanı sıra Persson'un bir süreliğine Ankara'da bulunduğuna değinilmesi dikkat çekici bir durumdur. Persson'un Ankara ziyaretinde gündem konusunun, kazı sonuç raporu ve Milas Firuz Bey Camii'nin müzeye çevrilme talebi olması ihtimal dahilindedir.

19 Mayıs 1938 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde ise “*Milâsta tarihî araştırma yapılıyor Bir İsveç profesörü mühim eserler buldu*” başlıklı haber yer almıştır. Haberde Persson'un Genciktepe'de daha önceleri yaptığı sondajlardan sonra 1938 yılının mart ayında araştırma yapmak için Milas'a geldiğinden ve çalışmalarından bahsedilmiştir. Profesörün itina ile çalıştığına şu sözlerle vurgu yapılmıştır:⁶⁶

“...Güzel bir tesadüf, bugün profesör aylardanberi sarfettiği mesainin güzel bir semeresini bulmuş, bunun üzerinde çok dikkat ve itina ile çalışıyordu. Bulduğu eser, Milâddan 1200 sene evveline aid, Karyalıların an anesine göre bir küp içerisinde gömülmüş Karyalı iskeleti idi.

64 Belgelerde cami için “Firuz Paşa Camii” ifadesi kullanılmıştır. *BCA*, 30.10.0.0/192.317.4.3.

65 “Gencik Tepede eski devirlere ait eserler bulundu”, *Yeni Asır*, 18 Mayıs 1938, s. 2.

66 *Cumhuriyet*, “Milâsta tarihi araştırma yapılıyor”, 19 Mayıs 1938, s. 8.

Zaman ve asırların altında bir kısmı kırılan küpün içindeki iskeleti tamamen meydana çıkarmak için ameleler profesörün nezaretinde yavaş yavaş dikkatle çalışıyorlardı. Bir ziyaretçi kafesinin kendisini ve kazıyı görmek için Muğladan gelişi profesörü ayrıca memnun ve mütehasis etmişti.”

Haberin devamında ise Persson’a kazıyla ilgili yöneltilen sorulara yer verilmiştir.⁶⁷ Gazetede yer alan bu haber, Persson’un çalışmalarını basın yoluyla duyurmuş olduğunu göstermektedir. Bakanlığa yapılan talebin hemen akabinde haberlerin basına yansması da tesadüfi değildir. Profesör’ün amacı muhtemelen basın yoluyla yetkililere ve devlet kademesine, yaptığı çalışmaların önemini duyurarak Milas Firuz Bey Camii’nin müze olarak kullanılmasının yolunu açmaktır. Persson bu amaç doğrultusunda muhabirin “*Karyalılar Türk müdür?*” sorusuna bile kendisinin de bunu merak ettiğini ve asıl cevabını araştırmalar sonucunda vereceğini söyleyerek politik bir tutum izlemiştir. Bu tutumu izlemesinde 1930’lu yılların popüler meselesi olan Türklük kavramının etkili olduğu söylenebilir. Persson’un röportajda Karyalılar ve Türklük kavramlarını birlikte kullanması da kamuoyu nezdinde ilgi uyandırmak istediğinin bir göstergesi olarak görülebilir.

28 Mayıs 1938 tarihinde Vakıflar Umum Müdürlüğü tarafından Başvekâlet makamına gönderilen yazıda Milas Firuz Bey Camii’nin kadro dahilinde ve ibadete açık bir cami olduğuna vurgu yapılarak burasının Milas gibi kalabalık nüfusa sahip bir yerde halkın ibadet ihtiyacını karşıladığına değinilmiştir. Kadro dahili camilerin başka işler için kullanılması uygun görülmediğinden ve bu durum kanunu aykırı olduğundan Maarif’e devredilmesinin uygun görülmediği hususunda görüş bildirilmiştir.⁶⁸ Başvekâlet tarafından 30 Mayıs 1938 tarihinde Maarif Vekaleti’ne gönderilen yazıda da Vakıflar Umum Müdürlüğü’nün olumsuz görüşü ilgi tutularak, “*buna nazaran bu tasavvurdan sarfınazar buyurulmasını rica ederim.*” İfadeleriyle Milas Firuz Bey Camii’nin müze olarak kullanılması reddedilmiştir.⁶⁹

67 “Suallerimize tehâlikle cevap veriyordu. Evvelâ şimdiye kadar topraklarında sakladığı eski medeniyetin izlerini kimsenin bilmediği bu tepenin hangi saiklerle seçildiğini sordum. Profesör, tevazula gülerek tetkiklerimiz bize gösterdiği yol dedi. Tepe bir siteyi göstermekte, üzerindeki mabed duvarları Milâddan 200 sene evvel inşa edildiği kazıdan çıkan para ve seramiklerle anlaşılmaktadır. Keza sitenin bir tarafında kilise enkazı, kadın erkek yanyana gömülmüş hıristiyan mezarları mevcuttur. Fakat bunlar, profesörün söylediğine göre Milâddan 500 sene sonra yaşamış hıristiyan halka aid olup profesörün tetkikati haricindedir. Profesör asıl Karyalı’ları ve onların medeniyet izlerini aramaktadır. Bugün bulduğu mezar bu bakımdan çok kıymetlidir Bu mezarı bulmak için tepeyi üç, dört metre kazmak icab etmiştir. Milâddan 500 sene sonraya aid olduğu söylenen mezarlar bu Karya mezarından bir buçuk metre daha yüksektedir. Profesöre ikinci bir soru daha sordum: Karyalı’lar Türk müdür? Gülerken ben de bunu bilmek istiyorum. Fakat asıl kat’i sözü tetkikatımızın sonuna bırakmak daha doğru olacak, dedi. Şimdiye kadar Gencik tepesindeki kazılar için 7000 lira sarfedilmiştir. Kazıya bugünlerde nihayet verilecek, gelecek sene de araştırmalara devam edilecektir. Profesöre son olarak şu suali sordum: Mesainiz müsbet ve faydalı netice vermiş midir? “Milâsta tarihi araştırma yapılıyor”, Cumhuriyet, 19 Mayıs 1938, s. 8.

68 BCA, 30.10.0.0/192.317.4.2.

69 BCA, 30.10.0.0/192.317.4.3.

Milas Firuz Bey Camii'nin müzeye çevrilme talebinin reddinin ardından Genciktepe'deki 1938 yılı kazılarında ortaya çıkan buluntular İzmir'e nakledilmiştir. Öyle ki, *Yeni Asır* gazetesindeki "Bir İsveç Arkeolog heyeti⁷⁰ şehrimize geldi" başlıklı haberde bu duruma ilişkin bilgi yer almaktadır. "...Genciktepede çıkarılan Karya eserleri 18 kasa içinde İzmir'e getirilmiştir. Bunlar Milâttan öncesi devirlerine aittir."⁷¹ ifadelerinden Genciktepe'deki kazılarda ortaya çıkartılan eserlerin İzmir'e nakledildiği anlaşılmaktadır. Haziran 1939'da ise Karyalılara ait bazı eserlerin İzmir Müzesi'ne getirilerek restore edildiği basına yansımıştır.⁷² Böylelikle Başbakanlık başta olmak üzere resmî kurumlar, Milas Firuz Bey Camii'nin ibadete açık olmasından yana bir tutum izlemiştir. Kazılardan çıkan eserlerin korunmasına yönelik çözümü de eserleri İzmir'e naklederek bulmuştur. İlerleyen aylarda ise savaş tehdidi⁷³ ve/veya Türkiye ile İtalya arasındaki siyasi gerilim nedeniyle Persson kazılarına devam edememiştir.⁷⁴ Ardından Dendra'daki kazılarına dönmüştür.⁷⁵ Akabinde II. Dünya Savaşı'nın başlaması Persson'un Türkiye'deki çalışmalarına ara vermesine neden olmuştur. Belirtildiği üzere Persson, savaş sürecinde eşiyile birlikte Kızılhaç'ın hizmetinde Yunanistan'da yardım faaliyetlerine katılmıştır. Savaşın sonraki dönemde ise Türkiye'ye gelerek Labraunda Kazısı'na başkanlık yapmıştır.

2.2. Labraunda (Labranda) Kazısı

Persson, Karya kültürüyle ilgili bulgulara ulaşmak amacıyla Milas'ta saha araştırması yapmış; buna binaen Milas'a hakim bir konumda ve bir dizi yapay teras üzerinde kurulmuş⁷⁶ Labraunda'da kazı yapmayı planlamıştır. Aynı zamanda bir filolog olan Persson'un bu kazıyı yapmak istemesinin diğer bir nedeni ise Linear A ve B yazılarını deşifre edecek Karya yazıtlarını bulmak istemesidir.⁷⁷ Böylelikle Persson, Labraunda'nın Karya kültüründeki yeri ve önemini ortaya koymak istediği gibi aynı zamanda Karya kültürünün Minos kültürüyle bağlantılı olduğu fikrini de yapılacak kazılardan hareketle

70 Gazetede heyetin ikisi kadın olmak üzere dokuz kişiden oluştuğu bilgisi yer almıştır. "Bir İsveç arkeolog heyeti şehrimize geldi", *Yeni Asır*, 11 Nisan 1939, s. 5.

71 "Bir İsveç arkeolog heyeti şehrimize geldi", *Yeni Asır*, 11 Nisan 1939, s. 5; "İzmir havalisinde arkeolojik tetkikler", *Akşam*, 17 Nisan 1939, s. 11.

72 "Karyalıların mezarı", *Akşam*, 18 Haziran 1939, s. 4.

73 <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=7106>, [Erişim Tarihi: 29 Mayıs 2022]

74 Martin P. Nilsson, "Axel Waldemar Persson", s. 406; Pontus Hellström, "100 Years of...", s. 243. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden bir süre sonra Profesör, Türkiye'deki kazı faaliyetlerine tekrar başlamıştır.

75 Pontus Hellström, "100 Years of...", s. 243.

76 Pontus Hellström, "100 Years of...", s. 245.

77 Pontus Hellström ile kişisel görüşme, 17 Haziran 2022.

kanıtlama yoluna gidecektir.⁷⁸ Aslında Persson'un amacı Girit'teki Minos Medeniyeti hakkındaki birçok sorunun yanıtının ve Minos kültürünün devamının Anadolu'nun güneybatı köşesinde bulunacağını ispatlamak olmuştur. Bir başka ifadeyle teorisi bu yönde şekillenmiş fakat doğrulanmamıştır.⁷⁹ Onu Labraunda'da kazı yapmaya teşvik eden şey ise Labraunda adının kökeninde Zeus'un simgesi olan çift ağızlı baltanın olduğunu düşünmesidir.⁸⁰

Labraunda Kazısı, Persson'un kazı başkanlığında 1948 yılında başlamış olup⁸¹ (Fotoğraf 4)⁸² bu konu hakkındaki Bakanlar Kurulu kararı 8 Nisan 1948 tarihlidir.⁸³ Persson'un kazı faaliyetlerine başlayacağına ilişkin bilgi bir ay kadar sonra basında yer bulmuştur. *Ulus ve Yeni Sabah* gazetelerinde yer alan haberlerde Persson'un ayrıca Milli Eğitim Bakanlığı ile temaslarda bulunacağına dair detay bulunmaktadır.⁸⁴

78 Pontus Hellström, "100 Years of...", s. 246. Antikçağ yazarları tarafından bahsedilen Labraunda 1844 yılında Philippe Le Bas tarafından keşfedilmiştir. 1932 yılında ise Fransız bilim adamı Alfred Laumonier bölgede araştırma yapmış ve 1933'te Labraunda'nın olduğu alanda sekiz gün geçirmiştir. Bu süre esnasında kutsal alanının kalıntılarını haritalamış, iki küçük çaplı kazı yapmıştır. Araştırması hakkında rapor ve eskiz haritası yayımlamıştır. Ancak II. Dünya Savaşı nedeniyle yürütülecek kazılar için gerekli fonu sağlayamamıştır. Pontus Hellström, "100 Years of...", s. 244.

79 *Guden Med Dubbelyxan Zeus i Labranda*, Stockholm, Medelhavsmuseet, 1987, s. 7; Sture Theolin, *The Swedish Palace...*, s. 177; https://www.labraunda.org/Labraunda.org/Excavations_tr.html, 19 Ağustos 2022 (Çevrimiçi).

80 Sture Theolin, *The Swedish Palace...*, s. 176.

81 Pontus Hellström-Jesper Blid, *Labraunda 5...*, s. 11; *Guden Med Dubbelyxan Zeus i Labranda*, s. 5, 7; Pontus Hellström-Thomas Thieme, "The Androns at...", s. 59; Behlül Güler, *Tarihi Labranda (Milas-Muğla) Kalıntıları ve Çevresinin Floristik Özellikleri*, Muğla, Muğla Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010, s. 12; Pontus Hellström, *Labraunda Karya...*, s. 7; Sture Theolin, *The Swedish Palace...*, s. 176; Lars Karlsson, "Labraunda: Göğün Hava Tanrısı'na Adanan Kutsal Alan", *Mylasa Labraunda Milas Çomakdağ*, ed. Figen Kuzucu-Murat Ural, İstanbul, Milli Reasürans T.A.Ş., 2010, s. 11.

82 <https://www.alvin-portal.org/alvin/imageViewer.jsf?dsId=ATTACHMENT-0001&pid=alvin-record:344312> (28.08.2022)

83 Kararda "Milas'ın Labranda mevkiindeki kazıya İsveç bilgini Profesör Axel W. Persson idaresinde yeniden başlamasına izin verilmesi..." ifadelerinin geçmesi dikkat çekici olup Nisan 1948 öncesinde de kazı izni alınmış alınımadığı konusunda düşünülmektedir. *BCA*, 30.18.1.2/116.25.19., 08.04.1948.

84 "İsveç'ten bir arkeoloji heyeti gelecek", *Ulus*, 14 Mayıs 1948, s. 2; "Bir İsveç arkeoloji heyetinin yapacağı araştırma", *Yeni Sabah*, 18 Mayıs 1948, s. 3.

Fotoğraf 4: Prof. Dr. Axel Waldemar Persson Labraunda Kazısı'nda (1948).

Labraunda Antik Kenti'ne en yakın yerleşim yeri Kargıcak köyüdür. Ancak buradan Labraunda'ya ulaşan bir yol olmadığı için tüm kazı ekipmanlarının at ve eşeklerle taşınması gerekmiştir. Önce bir keşif gezisi yapılmış ve sekiz kişiden oluşan İsveçli ekip sahada, çadırlarda yaşamıştır. Bunun yanı sıra kazı faaliyetleri için 50 işçi istihdam edilmiştir. Haziran ve temmuz aylarında çalışmalar yoğun bir şekilde devam etmiştir. Kazının maliyeti 40.000 İsveç kronu olmuştur.⁸⁵

Labraunda'da 8 m yüksekliğindeki duvarlara sahip ve en üst terasta bulunan en iyi korunmuş yapı⁸⁶ ile aşağı terasta aynı plana sahip başka bir yapı burada yapılan kazılardan önce tapınak (Tapınak A ve Tapınak B) olarak adlandırılmıştır. Yapılan kazılar sonucunda ise bu iki yapının tapınak olmadığı; bunların arşitrav blokları üzerindeki yazıtlardan hareketle dinsel yemek salonları olarak inşa edilmiş Andronlar olduğu anlaşılmıştır. Bundan sonraki isimlendirme de Andron A ve Andron B şeklinde yapılmıştır. Andron B'deki yazıtta Karya Hükümdarı Maussollos tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Andron A'nın kuzey tarafında yapılan çalışmalarda ise bir ithaf yazıtı taşıyan başka bir yapı keşfedilmiştir. Burası bir stoa arkasında iki kare odadan oluşan, 13 m genişliğe sahip mermer cephesinde dört tane dorik sütuna sahip Oikoi Binası'dır. İthaf yazıtında yapının Hekatomnos oğlu İdrieus tarafından yaptırıldığı bilgisi mevcuttur. Ön

⁸⁵ Pontus Hellström, "100 Years of...", s. 244.

⁸⁶ O dönemde Zeus Tapınağı olarak adlandırılan Tapınak A kastedilmektedir.

ve arka cephelerinde 6 sütun, yan cephelerde ise 8 iyonik sütuna sahip 13.87 m x 18.71 m ölçülerine sahip Zeus Tapınağı ise Oikoi Binası'nın doğusunda keşfedilmiştir. Tapınağın doğusunda Roma dönemine ait bir stoanın önünde ufak çaplı bir kazı yapılmış ve stoanın Mausollos (öl. M.Ö. 352) tarafından yaptırıldığı bulunan yazıttan anlaşılmıştır. Bu kazı çalışması sırasında ise Karya alfabesiyle yazılmış iki pişmiş toprak tablet parçası ve birçok Yunanca yazıt bulunmuştur.⁸⁷

1949 yılındaki kazı öncesi Persson, Nisan 1949'da Gösta Säflund ile birlikte bölgeye gelmiştir.⁸⁸ Bundan bir ay sonra kazılar başlamış ve 19 Mayıs ile 27 Temmuz tarihleri arasında 11 kişiden oluşan İsveçli kazı ekibi tarafından yürütülmüştür. Bu kazı çalışmalarında Zeus Tapınağı ve doğusundaki stoanın önü tamamen kazılmıştır. Aynı zamanda aşağı terasta yer alan Andron B'nin kazısı da devam etmiştir. Bu dönemde tapınağın bulunduğu kutsal alanın güneydoğu ucunda biri güneye ve diğeri ise doğuya bakan iki giriş yapısı (propylonlar) kazılmıştır.⁸⁹ 1949'daki kazılarda Arkaik Dönem'e ait çok sayıda çanak çömlek parçaları, bronz ok uçları ve demir mızrak uçları ele geçirilmiştir. Ayrıca tapınağın güneydoğusunda bulunan alandaki tabakaların Hekatomnid Dönem'e ait bir dolgu olduğu bilgisi literatüre ilk olarak Persson tarafından kazandırılmıştır.⁹⁰

Aynı yıl bir başka gelişme ise Labraunda ile ilgili film/belgesel çalışmasına başlanmasıdır. İsveç gençliğine Türkiye'yi tanıtmak için İsveçli bir film şirketi tarafından Türkiye'nin çeşitli yerlerinde film çekilmesine karar verilmiş ve bu bağlamda Labraunda'da seçilen yerlerden biri olmuştur.⁹¹ Yönetmenliğini Emil A. Lingheim'in yaptığı ve yapımcılığını da AB Europa Film ve Svenska Orient Linien'in üstlendiği bu filmde metin yazarı ise Persson'dur.⁹²

Alandaki kazılar 1950 yılında da devam etmiş olup bu yılın kazıları 12 kişiden oluşan bir İsveçli kazı ekibi tarafından 9 Haziran ile 4 Ağustos tarihleri arasında yürütülmüştür. Bu süreçte propylonlardan kutsal alanın orta bölümlerine giden törensel merdivenler büyük ölçüde açığa çıkartılmıştır. Bu çalışmalar sırasında üst teraslardaki ve

87 Pontus Hellström, "100 Years of...", s. 245. Zeus ve Tapınağı ve Oikoi Binası ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.labraunda.org/Labraunda.org/Oikoi_building_tr.html, 9 Ağustos 2022 (Çevrimiçi); https://www.labraunda.org/Labraunda.org/Temple_of_Zeus_tr.html, 9 Ağustos 2022 (Çevrimiçi).

88 "İsveçten iki arkeolog geldi", *Cumhuriyet*, 22 Nisan 1949, s. 4.

89 Pontus Hellström, "100 Years of...", s. 246.

90 Pontus Hellström, "Early Labraunda", s. 63.

91 "Bir İsveç film şirketinin teşebbüsleri", *Ulus*, 4 Haziran 1949, s. 2.

92 Filmin konusu İsveçli arkeologların 1940'ların sonundaki Labraunda antik kentinde yapılan kazı çalışmalarıdır. Ayrıca bu filmde kazının ve kazıya katılan arkeologların öyküsüyle çevre halkının onlarla kurduğu ilişki de konu alınarak filme yansıtılmıştır. http://1001documentary.net/arsiv/7_Uluslararası_1001_Belgesel_Film_Festivali.pdf, 30 Temmuz 2022 (Çevrimiçi).

geçit alanındaki yapılarla bunlara ilişkin dokümantasyon üzerinde durulmuştur.⁹³ Bu çalışmalar sırasında Arkaik çanak çömlek parçalarının yanı sıra Megara kase parçaları ve damgalı amphora kulpları gibi buluntular ele geçirilmiştir. Bunun yanı sıra Karya alfabetiyle yazılmış üçüncü bir yazıt ele geçirilmiştir.⁹⁴

Persson 1951 yılında yapılacak kazı çalışmalarının hazırlıkları sırasında ciddi bir şekilde hastalanmış ve planlanan kazı tarihinden kısa bir süre önce hayatını kaybetmiştir. Akabinde 1949 yılından beri ekip üyesi olan Gösta Säflund kazı başkanı olmuştur.⁹⁵

Axel Waldemar Persson'un kazı başkanlığı döneminde Labraunda'daki kazı çalışmalarının kapsamlı bir raporu hazırlanmamıştır.⁹⁶ Bununla birlikte Persson gerek Labraunda kazılarını başlatması ve bu kazıya ait ilkleriyle tarihe geçmiştir. Öyle ki, 1952 yılında profesöre ithafen kazı alanına bir tunç plakett yerleştirilmiştir.

Sonuç

Uluslararası bir üne sahip olan Axel Waldemar Persson, 1924 yılında Uppsala Üniversitesi'ne profesör olarak atandıktan sonra akademik hayatının önemli bir bölümünü arkeolojik kazı çalışmalarıyla geçirmiştir. Yunanistan'da Dendra başta olmak üzere pek çok yerde kazı ve araştırmalar yapmıştır. Türkiye'deki kazılarına ise uzun uğraşlar sonucu ve İsveç Veliahdı'nın referans olmasına binaen Genciktepe Kazısı ile başlamıştır. Genciktepe'de ilk olarak 1935 yılında sondaj çalışması yapmış ve 1936'da kazının idaresini almıştır. Ayrıca kazıyla ilgili bulgularını 1937 yılındaki II. Türk Tarih Kongresi'nde "Prehistoryada Yunanistanla Küçük Asya Arasındaki Münasebetler" başlığıyla sunmuştur. Bu çalışma daha sonra kitaplaştırılmıştır.

Genciktepe'de 1938 yılında geniş çaplı bir kazı gerçekleştirilmiş ve aynı yıl kazıda çıkan eserlerin korunması ve sergilenmesi amacıyla Milas Firuz Bey Camii'nin müzeye çevrilmesi talep edilmiştir. Ancak caminin Milas halkının ibadet ihtiyacını karşıladığı gerekçesiyle Başbakanlık tarafından bu talep reddedilmiştir. Daha sonra eserlerin

93 Pontus Hellström, "100 Years of...", s. 246

94 Pontus Hellström, "Early Labraunda", s. 62; https://www.labraunda.org/Labraunda.org/Excavations_tr.html, 19 Ağustos 2022 (Çevrimiçi).

95 Pontus Hellström, "Early Labraunda", s. 61-63; Banu Kepenek, *Narrating Past Places to Present Viewers: Presentation of Archaeological Sites as Contemporary (Re)constructs, The Case of Labraunda [Geçmiş Mekanları Bugünün İzleyicisine Anlatma: Arkeolojik alanların modern (re)konstrüksiyonlar Olarak Sunumu, Labraunda Örneği]*, Ankara, ODTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016, s. 92. Bu kazılar günümüzde de devam etmektedir.

96 *Guden Med Dubbelyxan Zeus i Labranda*, s. 7. 1949 yılında tapınağın güneydoğusunda bulunan heykel için ayrıca bkz.: Pontus Hellström, "A Chariot...", s. 143-159; Pontus Hellström, "Early Labraunda", s. 62.

İzmir Arkeoloji Müzesi'ne nakledilmesiyle bu duruma çözüm bulunmuştur. Caminin müze olarak kullanılması fikrinin arkasında Persson'un olduğu düşünülmektedir.

İlerleyen süreçte II. Dünya Savaşı'nın başlaması Persson'un Türkiye'deki çalışmalarına ara vermesine neden olmuştur. Savaştan sonra Türkiye'ye yeniden gelen Profesör, Labraunda'nın Karya kültüründeki yeri ve önemini ortaya koyabilmek ve Karya kültürünün Minos kültürüyle bağlantılı olduğu fikrini kanıtlamak amacıyla Labraunda Kazısı'nı planlamıştır. 1948 yılında bu kazıyı başlatan Profesör, 1951 yılında vefatına kadar kazı başkanlığı görevini yürütmüştür.

Persson, Türkiye'de bulunduğu süreçte yapmış olduğu arkeolojik kazılarda Prehistorik dönemde Ege'de (Yunanistan, Adalar ve Anadolu) hüküm sürmüş medeniyetlerin ortak bir kültüre sahip oldukları anlayışını bu kazılardan elde ettiği bulgularla kanıtlamak istemiştir. Persson, planlamalar, ekip üyeleri ve yapılan keşifler gibi kazılara ilişkin konuları belirli aralıklarla basınla da paylaşmıştır. Verdiği demeçlerde Türkiye ve Türk insanına övgü dolu sözleriyle samimi bir tutum izlemiştir.

1900'lerin başından günümüze uzanan süreçte Anadolu topraklarında yapılan çeşitli arkeolojik araştırmalarda/kazılarda İsveçli arkeologlar görev almışlardır. Prof. Dr. Axel Waldemar Persson da Genciktepe ve Labraunda kazılarıyla Türkiye'de bu sürecin bir parçası olmuştur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri⁹⁷

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

2. Süreli Yayınlar⁹⁸

Akşam

97 Kullanılan arşiv belgelerinin künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

98 Kullanılan süreli yayınların künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

Anadolu
Cumhuriyet
Haber
Ulus
Yeni Asır

3. Araştırma Eserler

- Adıyke, Nuri: *XIX. Yüzyılda Milas Kazası*, Milas, Milas Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.
- Adolf, Gustaf: "Undersökning af en grafhöög vid Tinkarp nära Sofiero", *Fornvännen Journal of Swedish Antiquarian Research*, 1, 1906, s. 53-62.
- Akarca, Aşkıdıl-Akarca, Turhan: *Milas Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1954.
- Arslan, Anıl: *Mylasa'da Yerel Tanrılar ve Kutsal Alanlar*, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- "Axel W. Persson", <https://kulturpersoner.uppsalakyrkogardar.se/en/axel-w-persson/>, 22 Ağustos 2022 (Çevrimiçi).
- Ayverdi, Ekrem Hakkı: *Osmanlı Mimarîsinin İlk Devri 630-805 (1230-1402)*, İstanbul, İstanbul Fetih Cem'iyeti İstanbul Enstitüsü, 1958.
- Durukan, Aynur: "Fîruz Bey Camii ve Medresesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, s. 138-140.
- Erdoğan, Mehmet Akif: "Çanakkale Savaşlarının Yıldönümü Vesilesiyle İsveç'i Hatırlamak", <https://www.dokuzeylul.com/9-sutun/canakkale-savaslarinin-yildonumu-vesilesiyle-isveci-hatirlamak-h181862.html>, 20 Mayıs 2022 (Çevrimiçi).
- Ergin, Feridun: "Birinci Dünya Savaşı'nda ve Atatürk Döneminde Fiyatlar ve Gelirler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C III, S. 7, 1986. s. 59-84.
- Guden Med Dubbelyxan Zeus i Labranda*, Stockholm, Medelhavsmuseet, 1987.
- Güler, Behlül: *Tarihi Labranda (Milas-Muğla) Kalıntıları ve Çevresinin Floristik Özellikleri*, Muğla, Muğla Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Hellström, Pontus, "A Chariot at Labraunda", *Achaemenid Anatolia: Persian Presence and Impact in the Western Satrapies 546- 330 BC. Proceedings of an International Symposium at the Swedish Research Institute in Istanbul, 7-8 September 2017, BOREAS, Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations* 37, s. 143-159.

- Hellström, Pontus: “Early Labraunda”, *Karia Arkhaia: La Carie, Des Origines a la Periode Pre-Hekatomnide*, ed. Olivier Henry-Koray Konuk, İstanbul, Institut Français d’Etudes Anatoliennes, 2019, s. 61-88.
- Hellström, Pontus: *Labraunda Karya Zeus Labraundos Kutsal Alanı Gezi Rehberi*, İstanbul, Ege Yayınları, 2007.
- Hellström, Pontus: “100 Years of Swedish Excavations in Turkey and a Bibliography”, *Acta Bibliotheca Regia Stockholmiensis*, S. 69, 2003, s. 237-252.
- Hellström, Pontus-Blid, Jesper: *Labraunda 5 The Andrones*, Sweden, Swedish Research Institute in İstanbul, 2019.
- Hellström, Pontus-Thieme, Thomas: “The Androns at Labraunda A Preliminary Account of their Architecture”, *Medelhavsmuseet Bulletin*, S. 16, 1981, s. 58-74.
- Karlsson, Lars: “Labraunda: Göğün Hava Tanrısı’na Adanan Kutsal Alan”, Mylasa Labraunda Milas Çomakdağ, ed. Figen Kuzucu- Murat Ural, İstanbul, Milli Reasürans T.A.Ş., 2010, s. 10-61.
- Kepenek, Banu: *Narrating Past Places to Present Viewers: Presentation of Archaeological Sites as Contemporary (Re)constructs, The Case of Labraunda [Geçmiş Mekanları Bugünün İzleyicisine Anlatma: Arkeolojik alanların modern (re)konstrüksiyonlar Olarak Sunumu, Labraunda Örneği]*, ODTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016.
- Koşay, Hâmit Zübeyr-Organ, M. E. Zarif-Bayram, Sadi, Tan, Erdoğan: *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi*, Cilt I/ 2. Kitap, Ankara, TTK, 2013.
- Küçük, Evren: *Türkiye-İsveç İlişkileri (1918-1938)*, Ankara, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2016.
- Mater, Gizem, *Larisa (Buruncuk) Kazıları: Tarihçe, Bürokrasi ve Mimari Buluntulara İlişkin Bilgiler*, İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Nilsson, Martin P.: “Axel Waldemar Persson”, *Gnamon*, S. 23, 1951, s. 405-407.
- Özkılıç, Merve: *1937 İkinci Türk Tarih Kongresi Sergisinde Arkeoloji, Sanat ve Mimarlık Tarihinin Temsili*, İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Öztoprak, İzzet-Güler, Cafer-Karataş, Murat-Şahin, Güneş: *Cumhuriyetin XV. Yılında Türkiye*, C. VII, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2015.
- Persson, Axel Waldemar: *Prehistoryada Yunanistanla Küçük Asya Arasındaki Münasebetler*, İstanbul, Devlet Basımevi, 1937.

- Persson, Axel Waldemar-Åkerström, Åke: “Zwei mykenische Hausaltäre in Berbati”, *Bulletin de la Société Royale des Lettres de Lund*, S. 3, 1937-1938, s. 59-63.
- Robinson, David M., “Necrology: Paul Victor Christopher Baur, Axel Waldemar Persson”, *American Journal of Archaeology*, C. LVI/S. 1, Ocak 1952, s. 67-68.
- Säve-Söderbergh, Torgny- Hellström, Pontus, “Excavations at Gencik Tepe”, *Acta Archaeologica*, C LXVIII, 1997, s. 75-107.
- Sönmez, Zeki: *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1995.
- Tanman, M. Baha: “Anadolu Türk Mimarlığına Kullanılmış Bir Silme Türünün Kökeni ve Gelişimi Hakkında”, *Prof. Dr. Halûk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı*, C. II, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2008, s. 1124-1134.
- Taşkıran, Bilgi: *Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Milas (1923-1960)*, Muğla, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Temel, Mehmet: “Cumhuriyet Arşivi Belgelerine Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye-İsveç İlişkileri”, *SUTAD*, S. 42, Güz 2017, s. 395-407.
- Theolin, Sture, *The Swedish Palace in İstanbul/İstanbul'da Bir İsveç Sarayı*, çev. Sevin Okyay, İstanbul, YKY, t.y.
- Tüfekçioğlu, Abdülhamit: *Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı*, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Sanat Eserleri, 2001.
- Ünal, Emine: *Milas Firuz Bey Camii Süslemeleri*, Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Yioutsos, Nektarios-Peter: “The Last Occupation of Asine in Argolis”, *Opuscula*, s. 10, 2017, s. 164-189.

4. Elektronik Kaynaklar

- <http://arkeo.bilkent.edu.tr/labraunda-tr.html>, 19 Ağustos 2022 (Çevrimiçi).
- http://1001documentary.net/arsiv/7_Uluslararası_1001_Belgesel_Film_Festivali.pdf, 30 Temmuz 2022 (Çevrimiçi).
- <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=7106>, 29 Mayıs 2022 (Çevrimiçi).
- <http://www.diva-portal.se/smash/get/diva2:1224211/FULLTEXT01.pdf>, 04 Haziran 2022 (Çevrimiçi).
- https://www.labraunda.org/Labraunda.org/Excavations_tr.html, 19 Ağustos 2022 (Çevrimiçi).
- https://www.labraunda.org/Labraunda.org/Oikoi_building_tr.html, 9 Ağustos 2022 (Çevrimiçi).
- https://www.labraunda.org/Labraunda.org/Temple_of_Zeus_tr.html, 9 Ağustos 2022 (Çevrimiçi).
- <https://www.sia.gr/en/articles.php?tid=338>, 30 Mayıs 2022 (Çevrimiçi).
- <https://www.srii.org/>, 24 Temmuz 2022 (Çevrimiçi).

Küçük, Evren: “İsveç Velihtı VI. Gustaf Adolf (1882-1973)”, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/isvec-veliahti-vi-gustaf-adolf-1882-1973/>, 29 Mayıs 2022 (Çevrimiçi).

EKLER

Ek 1: Persson'un Kazı İzni Almasına Dair Kararname.

Kaynak: BCA, 539/220652.212766.11., 29.05.1935.

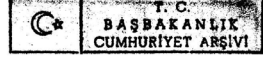
T. C.
BAŞVEKÂLET
MUAMELÂT MÜDÜRLÜĞÜ

Şube:

Sayı : 2

2695

KARARNAME

İsveç Veliâhdının himayesinde Yunanistanda çalışan Arkeoloji Kurumu üyesinden ve Üpsala Üniversitesi profesörlerinden M.Persson'un ilişik listede yazılı yerlerde birbiri ardınca ve bir memurumuzun bakımı altında kazı yapmasına izin verilmesi; Genelkurmay Başkanlığının muvafakatına ve Hariciye ve Dahiliye Vekilliklerinin isteğine atfen Maarif Vekillığının 29/5/935 tarih ve 91063 sayılı teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 3/6/935 de onanmıştır.

3/6/935

REİSİCUMHUR

K. Atatürk

Bg.V.

J. İmni

Ad.V.

S. Sancar

M.M.V.

K. Gaf

Da.V.

S. Kaya

Ha.V.

H. P. Çınar

Ma.V.

H. Ayarık

Me.V.

B. Özyürek

Na.V.

A. Çelikkaya

İk.V.

C. Başay

S.İ.M.V.

N. P. Akdoğan

G.İ.V.

Kana Tarkan

Zr.V.

M. Y. Akın

080 . 18 01 02 55 65 11

Ek 2: "Eski Eserler Araştırması" Başlıklı Gazete Haberi.

Kaynak: "Eski eserler araştırması", *Akşam*, 1 Temmuz 1935, s. 5

**Eski eserler
araştırması**

**Martta Milâs taraflarında
araştırmalara başlanıyor**

Izmir 27 (Akşam). — İsveç profesörlerinden bay Aksel Persson Milâs ve havalisinde âsarı âtika araştırması için kültür bakanlığının müsadese ile izmire gelmişti. Profesör yanında Solçuk müze müdürü bay Vehbi olduğu halde Milâs ve Muğla taraflarını gezmiş ve yaptığı bazı sondajlardan çok önemli (hemmiyetli) sonuçlar almıştır. Profesörün dört yıldan beri Atina civarında bir Yunan köyünde arkeolojik araştırmalar yapmış ve milâttan evvel 14 üncü asrın imparatorlarına aid olan meydana çıkardığı mezarlarından birçok mücevherat, âsarı âtika, para ve sair eşya bulmuştur.

Profesör; İsveç veliahdının temsilcisi Türkiyede uzun yıllar araştırmalar yapacaktır. Akşam gazetesi namına profesörle görüştüm. Kendisi on beş yıl evvel, izmirin işgalinde Türkiyeye gelmiş, buraları gezmiş ve görmüştür. O vakitki Türkiye ile şimdiki Türkiye arasındaki farkı sordum. Profesör; yüzünde hayret mânaları dolaşan çizgilerle iki elini de havaya kaldırdı:

— Hayret, hayret! dedi. Başka söz bulamıyorum. Hangi millette bu kadar seri bir terakki görülmüştür? Bugün bankada bir işim vardı. İş bankasına gittim. Orada genç Türk kızlarla erkeklerinin bir arada, sakin ve muntazam çalıştıklarını görünce kendimi bir İsveç bankasında gördüm. Memleketinizdeki inkılâp ve imar hareketlerindeki yükseliş ve ilerileme dev adımlarile gidiyor, takdir etmemek mümkün olamaz.

Milâs havalisinde ilk sondajlarda Misinyen (bizim tarihlerimizde Mikenezden denilen ve eski Türklerin kurduğu yüksek medeniyettir) ve Minoen medeniyetlerine aid bazı parçalar buldum. Martta Milâsın 3,5 kilometre ilerisinde Kuyrukluhisarda Gencik tepesinde geniş mikyasta hafriyata başlayacağız.

Küresel Olayların Türkiye'deki Sanat Ortamları ve Müzelerdeki İzdüşümleri (1980 Sonrası)

Projections of Global Events on Art Environments and Museums in Türkiye (Post 1980s)

Yaşar ÖZRİLİ*

*Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Van, Türkiye

ORCID: Y.Ö. 0000-0003-4495-0705

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Yaşar Özrili,
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Van, Türkiye
E-posta/E-mail: yozrili@gmail.com

Başvuru/Submitted: 06.11.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
05.04.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
20.05.2023

Kabul/Accepted: 05.06.2023

Atıf/Citation: Özrili, Yaşar. "Küresel olayların Türkiye'deki Sanat Ortamları ve Müzelerdeki İzdüşümleri (1980 Sonrası)." *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies*, 43 (2023): 227-262.
<https://doi.org/10.26650/YTA2023-1200137>

ÖZ

1980 ve sonraki yıllarda yeryüzünde etkileri uzun yıllar devam eden ve birçok kültürü, ekonomik, felsefi, dini, sosyal, siyasal anlamda etkisi altına alan küresel hadiseler meydana gelmiştir. 1980'lerden itibaren gelişen bazı kitlesel olaylar sanat ve müze camiasının gündemini oluşturmuştur. Toplumsal olaylar, sanat ve sanatçı için imgesel kavramlarla yüküldür. İncelenen konulardan elde edilen bulgular, dünyada büyük ses getiren etkileri uzun yıllar devam eden olaylardan seçilmiştir. Söz konusu küresel önemi büyük olaylar sanat ve sanatçılar tarafından işlenerek toplumsal farkındalık yaratılmaya çalışılmıştır. Bu makalenin amacı, 1980 sonrasında Türkiye'deki sanat ortamlarının ve müzelerin küresel olaylardan nasıl etkilendiğini, olayların nasıl ele alındığını ve bu etkileşimin sanat üretimine, sergilemeye nasıl yansıdığını incelemektir. Bu çalışmada nitel araştırma yönteminin tarama modeli doküman analizi kullanılmıştır. Kendi çağının toplumsal şartlarını, eğilimlerini ve çelişkilerini, sınıfsal münasebetleri, çatışmaları ve bunların neticesindeki fikri, düşünsel, ekonomik, siyasal ve inanca dair gelişmelere karşı sosyal bilinç oluşturmaya katkıda bulunmak müzelerin ve sanat ortamlarının ilkelerinden bazılarınıdır.

Anahtar Kelimeler: Küresel, 1980, Müze, Müzecilik, Sanat

ABSTRACT

Since the 1980s, global events have taken place on Earth whose effects have lasted for many years and affected many cultures economically, philosophically, religiously, socially, and politically. Some mass events that developed since the 1980s have formed the agenda of the art and museum community. Social events are loaded with imaginary concepts for the arts and artists. The findings obtained from the analyzed subjects were selected from events that have made a great impact on the world and whose effects have lasted for many years. The arts and artists have tried to create social awareness by processing these events of great global importance. The aim of this article is to examine how art environments and

museums in Türkiye were affected by global events after 1980, how the events were handled, and how this interaction was reflected in art production and exhibition. This study uses document analysis and the survey model, which are qualitative research methods. Some of the principles of museums and art environments involve contributing to creating social consciousness in the face of social conditions, movements, and contradictions of their own era; class relations and conflicts; and the religious, intellectual, economic, and political developments that result from these.

Keywords: Global, 1980, Museum, Museology, Art

Extended Abstract

Since the 1980s, global events have taken place on Earth whose effects have continued for many years and affected many cultures economically, philosophically, religiously, socially, and politically. Some mass events that have developed since the 1980s have formed the agenda of the art and museum community, because being nourished by rich experiences and environments is necessary for artistic production. Therefore, one of the most productive ways to do this involves the importance of interdisciplinary relations in art. Trying to understand life without experiencing the many branches of art, from literature, cinema, theater, philosophy, and music to caricatures, can produce fruitless results. Many museums and art galleries in Türkiye are in contact with global developments in the world. Art environments preserve collections and exhibitions according to their artistic functions. However, contemporary museums have been trying to create an agenda with the aim of raising social awareness and attracting attention by processing national and international developments using their artistic abilities. One of the most important breakthroughs of contemporary museums and artistic spaces is their undertaking of the mission to be spaces that aim to produce social benefit with their fresh views about society.

Museums interpret the cultural norms of the city they serve by sociologically filtering them in terms of individuals and the society. They are meeting places for art lovers and individuals from all walks of life and are also both physical and communication areas where social changes are discussed. As a result, museums are places that bring fresh air to the concepts of communication and social interaction theoretically and practically and are conceived as being mirrors of society. Museums have given direction to social events in certain ages. They have undertaken tasks on behalf of the people, sometimes regarding a manifesto and other times regarding how to build the world of the future. Museums have also involved the language of war, the legitimacy of partisan actions, and fantastically offensive slogans. In some societies, museums have even held positions radical enough to support acts of anarchy.

Works of art are largely affected by social, economic, and political factors and are shaped intellectually, socially, and financially as the product of their time. In this way, the 1980s are considered as a milestone in Türkiye, a time when some issues were seen in favor and against Türkiye. The most important of these is the 1980 Turkish coup d'état. This coup affected many financial, economic, political, and social areas, and art began to follow a different path after it. Trying to create a world civilization in the cultural field has caused countries to become alienated from their own cultures.

The mass events that emerged in the globalizing world have changed the fate of many societies, and their effects have continued for many years. The geographical, political, historical, religious, social, and economic effects of the events that took place since the 1980s regarding the history of humanity still continue today. The events that had wide repercussions have been attempted to be expressed using different combinations in the art world as well. The close relationship between art and social events have enabled mass issues to come into being with an aesthetic style. Social events can be likened to the fountain from which artists feed.

This study uses document analysis and the scanning method. The events mentioned in this study have had great global importance and been processed by the arts and artists to create social awareness. Some of the principles of museums and art environments involve contributing to creating social awareness toward the social conditions, currents and contradictions, class relations, and conflicts of their age, as well as the religious, intellectual, economic, and political developments that have resulted from these.

Giriş

Küreselleşen dünyada baş gösteren kitlesel olaylar birçok toplumun kaderini değiştirdiği gibi etkileri çok uzun yıllar devam etmiştir. 1980 ve daha sonraki süreçte meydana gelen siyasi olayların coğrafi, politik, tarihsel, inanca yönelik, sosyal ve iktisadi etkileri günümüze kadar sürmüştür¹. Söz konusu geniş yankılar uyandıran hadiseler sanat dünyasında da farklı kombinasyonlarla dile getirilmeye çalışılmıştır. Sanatla toplumsal olayların sıkı ilişkisi, kitlesel meselelerin estetik bir üslupla vücut bulmasını sağlamıştır. Toplumsal olaylar, sanatçıların beslendikleri membaya benzetilebilir. Zira sanatsal üretim için zengin yaşantılar ve imkânlar sunan siyasal çalkantılar, tarihin çeşitli dönemlerinde sanata konu edinilmiştir.

Müzeler, hizmet verdikleri kentin kültürel ve sanatsal normlarını sosyolojik olarak birey ve toplum açısından süzgeçten geçirerek yorumlayan enformatik mekanlardır. Müzeler, bilhassa sanatseverler ve toplumun her kesiminden bireyin buluşma yeridir. Toplumsal değişimlerin ele alındığı somut ve soyut fonksiyona sahip kültürlenme alanlarıdır². Politik odaklı kültür eylemlerinden sanat merkezli kültürel faaliyetlere kadar geniş perspektifte incelenebilecek müze sosyolojisi literatürü ulus, toplum, vatandaş ve sanat olgularını toplum bilimi değişkenleri, metotları ile yorumlamaya odaklıdır. Sosyalizm, yapısalcılık, post yapısalcılık, kültürel çabalar, toplumsal sınıf kuramı, feminizm, kültürel hammadde ve programlı araştırma yöntemleri gibi perspektifler, müzeye kabul edilen geniş sosyal anlayışlar ve uygulamalar arasındadır. Sanat galerileri, koleksiyonların, süreli ve süresiz görsel sanatların sergilendiği sanat ortamlarıdır. Dolayısıyla birçok niteliğe sahip olan müzeler ve sanat galerileri özellikle 20. yüzyıldan itibaren küresel önemi büyük sosyal hadiselerle kayıtsız kalmamışlardır.

Bu çalışma Berlin Duvarı'nın Yıkılışı, Körfez Savaşı, SSCB'nin dağılması, Bosna Savaşı, 11 Eylül ve Arap Baharı gibi dünyada büyük ses getiren etkileri uzun yıllar devam eden hadiseler üzerinden incelenmiştir. Bu olayları, fikirlerini, siyasal, sosyal, ilkesel ideallerini sanat aracılığıyla ifade etmeyi amaç edinen bazı sanatçıların, müze ve sanat kurumu yöneticilerinin bir anlam yaratma gayesiyle sansür, baskı, yasak, insanlık onuru vb. kavramlara atıf yaparak sanatsal ürünler ortaya koyma motivasyonları incelenmektedir. Ayrıca sanatsal faaliyetlerin küresel olaylarla yoğrulmasının kamuoyundaki etkileri müze, sanat galerisi vb. sanatsal platformlarda nasıl gerçekleştirildiği hususu

1 Atiye Güner-İsmail Erim Gülaçtı, "Küreselleşme ve Çağdaş Sanat", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 14, S. 1, 2019, s. 245.

2 Volker Kirchberg, "Categorizing Urban Tasks: Functions of Museums In The Post-Industrial City, Curator", *The Museum Journal*, V. 46, No. 1, 2003, s. 88.

ele alınmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla müzeler ve çeşitli sanat platformları hizmet verdikleri kentte, ülkede, çevrimiçi ortamlarda, daha farklı kültürlerdeki bireylerle iletişim halinde bulunarak sanatsal etkinliklerini tanıtmayı da hedefleme maksadı gütmüşlerdir.

Bu çalışma için seçilen örnekler belirlenirken değişim, ifade özgürlüğü ve politik gelişmeler barındırmaları, özellikle sanatçıların sansüre tabi olan konulara ve toplumsal değişimlere tepki gösterme fırsatı bulmaları, sembolik anlam yani olayların insanlık hafızasından silinmemesi adına sembolleştirilmeleri yönlerine dikkat edilmiştir. Ayrıca savaşın insan üzerindeki etkisi, savaş mağdurlarının travmatik bir hayata mahkûm edilmeleri, soykırım, etnik temizlik, trajedi gibi önemli sonuçlar yaratan olaylar arasından belirlenmişlerdir.

Bu inceleme, 1980 sonrasında Türkiye'deki sanat ortamlarının ve müzelerin küresel olayları algılama ve bu etkileşimin sanatsal yaratılara, sergilemeye nasıl işlendiğini incelemektir. Yanı sıra bu araştırma, doküman analizi ve tarama amaçlı araştırma metodu ile yürütülmeye çalışılmıştır. Kendi çağının sosyal olgularını, normlarını, kültürel çeşitliliğini ve çatışmalarını, bunların sonucunda, felsefi, iktisadi ve siyasal gelişmelere karşı sosyal bilinç oluşturmaya katkıda bulunmak müzelerin ve sanat ortamlarının hedeflerinden bazılarıdır. Söz konusu küresel önemi büyük olayların sanatçılar tarafından içselleştirilerek müze ve sanat amaçlı platformlarda toplumsal farkındalık temalı içerikler şeklinde teşhir edilmeleri dikkat çekicidir.

1. Küreselleşmenin Sanat Anlayışına Etkileri

Küreselleşme, dünya geneli ekonomik, sosyal, kültürel, politik biçimleri ile küresel olarak toplumun geneline göre şekillenmektedir. Sanat anlayışı da küreselleşmenin etkisi altında kalmış ve etkilenmiştir.

Küreselleşmenin sanat anlayışına etkilerinde kültürel etkileşim: Küreselleşme, insanların farklı kültürlerle daha fazla etkileşimde bulunmasını sağlar. Sanat, bu kültürel etkileşimin bir yönetimi haline gelir. Sanatçılar, farklı kültürel öğeleri bir araya getiren yeni ve benzersiz eserler ortaya koyabilmektedirler. Küresel sanat akımları ve etkileşimler, geleneksel sanat formlarını dönüştürerek evrensel bir dil haline büründürebilmektedirler³. Teknolojik gelişmeler: Küreselleşme, iletişim ve teknolojideki hızlı ilerlemeleri beraberinde getirmektedir. Bu da sanatçıların yeni teknolojileri kullanarak yaratıcı ifade yapısını bulmasını sağlar. Örneğin, dijital sanat, sanatçıların bilgisayar,

3 Melih Erdoğan, "Küresel Çağda Çağdaş Sanat ve Küresel Sanat Pazarı", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 15, S. 1, 2015, s. 77.

yazılım ve diğer dijital araçları kullanarak eserler üretmelerine olanak tanır. Teknolojik gelişmeler, üretim, sergileme ve dağıtım sistemlerini de etkiler. Küresel sergileme ve pazarlama: Küreselleşme, sanat yapılarının daha geniş bir kitleye ulaşmasını sağlar. Sanatçılar, nesneleri uluslararası sergilere, bienallere ve sanat festivallerine gönderebilirler. Ayrıca internet ve dijital medya platformları sayesinde sanat eserleri, sınırlar aşarak uluslararası bir izleyici kitlesine sunulabilir.⁴ Küresel pazarlama ve sergileme hizmetleri, sanatçıların daha fazla üretim elde etme yöntemlerine ve uluslararası bir kitleye ulaşmalarına yardımcı olabilir.

Kültürel kimlik ve evrensellik tartışması: Küreselleşme, kendi özü arasında kültürel kimlik ve evrensellik arasında bir gerilim yaratır. Bir yandan, küresel etkileşimler sanatı evrensel bir dil haline getirebilirken öte taraftan kültürel çerçeveleri aşabilir. Bir yandan da bazı çevreler, küreselleşmenin kültürel algılarını, tehditlerini gözeterek kendi kültürel kimliklerini korumaya çalışırlar⁵. Bu tartışma, çelişkiler arasında farklı yaklaşımlara ve eserlere de yansıtılmaktadır. Küreselleşme, dünya geneli ekonomi, kültür ve teknolojiye önemini ifade eder. Bu süreç, uygulamanın yönetimi esnasında her yöne etki eder⁶. Sanatın küreselleşmesi, sanatçıların ve eserlerin farklı kültürlerden ve coğrafyalardan olanlara daha kolay erişim sağlayarak, sanat üretimi ve sanat anlayışını daha geniş bir kitleye ulaştırarak, sanatın küresel bir dili haline gelmesine olanak tanıyabilmektedir. Bununla birlikte, küreselleşmenin sanat anlayışına etkileri sadece pozitif değildir. Küreselleşme, özellikle dünya çapındaki sanatsal uygulamaların yaygınlaşması ile birlikte, kültürün homojen bir hal almasını teşvik edebilir. Sanatın küreselleşmesi, yerel kültürlerin özelliklerini bir tarafa bırakarak sanatın standartlaşmasına yol açabilir. Bu nedenle, bazı eleştirmenler küreselleşmenin sanatın niteliğine ve özgünlüğüne zarar verme iddiaları olduğunu öne sürmektedir.

Küreselleşmenin sanat anlayışına etkileri, sanat dünyasındaki bazı değişiklikler konusunda tartışmaları tetikleyebilir. Ancak, küreselleşme süreci, sanattaki dünya standartlarını muhafaza etmek ve sürdürmek için yeni bir çözüm olarak sunulabilir. Bu nedenle, küreselleşmenin sanata yaklaşımına bakıldığında karmaşık ve çok yönlü olduğu görülebilmektedir.

4 Harika Nazlı Özkan, *Müzelerde Pazarlama ve İstanbul Müzelerinin İnteraktif Pazarlama Uygulamaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010, s. 56.

5 Müslim A. Akdemir, "Küreselleşme ve Kültürel Kimlik Sorunu", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 3, S. 1, 2004, s. 43.

6 Kamil Tarhan, "Küreselleşme Evrensel Bir Kültür mü Oluşturdu?", *Business Economics and Management Research Journal*, V. 1, No. 2, 2018, s. 73-80.

2. Küresel Olayların Türk Sanatında Mekân ve Kimlik İnşası Üzerindeki Etkileri

Küresel olaylar, Türk sanatında mekân ve kimlik inşası üzerinde çeşitli etkiler yaratır. Küresel olaylar, topluluklar, politik, ekonomik ve kültürel değişimlere işaret eder ve bu değişimler Türk sanatında da karşılığını bulabilir. Bu anlamda Türk sanatında mekân ve kimlik inşası üzerindeki etkilerine birkaç örnek vermek gerekirse:

Küreselleşme ve mekân: Küresel iletişim ve ulaşım hizmetleri, farklı kültürler arasındaki etkileşimi arttırırken, mekân algısını da etkiler⁷. Türk sanatında küresel düşüncede mekân algısı genişleyebilir. Örneğin, farklı kültürlerden ilham alarak yeni mekanlar ve mekân ilişkileri yaratabilir. Ayrıca, göç, uzaklaştırılma veya diaspora gibi küresel olaylar, sanatçıların yaşam deneyimleri ve mesleki becerileri neticesinde kimliklerini yeniden tanımlamalarına yol açabilir.

Savaş ve siyasi çatışmaların etkisi: Küresel düzeydeki savaşlar ve siyasi çatışmalar, Türk sanatında mekân ve kimlik inşasını yönlendirmektedir. Savaşlar ve çatışmalar, yerinden edilme, göç, mülteci krizleri gibi sonuçlar doğurabilir⁸. Bu mekânların biçimlenmesinde sanatçıların, mekânın ve yargının konumunu sorgulamaya yönelik sanat üretimleri gerçekleştirmelerine teşvik edebilir. Örneğin, bir savaş bölgesinden gelen sanatçı, düşüncelerini, aidiyetini ifade etmek için sanatını konuşturabilmektedir. Bu durum yeni mekânların tasarımında ve kimlik arayışında etkili olan unsurlardandır.

Teknolojinin rolü: Küresel ölçekteki teknolojik gelişmeler, Türk sanatında mekân algısını ve kimlik inşasının yeni bir form kazanmasında etkilidir. İnternet, dijital medya ve sanat teknolojileri gibi araçlar, mekân konseptini ve kimlik yapısını dönüştürebilir. Sanatçılar, bu teknolojik hizmetleri kullanarak sanat ürünlerini paylaşabilir, yeni mekanlar yaratabilir ve kimliklerini sanal ortamlarda ifade edebilirler. Aynı zamanda teknolojiyle gelen küresel bağlantılar, farklı kültürlerin etkileşimini mekân ve kimlik anlayışlarının geneline yayabilirler.

Kültürel etkileşimler: Kültürel olaylar Türk sanatında mekân ve kimlik inşası üzerinde önemli etkilere sahiptir. Küreselleşme ve teknolojik gelişmelerle birlikte, dünya daha da küçülmüş ve farklı kültürler arasındaki etkileşim daha da artmıştır. Bu etkileşim, Türk sanatçılarının dünya kültürlerine daha açık olmalarını sağlayarak Türk sanatının kimliği ve mekân konsepti üzerinde önemli değişikliklere yol açmıştır.

7 Gaye Birol Özerk-Berrin Akgün Yüksekli, "Küresel Kent, Kentsel Markalaşma ve Yok-mekân İlişkileri", *İdealkent*, C. 2, S. 3, 2011, s. 82.

8 Süleyman Erkan, "Savaş ve Barış Bağlamında XIX. Yüzyıl Uluslararası İlişkileri'nin Özellikleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 22, 2010, s. 93.

Temel olarak, küresel kuruluşlar Türk sanatında mekân anlayışını etkilemiştir. Küreselleşme, dünya genelinde birçok noktaya temas etmiş ve ortak noktaları vurgulamıştır. Bu nedenle, Türk sanatında mekân anlayışı da evrensel bir boyuta sahip olmuştur. Örneğin, Türk sanatında sadece Türkiye'deki mekânlar değil, dünyanın farklı yerlerindeki mekânlar da konu edilmeye başlanmıştır. Bu da Türk sanatının uluslararası bir boyut kazanmasına ve dünya sanatıyla daha yakın etkileşimde bulunmasına yardımcı olmuştur.

Küresel olaylar aynı zamanda Türk sanatında kimlik inşası üzerinde de önemli etkiler yaratmıştır. Küreselleşme ve teknolojik gelişmelerle birlikte, Türk sanatçıların farklı kültürlerle karşı muhakeme yapmasına vesile olmuştur. Bir takım sanatsal sentezler meydana getirilmiştir. Dolayısıyla Türk sanatının, Dünya konjonktüründe beğenisine de yol açmıştır. Özellikle, 21. yüzyılda Türk sanatında çok sayıda farklı kültürlerin etkileri daha net bir şekilde görülmektedir. Bu da Türk sanatının zenginliğinin daha geniş bir perspektiften ele alınmasına olanak sağlayan üreticiler sayesinde. Küreselleşme, dünya sanatıyla daha yakın ilişki kurulmasına ve Türk sanatının evrensel boyutta ün kazanmasına yol açmıştır.

3. Müze Pratiklerinde Toplumsal Eğitimler

Her sanat eseri kendi zamanının ideolojisi, kutsalı, ahengi ve çırpınışları ile yoğrulmaktadır. Kısacası sanat sosyolojik varyasyonların imgesel sonuçları olarak yerini almıştır. Sanatsal etkinliklerin diyalektik çözümlemesine bakıldığında muhakkak ki insan ögesinden ve doğal olarak sosyal paradigmalardan neşrinden zuhur etmektedir⁹.

1980 sonrası dünyada kitleleri oluşturan yığınların, felsefik, iktisadi, siyasal mücadeleleri vardır. Sanatsal verilerin dilini bu eserlerin özelliklerini nitelendiren, estetezi eden siyasal ideallerdir. Sanat eserlerini beğenilir kılan hoş, algısı yaratan unsurlar bir yaratının, döneminin karakteristik izlerini barındırdığı zaman değer kazanmaktadır¹⁰. Müzeler, evrenselleşme, endüstrileşme, çağdaşlaşma, post-modern bir boyuta intikal etme şeklinde devingen sosyal hareketlilikleri kapsayan süreçlerde yeni tanımlara ve fonksiyonlara odaklanır. Bu sosyal varyasyonlar müzenin tam kapasite kimliğinin ve işlevlerinin değişimi arasındaki bağıntıyı tarihsel zeminde değerlendiren çalışmalar disiplinler arası niteliktedir. Sanat eserlerine ev sahipliği yapan mekanlardan biri de müzelerdir. Dolayısıyla müzeler, kuramsal ve pratik manada sosyal olarak iletişim,

9 Wölf Janet, *Sanatın Toplumsal Üretimi*, çev. Ayşegül Demir, Özne Yayınları, İstanbul, 2000, s. 78.

10 Sezin Terzi, *12 Eylül 1980 Sonrası Sanat-Siyaset İlişkisi ve Plastik Sanatlara Etkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, İzmir, 2008, s. 10.

etkileşim kavramlarına yeni bir soluk kazandıran, toplumun aynası şeklinde tasavvur edilen mekânlardır. Bazı toplumlarda anarşi eylemlerini destekleyecek kadar radikal pozisyonlara bile sahip olmuşlardır¹¹. 1980 sonrası dönemde kültür ve sanat etkinlikleri, toplumun kültürel çeşitliliğini gözeterek farklı yaşam tercihi olan kesimlerle de temas halinde olmuştur. Bu manada 1980’lerden sonra insan odaklı sanatsal eylemlerin çoğalması neticesinde toplumun farklı birimlerine ulaşma çabaları görülür olmuştur¹².

Toplumsal dönüşümlerle sanat arasında doğrudan bir etkileşim bulunmaktadır. Sosyal değişim, sanatçı ve sanat için yeniden doğma, başkalaşma süreci gibidir. Uzun’a göre, “sanatçı, toplumu değiştirmeyi kurgularken değişimi önce kendinde, kendi sanatında yaşar. Yaşadığı asrın şahidi olarak izlenimlerini, duyumsadıklarını objeye yansıtırdıken kendisi de öğrenir, dönüşür”¹³. 1980’lerde, sergi faaliyetlerinin sınırlı zamanlarında, sanatçı ve sanatseverlerin taleplerini kabul eden İstanbul Resim ve Heykel Müzesi, özellikle 1990’larda, yeni kuşak sanatçılara rahat bir düzlemde eserlerini sergileme fırsatı sunmuştur. Bu gelişmeler Türkiye’de kültür çalışmalarına katkı sağlamıştır. 2000’lerden sonra gelişerek hız kazanan küratöryel tasarımlar daha tematik ve soyut içerikler barındırmıştır¹⁴. Müzeler halkın tüm kesimlerini kapsayıcı, dayanışma, aitlik bilinci vb. kavramlarla bir kimlik meydana getirme arzusunda. Önemli kamusal alan olan müzeler, ortak erişimi ve toplumun tüm çevrelerinin katılımı adına demokratik bir ortam yaratmak girişimindedir. Müzeler, disiplinler arası bir perspektif yaratarak geçmişi ve bugünü harmanlayarak bir senteze ulaşmaktadır. İnsanlık onuruna hassasiyeti olan adil ve özgür düşünme atmosferi yaratarak pratik olarak uygulanmasını teşvik eden camialardır¹⁵.

Müzelerin topluma karşı sorumlulukları bakımından halkın değerlerini kimliğini dışarıdan gelen ve gelecek olan dejeneratif etkilere karşı nasıl bir duruş sergileyeceği hep tartışılır olmuştur. Geçmiş kültürlere ait mirasın yeni kuşakların yaşam modellerine nasıl kanalize edileceği hususu bazı endişeleri de beraberinde getirmektedir. Sanat galerileri ve popüler kültüre dönük mimarisiyle de uyumlu bir şekilde yeniden yapılandırılan sanat ortamları ve müzeler, halka hizmet veren, sosyal ortamlara dönüşmektedirler.

11 Ahu Antmen, *20.Yüzyıl Batı Sanatında Akımlar*, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2013.

12 Ayşe Uzun, *1950 Sonrası Toplumsal Olayların Sanata Yansımaları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2014, s. 73.

13 Ayşe Uzun, *1950 Sonrası Toplumsal Olayların Sanata Yansımaları...*, s. 123.

14 Özge Gençel, *Günümüz Sanatçıları İstanbul Sergileri: 1980-2011*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014, s. 47.

15 UNESCO, “Türkiye Milli Komisyonu Tavsiye Kararları”, (Çevrimiçi), <https://www.unesco.org.tr/Pages/159/176/>, 12 Eylül 2022.

Bireylerin tüm ihtiyaçlarını gözeterek, kurumsal firmalar gibi pazarlama, iletişim, eğitim, yönetim vb. pratiklerle klasik kültür mekânı anlayışına ters düşen faaliyetlerde olsa bile bu tartışma konusu her zaman devam edecek gibi görülmektedir. Sadece sanat ve kültür değil aynı zamanda küratör, sanat tasarımcısı, sanat eğitimcileri gibi herkesle diyalog kurmayı hedeflediği yeni paradigmada, kültür yelpazesi içerisinde müzelerde anlam genişlemesi meydana gelmiştir¹⁶. Müzelerinden de aldığı güçle markalaşma çabası olan şehirler, daha fazla küresel bienal, panel, kongre, bilimsel araştırma projeleri vb. etkinliklere ev sahipliği yapar olmuştur. Kültür endüstrisinin vazgeçilmez öğeleri haline gelen müze yapılanmaları, küresel olaylara duyarlı açılımlar göstermektedir¹⁷.

Müzelerin toplumsal farkındalık icraatlarına örnek olarak “Taraf Devletler” adı verilen bir yapılanmadan bahsetmek gerekmektedir. Bu oluşum, “halkın milli benliğinin hafızası olan nesnelere, etkili teşirini sağlamak, sanat ve kültür yönetimi pozisyonunda hareket etmek, hukuki prosedürlere paralel olarak toplum ve müze arasında bir köprü kurmak uygulamalarıdır¹⁸. UNESCO, 1972 yılındaki açıklamasında toplumdaki fonksiyonunu açıklarken, “müzeler, kendi payına ne gerekiyorsa her görevi ivedilikle yerine getirmelidir”. İfadesinde bulunmuştur.

4. 1980 Öncesi Bazı Uluslararası Gelişmeler

İkinci Dünya Savaşı akabinde sömürge altında yaşayan çevrelerde başlayan milli bağımsızlık eylemleri, 1960’larda ivme kazanmış, 1990’lara kadar süren bu çalkantılar, bazı ulus-devletin meydana gelmesi ile nihayetlenmiştir. Afrika ve Asya’da patlayan bağımsızlık gösterilerinin neticesinde, hâkim otoritelerin politik ve toplumsal örgütlenmeleri güdümünde varlıklarını sürdüren bu halkların en önemli problemlerinden biri de kültürel kimliklerini ifade edebilmek çabası olmuştur¹⁹. Küresel firmaların gelişmeye başladıkları, milli ülkelerin ortadan kalkmaya yüz tuttuğu dönemde, kültürel uyum baş göstermiştir²⁰. Liberalleşme, evrenselleşme 1980’lerin arifesinde mali sıkıntılardan kurtulma çareleri neticesinde bazı ülkelerin yarattıkları çaba, küreselleşen dünya ile ilgili birtakım görüşlerin ileri sürülmesi ile sonuçlanmıştır²¹.

16 Ceren Karadeniz, *Müze Kültür Toplum*, İmge, İstanbul, 2018, s. 66.

17 Sinan Eren Erk, “Yakın Dönemin Kültür Sanat Politikalarına Bir Bakış”, (Çevrimiçi), <http://www.sinanerenerk.com/2021/03/yakn-donemin-kultur-sanat-politikalara.html>, 15 Eylül 2022.

18 UNESCO, “Türkiye Milli Komisyonu Tavsiye Kararları”, (Çevrimiçi), <https://www.unesco.org.tr/Pages/159/176/>, 12 Eylül 2022.

19 Ceyda Özçelik Tezel, “Ulusal Kimliğin Oluşumunda Müze ve Toplum İlişkisi”, *Singapur Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 20, 2007, s. 133.

20 Atiye Güner-İsmail Erim Gülaçtı, “Küreselleşme ve Çağdaş Sanat”, s. 274.

21 Yaşar Mesut, “Girişimci Sanatçı Modeli: Ahmet Güneştekinin Örneği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 13, S. 73, 2020, s. 13.

Postmodern dönemde bir takım yeni gelişmeler yaşanmıştır²². Örneğin Laclau ve Mouffe gibi yazarlar “sert demokrasi fikirlerinden kaçınılmasının gerektiğini ve insan merkezli yapılanmalara gereksinim duyulmasının öneminden bahsetmektedirler²³. Toplumsal devinim halkçı ve çoğunluğu kapsayan bir yeni dönem yaratmaktadır²⁴.”

1. Soğuk Savaş: 1950’lerden 1990’lara kadar süren Soğuk Savaş dönemi, ABD ve SSCB arasındaki ideolojik ve siyasi rekabeti ifade eder. Bu dönemde Kore Savaşı, Küba Füze Krizi ve Berlin Duvarı’nın inşası gibi önemli olaylar gerçekleşti.
2. Avrupa Birliği’nin Kuruluşu: Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) 1957 yılında kuruldu. Daha sonra 1993 yılında Avrupa Birliği (AB) olarak adını değiştirdi. AB, Avrupa ülkeleri arasında ekonomik entegrasyonu ve siyasi iş birliğini teşvik etmek amacıyla kurulmuştur.
3. Çin’in Ekonomik Yükselişi: Çin, 1950’lerden sonra ekonomik dönüşüm sürecine girdi. Özellikle 1980’lerden itibaren serbest piyasa reformlarıyla birlikte Çin, dünyanın en büyük ekonomilerinden biri haline geldi ve küresel siyasette etkili bir aktör haline geldi²⁵.
4. Bağımsızlık Hareketleri ve Kolonyal İmparatorlukların Çöküşü: 1950’lerden itibaren birçok Afrika ve Asya ülkesi bağımsızlık kazandı. İngiliz Hindistan’ın bölünmesiyle Hindistan ve Pakistan ortaya çıktı. Benzer şekilde, birçok Afrika ülkesi de bağımsızlığını ilan etti.
5. Orta Doğu’daki Siyasi Gelişmeler: 1950’lerden sonra Orta Doğu’da birçok siyasi gelişme yaşandı. İran İslam Devrimi, Irak’ın Kuveyt’i ilhak etmesi ve ABD’nin Irak hamlesi vb. olaylar bölgedeki siyasi dengeleri etkiledi²⁶. Arap-İsrail Savaşları: 1948, 1967 ve 1973 yıllarında gerçekleşen Arap-İsrail Savaşları, Orta Doğu’daki siyasi ve askerî gerilimleri artırdı.

22 Vergin Nur, *Siyasetin Sosyolojisi*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008, s. 319.

23 Mouffe Chantal, *Radikal Demokrasi: Modern mi Postmodern mi? Modernite Versus Postmodernite*, der. Mehmet Küçük, Say Yayınları, İstanbul, 2011, s. 331.

24 Ahmet Bora Tarhan, “Türkiye’de Postmodernizm ve Siyasal Değişim”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, C. 4, S. 2, 2012, s. 11.

25 Yıldırım Deniz, “Çin’in Ekonomik Dönüşümü ve Üçüncü Dünya”, *Bariş Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, C. 2, S. 2, 2014, s. 64.

26 Halit Yolcu Furkan, “Ortadoğu’da Askeri Denge ve İttifaklar: I. Dünya Savaşı’ndan Yeni Dünya Düzeni’ne Bir Süreç Analizi (1918-2010)”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 43, 2020, s. 467.

6. Latin Amerika'da Sol Hareketler: 1950'lerden itibaren Latin Amerika'da birçok sol hareket ve devrim gerçekleşti. Şili'de Salvador Allende'nin seçilmesi ve sonrasında General Pinochet'in darbesi gibi olaylar yaşandı²⁷. 1959 yılında gerçekleşen Küba Devrimi, Fidel Castro liderliğindeki isyancıların iktidara gelmesiyle sonuçlandı²⁸.
7. Kore Savaşı: 1950-1953 yılları arasında Güney Kore ve Kuzey Kore arasında gerçekleşen savaş, birçok ülkenin dahil olduğu büyük bir çatışma oldu.
8. Vietnam Savaşı: 1960'ların ortalarından 1975'e kadar süren Vietnam Savaşı, Amerika Birleşik Devletleri'nin Güney Vietnam'ı desteklemesiyle başladı ve sonunda Kuzey Vietnam'ın zaferiyle sonuçlandı²⁹.
9. Afrika bağımsızlık hareketleri: 1950'lerden itibaren Afrika kıtasında birçok ülke bağımsızlık mücadelesi verdi ve bu hareketler sonucunda birçok ülke bağımsızlığını kazandı³⁰.
10. Küreselleşme: 1980'lerden itibaren küreselleşme süreci hız kazandı ve dünya ekonomisi ve siyasi yapısı büyük ölçüde değişmiştir.

5. 12 Eylül ve Sanat Ortamı

1950'li yıllardan sonra Dünyada bazı küresel etkileri olan vakalar yaşanırken Türkiye'de de II. Dünya Savaşı'nın ardından örgütlü duruma gelen Refah Devleti'nin 1973'te yüzleştiği iktisadi buhranla beraber çözülmeye başlaması, iktidar ve politik düzenin sermaye lehine tekrar düzenlenmesini zorunlu kılmış, yeniden yapılanmada iktidar ile birlikte sosyal ve politik alanda etkilenmiştir. Türk siyasal camiası da bu olaylardan payına düşeni almış ve 12 Eylül 1980 askerî müdahalesi, bugünün politik anlayışının sonuçları izdüşümünde Türk siyasal ve sosyal hayatında bir milat olmuştur.

12 Eylül 1980'de gerçekleşen askerî darbenin ardından Türkiye'de sıkıyönetim ilan edilmişti. Darbenin amacı, ülkenin siyasi ve toplumsal yapısında bir düzen sağlamaktı³¹. Bu süreçte sanat ortamı da büyük ölçekte nasibini alarak birtakım baskılarla karşı karşıya kalmıştı. Darbenin ardından, bir baskı ortamı oluşmuş ve sansür uygulamaları

27 *Latin Amerika'yı Anlamak: Neoliberalizm, Direniş ve Sol*, ed. Aylin Topal, Yordam Kitap, İstanbul, 2008.

28 Mehmet Koca, "Küba Devrimi ve Devrimin Türk Basınına Yansımaları: Milliyet Gazetesi Örneği", *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 10, S. 1, 2020, s. 43.

29 Mehmet Ali Gazi, "Vietnam-Amerika Savaşı'nda ABD'ye Yönelik Propaganda Amaçlı Vietnam Radyo Yayıncılığı: Hanoi Hannah'nın Radyo Yayınları Üzerine Bir İnceleme", *TRT Akademi*, C. 5, S. 9, 2020, s. 204.

30 Emine Zeynep Daban, *Afrika'da Yerli Direniş ve Bağımsızlık Hareketleri: Mzee Jomo Kenyatta Liderliğinde Kenya*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2019, s. 73.

31 Pınar Kaya Özçelik, "12 Eylül'ü Anlamak" *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 66, S. 1, 2011, s. 75.

artmıştı.³² Sanatçılar, eserlerini sergileme, yayınlama veya sahneleme konusunda zorluklarla karşılaşmışlardı. Sanat eserlerinin toplumun düzenini sarsıcı veya kişisel hassasiyetleri olan unsurları içermesi bekleniyordu. Sanatçılar bu dönemde sansürden uzaklaşma veya buna karşı koyarak, zorlama yoluyla içerik üretmeye, mesajlarını iletmeye çaba gösteriyorlardı.

12 Eylül sonrası sanat ortamında devlet desteği azalmıştı ve ekonomik zorluklarla karşı karşıya kalınmıştı. Bu dönemde sanat üretimi ve sanat etkinlikleri ciddi bir düşüş yaşamıştı. Yeni sanatçıların yetişmesi ve yeni sanat akımlarının ortaya çıkması da zorlaşmıştı³³. Ancak, bu zorlu dönemde bazı gruplar, baskıya karşı durarak sanatsal nesnelere üretmeye devam etmişlerdi. Özellikle edebiyat ve sinema alanında, toplumsal önerilere değinen eserler ortaya çıkmıştı. Bazı sanatçılar, siyasi eleştirilerini farklı yollardan yaparak sansürü aşmaya çalışmışlardı. 12 Eylül sonrası dönemde, sanat ortamında ciddi baskılarla karşılaşılmasına rağmen sanatın özgürlükçü ve eleştirel gücü hiçbir zaman tamamen söndürülemedi. 2 Eylül 1980’de gerçekleşen askerî darbe sonrasında Türkiye’deki sanat ortamı büyük bir değişime uğradı. Darbe sonrası dönemde, darbe liderleri tarafından Türk sanatındaki tüm “solcu unsurların” tasfiyesi hedeflendi. Sanat dünyasındaki birçok isim ya tutuklandı ya da sürgüne gönderildi. Ülkedeki bu olumsuz tablo müzelerin ve çeşitli sanat mecralarının da durağan bir dönem geçirmelerine sebep olmuştu.

Bu süreçte özellikle sinema, tiyatro ve müzik ortamları birçok sansür uygulaması yapıldı. Sanat eserlerinin üzerindeki denetimler artırıldı ve sansürlenmesi gereken belgeler hakkında kararlar alındı. Bu dönemde Türk sineması, tiyatrosu ve müziği, eski canlılığından uzaklaşarak dar bir çerçeveye hapsedilmişti.³⁴ Sanatın politik yönü, darbe sonrası dönemde sansürden dolayı zayıflatıldı. Zamanla darbenin etkileri azaltılarak sanat ortamı yeniden canlandı. 1980’lerin sonlarına doğru yeni sanat akımları ortaya çıktı ve daha özgür sanatsal yaratımlar üretilebildi. Sanatın yaratıcılığı ve özgürlük alanı genişletildi ve sansürün etkisi altında çalışan kişiler bu duruma karşı mücadelelerini arttırdılar. Bununla birlikte, bazı cesur aktivistler eleştirilerini, söylemlerini bu dönemde cesur bir şekilde sürdürerek muhalefetlerini ifade ettiler. 12 Eylül sonrası dönemde Türkiye’deki sanat ortamı büyük bir değişimi başardı.

32 Soner Dursun, “Türkiye’nin Güvenlik Algılamasındaki Değişim: 12 Eylül 1980 Askerî Müdahalesi Sonrası Dönem”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 16, 2008, s. 421.

33 Salih Zeki Haklı, “12 Eylül Öncesi Türkiye’de Sosyalist Kültür İnşa Çabaları: Türkiye Yazıları Dergisi”, *Liberal Düşünce Dergisi*, S. 79, 2015, s. 17.

34 Banu Ayten Akın, “Türk Tiyatrosunda 12 Eylül Darbesini Okumak”, *Electronic Turkish Studies*, C. 12, S. 16, 2017, s. 2.

6. 1980 Sonrası Türk Sanat Ortamlarında Küresel Etkiler

Bir üstünlük ve baskın çıkma proje olarak, finansal, toplumsal ve politik yapı, post strüktüralizmin etkisi altında tekrar biçimlendirilmiştir. 1980'in ardından ANAP hükümeti ile başlayan bu hegemonik proje, 1990'lardan sonra, bir takım tezatlar ve kararsızlıklar neticesinde Türkiye'de politik camiada meşruiyet krizlerine, ekonomik istikrarsızlıklara ve kargaşaya yol açmıştır³⁵.

Bu dönemde sosyal, ekonomik ve politik unsurlardan büyük ölçüde müteessir olan sanat eşrafi kendi asrının ürünü olarak düşünsel, ussal, toplumsal ve finansal açıdan biçimlenme yoluna girmiştir. Dolayısıyla 1980'li yıllar, Türkiye'de bir miladi dönüm noktası olarak telakki edilmektedir. Bu dönemde ülkede Türkiye lehine ve aleyhine cereyan eden bazı meseleler görülmektedir. Bunlardan en önemlisi 80 darbesidir. Mali, iktisadi, siyasi sosyal birçok alanı etkisi altına almış bu darbe sonrasında, sanatta farklı bir yol izlemeye başlanmıştır³⁶. Kültürel sahada dünya medeniyetinin yaratılmaya çalışılması, ulusların kendi kültürlerine yabancılaşmasına sebep olmuştur³⁷.

Öztürk'e göre, "1980'lerden sonra, "Yeni Eğilimler", "Öncü Türk Sanatından Bir Kesit", "İstanbul Bienalleri" gibi sergiler aracılığıyla, kavramsal sanat anlayışıyla ortaya çıkan işler, sanat objelerinin toplu olarak sergilenmelerinin yanında panellerde, üniversitelerde ve çeşitli sanat dergilerinde tartışılarak, toplumda farkındalık oluşturulmuştur. Özellikle Yeni Eğilimler toplumsal göndermeleri olan mesajlarıyla, 80'li yılların panoramasını göz önüne serer"³⁸. Örneğin kamuoyu tartışmalarına katılma ve kendilerini görünür kılma arayışındaki feministler, kitle gösterilerinin yanı sıra yeni protesto biçimlerini de denediler. 1987'deki aile içi şiddet protestosundan sonra İstanbul'daki Kariye Müzesi önünde bir açık hava festivali düzenleyen feminist eylemciler, 1988'de de kadınların gündelik hayatta boyunduruk altına alınışını anlatan geçici bir müze açtılar. 1989'da ise kadınlara, cinsel tacizi protesto etmeleri ve kendilerini korumaları için hazırlanmış iğneleri satma teması olan "Mor İğne" kampanyası düzenlenmiştir.

35 Ahmet Bora Tarhan, "Türkiye'de Postmodernizm ve Siyasal Değişim", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, C. 4, S. 2, 2012, s. 11.

36 Erol Cansu Celebi, "1980'li Yıllarda Türkiye'de Yaşanan Toplumsal Değişimin Sanat Eserlerine Yansımaları", *Ulak Bilge Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 7, S. 43, 2019, s. 983.

37 TASAM, "Küreselleşmenin Boyutları ve Etkileri", (Çevrimiçi), https://tasam.org/tr-TR/Icerik/211/kuresellesmenin_boyutlari_ve_etkileri, 15 Eylül 2022.

38 Yıldız Öztürk Ötkünç, *1980'li Yıllarda (1980-1990) Türkiye Sanat Ortamının Değerlendirilmesi: Bu Bağlamda Dönemin Özellikle Resim Alanında Üretilen İşlere Yansımaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kültür Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007, s. 48.

Kültür ve sanat sektöründe, bir yandan Türk İslam sentezi maskesi altında Atatürkçülük uygulanırken, öte yandan medya aracılığıyla ABD teması bir kültür emperyalizmi dayatılmıştır. Bu bakımdan plastik sanatlardan musiki, sinema, edebiyat dallarına kadar, kültürel algıda bir dönüşüme mahal verilmiştir³⁹.

1980 ve sonrası dönemlerde küresel olayların örnekler halinde tespitlerinin belirlenme kıstasları, bu olayların küresel etkiye sahip olmaları, sanat ve kültür bağlamında fonksiyonlarının olmaları, kronolojik tutarlılığın olması, Türkiye ekseninde etkili olmaları vb. siyasal, toplumsal, kitlesel ve askerî gelişmelere dayanılarak tercih edilmeleridir. Bu söz konusu gelişmeler aşağıda başlıklar halinde sıralanmışlardır.

7. Berlin Duvarının Yıkılışı

9 Kasım 1989'da yarım milyon insanın kitlesel bir protesto için Doğu Berlin'de buluşmalarından 5 beş gün sonra, komünist Doğu Almanya'yı Batı Almanya'dan ayıran Berlin duvarı çöktü. Doğu Alman liderler, sınırları gevşeterek ve Doğu Almanlar için seyahat etmeyi kolaylaştırarak artan protestoları sakinleştirmeye çalışmıştı. Sınırı tam olarak açmayı düşünmemişlerdi. Yaşanacak olayların yankısının düşük olması bekleniyordu, ancak uygulanma biçimlerinin büyük sonuçları oldu⁴⁰. Komünizmin çöküşü ile Berlin duvarının yıkılması gibi yaygın etkisi olan gelişmeler ile beraber hızla endüstrileşen Batı, tüm dünyayı tek çatı altında birleştirmeyi arzulayan tutumu ve küreselleşmeye paralel olarak post-modern toplumdaki birey kavramında önemli bir değişime vesile olmuştu⁴¹.

Berlin, 28 yıl süresince şehri ikiye ayıran 46 km mesafesindeki bir duvarla iç içe yaşamıştı. Senelerce “Utanç Duvarı” şeklinde bilinen duvarın 1989 tarihinde devrilmesi, SSCB'nin dağılması ve Soğuk Savaş'ın neticesinin de hazırlayıcısı olmuştu. 9 Kasım 2019 duvarın ortadan kaldırılışının 30. yıkılış yıldönümüydü. Şehir, halkın bütünleşmesinin 30. yılı dolayısıyla sanat etkinlikleri, festivaller, sergiler ve konserlerle tören haline getirilmişti⁴².

Berlin Duvarı'nın çöküşü, bu duvarın tümüyle fiziksel bitimi manasına gelmesede, açılmasının sonuçları gerçekten de kalıcıydı. Gorbaçov, ABD Başkanı George HW.

39 Yıldız Öztürk Ötkünç, *1980'li Yıllarda (1980–1990) Türkiye Sanat...*, s. 67.

40 “The Fall of the Berlin Wall: Was 1989 Reconstructed in a Modern Way?”, *BBC NEWS*, (Çevrimiçi), news/world-europe -50013048, 17 Ağustos 2022.

41 Gökçen Şahmaran Can, “Küreselleşmeyle Gelişen Yabancılaşma Kavramı ve Sanat”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 51, 2016, s. 229.

42 Ece Çelik, “Duvarın En Sanat Hali”, (Çevrimiçi), <https://www.hurriyet.com.tr/seyahat/duvarin-ensanat-hali-41374654>, 12 Eylül 2022.

Bush ve Batı Almanya Şansölyesi Helmut Kohl ile iki Alman Devleti'nin neredeyse tamamen Batı Almanya şartlarına göre yeniden birleşmesine izin vermek için müzakereler yapmayı kabul etmişti. Uluslararası çapta Berlin Duvarı'nın yıkılması, Soğuk Savaş döneminin sembolik manada sonuna işaret etmiş ve ünlü siyaset bilimci Francis Fukuyama'yı bu olayı “Tarihin Sonu” diye ilan etmeye sevk etmişti⁴³.

“Kent Manzaraları” adlı sergide kullanılan yeni teknik Erdal İnci'nin veri görselleştirme denilen bir sanat çalışmasıdır. (Fotoğraf 1) Bu teknik, çok sayıda ufak fotoğraf karesini üç boyutlu dijital modele dönüştürmüştür. Bu olayın en heyecan verici tarafı sanatçının önceden edindiği fotoğrafları da modelin üzerine yerleştirebiliyor olmasıdır. “Berlin Duvarı” çalışması ile birlikte fotogrametri tekniğiyle üretilen farklı eserler sergilenmektedir. Bu vesileyle elde edilen ürün, fotoğrafların toplamından daha fazla veri kapsamakta olup, duvarlardaki en ufak çizgileri dahi gösterebilen bir veri elde etme uygulamasıdır. Bu yeni sanatın bir diğer artısı da bir mekâna ait iç bölümden elde edilen görüntülerin dışarıdan da görüntülenebilir olma becerisidir⁴⁴.

Endüstrileşmenin yarattığı dinamikler, sanata da dönüşüm yaşatarak yıkım ve yeniden inşa arasında kendini yarattığı sanata yönelmiştir. Sanatçılar üretmek için yıkım, yok etmek için de yaratıma başvurmuştur. Bu bakış açısıyla da sanatsal ifade, yeni biçimlerin hayata aktarılmasında yok etmenin gerekliliğini ortaya koymuştur⁴⁵. Bu açıdan Berlin Duvarı'nın yıkım konusu bazı sanat dalları için oldukça uygun bulgular sunmaktadır. Kapitalist sistemlerin sürekli yeniyi yaratmak çabaları, eskinin yok edilmesini gerekli kılan sistemi içinde, köhnemiş mimarilere yine yaratma penceresinden bakarak, yıkma eylemleri ile aslında yeniden yaratmayı da anlatmak istemişlerdir⁴⁶.

Müzelerin çevrim içi platformlarında da bir takım sergi ve koleksiyonlar mevcuttur. Sanal müzeler, toplumların millî kültür kurumları gibi kurulabildiği gibi, küresel ölçekli sanal müzeler de hâlihazırda bulunmaktadır. “Europeana” Avrupa Birliğinin dijital müze ve kütüphanesi hizmetidir. AB üye ülkeleri tarafından oluşturulmuştur. Bu sanal müze bünyesinde 30 milyon kadar dijital veri, AB üye ülkelerinin müze, kütüphane ve

43 Albinko Hasiç, “Duvardaki Kapılar Geniş Açılıyor, Berlin Duvarı'nın Yıkıldığı Gün Ne Oldu?”, *Time* (Çevrimiçi), <http://time.com/5720386/berlin-wall-fall/2019>, 20 Eylül 2022.

44 Naz Cuğuoğlu, “Politik Olmamayı Seçmek de Politik Bir Karar”, *Artfulliving*, (Çevrimiçi), <http://www.artfulliving.com.tr/sanat/politik-olmamayi-secmek-de-politik-bir-karar-i-6320>, 19 Eylül 2022.

45 Donald Kuspit, “Creative Destruction Once More: Donald Kuspit on Graham Wilson's Paintings White”, (Çevrimiçi), <http://whitehotmagazine.com/articles/on-graham-wilson-s-hot>, Magazine Paintings, 38 02, 12 Eylül 2022.

46 Olgu Aytaç-Yahya Madra, “İmhayı Beklerken, Şehrin Artıklarını Toplamak: Gordon Matta-Clark'ın Sanatının Siyaseti”, *Doxa*, 5, 2007, s. 73.

arşivlerindeki nesnelere ve kayıtlardan üretilmiştir. Kahraman, bu sanal müzenin interaktif projesi olan Europeana 1989, Berlin Duvarı'nın yıkılışının 25. yıl kutlamaları sebebiyle 2014'te gerçekleştirdiğini, Batıda bu hadiseden nasibini alan devletlerdeki insanların bu tarihi olayla ilgili çektikleri fotoğrafları, videoları ve ses kayıtlarını dijitalleştirerek kendi öykülerini yazmalarını talep etmiştir. Zira bu proje, üye ülkelerin müzeleri ve kültür kurumlarınınca desteklendiği⁴⁷ açıklanmıştır.

Fotoğraf 1: Ebru Yetişkin'in küratörlüğünü üstlendiği Contemporary İstanbul'un yeni medya bölümündeki Plungin'de görüldüğü *Berlin Duvarı: Bir Veri Görselleştirmesi* çalışması sonucu oluşturulmuştur.⁴⁸

8. Körfez Savaşı

Irak Cumhurbaşkanı Saddam Hüseyin, Ağustos 1990'ın başlarında komşu ülkesi olan Kuveyt'i ele geçirmeyi istemekteydi. Bu eylemlerden endişe duyan Suudi Arabistan ve Mısır gibi diğer Arap güçleri, ABD ve diğer Batılı ülkeleri müdahale etmeye çağırıyordu. Hüseyin, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 1991 yılının ocak ayı ortasına kadar Kuveyt'ten çekilme taleplerine karşı çıkmış ve Basra Körfezi Savaşı, Çöl Fırtınası Operasyonu olarak bilinen ABD liderliğindeki büyük bir hava saldırısıyla başlamıştı. Müttefik koalisyon Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere, İngiltere, Fransa, Suudi Arabistan, Kuveyt, Mısır ve Suriye'den oluşmaktaydı⁴⁹. Irak'a müdahalesi havadan ve karadan 42 gün boyunca aralıksız yaptığı saldırıların ardından, ABD Başkanı George H.W. Bush 28 Şubat'ta ateşkes ilan etmişti. O zamana kadar Kuveyt'teki Irak kuvvetlerinin çoğu ya teslim olmuş ya da kaçmıştı. Basra Körfezi Savaşı başlangıçta uluslararası koalisyon için bir başarı olarak görülmüştü⁵⁰.

47 Zeynep Kahraman, "Sanal Müzecilikte Yeni Yaklaşımlar", *Ankara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 2, 2020, s. 150.

48 Erdal İnci, "Berlin Wall", (Çevrimiçi) <https://www.artfulliving.com.tr/sanat/politik-olmamayi-secmek-de-politik-bir-karar-i-6320>, 15 Eylül 2022.

49 Aslı Özkaya, "Medya ve Körfez Savaşı", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 52, S. 1, 1997, s. 567.

50 "Basra Körfezi Savaşı", *HISTORY*, (Çevrimiçi), <https://www.history.com/topics/middle-east/persian-gulf-war>, 12 Eylül 2022.

Savaşlar tabiatın ahengini bozdukları gibi bazı coğrafyaların dengesini de bozmuştur. Aynı zamanda kültürel mirasında yitirilmesine sebep olmaktadır. ABD'nin Irak'a müdahalesi, Irak'a demokrasi, adalet ve refah götürmek adına, o bölgedeki petrol kaynaklarını kontrol altında tutmak gayesi taşıdığı herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Ağır askerî müdahaleler operasyonlarla Irak'ın zengin tarihine, kültürel, coğrafi, ekolojik yapısına ve sanatına büyük zarar vermiştir⁵¹. Savaşların doğaya ve insanlığa verdiği hasarlar elbette ki birçok sanatçı ve müze için ele alınan önemli konular içermektedir. Öyle ki savaş vb. küresel etkileri geniş olan olaylar tarihin birçok döneminde sanat adına ilham kaynağı olmuştur. Birçok sanatçı Irak Savaşı'na tepki gösteren bazı önemli resimler, heykeller, enstalasyonlar ve video sanatı yayınlamıştı. Bu eserler, genellikle savaşın korkunç boyutlarını ve insanların acılarını önlemeye yöneliktir. Sanatçılar Irak savaşını ele almışını genellikle eleştirel bir bakış açısıyla gerçekleştirdi. Çoğu sanatçı, savaşın doğurduğu, insanlık dramını ve sivil kayıpları eleştiren birçok sanatsal içerik üretti.

ABD'nin Ortadoğu'daki emelleri, yıkıcı etkiler, göç, acı ve travma gibi sonuçlar doğurdu⁵². Ayrıca, savaşın insanlara ve yayılmaya yönelik zararlar gibi konular da çeşitli sanatçıların eserlerinde dile getirildi.

“Asit Yağmurları” adlı resim Körfez Savaşı'nda petrol noktalarının patlatılmasının ardından o coğrafyada şiddetli oranda yayılan asit yağmurlarından ilham alınarak tasarlanan bir resimdir. (Fotoğraf 2) Ham petrolün yağmur olarak geri dönüşümü neticesinde tabiatın tahrip edildiğini ve kendi düzleminden başka bir platforma sürüldüğü öyküler olup bu görsel, betimlenmiştir⁵³.

51 TASAM, “Küreselleşmenin Boyutları ve Etkileri”, (Çevrimiçi), file:///C:/Users/ASUS/Desktop/B%C5%9Fmenin%20Boyutlar%C4%B1%20Ve%20Etkileri.html, 15 Eylül 2022.

52 Didem Yaman, “11 Eylül Sonrasında ABD: Algılamalar, Psikolojik Yansımalar, Yasal Düzenlemeler”, *Uluslararası Hukuk ve Politika*, C. 1, S. 2, 2005, s. 117-142.

53 Sait Toprak, *Savaşın Doğasının Etkisinde Olan Resim Sanatına Savaşın Doğa Üzerindeki Etkisinin Resim Sanatına Yansımaları*, Yayımlanmamış Sanatta Yeterlik Tezi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2018, s. 182.

Fotoğraf 2: Asit Yağmurları, 2010, Kâğıt Üzerine K m rkalem, 80 x 40 cm⁵⁴

Körfez bölgesinde, 1990 sonrası bilhassa yeni Rusya'nın doğmasının ardından başka bir dönemin başlamasına ve küresel sermayenin, yatırımların çoğalması, turizm faaliyetlerinin gelişmesi, toplumsal rollerin değişmesine sebep olmuştur⁵⁵. Yeni tesisler, konaklama yerleri, eğlence mekanları, sanat ortamları, müzeler, alışveriş alanları, spor tesisleri (golf sahaları, kongre merkezleri) vb. birçok yeni yatırım bu zamanlar artmaya başlamıştır⁵⁶.

Sanatın yolculuğunda yaratma tutkusu ve yıkma arzusunun bilinçli bir davranış gösterdiğini, sanatçıların yıkım ve yeniden inşa üzerine yapmış olduğu incelemelerden de görmek mümkündür. Yaratmanın yıkım eylemi üzerinden gerçekteşebileceğini Picasso: "Her yaratma edimi, ilk önce bir yıkma edimidir" sözleriyle ifade ederek kendi çalışmalarında da yaratıcılığın kaynağına vurgu yapmıştır⁵⁷. Buna ek olarak yansıtma teorisinin 19. ve 20. çağlardaki zıttı ise önce realite, sonrada marksist estetik ifadesidir. 19. yüzyılın ortalarında romantizm ekolüne karşıt olarak başlayan realizm, sanatın yansıtma anlamına geldiği prensibiyle hareket etmiştir⁵⁸.

9. SSCB'nin Dağılması

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) kurulduktan sonra 1917'de SSCB'deki halk devrimi, Rus hegemonyasını sona erdirdi. SSCB, 15 cumhuriyetten oluşan kırılğan bir konfederasyondur. Bu oluşumun merkez  ss  Rusya idi. SSCB, bu dönemde çok güçlenmeye başlamıştı. 1922'den 1991'e kadar tüm dünya siyaseti

54 Sait Toprak, *Savaşın Doğasının...*, s. 182.

55 Arif Güngör, "Uluslararası Turizmde Ekonomik Çevre", ed. İçe Pınar, *Uluslararası Turizm İşletmeciliği*, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2011, s. 3.

56 Sebahattin Emre Dilek-Nur Kulakoğlu Dilek, "Dünyada ve Türkiye'de Yaşanan Olayların Turizmde Yansımaları: 1960'tan Günümüze Tarihsel Bir Değerlendirme", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 10, S. 2, 2013, s. 1083.

57 Rollo May, *Yaratma Cesareti*,  ev. Alper Oysal, Metis Yayınları, İstanbul, 2018, s. 80.

58 Kutsal Yenilmez Yener, "Savaş ve Sanat: Savaşın Sanata Yansıması", *Görüş*, ( evrimiçi), <https://gorus21.com/savasinsanata-yansimasi/>, 12 Eylül 2022.

üzerinde büyük kontrol sahibi olan kesim, Mikhael Gorbvachev'in ülkenin ekonomik durumu nedeniyle devleti çeşitli bölgelere ayırarak siyasi reformlar yapmasına vesile olmuştu⁵⁹. Leonid Brejnev, 1964 tarihinde Komünist Parti birinci yönetim organı pozisyonuna geçerek SSCB'nin 1982 yılına kadar önderliğini yapmıştır. 1968 yılında Çek ayaklanmasını askeri yöntemlerle ile engellemiş, Doğu Bloğu toplumlarına gözdağı verilmiştir. 1979 yılında SSCB'nin Afganistan'a müdahalesine kadar Batı ile esnek ilişkiler kurduğu bilinmektedir⁶⁰.

Sovyetler Birliği'nin çözülmesi ve Körfez Savaşı akabinde, uluslararası güce sahip meselelerin oluşturduğu finansal kriz, ticari pazarları derinden etkilemişti. Dolayısıyla Türkiye'de sanat camiası bir takım eser alışverişiyle ayakta kalma gayreti içerisindeydi. Bu defa da devreye bienaller ile sanat müzeleri girdi ve özellikle sanatın kavramsal boyutu üzerinde durulmaya başlandı⁶¹.

Ali Artun'un "Çağdaş Sanat ve Kültüralizm" isimli çalışmasında "Demirperde'nin sona erip soğuk savaşın nihayetlenmesini takip eden süreci "Kültür Tutulması" araştırmasıyla ele alır. O zamanlar artık uluslararası bir kültürel yol ayırımı meydana getirilir. Sosyal, politik yaşam ve rotanın giderek sanata çevrildiğini anlatır. Sanatsal etkinliklere olan yoğun ilgi, bu kültür rüzgarının modern zamanlardan düşünceye evrildiğinin bir sonucudur. Modern kültürün topyekûn beşeriyeti benzer medeniyet tarihine yükselten homojen yapısı küreselleşme ile ayrıştırılmıştır. Ayrıca küreselleşmeye muhalif, tekilci, izafidir. Yeni serbest ekonomik modelde sanat metalaştıkça ekonomi de buna çanak tutmaktadır. Modern toplum, kültürel serbestleşme için sektörlerce kurgulanmakta yeniden gözden geçirilmektedir. Zira bu noktada en önemli enstrümanlar sanat eserleridir"⁶².

Kalebodur firmasının destekleriyle 8 Mayıs-11 Ağustos 2013 tarihinde SSCB'de savaş sonrası yaşama dair sinema, çizim, fotoğraf, maket gösterimleri tarzında meydana getirilen bir sergi Galata SALT'ta gerçekleştirilmiştir. Bu sergi savaş sonrası döneme odaklanarak, SSCB'nin tarihindeki önemli bir dönüm noktası olan ve büyük değişimleri beraberinde getiren bir zaman dilimini ele geçirmiş olduğuna vurgu yapar. Atasoy, bu

59 Madhu Rajput, *Disintegration of the USSR*, (Çevrimiçi), Western History M.A., Semester –IV, Paper-I, International Relations Since 1989, https://www.lkouniv.ac.in/site/writereaddata/siteContent/202004171006164356madhu_rajput_west_hist_disintegration_of_soviet_union.pdf, 19 Eylül 2022.

60 Ayşenur İlkan, *Soğuk Savaş Döneminde ABD-SSCB Kültürel Politikalarının Sanata Yansıması: Soy ut Dışavurumculuk ve Sosyalist Realizm*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2016.

61 Sinan Eren Erk, "Yakın Dönemin Kültür Sanat Politikalarına Bir Bakış", (Çevrimiçi), <http://www.sinanerenerk.com/2021/03/yakn-donemin-kultur-sanat-politikalara.html>, 15 Eylül 2022.

62 Ali Artun, *Çağdaş Sanat ve Kültüralizm*. çev. Tuncay Birkan, Nursu Öрге, Elçin Gen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

konuda “mimarlar ve yerel öncüler, mimarlığın ilkelerine olan mesafelerini, yerel veya milli-kimlik arayışının bir teyidi olarak gördüklerini, böylece, Moskova siyasetinin baskın politikalarına meydan okuyan, mimari öncü bir ekolün biçimlendiğini” savunur. Modernizmin her iki sürümü, “yerel modern” ve “Sovyet melez” farklı konumlanmış modern yaşam tarzlarını yansıtmıştır. Serginin mutfağında yer alan aktörler, yerelde modernler, SALT için Georg Schöllhammer tarafından, Ruben Arevshatyan’ın desteği ve Local Modernities adlı araştırma projesinin temelinde hazırlandığını⁶³ ifade eder.

Markus Weisbeck ve Heike Ander Arevshatyan, Klaus Schöllhammer Ronneberger’le beraber tertipledikleri Local Modernities, ayrıca Architekturzentrum Wien’in üstlendiği 2012 tarihinde organize edilen “Soviet Modernism 1955-1991 Unknown Stories” isimli sanatsal etkinliğinin gerçekleştirilmesine ön ayak olmuştur⁶⁴.

10. Bosna Savaşı

Bosna-Hersek Devleti özgürlüğünü kazandığından itibaren savaş halindeydi. Avrupa Topluluğu’nun Luksemburg Toplantısı’nda Bosna-Hersek’in tanınması doğrultusunda hareket etmekteydi. 6 Nisan’da Sırlar Saraybosna’ya ilk hava saldırısında bulunmuşlardı. Bosna’daki Sırlar azınlık olmak yerine Bosna-Hersek topraklarını Sırbistan’a katmak amacıyla 1992’de Bosna-Hersek’te, II. Dünya Savaşı’nın ardından Avrupa topraklarındaki en büyük savaşı başlattılar⁶⁵. Temmuz ayında Bosna-Hersek ülkesinde, Sırbistan güçlerinin egemenliğinde bulunmayan Boşnak topraklarının üçte birinde, yarı-bağımsız bir Hırvat devletinin kurulması yönünde talimat veren Mate Boban⁶⁶ çok sayıda insanın ölmesine sebep olmuştur.

Yugoslavya’nın dağılmasından ve savaşın başlamasından sonraki dört yıldan fazla bir süre boyunca, önce Hırvatistan’da ve ardından Bosna’da, ABD, şiddeti ve çatışmayı sona erdirmeye çalışmakta başı çekmeyi reddetti. Birçok yazar Washington’un ve Batı’nın, etnik temizliği, toplama kamplarını ve yüz binlerce sivilin katledilmesini durdurmadaki başarısızlığını açıklamak için belagatli ve tutkuyla yazarken, çok azı 1995 yazında neden Amerika Birleşik Devletleri’nin sonunda Bosna’daki savaşı sona

63 Zehra Betül Atasoy, “Savaş Sonrası Sovyet Mimarlığından Bir Kesit: Yerelde Modernler”, *Arkitera*, (Çevrimiçi), <http://www.arkitera.com/haber/savas-sonrasi-sovyet-mimarligindan-bir-kesit-yerelde-modernler/>, 11 Eylül 2022.

64 “Yerelde Modernler”, *Mimarlık ve Tasarım Yayın Platformu*, (Çevrimiçi), http://www.mimarizm.com/etkinlikle/sergiler/yerelde-modernler_120583, 11 Eylül 2022.

65 Şule Kut, *Balkanlar’da Kimlik ve Egemenlik*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 56.

66 Samary Catherine, *Parçalanmış Yugoslavya ve Bosna’da Etnik Savaş*, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 88.

erdirmek için liderlik rolü üstlendiği⁶⁷ meselelerini kaleme aldı. Miloseviç, Sırbistan Cumhurbaşkanı olarak Kosova'nın kısıtlama kararına öncülük etti. 1990 yılında Sırbistan, Kosova meclisini feshetti ve eyalet oldu ve doğrudan Belgrad'dan yönetildi. Buna karşılık, eyaletteki etnik Arnavut milletvekilleri Kosova'da Cumhuriyet ilan etti. Ocak ayında, Komünistler Birliği etnik hatlar arasında bölündü. Bu, ülkede artan milliyetçi hoşgörüsüzlüğün bir işaretiydi ve yaklaşmakta olan çatışmanın habercisiydi⁶⁸. 1992'de Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin altı cumhuriyetinden biri olan Bosna, Slovenya ve Hırvatistan'ın daha önce uluslararası bağımsız devletler olarak tanınmasının ardından bağımsızlık ilan etti⁶⁹.

Bu önemli siyasal ve askerî olaylar Türkiye'de geniş yankı uyandırdı. Dolayısıyla insanlar soykırım derecesinde büyük kıyımlara yol açan Bosna katliamının hiçbir zaman unutulmaması adına sanatsal içerikler üretmeye başladılar. Bu aktivitelerden biri de Bursa'da Osmangazi Belediyesi'nin tertiplelediği Sırp ordusu tarafından 27 yıl önce Srebrenitsa'da katledilen binlerce Boşnak sivil anmak adına “Serenatsa Soykırımı” konulu fotoğraf sergisi oldu⁷⁰. (Fotoğraf 3 ve 4) “Srebrenica Katliamı” Bosnalı sanatçı olan Safet Zec'in resim çalışması, 1995 yılında gerçekleşen Srebrenitsa Katliamı'na odaklanmaktadır. Bu tablo, soykırımın vahşetini ve acısını seçen etkileyici bir çalışmadır. (Fotoğraf 5)

Fotoğraf 3: “Serenatsa Soykırımı” konulu fotoğraf sergisi⁷¹

67 Ivo H. Daalder, “Müdahale Kararı: Bosna'daki Savaş Nasıl Bitti?”, *BROOKINGS*, (Çevrimiçi), <https://www.brookings.edu/articles/decision-to-intervene-how-the-war-in-bosnia-ended/>, 20 Eylül 2022.

68 Stathis N. Kalyvas-Nicholas Sambanis, “Bosnia's Civil War”, *Origins and Violence Dynamics*, Washington DC: *The World Bank*, V. 2, 2005, s. 191.

69 Peter Andreas, “The Clandestine Political Economy of War and Peace in Bosna”, *International Studies Quarterly*, C. 48, S. 1, 2004, s. 29.

70 Ramazan Yıldız, “Srebrenitsa Şehitleri Fotoğraflarla Anıldı”, (Çevrimiçi), <http://www.haber7.com/dunya/haber/3243188-srebrenitsa-schitleri-fotograflarla-anildi>, 12 Eylül 2022.

71 <https://www.haber7.com/dunya/haber/3243188-srebrenitsa-> (Çevrimiçi), 12 Eylül 2022.

Fotoğraf 4: “Serenatsa Soykırımı” konulu fotoğraf sergisi⁷²**Fotoğraf 5:** Safet Zec’in, Srebrenitza Resim Çalışması⁷³

“Bosnian Girl” (Bosnalı Kız)- İngiliz ressam Steve McQueen’in 1996 tarihli video enstalasyonu, Bosna’da yaşanan çocukların savaş esnasındaki yaşadıklarını gösterir. “War Childhood Museum” (Savaş Çocukluğu Müzesi) – Bosna’da kurulan bu müze, Bosna Savaşı sırasında çocuk olan müşterilerin hatıralarını ve deneyimlerini sergiler. Bu sergiler, resimler, yazılar, oyunlar ve diğer kişisel eşyalar aracılığıyla katliamın yolculuğunu anlatmaktadır.

Bosna katliamı gibi travmatik temalar ele alan sanat eserleri, kendilerinde empati yaratma, bilinç oluşturma ve anıları canlandırma potansiyeline sahiptir. Bu tür eserler, korkunç, insanlık dışı koşullar ve kurbanların acılarını gözler önüne sererek duygusal bir etki yaratabilmektedirler. Sanatın aynı zamanda geçmiş verilerini bir hatıra oluşturma işlevi olduğu için Bosna katliamının sanat yoluyla anlatılması, bu acı dolu dönemi unutmamak, hatırlamak ve gelecek nesillere ulaştırma amacı taşımaktadır. Sanat eserlerinin, tarihi arşivlerin kaydedilmesi ve anlatılmasında birer belge değeri de

72 <https://www.haber7.com/dunya/haber/3243188-srebrenitsa-> (Çevrimiçi), 12 Eylül 2022.

73 Redžep Nikšić, “The Effect of Wartime Suffering on The Choice and Transformation of Motifs in The Work of Safet Zec”, *Journal of Balkan Research Institute*, V. 11, No. 2, 2022, s. 491-510.

taşınmaktadır. Sanatçılar, Bosna katliamı gibi tarihsel travmaları ele alarak, savaşın karanlık yönünü yansıtmak ve benzer olayların tekrarlanmasını önlemek için sergiler düzenlemektedirler. Sanatın gücü, insanların zihinlerini açmak, toplumsal değişimlerden faydalanmak ve adaletin sağlanması için bir bilinç oluşturmaktadır. Sanat, insanların acı dolu belleklerinde hayatı anlamalarına yardımcı olabilir, geniş insan kitlelerini harekete geçirebilir ve tarihi anıları gelecek kuşaklara aktarabilme gücüne sahiptir.

11. 11 Eylül

Amerika gibi dünyanın en büyük süper güç ülkelerinden birinde gerçekleştirilen uçak saldırılarında kamuoyunu uzun yıllar meşgul eden hadise 11 Eylül saldırıları diye hafızalarda yer edinmektedir. 2001 yılında uçaklardan ikisinin ünlü Dünya Ticaret Merkezi'ne bağlı ikiz kulelere, bir tanesinin Pentagon binasına, bir tanesinin de hangi yöne savrulduğu belli olmayan kimi görüşlere göre yolcuların müdahaleleri sonucunda amacını gerçekleştirilmeden düşürüldüğü iddialarıyla neticelenmişti⁷⁴.

Sanat toplumun içinde bulunduğu politik gelişmelerden, ekonomik koşullardan ve birçok olaydan dinamik bir şekilde etkilenmektedir. Sanatsal ürünler “zamanın tanığı” olması bakımından yaratıldığı dönemin idari, felsefi, sosyal ve mali ortamı ekseninde şekillenmektedir⁷⁵. 11 Eylül saldırıları da küresel çapta yankı uyandırmıştır. Bu saldırıların ardından toplumsal hayatı etkileyen ve yıkıma gerekçe olan davranış için “yaratıcı yıkım” kapitalist ekonomi sistemi de etkisi altına almıştır. Beril'e göre, “modernleşme süreciyle üretimin artması ve buna bağlı olarak kapitalist ekonomi sisteminin yaygınlaşması ile Joseph Alois Schumpeter tarafından geliştirilen “yaratıcı yıkım” yaklaşımı, ekonomi alanında kullanılan bir kavram olmuştur”.

Topkapı Sarayı Has Ahırlar Bölümü'nde açılan “Gerçek Renkler” temalı sergi, 11 Eylül'ün plastik sanat eserleri ile olan ilişkisini yansıtmaktadır. “Terör Saldırısına Sanat ile Yanıt” ilkeli sözü düzleminden kurgulanan sergide amatör ve profesyonel 68 sanatçının eserini kapsamaktadır. ABD'nin farklı bölgesinden değişik inanç, kültür ve etnik kimlik üyesi sanatçıları, eserlerinde acıya dayanmayı ve ümidi yüceltmektedir. Serginin ikinci başlığı “Amerikan Ruhuna Meditasyon”, aynı zamanda bir hedef olarak

74 Rüştü Kam, “İkinci İkiz Kule Mi?”, *Habercom*, (Çevrimiçi), <https://www.ha-ber.com/ikinci-ikiz-kul-e-mi/4248/>, 22 Eylül 2022.

75 Erol Cansu Çelebi, “1980’li Yıllarda Türkiye’de Yaşanan Toplumsal Değişimin Sanat Eserlerine Yansımaları”, *Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 7, S. 43, 2007, s. 983.

düşünülmüştür. New York'un ve Washington'un ardından İstanbul'da da düzenlenen bu sergi daha sonra Berlin ve Atlanta'ya taşınmıştır⁷⁶.

Sanat aracılığıyla bir manifesto, itiraz, muhalefet, karşı koyma, kabullenmeme, red-detme, meşrulaştırmalara yönelik tepkileri biraz daha açmak gerekirse:

Hatırlatma ve tanık: Sanat, geçmişte yaşanan acıları, travmaları anımsatma ve yeni nesillerin öğrenmesi ve anlaması için bir araç olabilir. Empati ve duygusal bağ kurma: Sanat, insanların duygusal olarak yaşam deneyimlerine ve acılarına empati duyulmasını sağlayabilir. Mağdurların duygusal deneyimlerine bir şekilde dokunarak duygusal bir bağ kurmaları sağlanabilir. Adalet talebi ve hesap sorabilme: Sanat, adaletsizliklere karşı bir tepki olarak kullanılabilir. Katliamlarda savaş mağdurlarının hikayelerini anlatarak adalet talebinde bulunulabilir, sorumluların hesap vermesini sağlanabilir ve dolayısıyla uluslararası toplumun dikkatini çekmeğe yardımcı olunabilir. Anlatılar aracılığıyla anlama: Sanat, karmaşık ve travmatik olayları anlamlandırmak ve anlamaktaki yükü hafifletebilir. Sanat yapıtları, şiddetin derinliğini ve karmaşıklığını kavramaya yardımcı olabilir, birtakım semboller yoluyla anlam yaratmada etkili bulunabilir.

12. Arap Baharı

Aralık 2010'da Tunuslu bir meyve satıcısının kendi kendini yakması sonucu alevlenen olaylar, "Arap Baharı" olarak anılmaya başlandı⁷⁷. Arap Baharı olarak adlandırılacak şey nedir? Sorusuna verilen yanıt, "öksüz kalmış kesimlerin hareketi" diye zikredilir. Yerel yetkililere karşı protesto eylemi hızla daha geniş bir önem kazandı⁷⁸. Bu olayları otokratik iktidarın pençesini sarsan bir dizi gösteri izledi. Arap dünyasındaki rejimler bir yıl sonra, Zine El Abidine Ben Ali Tunus'ta, Hüsnü Mübarek, Mısır'da, Muammer el-Kaddafi ise Libya'da değişen derecelerde şiddetin ardından devrildiler. Suriye, Yemen ve Libya farklı oranlarda şiddete gösterileri yapıldı. Suriye, Yemen ve Bahreyn'in tamamı kapsamlı bir kargaşaya tanık oldu. Bahreyn ile ilgili ciddi soruları gündeme getirildi. Bu hususlar, liderlerinin meşruiyeti ve hayatta kalması konularıydı. Benzer olaylar yani siyasi liderlerinin meşruiyeti ve hayatta kalması konuları Fas'ı da etkiledi. Cezayir ve Ürdün de olayları yatıştırmaya çalışmak için reformların yürürlüğe koyulması konusunda baskı gördü⁷⁹.

76 "11 Eylül'e Sanatsal Bakış", *Kültür Sanat Sinema*, (Çevrimiçi), <http://arsiv.ntv.com.tr/news/174963.asp#BODY>, 12 Eylül 2022.

77 Tarık Oğuzlu, "Arap Baharı ve Yansımaları", *Ortadoğu Analiz*, C. 3, S. 36, 2011, s. 8.

78 Mustafa Kibaroglu, "Arap Baharı ve Türkiye", *Adam Akademi*, C. 2, S. 2, 2011, s. 26-36.

79 Campante, Filipe R-Davin Chor, "Arap Dünyası Neden Devrime Hazırlanıyordu? Eğitim, Ekonomik Fırsatlar ve Arap Baharı", *Ekonomik Perspektifler Dergisi*, C. 26, S. 2, 2012, s. 167.

Bir düşünce sistemi üzerine inşa edilen her sanatsal içerik, onu yorumlamadan ve analiz etmeden daha yukarı gitmesi olanaksızdır. Sanatsal ürünler, yalnızca ne ürettiğini değil eserin hikayesi ile ilgili fikirleri ve eseri şekillendiren kültürel yetiler karşısında da önemli bir noktadadır. Şöyle ki eser, kendi sosyal etkilerinden yoğunlaşarak, çevresindeki yaşamı etkiler. Bir sanatçı çalışmasında, öznesinin ruhunun, hislerinin ve kimliğinin durumunu üslubunu ortaya koyar⁸⁰.

“Dalga (Wave)” sergisini, sanatçı Onay Akbaş, Beşiktaş, İstanbul’da bulunan Galeri Artist’te gerçekleştirmişti. Sanatçı son yıllarda yeryüzünde meydana gelen hadiseleri sorgulayıp, vuku bulan olayların insanlar üzerinde bıraktığı izleri gözlemleyerek resimlerine konu edinmişti. Bu sanatçıyı, İspanya, Madrid’teki “Öfkeliiler” hareketi ilgilendirdiği gibi Mısır, Tunus ve Tunus, Libya’daki Arap Baharı da etkilemişti. Sanatçı güncel konular arasında bir sanat koleksiyonu da hazırlamıştı⁸¹. (Fotoğraf 6)

Arap Baharı olarak adlandırılan, 2010 yılının Arap ülkelerinde patlayan çatışmaların 5. Yıldönümünde, Türkiye’deki Iraklı ve Suriyeli göçmenlerin yaşamı belirli tarihler arasında Caddebostan Kültür Merkezi’ndeki “Geç Erken” fotoğraf sergisinde⁸² teşhir edilmişti. (Fotoğraf 7)

Bazı Arap Baharı konulu sergiler Frankfurt’ta yapılmıştır. Bu manada Ashraf Foda’nın çalışmaları önemlidir. Foda’yı temsilen Reedah El-Saie Londra Modern İslam ve Sanat galerisinde çalışmalar düzenlemiştir. “Arap Sanatının Algısı Değişti” metaforlu sergilerle Mısırlı sanatçı Nermine Hammam, devrimin ilk günlerinde ordu ve Tahrir Meydanı’ndaki karşılaşmalarından esinlenerek, askerlerin fotoğraflarını ve pastoral manzaraların renk doygun resimli kartpostallarını birleştiren bir grup fotomontaj üretti. “British Museum ve Victoria & Albert Museum bölgedeki sanat koleksiyonlarını genişleterek, Arap Baharı temalı içerikler sunuştur”⁸³.

Sanat artık sadece sanatçılar ve elitler için değil, meydanlarda herkesin katılım sağladığı sanat sergileri olarak kamuya açık bir tarzda düzenlenmiştir. Bu manada

80 Hatice Süzen, “Modern Batı Sanat Akımlarının Güncel Sanata Katkıları”, *Uluslararası Beşeri ve Sosyal Bilimler İnceleme Dergisi*, C. 2, S. 1, 2018, s. 25.

81 “Tuvaldeki Gezi ve Arap Baharı”, (Çevrimiçi), <https://www.hurriyet.com.tr/kelebek/tuvaldeki-gezi-arap-bahar26481925>, 12 Eylül 2022.

82 “Mültecilerin Hikâyesi Geçerken Sergisinde!”, (Çevrimiçi) <https://www.cnnturk.com/kultur-sanat/diger/multecilerin-hikayesi-gecerken-sergisinde>, 12 Eylül 2022.

83 Louise Ryan, *Transcending Boundaries: The Arts of Islam: Treasures from the Nassar D. Khalili Collection*. Diss. University of Western Sydney, Australia, 2015; David Batty, “Ayaklanmalar Bir Nesli Cesaretlendirirken Gelişen Arap Sanatçıları”, *Sanat Tasarım*, (Çevrimiçi), <https://www.theguardian.com/artanddesign/2012/jan/18/arab-artists-spring-global-exhibitions?newsfeed>, 11 Eylül 2022.

yurtdışında, Londra’da British Museum ve Royal College of Art’ta koleksiyonerleri, müzeleri, akademisyenleri, sanatçıları ve diplomatları bir araya getiren oturumlar düzenlenmiştir⁸⁴.

Fotoğraf 6: “Dalga/Wave” Onay Akbaş⁸⁵

Fotoğraf 7: “Geç Erken Sergisi”, Fotoğraf: Kerem Yücel ve Natalia Sancha ile gazeteci Serdar Korucu⁸⁶

Bunların dışında bazı resim ve heykel sanatçıları, Arap baharı olaylarını resimlerinde ve heykellerinde temsil ettiler. Bu eserlerde, protestocular, isyanlar, semboller ve anılar da tasvir edildi.

13. 1990’lardan Günümüze Sanat Ortamındaki Gelişmeler

1990’lar, Dünya çapında büyük değişikliklere tanıklık etti. Soğuk Savaş’ın sona ermesi, Berlin Duvarı’nın yıkılması ve egemenlik birliğinin dağılması gibi oluşumlar, sanatçıların yeni perspektifler keşfetmelerine ve farklı kültürlerle etkileşim kurmalarına olanak sağladı⁸⁷.

84 David Batty, “Ayaklanmalar Bir Nesli Cesaretlendirirken Gelişen Arap Sanatçıları”, *Sanat Tasarım*, (Çevrimiçi), <https://www.theguardian.com/artanddesign/2012/jan/18/arab-artists-spring-global-exhibitions?newsfeed>, 21 Mart 2022.

85 <https://www.hurriyet.com.tr/kelebek/tuvaldeki-gezi-ve-arap-bahari-26481925> (Çevrimiçi), 13 Eylül 2022.

86 <https://www.cnnturk.com/kultur-sanat/diger/multecilerin-hikayesi-gecerken-sergisinde> (Çevrimiçi), 14 Eylül 2022.

87 İbrahim Kaygısuz, *Küreselleşme Sürecinin Yerel Kültürler Üzerindeki Etkisi: Konya Örneği*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2011.

Özellikle politik, ekonomik ve geçim konuları, küresel yaşamın ana konusu haline getirilmiştir. Örneğin, çevre sorunları, küresel ısınma ve biyoçeşitlilikteki azalma, canlı türlerinin tükenmesi gibi konular, içeriği tarafından ele geçen çeşitli sanatlarda ifade edilmiştir⁸⁸. Bu dönemde ortaya çıkan sanatta, doğaya ve yayılma özelliklerine ilişkin unsurları ele alarak izlemeye yönelik netlik kazandırmayı hedefledi. Göç, ırkçılık, cinsiyet eşitsizliği, insan hakları gibi konular da sanatın odak noktalarından biri haline geldi. Sanatçılar, kültürler arası etkileşim, göçmen deneyimleri ve toplumsal adaletsizlik gibi konuları ele alarak dikkat çekmeye çalıştı. Sanatın verimli kullanımıyla sosyal değişim ve tasarruf yaratma amacı güden birçok projeye tanık olundu. İletişim ve teknoloji alanındaki gelişmeler de sanatın evrimini etkilemiştir. İnternetin yaygınlaşması ve dijital medya araçlarının kullanımı, yeni ifade çeşitleri sunarak küresel yapılarla mesajlarını daha geniş kitlelere ulaştırma imkânı sağladı. Sanatın dijitalleşmesiyle birlikte, içerdiği kültürel farklılıklar, politik sorunlar ve küresel meselelerle dijital dünyanın keşfi çalışmaları yapıldı. Bu dönemdeki gelişmeleri bölümler halinde sıralamak gerekirse:

Enstalasyon Sanatı: 1990'lar, enstalasyon sanatının popüler hale geldiği bir dönem oldu. Kurulum uygulamaları, çalıştırma gözlemleri genellikle büyük yapılar veya yapılar içeren bir sanat formülüdür. İzleyiciler, kurulumların içinde dolaşarak etkileşimde bulunabilirler⁸⁹.

Yeni Medya Sanatı: Yeni medya sanatı, 1990'larda gelişmeye başladı ve günümüzde hala önemini korumaktadır. Yeni medya sanatı, medya teknolojileriyle etkileşimli çalışma ve bu teknolojileri kullanarak yeni anlatı formları oluşturmayı içerir⁹⁰. Sanatçılar, internet, video oyunları, sanal gerçeklik ve artırılmış gerçeklik gibi araçları kullanarak eserler üretirler.

Kültürlerarası Sanat: 1990'lar, küreselleşme ve göç gibi faktörlerle birlikte kültürlerarası sanatın önemli bir dönemiydi. Sanatçılar, farklı kültürlerin etkileşimleri ve çatışmalarıyla ilgili çalışmalar ürettiler. Kültürlerarası sanatlar, farklı kültürlerin perspektiflerini birleştirerek yeni anlayışlar ortaya koymayı hedefler.

Dijital Sanat: Bilgisayarların yaygınlaşması, dijital sanatın ortaya çıkmasına neden oldu. Dijital sanat, sanatçıların bilgisayar ve yazılım kullanarak ürettikleri bir sanat türüdür. Bu teknoloji ile eserler üretilebilir, manipüle edilebilir ve paylaşılabılır.

88 *İklim Krizi ve Sosyal Politika*, ed. Abdulhalim Çelik, Ekin Yayınevi, Bursa, 2022.

89 Dilek Toluyağ, "Sanat Pratiğinde Enstalasyon, Mekan ve Nesne", *Akademik Sanat*, C. 5, S. 11, 2020, s. 101.

90 Aysun Cançat, "Yeni Medya Sanatı Üzerine...", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 40, 2018, s. 165.

Postmodernizm: Postmodernizm, modernizme karşı bir tepki olarak ortaya çıktı ve 1980'lerden itibaren popüler oldu. Bu akım, sanat, kültür ve dili eleştiren sorgulayıcı, ironi ve alay gibi unsurlar kullanılarak eserler üretmeye çalışmaktadır⁹¹.

Yeni Gerçekçilik: 1990'larda popüler bir akım haline geldi. Bu akım, sıradan insanların gerçekçi bir şekilde resmederek, sıradan hayatın güzelliklerini ve anlamlarını vurgulamayı amaçladı.

Çokluk Disiplinli Sanat: Çokluk disiplinli sanat, farklı sanat disiplinlerinin birleştirilmesiyle oluşan bir sanat türüdür. Örneğin, müzik, dans, görsel sanatlar ve tiyatro gibi farklı disiplinlerin birleştirilmesiyle ortaya çıkan eserler üretildi.

Sokak Sanatı: 2000'lerde popüler hale geldi. Bu sanat türü, genellikle şehirlerin sokaklarında yer alan duvarlara veya binalara resimler yaparak ortaya çıktı.⁹² Sokak sanatı, toplu mesaj vermek için kullanılabilir gibi, sadece dekoratif bir amaç için de kullanılabilir.

Bu gelişmeler, son 30 yılda sanat ortamında önemli bir değişimin ve dönüşümün gerçekleşmesinde oldukça etkili olmuştur.

Sonuç

Küresel etkisi derin olan olayların, sanat yapıtlarıyla anlatılması, duygusal etki yaratma, akılda tutma ve bilişsel bir algı oluşturma amacını taşır. Sanat yapıtlarıyla ifade etme yolu, toplumsal normların korunması, hafızayı canlı tutma, adaleti destekleme ve insanların travmatik durumlarını anlamaya katkıda bulunabilir.

Bu makalede, 1980'lerden sonra Türkiye'deki sanat ortamlarının ve müzelerin küresel olaylarla olan ilişkisine odaklanılmıştır. Araştırmada, bu dönemde dünyanın farklı bölgelerinde meydana gelen olayların Türkiye'deki sanat sahnesine nasıl yansıdığını ve müzelerdeki izdüşümlerini kapsamaktadır. Ayrıca, bu etkileşimlerin Türkiye'deki sanatın gelişimine nasıl katkı sağladığını ve sanat ortamlarının nasıl şekillendiğini analiz etmektedir. Öncelikle, 1980'lerden sonra Türkiye'de küresel düzeydeki siyasi, sosyal ve ekonomik olayların sanat ortamlarına etkilerini gözlemlenmektedir. Küresel olaylar, Türk sanatçıları için yeni temalar, teknikler ve ifade biçimleri arayışını tetiklemiştir. Ayrıca, Türkiye'de yaşanan siyasi değişimler ve toplumsal dönüşümler sanatçıları yeni perspektifler keşfetmeye yönlendirmiştir.

91 Sıtkı M. Erinc, "Postmodernizm'in Tanımı", *Anadolu Sanat*, C. 3, S. 2, 1994, s. 31-45.

92 Ayça Karaca, "Sokak Sanatı Banksy ve Filistin", *International Journal of Social Inquiry*, C. 11, S. 2, 2018, s. 171.

Bu araştırma için seçilen küresel ölçekli etkisi derin olaylar, sanatseverlerin, küratörlerin, akademisyenlerin sanat uzmanlarının vb. camianın hem söylemsel olarak hem de sanat icra etme noktasında dile getirdikleri konulardan seçilmişlerdir. Bilhassa Türkiye'de müzeler üzerindeki etkilerine temas edilmiştir. Bu bağlamda Türkiye'de müzelerdeki koleksiyonlar ve sergileme pratiklerinde küresel olaylara geniş yer verilmiştir. Türkiye'deki sanat ortamlarının ve müzelerin küresel olaylarla olan bağlantısı, kültürel etkileşimlerin Türkiye'deki sanatın çeşitliliğini ve zenginliğini artırdığını göstermektedir. Ayrıca, müzelerin küresel sanat ekollerinin yayılmasında önemli bir rol oynadığından da söz edilebilir.

1980'lerde meydana gelen uluslararası gelişmelerin Türkiye'deki siyasi, ekonomik ve sosyal değişimleri ve dolayısıyla sanat ortamlarını derinden etkilediği görülmektedir. Sanatçılar, bu dönemde özgürlük, bağımsızlık ve toplumsal eleştiri gibi temaları sık sık işlemişlerdir. Sanat müzelerinde sanat eserlerine daha fazla yer verilmesi müzelerin eğitim ve toplumsal katılımı açısından daha aktif olması gibi tepkiler gösterdikleri gözlenmektedir. Ancak, Türkiye'deki sanat ortamlarında ve müzelerdeki küresel etkilerin tam olarak benimsenmediği ve yerel özelliklerle örtüşmeyen noktalar olduğu da görülmektedir. Bunun nedeni, Türkiye'nin sosyo-kültürel ve siyasi yapısının diğer ülkelerden bazı konularda farklılık göstermesi olabilir.

Türkiye'de özellikle 1980'lerdeki askerî darbenin ardından, sansürün ve baskının etkisiyle sanatçılar kendilerini ifade etme zorluklarıyla karşılaşmışlardır. Bu dönemde sanatçılar, politik ve toplumsal sorunları ele alan eserler üretmekte güçlük çekmiş ve özgür ifadeye getirilen kısıtlamalarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Yine bu dönemde sanatçılar, küresel temaları, teknikleri ve formları benimseyerek evrensel bir dil kullanma eğilimi göstermişlerdir. 1980 sonrası dönemde, Türkiye'deki müzeler sanata ve uluslararası sergilere daha fazla odaklanmıştır. Müzeler, yerel sanatçıların eserlerine ve tarihi eserlere ev sahipliği yapmanın yanı sıra, uluslararası sergilerle dünya çapındaki sanat akımlarını da takip etme çabasıdadır. Bu şekilde, Türkiye'deki müzeler uluslararası sanat ağlarına entegre olma çabası göstermiş ve küresel sanat sahnesinde daha görünür hale gelmiştir.

Bu makale incelendiğinde, küresel olayların Türkiye'deki sanat ortamları ve müzelerdeki izdüşümlerinin 1980'lerden sonraki dönemde önemli bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Sanatçılar, politik ve toplumsal olaylara tepki olarak üretimlerini sürdürmüş ve çeşitli projelerle kamuoyunu bilinçlendirmeye çalışmışlardır. Müzeler ise küresel olayların izlerini taşıyan sergiler ve etkinlikler düzenlemiş, farklı perspektifler

sunmuş ve toplumsal tartışmalara alan açmıştır. Aynı zamanda, Türkiye'nin kendine özgü kültürü ve tarihi de sanat ortamları ve müzelerde kendini hissettirmiştir. Bu nedenle, Türkiye'deki sanat ortamları ve müzeler, hem küresel sanat akımlarının hem de yerel kültürel özelliklerin bir sentezi olarak karşımıza çıkmaktadır. Küresel sergi ve bienaller, Türk sanatçılarının uluslararası platformlarda daha fazla görünürlük elde etmelerine olanak sağlamıştır. Bununla birlikte, bu etkileşimlerin kültürel alışveriş ve diyalog yaratma potansiyeli, diplomasi alanını da etkilediği söylenebilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

1. Araştırma Eserler

- Akdemir, A. Müslim: “Küreselleşme ve Kültürel Kimlik Sorunu”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 3, S. 1, 2004, s. 43-50.
- Andreas, Peter: “The Clandestine Political Economy of War and Peace in Bosna”, *International Studies Quarterly*, V. 48, No. 1, 2004, s. 29.
- Antmen, Ahu: *20. Yüzyıl Batı Sanatında Akımlar*, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2013.
- Artun, Ali: *Çağdaş Sanat ve Kültüralizm*, çev. Tuncay Birkan, Nursu Öрге, Elçin Gen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- Aytaç, Olgı-Madra, Yahya: “İmhayı Beklerken, Şehrin Artıklarını Toplamak: Gordon Matta-Clark'ın Sanatının Siyaseti”, *Doxa*, 5, 2007, s. 73.
- Cançat, Aysun: “Yeni Medya Sanatı Üzerine...”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 40, 2018, s. 165-178.
- Çelebi, Erol Cansu: “1980’li Yıllarda Türkiye’de Yaşanan Toplumsal Değişimin Sanat Eserlerine Yansıması”, *Ulak Bilge Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 7, S. 43, 2019, s. 977-983.
- Daban, Emine Zeynep: *Afrika’da Yerli Direnişi ve Bağımsızlık Hareketleri: Mzee Jomo Kenyatta Liderliğinde Kenya*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2019.
- Deniz, Yıldırım: “Çin’in Ekonomik Dönüşümü ve Üçüncü Dünya”, *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, C. 2, S. 2, 2014, s. 64-80.

- Dilek, Sebahattin Emre-Kulakoğlu Dilek, Nur: “Dünyada ve Türkiye’de Yaşanan Olayların Turizme Yansımaları: 1960’tan Günümüze Tarihsel Bir Değerlendirme”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 10, S. 2, 2013, s. 1083-1108.
- Dursun, Soner: “Türkiye’nin Güvenlik Algılamasındaki Değişim: 12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesi Sonrası Dönem”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 16, 2008, s. 421-433.
- Erdoğan, Melih: “Küresel Çağda Çağdaş Sanat ve Küresel Sanat Pazarı”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 15, S. 1, 2015, s. 75-98.
- Eriñç, Sıtkı M.: “Postmodernizm’in Tanımı”, *Anadolu Sanat*, C. 3, S. 2, 1994, s. 31-45.
- Erkan, Süleyman: “Savaş ve Barış Bağlamında XIX. Yüzyıl Uluslararası İlişkileri’nin Özellikleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 22, 2010, s. 93-115.
- Feyzioğlu, Turhan: *Fırtanlı Yılların Gençlik Liderleri Konuşuyor*, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 2010.
- Furkan, Halit Yolcu: “Ortadoğu’da Askeri Denge ve İttifaklar: I. Dünya Savaşı’ndan Yeni Dünya Düzeni’ne Bir Süreç Analizi (1918-2010)”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 43, 2020, s. 467-496.
- Gazi, Mehmet Ali: “Vietnam-Amerika Savaşı’nda ABD’ye Yönelik Propaganda Amaçlı Vietnam Radyo Yayıncılığı: Hanoi Hannah’nın Radyo Yayınları Üzerine Bir İnceleme”, *TRT Akademi*, C. 5, S. 9, 2020, s. 204-221.
- Gençel, Özge: *Günümüz Sanatçıları İstanbul Sergileri: 1980-2011*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014.
- Güner, Atiye- Gülaçti, İsmail Erim: “Küreselleşme ve Çağdaş Sanat”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 14, S. 1, 2019, s. 245-274.
- Harrison, Charles-Wood, Paul: *Sanat ve Kuram, 1900-2000 Değişen Fikirler Antolojisi*, çev. Sabri Gürses, Küre Yayınları, İstanbul, 2011.
- İklim Krizi ve Sosyal Politika*, ed. Abdulhalim Çelik, Ekin Yayınevi, Bursa, 2022.
- Karaca, Ayça: “Sokak Sanatı Banksy ve Filistin”, *International Journal of Social Inquiry*, C. 11, S. 2, 2018, s. 171-196.
- Kaygusuz, İbrahim: *Küreselleşme Sürecinin Yerel Kültürler Üzerindeki Etkisi: Konya Örneği*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2011.
- Kibaroğlu, Mustafa: “Arap Baharı ve Türkiye”, *Adam Akademi*, C. 2. S. 2, 2011, s. 26-36.
- Kirchberg, Volker: “Categorizing Urban Tasks: Functions of Museums In The Post-Industrial City, Curator”, *The Museum Journal*, C. 46, S. 1, 2003, s. 88.

- Koca, Mehmet: “Küba Devrimi ve Devrimin Türk Basınına Yansıması: Milliyet Gazetesi Örneği”, *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 10, S. 1, 2020, s. 43-66.
- Latin Amerika’yı Anlamak: Neoliberalizm, Direniş ve Sol*, ed. Aylin Topal, Yordam Kitap, İstanbul, 2008.
- May, Rollo: *Yaratma Cesareti*, çev. Alper Oysal, Metis Yayınları, İstanbul, 2008.
- Mesut, Yaşar, “Girişimci Sanatçı Modeli: Ahmet Güneştekin Örneği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 13, S. 73, 2020, s. 13.
- Mouffe, Chantal: *Radikal Demokrasi: Modern mi Postmodern mi? Modernite Versus Postmodernite*, der. Mehmet Küçük, Say Yayınları, İstanbul, 2011.
- Nikšić, Redžep: The Effect of Wartime Suffering on The Choice and Transformation of Motifs in The Work of Safet Zec, *Journal of Balkan Research Institute*, V. 11, No. 2, 2022, s. 491-510.
- Oğuzlu, Tarık: “Arap Baharı ve Yansımaları”, *Ortadoğu Analiz*, C. 3, S. 36, 2011, s. 8-16.
- Özçelik, Tezel, C.: “Ulusal Kimliğin Oluşumunda Müze ve Toplum İlişkisi”, *Singapur Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 20, 2007, s.133-155.
- Özerk, Gaye Birol- Akgün Yüksekli, Berrin: “Küresel Kent, Kentsel Markalaşma ve Yok-mekân İlişkileri”, *İdealkent*, C. 2, S. 3, 2011, s. 82-93.
- Özkan, Harika Nazlı: *Müzelerde Pazarlama ve İstanbul Müzelerinin İnteraktif Pazarlama Uygulamaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010.
- Özkaya, Aslı: “Medya ve Körfez Savaşı”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 52, S. 1, 1997, s. 567-569.
- Öztürk, Ötkünç Y.: *1980’li Yıllarda (1980–1990) Türkiye Sanat Ortamının Değerlendirilmesi: Bu Bağlamda Dönemin, Özellikle Resim Alanında Üretilen İşlere Yansıması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kültür Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007.
- Ryan, Louise: *Transcending Boundaries: The Arts of Islam: Treasures from the Nassar D. Khalili Collection*. Diss. University of Western Sydney, Australia, 2015.
- Sezen, Beril: *Yaratıcı Yıkmanın Dönüşüm Ekseninde Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2012.
- Süzen, Hatice: “Modern Batı Sanat Akımlarının Güncel Sanata Katkıları”, *Uluslararası Beşeri ve Sosyal Bilimler İnceleme Dergisi*, C. 2, No. 1, 2018, s. 25.
- Şahmaran Can, Gökçen: “Küreselleşmeyle Gelişen Yabancılaşma Kavramı ve Sanat”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 51, 2016, s. 229-236.

- Tarhan, Ahmet Bora: “Türkiye’de Postmodernizm ve Siyasal Değişim”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, C. 4, S. 2, 2012, s. 11-20.
- Tarhan, Ahmet Bora: “Türkiye’de Postmodernizm ve Siyasal Değişim”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, C. 4, S. 2, 2012, s.11.
- Tarhan, Kamil: “Küreselleşme Evrensel Bir Kültür mü Oluşturdu?”, *Business Economics and Management Research Journal*, V.1, No. 2, 2018, s. 73-80.
- Toluyağ, Dilek: “Sanat Pratiğinde Enstalasyon, Mekan ve Nesne”, *Akademik Sanat*, C. 5, S. 11, 2020, s. 101-114.
- Toprak, Sait: *Savaşın Doğasının Etkilerinin Resim Sanatına Yansımaları*, Yayınlanmamış Sanatta Yeterlik Tezi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2018.
- Vergin, Nur: *Siyasetin Sosyolojisi*, Doğan Kitap, İstanbul, 2018.
- Wolff, James: *Sanatın Toplumsal Üretimi*, çev. Ayşegül Demir, Özne Yayınları, İstanbul, 2000.
- Kahraman, Zeynep: “Sanal Müzecilikte Yeni Yaklaşımlar”, *Ankara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 2, 2020, s. 145-160.
- Terzi, Sezin: *12 Eylül 1980 Sonrası Sanat-Siyaset İlişkisi ve Plastik Sanatlara Etkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, İzmir, 2008.
- Yaman, Didem: “11 Eylül Sonrasında ABD: Algılamalar, Psikolojik Yansımalar, Yasal Düzenlemeler”, *Uluslararası Hukuk ve Politika*, C. 1, S. 2, 2005, s. 117-142.
- Akın, Ayten Banu: “Türk Tiyatrosunda 12 Eylül Darbesini Okumak”, *Electronic Turkish Studies*, C. 12, S. 16, 2017, s. 2-24.
- Haklı, Salih Zeki: “12 Eylül Öncesi Türkiye’de Sosyalist Kültür İnşa Çabaları: Türkiye Yazıları Dergisi”, *Liberal Düşünce Dergisi*, S. 79, 2015, s. 17-30.
- Özçelik, Pınar Kaya: “12 Eylül’ü Anlamak”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 66, S. 1, 2011, s. 73-93.

2. Elektronik Kaynaklar

- “11 Eylül’e Sanatsal Bakış”, *Kültür Sanat Sinema*, (Çevrimiçi), <http://arsiv.ntv.com.tr/news/174963asp#BODY>, Erişim Tarihi: 12.09.2022.
- “Basra Körfezi Savaşı”, *HISTORY*, (Çevrimiçi), <http://www.history.com/topics/middle-east/persian-gulf-war>, Erişim Tarihi: 12.09.2022.
- “Mültecilerin Hikâyesi Geçerken Sergisinde!”, (Çevrimiçi) <https://www.cnnturk.com/kultur-sanat/diger/multecilerin-hikayesi-gecerken-sergisinde>, Erişim Tarihi: 12.09.2022.

- “TASAM, Küreselleşmenin Boyutları ve Etkileri”, (Çevrimiçi), https://tasam.org/tr-TR/Icerik/211/kuresellesmenin_boyutlari_ve_etkileri, Erişim Tarihi: 15.09.2022.
- “The Fall of the Berlin Wall: Was 1989 Reconstructed in a Modern Way?”, *BBC News*, (Çevrimiçi), [news/wold- europe -50013048](https://www.bbc.com/news/world-europe-50013048), Erişim Tarihi: 17.08.2022.
- “Tuvaldeki Gezi ve Arap Baharı”, (Çevrimiçi), <http://www.hurriyet.com.tr/kelebek/tuvaldeki-gezi-ve-arap-bahari-26481925>, Erişim Tarihi: 12.09.2022.
- “Yerde Modernler”, *Mimarlık ve Tasarım Yayın Platformu*, (Çevrimiçi), http://www.mimarizm.com/etkinlikler/sergiler/yerelde-modernler_120583, Erişim Tarihi: 11.09.2022.
- Atasoy, Zehra Betül: “Savaş Sonrası Sovyet Mimarlığından Bir Kesit: Yerelde Modernler”, *Arkitera* (Çevrimiçi), <http://www.arkitera.com/haber/savas-sonrasi-sovyet-mimarligindan-bir-kesit-yerelde-modernler/>, Erişim Tarihi: 11.09.2022.
- Batty, David: “Ayaklanmalar Bir Nesli Cesaretlendirirken Gelişen Arap Sanatçılar, Sanat Tasarım”, (Çevrimiçi), <http://www.theguardian.com/artanddesign/2012/jan/18/arab-artists-spring-global-news-feed-exhibitions>, Erişim Tarihi: 21.03.2022.
- Cuğuoğlu, Naz: “Politik Olmamayı Seçmek de Politik Bir Karar”, *Artfulliving*, (Çevrimiçi), <http://www.artfulliving.com.tr/sanat-politik-olmamayi-secmek-de-politik-bir-karar-i-6320>, Erişim Tarihi: 19.09.2022.
- Çelik, Ece: “Duvarın En Sanat Hali”, (Çevrimiçi), <https://www.hurriyet.com.tr/seyahat/duvarin-ensanat-hali-41374654>, Erişim Tarihi: 12.09.2022.
- Daalder, Ivo H.: “Müdahale Kararı: Bosna’daki Savaş Nasıl Bitti?” (Çevrimiçi), *BROOKINGS*, <https://www.brookings.edu/articles/decision-to-intervene-how-the-war-in-bosnia-ended/>, Erişim Tarihi: 20.09.2022.
- Erk, Sinan Eren: “Yakın Dönemin Kültür Sanat Politikalarına Bir Bakış”, (Çevrimiçi), <http://www.sinanerenerk.com/2021/03/yakn-donemin-kultur-sanat-politikalara.html>, Erişim Tarihi: 15.09.2022.
- Hasiç, Albinko: “Duvardaki Kapılar Geniş Açılıyor, Berlin Duvarı’nın Yıkıldığı Gün Ne Oldu?”, *TIME*, (Çevrimiçi), <http://time.com/5720386/berlin-wall-fall/> Erişim Tarihi: 20.09.2022.
- <https://www.cnnturk.com/kultur-sanat/diger/multecilerin-hikayesi-gecerken-sergisinde>, (Çevrimiçi), Erişim Tarihi: 14.09.2022.
- <https://www.haber7.com/dunya/haber/3243188-srebrenitsa->, (Çevrimiçi), Erişim Tarihi: 12.09.2022.
- <https://www.hurriyet.com.tr/kelebek/tuvaldeki-gezi-ve-arap-bahari-26481925>, (Çevrimiçi), Erişim Tarihi: 13.09.2022.

- İnci, Erdal: “Berlin Wall”, (Çevrimiçi) <https://www.artfulliving.com.tr/sanat /politik-olmamayi-secmek-de-politik-bir-karar-i-6320>, Erişim Tarihi: 15.09.2022.
- Kam, Rüştü: “İkinci İkiz Kule Mi?”, *Habercom*, (Çevrimiçi), <https://www.ha-ber.com/ikinci-ikiz-kule-mi/4248/>, Erişim Tarihi: 22.09.2022.
- Kuspit, Donald: “Creative Destruction Once More: Donald Kuspit on Graham Wilson’s Paintings. White”, (Çevrimiçi), <https://whitehotmagazine.com/articles/on-graham-wilson-s-hot Magazine paintings>, Erişim Tarihi: 12.09.2022.
- Batty, David: Ayaklanmalar Bir Nesli Cesaretlendirirken Gelişen Arap Sanatçılar, Sanat Tasarım, (Çevrimiçi), <https://www.theguardian.com/artanddesign/2012/jan/18/arab-artists-spring-global-exhibitions?newsfeed>, Erişim Tarihi: 11.09.2022.
- Rajput, Madhu: *Disintegration of the USSR*, (Çevrimiçi), Western History M.A., Semester –IV, Paper-I, International Relations Since 1989, https://www.lkouniv.ac.in/site/writereaddata/siteContent/202004171006164356madhu_rajput_west_hist_disintegration_of_Soviet_union.pdf, Erişim Tarihi: 19 Eylül 2022.
- UNESCO “Türkiye Milli Komisyonu Tavsiye Kararları”, (Çevrimiçi), <http://www.unesco.org.tr /Pages/159/176/> Erişim Tarihi: 12.09.2022.
- Yenilmez, Yener Kutsal: “Savaş ve Sanat: Savaşın Sanata Yansıması Görüş”, (Çevrimiçi), <http://gorus21.com/savas-in-san-ata-yansimasi/>, Erişim Tarihi: 12.09.2022.
- Yıldız, Ramazan: “Srebrenitsa Şehitleri Fotoğraflarla Anıldı”, (Çevrimiçi), <http://www.haber7.com/dunya/haber/3243188-srebrenitsa-sehitleri-fotograflarla-anildi>, Erişim Tarihi: 12.09.2022.

Kamusal Mekân Olarak Samsun Fuarı'nı Toplumsal Dinamikler Üzerinden Anlamak

Understanding The Samsun Fair As a Public Space Through Social Dynamics

Kader KESKİN* , Reyhan Midilli SARI**

*Bu çalışma, Doç. Dr. Reyhan MİDİLLİ SARI'nın danışmanlığında KTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı'nda tamamlanan "Mekân-Bellek Etkileşimi Bağlamında Samsun Fuarı'nı Anlamak" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

**Arş Gör. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Samsun, Türkiye

***Doç. Dr. Karadeniz Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Trabzon, Türkiye

ORCID: K.K. 0000-0003-1022-7607;
R.M.S. 0000-0002-9069-5656

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Kader Keskin,
Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Mimarlık
Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Samsun, Türkiye
E-posta/E-mail: mim.kkeskin@gmail.com

Başvuru/Submitted: 16.01.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:
15.04.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
28.04.2023

Kabul/Accepted: 05.05.2023

Atıf/Citation: Keskin, Kader., Midilli Sari, Reyhan. "Kamusal Mekân Olarak Samsun Fuarı'nı Toplumsal Dinamikler Üzerinden Anlamak" *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies* 43 (2023): 263-292.
<https://doi.org/10.26650/YTA2023-1235936>

ÖZ

Çalışmanın amacı, toplumsal gelişmelerin bir kamusal mekânın mekânsal gelişimi ve dönüşümünü nasıl etkilediğini ortaya koymaktır. Samsun kentinin en eski kamusal mekânlarından olan 'Samsun Fuarı' ise çalışma alanı olarak ele alınmıştır. 1963 yılında kurulan ve Anadolu'nun ilk milli fuarı olarak tescillenen fuar, kentin ekonomik, sosyal ve kültürel anlamda gelişmesine yardımcı olmuş, yerel ve bölgesel ölçekte çok sayıda kullanıcıya ulaşmayı başarmıştır. Ancak zamanla gücünü kaybetmiş, 1992 yılında son kez açılarak bulunduğu yer dönüşüme uğramıştır.

Çalışma, Türkiye ve Samsun yerinde, yaşanan döneme (1960-1990) ait ekonomik, politik, sosyo-kültürel değişimlerin bir kamusal mekânın üretilme idealinden mekânsal ve işlevsel olarak gelişimine, cazibesini kaybetmesinden nihayetinde kapatılmasına ve sonrasında yaşadığı dönüşüme nasıl nüfuz ettiğini içermekte; mekân ve toplum diyalektikliğine dayanan okuma ve yorumlamadan oluşmaktadır.

Çalışma sonucunda toplumsal dinamiklerin kamusal kullanımı değiştirdiği; bu mekânın kentten kopuşu nedeniyle, zaman içinde değişen mekânsal pratiklere bağlı olarak bu yer için yeni bir değer, anlam ve bellek katmanının oluşmadığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Kamusal Mekân, Mekân, Mekân Üretimi, Samsun Fuarı, Toplum

ABSTRACT

The aim of the study is to reveal how social developments affect the spatial development and transformation of a public space and so it considers the Samsun Fair, one of the oldest public spaces of the city of Samsun, as the study area. Founded in 1963 and registered as the first national fair of Anatolia, the fair helped the city to develop economically, socially and culturally, and managed to reach a large number of users on a local and regional scale. However, it lost its influence over time and was opened for the last time in 1992, after which its location was transformed.

The study consists of a reading and interpretation based on the dialectic of space and society, which includes how the economic, political, and sociocultural changes of the period (1960-1990) in Türkiye and Samsun penetrated from the ideal of the production of a public space to its spatial and functional development, from losing its attractiveness to its closure and then the transformation it has experienced.

As a result, the study has revealed that the social dynamics also changed public use, and a new layer of value, meaning, and memory could not be formed for this place due to the changing spatial practices over time and the separation of this space from the city.

Keywords: Public Space, Space, Production of Space, Samsun Fair, Society

Extended Abstract

Space is the main subject of architecture, and although it has tried to be defined physically through its function, form, and boundaries, space is actually a place that includes society; it is where social relations take place and is the scene of social events. Spaces are also social phenomena because as the scene of social events, they give direction and shape and contain complex social activities. For this reason, spaces carry traces of social life, as they are built by people who are social beings; they are spaces where life takes place. A space woven with social events in this context should be evaluated alongside social and humanitarian activities.

The study aims to reveal how social developments affect spatial development through the change and transformation of a public space. The Samsun Fair is one of the oldest public spaces in the city of Samsun and has been taken as the study area. Founded in 1963 as the Samsun 19 May Black Sea Fair and registered as the first national fair of Anatolia, this fair helped the city develop economically, socially, and culturally and managed to reach a large number of users on local and regional scales. In fact, with the attraction potential exceeding the regional borders out as far as the country's borders, the original name of Samsun 19 May Black Sea Fair, which referenced the region, was changed to the Samsun Fair. However, despite being so important for the region, city, and society where it was located, the fair lost its effectiveness and power over time and was transformed through exposure to physical interventions. Since its transformation, the fair area has become a layered texture as a multifunctional public space that includes public as well as sociocultural structures.

In this context, the study consists of a reading and interpretation based on the dialectic of space and society, which entails how the economic, political, and sociocultural changes experienced in Türkiye and Samsun have penetrated this space starting from the ideal of producing a public space and looking at its spatial and

functional development to when it started losing its attractiveness and its eventual closure and subsequent transformation. Places and individuals have a direct dialectical relationship with economic, political, and sociocultural developments and are envisaged to be able to provide important traces of the social development of both Türkiye in general and Samsun locally. In this way, the transformation of the fair and the fairgrounds can be better understood.

For this reason, the study works to reveal the economic, political, and sociocultural dynamics in order to understand the space through a reading of the space and of the collective memory. While reading the space aims to reveal and interpret the physical development, the change and transformation of the Samsun Fair, and the social dynamics behind all of these, the collective memory reading aims to reveal these dynamics and values through urban memory. The study used the methods of reading based on urban sociology and the interviewing technique to reveal the social variables that have affected the fair. The study then gathered, evaluated, and presented the data obtained from the readings using direct quotations in order to examine and interpreted them.

As a result, the study has found the interaction experienced without sharing a common public space to reveal a new spatial rupture. Social dynamics are also revealed to have changed the public uses, and the social values feeding the urban memory have also been damaged in accordance with this. Destruction and continuity are seen to exist in the collective memory due to the place being separated from the city. No new memory layer has been able to be built for this place due to the change in spatial practices over time.

1. Giriş

Kentlerin sürekli değişim içinde olduğu günümüz yaşamı, kent ve kentli hafızasında süreksizliklere neden olmaktadır.¹ 20. yüzyılın başında belirginleşmeye başlayan bu durumu anlamaya yönelik çalışmalar yapılmış; toplumsal ve fiziki çevrenin hızla dönüştüğü günümüzde insan yaşamı ve fiziksel çevresinin nasıl olması gerektiği sorgulanmıştır.² Özellikle 20. yüzyıl ile birlikte yoğunluğu artan kentlerin katmanlı yapısını yalnızca fiziksel ve demografik özellikler üzerinden incelemek bu çalışmaları eksik bırakmaktadır. İnsan ve mekân arasındaki ilişkiyi irdeleyen araştırmalar, mekânın artık tek bir kalıba indirgenemeyen disiplinler ötesi bir olgu olarak değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Bu düşüncenin temelinde ise mekâna bakışa yeni bir kapı aralmasıyla Lefebvre'in söylemleri öne çıkmaktadır. Ona göre mekân, aslında pasif bir geometri değil; sosyal ilişkiler tarafından üretilen aktif bir yapıdadır ve her mekânsal oluşum doğrudan topluma ait işaretler sunmaktadır.³ Bu anlamda, gündelik hayat her ne kadar sıradan gibi gözükse de oldukça karmaşık ve gizemli ilişkiler barındırır. Mekânın barındırdığı bu karmaşık ve gizemli ilişkiler ancak mekân üretiminin analizi yardımıyla çözümlenebilir.⁴ Bu analizde; mekân temsilleri, mekân pratikleri ve temsil mekanları olarak tanımlanan üçlü diyalektik mekân belirleyicidir.

Mekânın zihinsel üretim sürecini ifade eden *mekân temsilleri (tasarlanan mekân)*, planlanan soyut mekânlardır; iktidar, ideoloji ve bilgi ile yoğrulmuştur. Bu mekân ekonomik-politik yönü olan; planlı, teknokrat, mühendis vb. uzmanların mekâna yükledikleri kodlarla yani üretimle doğrudan bağlantılı bir planlama sürecinin ürünüdür. Fiziki, reel ve somut bir mekâna işaret eden *mekânsal pratikler (algılanan mekân)* toplumsal ilişkilerin mekânın gündelik yaşamda yeniden üretiminin ön koşul olmasını ifade eder. Her toplumun mekânsal pratiği kendi mekânını üretmektedir. *Temsilin mekânları (yaşanan mekân)* ise diğer iki mekânın bir araya geldiği, ilişkilendirilmiş mekândır. Kullanıcılar tarafından deneyimlenen, yaşanan, üretilen, zamanla değiştirilen anılar, hayal gücü, semboller, anlamlar ve imgeler barındıran mekândır. Ayrıca tasarlanan mekânın rasyonalleştirilmeye, müdahale etmeye ve ele geçirmeye çalıştığı deneyim alanıdır. Bu üçlü diyalektik mekânsal yapının harmanlanması sonucu kent mekânı oluşmaktadır.

1 Boyer, Christine, *The City of Collective Memory*, MIT Press, Cambridge, 1998, s. 129-203.

2 Hakkı Yurtıcı, *Çağdaş Kapitalizmin Mekânsal Örgütlenmesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 1-18.

3 Henri Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, çev. I. Ergüden, Sel Yayıncılık, İstanbul, 1974, s. 95-187.

4 Henri Lefebvre, *Mekânın Üretimi...*, s. 95-187.

Ekonomik ilişkilerin, toplumsallığın, politik olanın ve sosyo-kültürel imgelerin özellikle kentsel mekânlarda kendisine karşılık bulduğu önemli bir gerçekliktir. Mekânların anlaşılması ise bu toplumsal gelişmelerin günlük yaşam şekli üzerindeki ve mekân üzerindeki etkisinin değerlendirilmesini, analiz edilmesini ve yorumlanmasını gerektirmektedir.⁵ Mekânlar toplumun uzantısı olan, toplumsal değişimle paralel olarak yeni baştan kurulan bir olgu olarak, sadece fiziksel üretim araçlarıyla değil, o toplumu kuran ilişki ağları ile açıklanabilmektedir. Bu bağlamda, bu çalışmada, Samsun Fuarı'nın bir kamusal mekânın olarak üretimi ve yaşadığı dönüşüm sosyal dinamikler üzerinden irdelenmektedir.

1963 yılında kurulmuş olan Samsun Fuarı, ileri yıllarda Anadolu'nun ilk milli fuarı olarak tescillenmiştir.⁶ Fuar, yerel ve bölgesel ölçekte çok sayıda kullanıcıya ulaşmayı başarmış; kentin ekonomik, sosyal ve kültürel anlamda gelişmesine yardımcı olmuştur. Ancak fuar giderek etkinliğini ve gücünü kaybetmiş; fiziksel müdahalelere maruz kalarak dönüşüme uğramış ve 1993 yılında kapanmıştır. Samsun Fuarı'nın yaşadığı değişim/dönüşüm sürecini, Türkiye ve Samsun yereli ekonomik, politik ve sosyo-kültürel dinamikleri bağlamında anlamak bu çalışmanın ana amacını oluşturmaktadır. Söz konusu süreci etkileyen toplumsal dinamikleri açığa çıkarmak, kamusal mekânların üretimine ve geleceğine yönelik çıkarımlar yapabilmek ve politikalar üretebilmek adına önem taşımaktadır.

Samsun Fuarı'nın inşası mekân temsillerinin mekânsal pratiklere yönelik ortaya koyduğu fikirlerin üretilmesi ile başlamıştır. Kamusal mekânlar her ne kadar siyasi otoritenin planladığı bir ürün olmuş olsa da toplum tarafından kullanımı ile kentli için kolektif bir ürün haline gelmektedir. Kenti iktisadi olarak canlandırmak istemesiyle varlık bulan Samsun Fuarı, aynı zamanda kentin günlük yaşamını da etkilemiş ve kentlide ürettiği değerler, anlamlar neticesinde bir temsil mekânına dönüşmesine zemin hazırlamıştır. Lefebvre'in belirttiği üzere gündelik yaşam, mekânsal pratiklerle çarpışarak elde edilen deneyimler sonrasında toplum tarafından değerler üretilmesine yol açmaktadır. Bu değerler ise günlük yaşam akışında imgeler şeklinde bireyin hafızasında yer edinmekte ve kolektif belleğin sosyal çerçevesinin temelini oluşturmaktadır.⁷ Aynı zamanda bellek, toplumun ürettiği kolektif bir oluşumdur ve bir grup oluşturan insanların tarihsel, siyasal ve kültürel vb. hafıza gücüdür.⁸

5 David Harvey, *Sosyal Adalet ve Şehir*, çev. M. Morali, Metis Yayınları, İstanbul, 2003, s. 32-40.

6 Gökhan Akçura, *Türkiye'de Sergicilik ve Fuarçılık Tarihi*, Graphis Matbaa, İstanbul, 2009, s. 204-210.

7 Maurice Halbwachs, *Hafızanın Toplumsal Çerçevesi*, çev. B. Uçar, Heretik Yayınları, Ankara, 2016, s. 128-134.

8 Maurice Halbwachs, *Kolektif Hafıza*, çev. B. Barış, Heretik Yayınları, Ankara, 2017, s. 10-170.

Dış dünyanın olağan imgeleri, mekânla kurulan ilişki doğrultusunda bireysel olarak deneyimlenerek sosyal pratikler aracılığıyla bireylerin benliğinde yer edinmektedir.⁹ Algılanan her imge bellekte depolanmakta ve hatırlama yoluyla zihinlerde öne çıkmaktadır.¹⁰ Bu nedenle belleğin sakladıklarının deşifre edilmesi bir grubun deneyimlerini, aktif geçmişini ve toplumsal gelişmelerini de açığa çıkarmaktadır. Bu anlamda toplum tarafından kabul gören değerlerin ortak izlerini taşıyan temsil mekânları kolektif belleğe yönelik hatırlamada önemli düğüm noktalarıdır.

Temsil mekânları, dönemin gündelik yaşamını, mekânsal pratiklerini ve kodlarını taşıyan, kolektif belleği oluşturan değerlerle yüklüdür.¹¹ Dolayısıyla kentli belleğinde mekânları sorgulamak, esasında mekânsal pratikler ve temsil mekânları ile açığa çıkan değerleri gün yüzüne çıkarmaktadır. Çalışma kapsamında kolektif bellek üzerinden yapılan sorgulamada açığa çıkan anlamlar yani temsil mekânları ise dönem Türkiye ve Samsun yereli toplumsal dinamiklerini oluşturan değerler olarak okunabilmektedir. Bu kapsamda çalışmada kolektif bellek kavramı, kentlinin zihnindeki döneme ait günlük yaşamı anlayabilmek üzere yardımcı olmakta ve bu bağlamda fuarı değerlendirmede önemli bir araç olarak kullanılmaktadır.

Sonuç olarak toplumu kuran ilişki ağlarının üzerinde geçtiği kamusal mekânlar, içerisinde kolay görünmeyen bir takım sosyal, kültürel, ekonomik, politik ve ideolojik imgeleri de barındıran kentin günlük hayatının aktığı hayat mekânlarıdır. Kent mekânları da bu noktada siyasal ve sosyal ilişkilerin kendini yeniden üretmesini sağlayan yerler olmasının yanında bu ilişkilerden etkilenmekte ve biçimlenmektedir. Bu nedenle mekânların değerlendirilmesi, matematiksel, fiziksel bir bakışın ötesinde toplumsal süreçlerin üzerinde geçtiği ve bu süreçlerden etkilenen sosyal bir varlık olduğu yönündeki bir bakışı gerektirmektedir. Mekânın toplumu, toplumun da mekânı etkilediğini gözetken ve bu diyalektik ilişkinin izini süren çok boyutlu bir sorgulama, mekânın üretimini deşifre etmeye yardımcı olmaktadır. Bu çerçevede yapılan araştırma, mimarlığın üretim nesnesi olan kamusal mekânlara, toplumsal bir ürün olarak bakılarak anlamlandırılabilirliğini, bunun da mekânın toplumsal üretimine yönelik kavramsal analiz ve kolektif belleğin okunması yoluyla ortaya koyulabileceği üzerine temellendirilmektedir.

9 Barbara Misztal, *Theories of Social Remembering*, Open Universty Press, England, 2003, s. 50-74.

10 Henri Bergson, *Madde ve Bellek*, Dost Yayınevi, Ankara, 2015, s. 165-182.

11 Henri Lefebvre, *Mekânın Üretimi...*, s. 95-187.

2. Yöntem

Çalışma, bir kamusal mekânın üretimi ve dönüşümü arkasındaki toplumsal dinamikleri Samsun Fuarı üzerinden kentli belleğindeki izleriyle birlikte irdelemektedir. Gündelik hayat deneyimleri, kültürel süreçler, ekonomi, iktidar ilişkileri, toplumsal hiyerarşiler gibi toplumsal kesitler, mekân üzerinden gerçekleştirilmektedir.¹² Bu nedenle, çalışmada mekânı anlamaya yönelik olarak ekonomik, politik ve sosyo-kültürel toplumsal dinamiklerin ortaya çıkarılması, **mekân okuması** ve **kollektif bellek** okuması aracılığıyla yapılmıştır. **Mekân okuması**, Samsun Fuarı'nın fiziksel gelişimi, değişimi ve dönüşümünü ve tüm bunların arkasındaki toplumsal dinamikleri ortaya koymayı ve yorumlamayı hedeflerken; **kollektif bellek okuması**, kentli belleği üzerinden söz konusu dinamikleri ve değerleri açığa çıkarmayı amaçlamaktadır. Okumalardan elde edilen veriler bir araya getirilmiş, değerlendirilmiş ve doğrudan aktarımlara da yer verilerek yorumlanmıştır.

Mekân okumasına dayalı analizlerde fuarın fiziksel ve işlevsel yolculuğunu ortaya çıkarmak önceliklidir. Bu kapsamda Samsun Fuarı'na ilişkin ulaşılabilen tüm veriler toplanmış¹³; toplanan dokümanlar (halihazır, ortofoto ve yandex haritalar, imar planları, bilgi ve belgeler, fotoğraflar ve sözlü tarih görüşmeleri) sınıflandırılmış, analiz edilmiş, kroki planları çıkarılmış ve; işlev analizi ile fuarın mekânsal gelişimi ortaya koyulmuştur. Ayrıca 'fuar ziyaretçi sayısı', 'fuara katılan pavyon, stand ve vitrin sayısı' mekânsal gelişimi etkilemesi ve dönemin ekonomik, politik ve sosyo-kültürel değişimine birer etki-tepki olmaları nedeniyle mekân okumasında yardımcı unsurlar olarak kullanılmıştır.

Kollektif belleğin temelini oluşturan değerler gruba ait davranış, eylem ve gündelik yaşamın nasıl kavrandığını açığa çıkaran temsillerle doludur. Bu nedenle **kollektif belleği sorgulamak** mekânın anlaşılması ve değerlendirilmesinde çalışmada araç olmuştur. Kollektif bellek okumasında ise nitel araştırma yöntemleri arasında yer alan görüşme tekniği kullanılmıştır. 30 katılımcı ile görüşmelerin yapıldığı çalışmada, seçilen kişilerin fuarı deneyimlemiş olması ve kısa süreli kentten ayrılmaları hariç Samsun'da yaşamış ve yaşıyor olması şartı aranmıştır. Görüşme yapılan her bir kişi K1'den K30'a kadar kodlanmış; metin içerisinde önemli görülen yerlerde katılımcı görüşlerine doğrudan aktarım yoluyla yer verilmiştir.

12 David Harvey, *Sosyal Adalet ve Şehir...*, s. 32-40.

13 Kader Keskin, *Bellek-Mekân Etkileşimi Bağlamında Samsun Fuarı'nı Anlamak*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon, 2022, s. 10

Zamanla Samsun'un modern bir limana olan ihtiyacı artmış; bugünkü limanın temelleri atılmak üzere 1953 yılında kent merkezi sahil şeridini de kapsayan 900.000 m²'lik bir alan denizden doldurulmaya başlanmış ve 1960 yılının sonuna doğru tamamlanmıştır¹⁸ (Resim 2).

Resim 2: 1960-1962 yılları arası dolgu alanının görünümü¹⁹

Samsun, Karadeniz ve İç Anadolu ile bağlantılı deniz yolu yanında, demiryolu, hava yolu ve özellikle Marshall Planı sonrası kara yolu ulaşımında görülen gelişmeler ile Türkiye genelinde önemli bir coğrafya olmuştur. Alt yapı yatırımları, ulaşım olarak Karadeniz'in merkezi konumunda olan kenti hareketli bir ticaret merkezi haline getirmiştir.²⁰

Mekânsal pratiklerin fiziki bileşenleri arasında olan ulaşım imkânları, kentin gündelik yaşamında mekânları birbirine bağlayan güzergâhlardır.²¹ Ayrıca, hareketi kolaylaştıran, zamanda üretim, değişim, dağıtım ve tüketim faaliyetlerini destekleyen, sabit altyapıyı oluşturan ulaşım sistemleri, kentsel altyapı haline gelerek sermaye birikiminin temellerini oluşturmaktadır.²² Dolayısıyla Samsun'un belirli bir gelişmişlik düzeyine sahip ulaşım imkânları, sermayeyi toplama ve dağıtmada kenti, diğer kentlere göre önemli bir konuma getirmiştir. Kentli ile yapılan görüşmelerde, benzer şekilde kentin döneme ait coğrafya potansiyelleri, konumu ve imkânları ile önemli bir merkez olduğu açığa çıkmaktadır:

18 Samsun İktisadi Raporu, 1963.

19 Kenan Hazneci Arşivi.

20 Cevdet Yılmaz-Halil İbrahim Zeybek, *Samsun Coğrafyası*, Uğur Ofset Matbaacılık ve Yayıncılık, Samsun, 2016, s. 6-314.

21 Henri Lefebvre, *Mekânın Üretimi...*, s. 95-187.

22 David Harvey, *Umut Mekânları*, Metis Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 74-97.

“Samsun coğrafi konum olarak Karadeniz'in tam ortasında, sağdan soldan insanlar geliyordu...” (K27)

3.2. Kentin Ticari Yapısı

Sanayileşmeye başladığı 1970'li yıllara kadar iktisadi gücünü tarımsal gelirlerden sağlayan Samsun kenti²³ pazar kenti potansiyeli ile 1960'lı yıllarda bir fuarın açılması fikrine uygun bir zemin bulmuştur. Kentsel mekânlara, üretim için birtakım ilişkilerin yeniden üretildiği, aslında temelinde kapitalizmin sürekliliğini sağlayan ve gündelik yaşamın planlandığı yerler olarak bakıldığında kapitalizm bu mekânları işgal ederek ve yeniden üreterek ayakta kalmaktadır.²⁴ Böylece mekânlar, üretimin ve tüketimin devamlılığında rol oynayan birer araç olarak kentsel ölçekte karşılığını bulmaktadır.²⁵ Bu bağlamda kentsel mekânda yeni bir örgütlenme olan Samsun Fuarı'nın açılması günlük yaşamda sunacak olduğu yeni yatırımlar, olanaklar, eylemler ile kapitalizmin kârını artıracak ve sürekliliğini sağlayabilecek alanlar sağlamış olacaktır. Bu amaçla, dönemin Vali ve Belediye Başkanı olan Hamdi Ömeroğlu 1963 yılında 'Milli' karakterde bir fuar için çalışmaları başlatmıştır.²⁶ Başlangıçta liman için doldurulan ancak 1960 yılı imar planındaki rekreasyon alanı kullanımının gerçekleştirmediği dolgu alanının bir bölümü, fuarın kurulması için tahsis edilmiştir.

3.3. Planlı Kalkınma Politikaları

Samsun Fuarı'nın, deneme mahiyetinde ve Samsun 19 Mayıs Karadeniz Fuarı adı ile 29 Haziran-29 Temmuz tarihleri arasında 40.000 m²'lik dolgu alanı üzerinde ilk açılışı yapılmıştır²⁷ (Resim 3). Fuar ismindeki 19 Mayıs, Atatürk'ün Samsun'a çıkışını ve dolayısıyla Cumhuriyet temelinin Samsun'da atılmış olduğuna; Karadeniz Fuarı, fuarın yalnızca yerel ölçekte olmayıp bölge ölçeği niteliği taşıdığına işaret etmiştir.²⁸

23 Cevdet Yılmaz- Halil İbrahim Zeybek, *Samsun Coğrafyası...*, s. 6-314.

24 Henri Lefebvre, *Mekânın Üretimi...*, s. 109-110, 355-359.

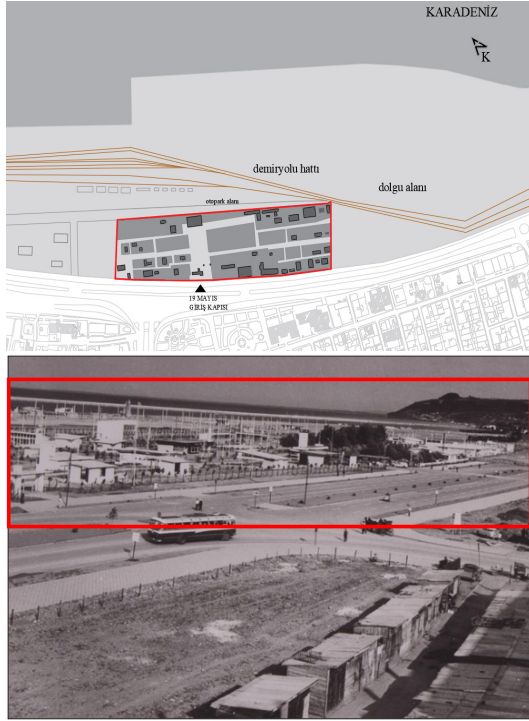
25 David Harvey, *Sermaye Muamması*, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 127-147.

26 *Samsun Ticaret ve Sanayi Odası Arşivi*.

27 Samsun İl Yıllığı, 1967.

28 İsmail Bozlar, sözlü tarih, 5 Kasım 2020. İsmail Bozlar, 1979-1984 yılları arasında Samsun Fuarı'nda fuar müdürü olarak görev yapmıştır.

Resim 3: 1963 yılı-Samsun Fuarı'nın kroki planı²⁹ ; Samsun Fuarı'nın ilk yılları³⁰

İlk açılışından sonra her yıl 1-31 Temmuz tarihleri arasında ziyaretçileriyle buluşan fuar, Türkiye'nin endüstriyel, sanat ve zanaat ürünlerini teşhir etmek üzere kamu ve özel sektörden birçok firmaya, stant ve pavyonlar aracılığıyla temsil olanağı sunmuş ve üretici ile tüketiciyi bir araya getirmiştir (Resim 4).

29 Keskin, Kader, *Bellek-Mekân Etkileşimi...*, s. 133.

30 Kenan Hazneci Arşivi.

Resim 4: 1960'lı yıllar-Samsun Fuarı'nın '19 Mayıs Kapısı' (ana giriş kapısı)³¹;
1960'lı yıllar-Samsun Fuarı'nda pavyonlar³²

İktidarın hegemonyasını kurmak üzere kentsel mekânları araç olarak kullandığını ve ideolojisini mekânlara eklemlediğini öne süren Lefebvre, mekân planlamasını kapitalizmin koşullarına yardımcı, ekonomik-politik yönü olan bir üretim olarak görmektedir.³³ Böylelikle iktidarın somut piyasayı gözetim ve denetim altında tutarak istikrarını sağladığını ifade etmektedir. Kentte üretilen mekânları, kolektif tüketim aracılığıyla emeğin yeniden üretimini sağlayan bir tür politika olarak değerlendiren Castells de bu örgütlenmede devletin hayati bir rol oynadığını belirtmektedir. Tüketici grubun metalara talepte bulunması nedeni ile emeğin yeniden üretimi sağlanarak üretim maliyeti azaltılmakta; kentler ve mekânları, meta üretiminin örgütlenebilmesi için en uygun ortamı sağlamaktadır.³⁴ Lefebvre ve Castells'in mekâna yönelik bu yaklaşımını, Samsun Fuarı'nın kuruluş amacında da görmek mümkündür. Fuar, kent yönetimi tarafından bölgenin ve ülkenin ticari imkânlarına yön verecek iş gücünü ortaya çıkarma, ticari ürünleri tanıtmaya, alıcı ve satıcıları bir araya getirerek ürün sirkülasyonunu sağlama ve bunun yanı sıra halkın eğlence isteklerine hizmet etme gibi amaçlar taşıyan bir tesis olarak ele alınmıştır. Dolayısıyla konumu itibarıyla fuarın devletin

31 Ferruh Örel Arşivi

32 Kenan Hazneci Arşivi

33 Henri Lefebvre, *Mekânın Üretimi...*, s. 109-110, 355-359.

34 Manuel Castells: *Kent, Sınıf, İktidar*, çev. A. Erendil, Bilim ve Sanat Yayınevi, Ankara, 1997, s. 255-265.

temsilcisi ve gösterim sahnesi olduğu böylece ideolojik stratejik bir öneme de sahip olduğu görülmektedir.

1964 yılında fuar, Ticaret Bakanlığı tarafından Türkiye'nin ilk milli fuarı olarak kabul ve tescil edilmiştir³⁵. Vali Ömeroğlu'nun milli karakterde' bir fuar kurmak istemesi ve fuarın ilk milli fuar olarak tescil edilmesi, dönem ekonomi politikasının bir yansımasıdır. Dönem ekonomi politikası, planlı kalkınma politikalarının izlendiği, karma ekonomiye dayalı bölgeler arası dengenin sağlanması için kamu ve özel sektörün birbirine rakip olarak değil tamamlayıcı olarak görüldüğü, yerli tüketimin izlendiği politikalar dır³⁶. Bu noktadan hareketle fuara milli olma unvanı verilerek günlük yaşamda topluma yerli ve milli tüketimin önemi aşılacak ve teşvik edilmek istenmiştir.

Gündelik yaşamın, mekânsal pratiklerle çarpışması ile toplum tarafından anlamlar ve sosyal temsiller üretilmektedir.³⁷ Mekânla kurulan bireysel deneyimler sonrası bellekte imgeler oluşmakta ve bu imgeler de kolektif belleğin sosyal çerçevesini oluşturmaktadır.³⁸ Bu anlamda, yapılan görüşmeler sonrası fuarın kentli belleğinde daha çok kente kazandırdığı ticari hareketlilik, istihdam olanakları, sergileme-teşhir-tanıtım ortamı ile ekonomik ve eğitim işlevleriyle yer edinerek anlam kazandığı görülmektedir:

“...Ticaret, sanatsal şeyleri öğrenmeleri, şehre ticari bir büyük canlılık gelmişti... Trabzon, Karadeniz, Ordu, Giresun, Amasya, Tokat... Hepsi fuarı görmeye bahane şehre gelirlerdi, bence fuarın en büyük amacı oydu...” (K2)

“... O bir ayda canlı olarak firmaların malları gelir sergilenirdi. O bir aylık, çok fazlasına taşı, insanların gelip dolaştığı, gezdiği bir yaşam alanı oldu ...” (K4)

3.4. Nüfus Hareketleri (Göç)

1950-1960 yılları arası Marshall yardımları sonrası tarımda makineleşmeye bağlı olarak kırsal alandan kent merkezlerine doğru yoğun göç hareketlerinin yaşandığı yıllar olmuştur.³⁹ Yeni teknolojik gelişmeler, ticaret ve üretim biçiminde yaşanan değişiklikler, kırsal nüfusun topraktan ayrılmasına, kent merkezlerine doğru göç etmelerine sebep olmaktadır.⁴⁰ Bireylerin göç etmesinde ekonomik faktörler ve daha iyi yaşam koşullarına

35 Fuar Birlik Başkanlığı Arşivi.

36 Saadet Aydın, “Hükümet Programları Üzerinden Türkiye'nin Mekânsal Stratejilerinin İzini Sürmek”, *Fiscaoeconomia*, C. 1, S. 2, 2017, s. 1-37.

37 Henri Lefebvre, *Mekânın Üretimi...*, s. 109-110, 355-359.

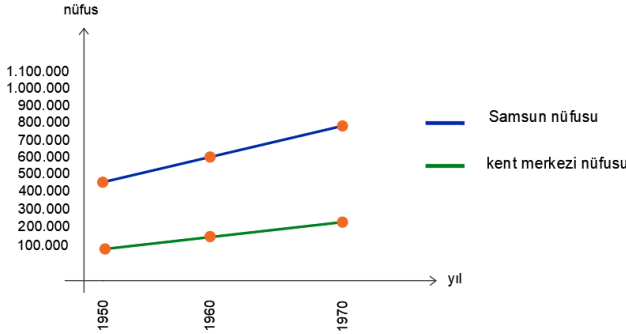
38 Maurice Halbwachs, *Kolektif Hafıza...*, s. 10-170.

39 Yusuf Çınar, “Modernleşme ve Bağımlılık Teorisi Ekseninde Marshall Yardımı ve Türkiye”, *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 16, S. 2, 2018, s. 325-350.

40 Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, çev. E. Kuşdil, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2004, s. 9-53.

sahip olma isteği gibi farklı birçok etken söz konusudur. Fichter, modernleşme sürecinde tarımın makineleşmeye başlaması ile tarım işçisine ve el emeğine duyulan gereksinimin azalmasının kişileri iş bulabilmek amacıyla geniş nüfuslu merkezlere yani kentlere doğru ittiğinin altını çizmektedir.⁴¹ Bu bağlamda Samsun kent merkezinde tütün fabrikalarının bulunması kırsal alandan ve diğer kentlerden Samsun'a göçü artırmış; 1950'lerden sonra başlayan göç hareketleri 1960'lı yıllarda da hızla devam etmiştir⁴² (Resim 5).

Resim 5: 1950-1970 yılları arası Samsun ve kent merkezi nüfusu ⁴³

1960'lı yıllarla birlikte gündelik hayat dokusu yeniden inşa edilmiş; bu değerlerden birisi de tüketim davranış kalıplarının değişmesi olmuştur.⁴⁴ Zorlu da özellikle 1960'larda kente doğru yaşanan göç ile kente gelenlerin de yeni tüketim kalıplarını benimsediğine değinmektedir.⁴⁵ Nüfus artışı, mevcut ürünlere olan talebi de artırarak piyasanın devamlı olarak genişlemesine yol açmaktadır.⁴⁶ Dolayısıyla Samsun kentinde görülen iç göçle birlikte kent merkezinde artan kitlenin Samsun Fuarı'nı ziyaret edebilme, sosyalleşebilme, eğlence vb. ihtiyaçlarını Samsun Fuarı üzerinden karşılayabilme potansiyeli ortaya çıkmış; bu durum fuar kullanıcı kümesini genişlemiştir:

“...Samsun'a bir hareket getiriyordu, sırf fuarı görmek için dışardan insanlar geliyordu. Şehirdeki insanlar her akşam gelirdi fuara” (K1)

“...Haftanın 7 gününün 5 günü oradaydık ...” (K14)

41 Joseph Fichter, *Sosyoloji Nedir*, Attila Kitabevi, 2. Baskı, Çeviren: Nilgün Çelebi, Ankara, 1994, s. 155-156.

42 Samsun İl Yıllığı, 1973.

43 Kader Keskin, *Bellek-Mekân Etkileşimi...*, s. 103.

44 Ahmet Kılıçbay, *Türk Ekonomisi*, Bilim Teknik Yayınevi, Eskişehir, 1999, s. 113-152.

45 Abdülkadir Zorlu, *Batılı Bir Yaşam Tarzı Olarak Tüketim: Türkiye'de Tüketim Ürünlerinin ve Kültürünün Tarihi Gelişimi*, *Hacettepe Üniversitesi Sosyolojik Araştırmalar e-dergisi*, 2003.

46 Osman Murat Telatar- Harun Terzi, “Nüfus ve Eğitimin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Türkiye Üzerine Bir İnceleme”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 24, S. 2, 2010, s. 197-214.

3.5. Kentleşen ve Değişen Toplumsal Yapı

Marshall yardımları sonrasında kente göç eden köylü ile birlikte göç edenlerin sosyal yapılarında, davranış tarzlarında, tüketimlerinde ve kültürlerinde radikal değişimler yaşanmıştır.⁴⁷ Bu değişimlerin yaşanmasında ve yayılmasında eğitim alanı önemli bir araç olmuştur.⁴⁸ Benzer şekilde Samsun kentinde de bir yandan göç hareketleri söz konusu olurken bir yandan da eğitim oranı ve seküler mekân sayısı hızla artış göstermiştir. Seküler mekânlar olan sinema-tiyatro salonları, çay bahçeleri, mesire yerleri artmış; buna ek olarak fuar ile birlikte kent halkı yazları boş vakitlerini geçirebilecekleri bir mekân daha kazanmıştır.

Boş vakit giderek tüketim üzerine dayalı bir karakter kazanmaktadır.⁴⁹ Baudrillard boş vaktin kapitalizm pazarı için bir meta değerine sahip olduğunu ve değiş tokuş alanı içerisinde gizlendiğini vurgulamakta kamusallığın da bu doğrultuda kurulmaya başlandığını belirtmektedir.⁵⁰ Rojek de kapitalizmin hemen hemen her alanda tüketimci kimliğini hayata geçirebileceği bir pazar aradığını ve özellikle boş vakit eylemlerinin gerçekleştirileceği alanlarının tüketime yönlendirmesi ile kapitalizm için önemli yerler olduğunu ifade etmektedir.⁵¹ Dolayısıyla Samsun Fuarı boş vaktin önemli bir bölümünü dolduran alışveriş, dinlenme, aktif ve pasif eğlenmeyi kapsayan tüketime yönelik aktiviteleri barındırması ile metaların ihtiyaç olarak sunulabileceği bir strateji mekânı olmuştur. Müze, tiyatro, sinema, çay bahçeleri, lokantalar, gazinolar, lunapark, sandal gezintileri, yürüyüş alanları ve spor etkinlikleri (yelken ve golf) gibi aktiviteler fuarın sosyal ve kültürel anlamda öne çıkan ve boş vakit etkinlikleri kapsamında değerlendirilen mekânlarıdır:

“Yosun Kafe, Divan Kafe gibi çeşitli eğlence yerleri vardı, canlı balık restoranlar vardı, içkili yerler vardı, öbür tarafta çocuklara hitap edecek lunapark vardı ...” (K11)

“...Sirk gelirdi, Polonya, Rus, İtalyan sirkleri gelirdi, heyecan vericiydi, motosiklet gösterileri dikkat çekerdi.” (K28)

1970’lerde Türkiye’nin en önemli eğlence kültürünü oluşturan gazinolar, bu yıllarda Samsun Fuarı’nda da en revaçta olduğu yılları yaşamıştır. Gazinolarda dönemin ünlü

47 Hakan Bostan, “Türkiye’de İç Göçlerin Toplumsal Yapıda Neden Olduğu Değişimler, Meydana Getirdiği Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, *Coğrafya Dergisi – Journal of Geography*, S. 35, 2017, s. 1-16.

48 Özlem Arıtan, “Cumhuriyet Modernleşmesi ve Kırsal İletişim/ Kalkınma Eksenleri Bağlamında Mekânsal Bir Model Olarak Eskişehir Çifteler Harası”, *Tasarım Kuram*, C. 15, S. 28, 2019, s. 79-198.

49 Zygmunt Bauman, *Çalışma, Tüketim ve Yeni Yoksullar*, çev. Ü. Öktem, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1999, s. 39-67.

50 Jean Baudrillard, *Tüketim Toplumu*, çev. H. Deliçaylı-F. Keskin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 51-78.

51 Chris Rojek, *Decentring Leisure: Rethinking Leisure Theory*, Sage, London, 1995, s. 47-50.

ses sanatçıları konserler vermiş, alkollü içki satışları yapılmış ve gece geç saatlere kadar eğlenilmiştir. Bu anlamda kadın ve erkeğin birlikte yemek yiyebildikleri, sohbet ve dans edebildikleri mekânlar olmasıyla gazinolar yeni kültürel normların oluşmasında etkili olmuştur (Resim 6).

Resim 6: 1973 yılı-Kısmet Aile Gazinosu'nda Selda Bağcan Grup Amisus ile birlikte⁵²;
1979 yılı-Neco Gazinosu'nda Bülent Ersoy⁵³

Gazino programları kentli tarafından ilgiyle karşılanmış, şık eğlence mekânı olarak kentli hafızasında yer edinmiştir:

“...Neco Gazinosu, Sedef Restoran, sirkler, sahil lokantası, Fayço (restoran), Küçük Ev (restoran) en çok gittiğimiz yerler arasındaydı...” (K10)

“...Eğer eğlenmeye gittiyse insan o zaman gazinosunda çoluk çocuğuyla gidip orda kadınlar matinesi, halka açık konserler, çay içmek isteyen çay bahçelerine...” (K17)

Mekânla karşılıklı etkileşim halinde olan toplum, mekânsal pratikler ve üretilen anlamlar doğrultusunda bir değişim içerisindedir.⁵⁴ Bu bağlamda gece dışarda olma, kala-balık içerisinde hareket etme, kadın ve erkeğin birlikte eğlenmesi gibi gündelik yaşam pratiklerine ev sahipliği yapan fuar, kentsel sosyal ilişkilerin geliştirildiği ve yeni edimlerin kazanıldığı mekân olarak bir eğitim alanı gibi çalışmıştır:

“...Fuar kurulmadan önce Samsunlu hanımefendiler kendi başlarına deniz kenarında gezemezlerdi... Kadınlara sosyal yaşam kazandırdı...” (K3)

“...Aslında belki Samsun'da vardı ama tek başıma gitmem sorundu, tek başıma çay bahçesine gitmem, gazinoya gitmem mümkün değildi. Ama fuarda aileyle gezerdin, fuarda gezmek daha rahattı...” (K8)

52 Kenan Hazneci Arşivi

53 Pakize Su Sağlam Arşivi

54 Henri Lefebvre, *Mekânın Üretimi...*, s. 109-110, 355-359.

“İnsanların vakit geçirebileceği yer, güvenli bir yerdi, kadınlar o zamanlar bu kadar özgür değildi ama orada güven içinde dolaşabiliyorlardı.” (K15)

3.6. İletişim Araçları ve Yazılı Basın

1960'lı yıllar, Türkiye genelinde kitle iletişim araçlarında önemli gelişmelerin yaşandığı; bireylerin yavaş yavaş bilgi edinme yollarının çeşitlenmeye başladığı yıllardır.⁵⁵ 1960'lı yıllarda Samsun kent halkına televizyon henüz ulaşmamış ancak iletişim araç sayısı artmıştır.⁵⁶

Modern toplumlar, temelinde siyasi, askeri, mekânsal ve teknolojik değişimlerin olduğu yeni bir hız mantığı uyarınca kurulmaktadır. Virilio'ya göre teknolojik altyapı ile gerçekleştirilen bilimsel gelişmelerdeki hızlanma, insan-doğa ilişkilerinde yeni bir boyut ortaya çıkarmakta ve iktidarın kontrol aracı olarak önem kazanmaktadır. İktidarlar, iletişim kanalları üzerinden belirledikleri amaçları topluma aktarmaktadır.⁵⁷ Samsun Fuarı'na yönelik fuarın tanıtımını yapan radyo, gazete, reklam araçları gibi iletişim aygıtları hızı üretmiş ve mekân temsillerinin topluma ulaşma süresi kısalmıştır. Gazeteler aracılığıyla fuarın açılış tarihinden, açılış konuşmalarına ve fuardaki yeni mekânsal düzenlemelerden fuar eğlence programlarına kadar fuarın kapsamı, içeriği topluma ulaştırılmak istenmiştir (Resim 7).

Resim 7: Gazetelerde fuar açılış duyuruları⁵⁸

Samsun Fuarı'nın reklam ve tanıtımını yapan gazeteler, dergiler, tanıtım afişleri ve hediyelik eşya gibi araçlar, fuar hedef kitlesinin ülke ölçeğine taşınmasını sağlamıştır.

55 Mustafa Ersen Erkal, “1938-1980 Dönemi Türkiye’de Sosyal Yapı ve Dinamikleri”, *Sosyoloji Konferansları*, S. 53, 2016, s. 157-185.

56 Samsun İl Yılığ, 1967.

57 Paul Virilio, *Hız ve Politika*, çev. M. Cansever, Metis Yayınları, İstanbul, 1998, s. 95-115.

58 *Alaçam*, 15 Mayıs 1964, s. 1; *Hürsöz*, 2 Temmuz 1968, s. 1.

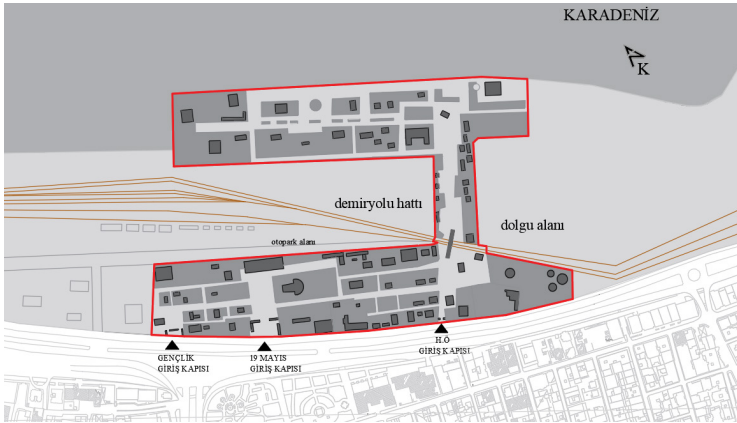
İktidar tarafından kullanılan bu araçlar ile sermaye, ilgi ve talebi artan fuar üzerinden kârını artırma ve büyüme zorunluluğunu sağlama imkânı bulabilmiştir:

“...Örneğin Gönül Yazar gelecek ya da bir tiyatro gösterisi, misafirlerimiz özellikle o zamanlar o haftalarda gelirlerdi...” (K5)

“Merzifon’dan misafirlerimiz olurdu, otobüslerle gelirlerdi, çay bahçesine giderdik veya bahsettiğim konserlerin reklamı yapılırdı onu duyarlardı, bize telefon açarlardı, biz 5 kişi geleceğiz bize bilet al derlerdi.” (K15)

Fuar hedef kitlesinin Türkiye ölçeğine iletişim olanakları yoluyla taşınmış olması, fuara olan ilgi ve talebi artırmıştır. Böylelikle ilgi ve yoğunluğu artan fuar zamanla hem mekân çeşitliliği hem de fiziksel sınır olarak büyümüştür. Artan talepleri karşılamak üzere Samsun Fuarı 1970’li yıllarda 150.000 m²’ye kadar genişlemiştir⁵⁹ (Resim 8).

Resim 8: 1976 yılı-Samsun Fuarı kroki planı⁶⁰

Fuar, yerel yönetimin beklentisinden daha fazlasını kente kazandırmış; kentin ticari olarak en durgun ayları olan yaz ayları, en verimli dönemini yaşamıştır.⁶¹ Bu yıllar, ziyaretçi sayısının arttığı, yurt dışında yaşayan kentlilerin dahi izinlerini bu döneme denk getirdiği, kentlinin bir sonraki fuar programını merakla beklediği yıllar olmuştur. 1964 yılında 432.000 ziyaretçisi⁶² bulunan fuarın her geçen yıl ziyaretçi sayısı artarak 1977 yılında 1.200.000’e ulaşmıştır.⁶³ Öyle ki gördüğü talep üzerine fuarın bölge niteliği

59 *Son Posta*, 29 Temmuz 1981, s. 1.

60 Kader Keskin, *Bellek-Mekân Etkileşimi...*, s. 162.

61 *Mücadele*, 7 Temmuz, 1976, s. 1.

62 Samsun İl Yılığ, 1967.

63 *Hürsöz*, 3 Temmuz 1978, s. 1.

taşıyan ‘Samsun 19 Mayıs Karadeniz Fuarı’ ismi 1971 yılında ‘Samsun Fuarı’ olarak yenilenmiştir⁶⁴.

3.7. İdeolojik Toplumsal Çatışmalar

1970’li yılların sonuna gelindiğinde yaygın terör eylemleri nedeniyle Türkiye genelinde güvenlik problemleri yaşanmaya başlamıştır. İç olaylar ve farklı grupların çekişmeleri gittikçe artmış; sokaklarda asayiş ve güven kalmamıştır.⁶⁵ Diğer kentlerde olduğu gibi şiddet eylemleri Samsun’da da görülmüştür.

Kentte yaşanan şiddet eylemleri, kentsel mekânın toplumla ve çevreyle olan ilişkisini güvenlik nedeni ile etkilemektedir. Kentsel mekânlar, oluşan güvensiz ortam nedeniyle kişiler üzerinde korku oluşturmakta, kullanımları azalmakta, zamanla boşalmakta, yerini suç eğilimli kişilere bırakma potansiyeli taşıyarak bireylerin günlük yaşamlarını etkilemektedir. Ulaşım hareketliliği, ticari aktivite ve günlük yaşam faaliyetleri kesintiye uğramakta ya da biçim değiştirmek durumunda kalmaktadır.⁶⁶ Samsun’da özellikle şiddetin yaygınlaştığı yerler ve yakın çevreleri, korkunun ve güvenlik probleminin yaşandığı yerler olmuştur (Resim 9).

Resim 9: 1980 yılı- Samsun’da yerel gazetede şiddet eylemleri⁶⁷

Kentli ile yapılan görüşmelerde katılımcılar, kentte yaşanan şiddet eylemlerine ve oluşan tedirginliğe yer vermektedir:

“...Askeri darbenin de etkisi olmuştur, küskünlük, kırgınlık oluştu, kabuğuna çekilme oluştu...” (K5)

64 İsmail Bozlar, sözlü tarih, 5 Kasım 2020.

65 Kemal Haşım Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi (1800-2012)*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, s. 187-203.

66 Bernhard Frevel, “Urban Safety”, *German Policy Studies*, C. 3, S. 1, 2006, s. 1-18.

67 *Orman Gazetesi*, 24 Haziran, 1980, s. 1.

“O dönemlerde sağ sol çatışmaları çok oldu, kötüydü yani olay çıkacak diye ürküyordunuz, böyle toplu yerlere pek gidesiniz gelmiyordu, daha özenli davranıyorduk, gitme sıklığımız azaldı, 76-77'den sonra...” (K6)

Dolayısıyla şiddet eylemleri, insanları fuar gibi kalabalık, provokasyonlara açık kamusal mekânlardan uzaklaştırarak kendi kabuğuna doğru çekilmeye zorlamıştır. Samsun Fuarı'na söz konusu yıllarda gösterilen ilgi ve talep azalmış, böylece fuar, ilk kez durgun geçen yıllarını yaşamaya başlamıştır.

3.8. İhtisas Fuarlarının Ortaya Çıkışı

1977-1980 yılları arası, terör eylemlerinin yanı sıra Türkiye genelinde politik gelişmeler temelinde ekonomik krizin yaşandığı yıllar olmuş; Samsun, dolayısıyla Samsun Fuarı da bu durumdan etkilenmiştir.⁶⁸ Fuardaki pavyonların kiralama bedelinin yanında il dışından gelen iştirakçi firmaların yeme-içme, barınma gibi temel ihtiyaçları bu kriz ortamında sorun oluşturmaya başlamıştır. Kentli ile yapılan görüşmelerde katılımcılar, fuarda alışveriş yapmanın, eğlenmenin ve etkinliklere katılmanın belirli bir bütçe gerektirdiğine ve ekonomik koşulların bu durumu zorlaştırdığına değinmiştir. Bu anlamda ekonomik sorunların firmaların yanında fuar ziyaretçilerini de olumsuz yönde etkilediği ortaya çıkmıştır:

“Yani o tür yerlere gidecek ekonomi de kalmamış olabilir, kent büyüyor, yürüme değil dolmuşla gelse gitse, çocuğuna dondurma alsa, balon alsa falan bütçeye dokunuyor. Eskiden her akşam gelinebiliyordu, son yıllara doğru belki de ayda bir gelinir oldu...” (K1)

“...Bu değişimin en önemli sebebi ekonomidir, firmalar arasındaki bir münasebet haline geldi, gezen adam sayısı azaldı...” (K4)

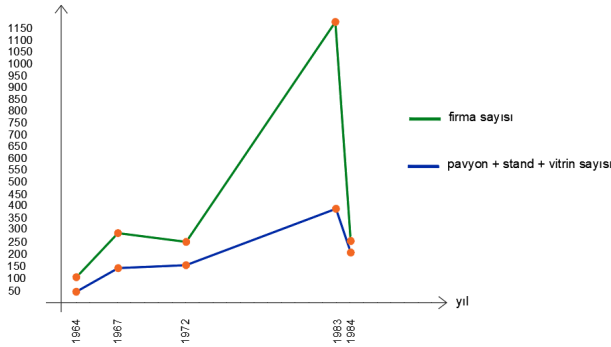
Ekonomik krizler, kapitalist düzeni olumsuz yönde etkileyebilecek aykırılıkları barındırmaktadır. Ancak sermaye kentleşme, kent hayatının yeniden tasarlanması gibi birtakım yöntemler bularak bu tehdidi aşmaktadır. Buna göre sermayenin aşırı birikim krizi, özellikle ekonomik kriz zamanlarında sermayeyi, sermaye üretim alanları olan kentsel mekânlardan yeniden üretim alanlarına doğru yönlendirmektedir. İnşa edilen yeni coğrafya, sunduğu yeni olanaklarla kapitalist sisteme kâr edebilecek yeni alanlar üretmektedir.⁶⁹ Bu bağlamda sermaye, ithalatçı, bayi gibi ciddi alıcı niteliği olan hedef kitleye ulaşmak üzere ihtisas fuarlarında kendine yeni alanlar bulmaya

68 Metin Bayrak- Osman Cenk Kanca, Türkiye'de 1970- 2011 Yılları Arasında Oluşan Ekonomik ve Siyasal Gelişmelerin Seyri, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 35, Mart-Nisan, 2013, s. 1-20.

69 David Harvey, *Sermaye Muamması...* s. 127-147.

başlamıştır.⁷⁰ İhtisas fuarlarının önem kazanması ile bu konu Samsun Fuarı yönetimi de ele alınmış; genel ticaret fuarı niteliği taşıyan Milli Fuar dışında yıl içinde de ihtisas fuarları açılmaya başlamıştır.⁷¹ Ancak buna rağmen firmalar zaman sonra fuardan çekilmeye başlamış ve ekonomik girdi sağlayacakları başka bir zemine -ihtisas fuarlarına- doğru kaymıştır. Samsun Fuarı'na iştirak eden pavyon, vitrin ve stand sayısının süreç içerisindeki durumu incelendiğinde firmaların genel ticaret fuarı olan Samsun Fuarı'ndan çekildiği görülebilmektedir (Resim 10). Firmalar için Samsun Fuarı'na gereksinimin azalması, fuarın kapanmasına doğru sürükleyen sürecin başlangıcını oluşturmuştur.

Resim 10: 1960-1990 yılları arası fuara katılan pavyon-vitrin-stand ve firma sayısı⁷²

3.9. Sanal Ortam ile Değişen Kamusalık

1980'li yıllarda Samsun'da haberleşme ve iletişim ağına yönelik önemli yatırımlar yapılmış; kent halkına, kitlelere sanal bir ortam sunan televizyon kent merkez ve ilçelerinde yaygınlaşmıştır.⁷³ Castells'e göre bilgi ve kitle iletişim araçlarında görülen gelişim, kamusal mekânlara duyulan ihtiyacı azaltmakta; bireyleri fiziksel etkileşime dayalı yaşam biçiminden uzaklaştırmakta, yeni iletişim araçları kamusal mekânların yerini almaktadır.⁷⁴ Televizyonlar ile birlikte firmaların tanıtımını yaptığı ürünlerin halkla buluşması ekranlar aracılığıyla gerçekleşebilmiştir. Bu bağlamda bilinmeyenlerin halka gösterilmesinde, tanıtılmasında ve pazarlanmasında dönemin kitle iletişim aracı gibi çalışan

70 Gökhan Akçura, *Türkiye'de Sergicilik ...* s. 222

71 *Hürsöz*, 26 Nisan 1983, s. 1.

72 Kader Keskin, *Bellek-Mekân Etkileşimi ...*, s. 93.

73 Samsun İktisadi Raporu, 1988.

74 Manuel Castells, *Enformasyon Çağı, Ekonomi, Toplum ve Kültür, C. 1, Ağ Toplumunun Yükselişi*, çev. E. Kılıç, Bilgi Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 35-88.

Samsun Fuarı'na duyulan gereksinim azalmıştır. Ek olarak televizyonların yaygınlaşması, boş vakti değerlendirme ve eğlenmeye yönelik pratikleri de değiştirmiş; kamusal alandan özel alana çekilmenin öncüsü olmuştur:

“... Eğlence olarak televizyonlar çıktı, televizyona dönüldü, onu seyretmek...” (K12)

“Tanıtım adına televizyonlarda her şey görülüyor, bulacaklarını bulabiliyor...O nedenle fuarın cazibesi kalmadı...” (K1)

“...Hele televizyondan sonra artık sanatçıları orada gördükçe televizyon çok etkili oldu, artık Bülent Ersoy'u görmek için 50 TL verip gider miyim?” (K8)

3.10. Neoliberal Politikalar

Fuara azalan talep zamanla fuardaki iştirakçi firmalara yansımış; giriş ücretleri ve kiralar ile elde edilen fuar gelirleri de düşünce fuar maddi bakımdan sıkıntılı bir süreç yaşamaya başlamıştır.⁷⁵ Yıllık kira bedeli artan pavyonlar, fuara beklenen ilginin olmaması ve buna bağlı olarak satışların azalması, katılımcı firmaları olumsuz etkilemiştir. Her ne kadar firmaların bazıları, ürünlerini sergilemeye devam etse de fuardaki alışveriş biçiminin işportacılığa dönüşmesi ile fuar, pazar yeri niteliğini almıştır. İştirakçi firma sayısının azalması ve yerini lokanta ve çay bahçelerine bırakması ile rekreatif fonksiyon fuarda hâkim olmaya başlamıştır.⁷⁶ Eğlence kalitesinin düşmesi ile fuar, panayıra benzemeye başlamıştır. Ayrıca kentsel gelişmeye bağlı olarak kentte alışveriş ve eğlence mekânlarındaki artış da fuara olan ilgiyi azaltmıştır.

Samsun Fuarı, 1980'lerden kapanana kadar geçen süreç içerisinde ticaret, turizm ve popüler eğlence kültürünün yoğun kullanımından; bu kullanımın çöküşe geçmesine ve yaşadığı gel-gitlere tanık olmuştur. 1980'li yıllar ile birlikte fuarın kentli ile kurduğu ilişkideki sarsıntı görünür bir şekil almaya başlamıştır. Bu gelişmeler üzerine fuar alanına fiziki müdahaleler başlamıştır. 1986 yılında Gençlik Kapısı'nın bulunduğu yerde Kurtuluş Yolu açılmış ve açılan yol ile fuar fiziki müdahaleye maruz kalarak ilk kez bölünmüştür ⁷⁷ (Resim 11).

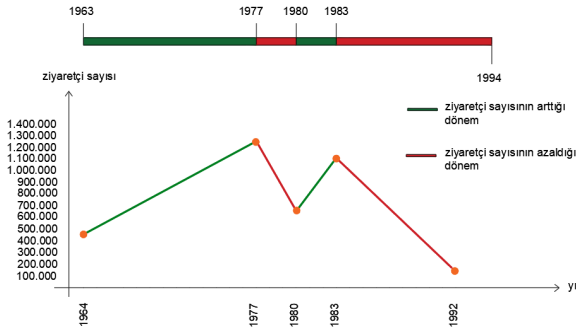
75 *19 Mayıs Gazetesi*, 22 Mayıs 1984, s. 1.

76 *Hürsöz*, 23 Temmuz 1987, s. 1.

77 *Hürsöz*, 5 Temmuz 1986, s. 1.

Resim 11: 1987 yılı-Kurtuluş Yolu ve fuar dışında kalan alan⁷⁸

1992 yılına gelindiğinde fuar alanına bir kamu kurumu olan Samsun Hükümet Konağı binası eklenmiş ve fuar alanı bölünmeye başlamıştır. Devlet Demiryolları çalışmaları nedeniyle de şantiye alanına dönen alan, 149 dönümden 91 dönüme kadar düşmüştür. Bu yıllar aynı zamanda kent halkı için güvenlik problemlerinin yaşandığı yıllar olmuş, özellikle gece saatlerinde yaşanan asayiş problemleri ziyaretçi ve esnafı rahatsız etmiştir. 1980’li yılların ortalarından itibaren azalan ziyaretçi sayısı da 1990’lı yıllarda daha da azalarak 1992 yılında yaklaşık olarak 140.000 kişiye kadar gerilemiştir ⁷⁹ (Resim 12).

Resim 12: Samsun Fuarı’nın yıllara göre ziyaretçi sayısı⁸⁰

1980 yılında neoliberal politika izlenerek serbest piyasa ekonomisine geçilmesi⁸¹, zaman içerisinde canlılığı azalan Samsun Fuarı ve alanının işletilmesinin çok çeşitli kurumlar tarafından dile getirilmeye başlanmasına yol açmıştır.⁸²

78 Hüseyin Kösebay Arşivi, s. 1.

79 Hürsöz, 13 Temmuz 1992, s. 1.

80 Kader Keskin, *Bellek-Mekân Etkileşimi...*, s. 131.

81 Metin Bayrak- Osman Cenk Kanca, "Türkiye’de 1970- 2011 Yılları Arasında Oluşan Ekonomik ve siyasi Gelişmelerin Seyri", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 35, Mart-Nisan, 2013, s. 1-20.

82 Hürsöz, 1 Ocak 1991, s. 1.

Neoliberalizme yerel ölçekte bakıldığında belediyelerde kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi için tasfiye edildiği görülmektedir. Belediye hizmetlerinin özelleştirilmesi ile rekabetçi bir ortam oluşturulmuş; böylelikle hizmet dağıtımı ve alt yapı için yeni pazarlar meydana getirilmiştir.⁸³ Temelinde kapitalizme hizmet eden politikaları barındıran neoliberalizm, kamusal mülklerin, hizmetlerin özelleştirilmesini ve metalaştırılmasını içermektedir. Ayrıca, kapitalizmin doğası, politikası gereği mekânları bir yandan ürettiren bir yandan da yok etme eğilimi içerisindedir.⁸⁴ Bu bağlamda yerel yönetim, geliri azalan fuar alanından elde edilen kârı artırmak için fuar alanı dönüşümünü gerekli görmüştür. 1993 yılında Yabancılar Pazarı'nın fuar alanına eklenmesi (Resim 13) ile Samsun Fuarı bir daha açılmamak üzere kapanmış⁸⁵; bu nedenle aslında 1992 yılında açılmış olan fuar, Samsun Fuarı'nın son açılışı olmuştur. Bu bağlamda ilk etapta Yabancılar Pazarı'nın eklenmesi ile alanda yeni mekânlar üretilmiş; neoliberalizm politikalarının yaratıcı etkileri görülürken bir yandan da Samsun Fuar alanının parçalanarak dağılmaya başlaması ile yıkıcı etkileri görülmeye başlanmıştır. Kentli ile yapılan görüşmelerde katılımcılar da bu yerin ekonomik olarak kazanım sağlamayan bir yer hâline gelmesine işaret etmektedir:

“...Teşhirler azaldı, kimse gelmedi, gelen kişiler azaldı, rağbet azaldı...Fuar ondan sonra küçülmeye, daralmaya başladı” (K12)

“Yani eski cazibesini yitirdiği için...Belediye de fuardan beklediğini alamadı.” (K23)

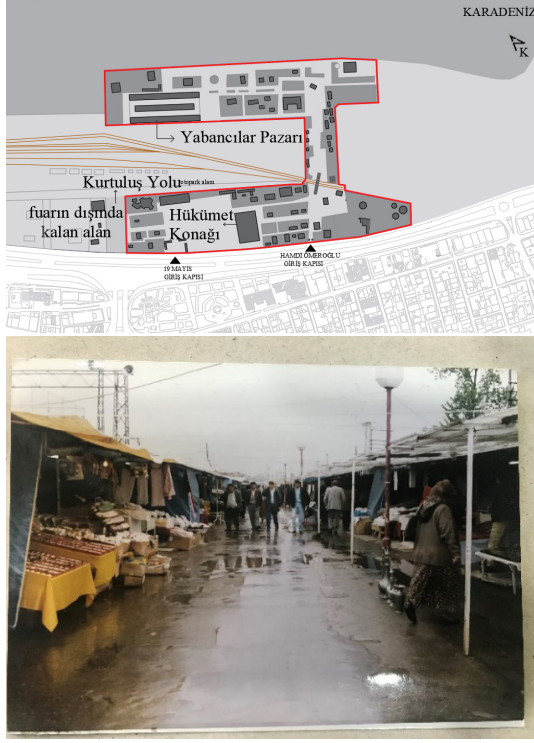
Yabancılar Pazarı'nın fuar alanına eklenmesi sonrasında fuarın kalan diğer pavyonları da kademeli olarak kaldırılmıştır. Lunapark, gazino, kafe, restoran, düğün salonu gibi bazı yapılar işlevlerini sürdürmüş ancak alanın büyük bir bölümü atıl bir durumda boş kalmış ve kullanılamamıştır.⁸⁶ Şimdilerde ise fuar alanı, dinlenme, eğlenme ve Yabancılar Pazarı ile alışverişe imkân tanıyan sosyo-kültürel yapıların yanı sıra müze ve Hükümet Konağı binası gibi kamusal yapıları da barındıran, fuardan günümüze ulaşan birkaç yapı ile katmanlı bir doku halinde çok işlevli bir kamusal mekân olarak varlığını sürdürmektedir.

83 Neil Brenner-Nik Theodore, “Cities and The Geographies of Actually Existing Neoliberalism, *Antipode*”, C. 34, S. 3, 2002, s. 349-379.

84 David Harvey, “Yaratıcı Yıkım Olarak Neoliberalizm”, çev: E. Çamuroğlu Çığ, Ü. Çığ, *Atılım Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 2, 2012, s. 67-88.

85 *Fuar Birlik Başkanlığı Arşivi*.

86 Ahmet Kaya, sözlü tarih, 7 Kasım 2020.

Resim 13: 1990'lı yıllar- Samsun Fuarı kroki planı⁸⁷ ; Fuar alanına eklenen Yabancılar Pazarı⁸⁸

4. Sonuçlar

Samsun Fuarı, sınırları belirli bir arazi parçası olduğu kadar orada yaşananlara, içinde yapılan müdahalelere ve toplumsal gelişmelere ait izler taşımaktadır. İzlerin okunmasında ise Lefebvre'nin mekânın üretim analizine yönelik yaklaşımı çalışmaya yardımcı olmuştur; bu bağlamda mekân ve bellek ilişkisi üzerine temellenen kavramsal irdeleme ve kentli deneyimi üzerinden elde edilen verilerle Samsun Fuarı değerlendirilmeye alınmıştır.

Fuarın mekânsal olarak üretilmesi ve dönüşümü irdelendiğinde yerel, ulusal dinamiklere göre tasnifi, politik-ekonomik ve sosyo-kültürel dinamiklerle kamusal mekânın biçimlendirilmesindeki etkiler gün yüzüne çıkmaktadır.

Samsun Fuarı, 1960'ların dönem ekonomi politikasını temsil eden bir kamusal mekân olarak ortaya çıkmıştır. Fuarın devlet ve özel olmak üzere farklı sektörden

87 *Yabancılar Çarşısı Derneği Arşivi.*

88 Kader Keskin, *Bellek-Mekân Etkileşimi...*, s. 171.

kurumlara ev sahipliği yapması, dönemin karma ekonomi politikasını yansıtan bir mekân olduğunun en büyük göstergesidir. Bulunduğu kentin sanayiden uzak bir ticari yapısının bulunması gerek coğrafi konumu ve gerekse de ulaşım alt yapısı yeni bir pazar oluşturma potansiyelini taşıması ile fuar, kapitalizmin kârını artırabileceği bir girişim olmuştur.

1960'larda kent merkezine doğru göç sonrasında merkezde artan nüfus kitlesi, kentleşme sürecinde olan halk, kent merkezinde kısıtlı sayıda olan sosyalleşme mekânları, artan iletişim olanaklarına bağlı olarak fuarın kent, bölge ve ülke ölçeğine kadar tanıtılması ise fuara talebi artıran 1960'lar sosyo-kültürel paradigmaları olmuştur. Samsun Fuarı, tarihsel süreç içerisinde geçmişteki çatlakları da ortaya sermektedir. 1970'li yılların sonunda şiddet eylemleri nedeni ile fuar da çatışma ortamında durgun geçiren yıllarını yaşamak durumunda kalmıştır. Ek olarak 1980'lerden itibaren ihtisas fuarcılığı yönünde değişen fuarcılık anlayışı, büyük kurum ve kuruluşların fuara katılmamasına bu nedenle de fuarın 'sergileme' karakterinin geri planda kalmasına yol açmıştır.

Ülkede görülen ekonomik sıkıntıların ziyaretçi ekonomisini etkilemesi, fuara iştirak eden firmaların büyük kurum ve kuruluşlar olmaması ile fuar kalite niteliğinin azalması ve kentte alışveriş amacına yönelik olarak kent imkânlarının artması gibi gelişmeler fuar ve kentli arasındaki kopukluğu ortaya çıkarmaktadır. Bu gelişmelerin yanı sıra 1980'lerde kitle iletişim araçlarından televizyonların yaygınlaşması fuarın, gazino kültürü ve tanıtım/reklam aracı olması yönündeki önemini ve çekiciliğini kaybetmesine yol açmıştır.

İlgi ve talebi azalan fuarın değişmeye başlayan çehresi sonrasında fuar, gündelik yaşamın döngüsel ritmi içerisinde yeni bir yol açılmasından (Kurtuluş Yolu) Yabancılar Pazarı açılmasına kadar farklı ölçeklerde müdahalelere uğramış; şimdiki parçalı haline dönüşmüştür. Yabancılar Pazarı'nın eklenmesi ile Samsun Fuarı'nın kapanmış olması, neoliberalizmin bir yandan yaratıcı eylemlerine ev sahipliği yaparken öte yandan yıkıcı etkilerini göstermektedir.

Tarihsel çözümleme ile 1960'lardan 1990'lara kadar fuarı belirli dönemlere ayıran çizgisel bir söylem kurulabilmektedir. 1960'lı yıllardan 1970'lere uzanan süreçte fuarın birincil kurulma idealinden 'sosyo-ekonomik' gelişmeye uygun olarak gelişim gösterdiği görülmektedir. 1970'lerde fuarın 'popüler eğlence kültürü' ile ön plana çıktığı; 1980'lerde fuarın temel karakteristiği olan sergileme yoluyla ticari işlevinin artık görünmez olduğu, semt panayurlarına benzemesi ile nitelik değişimine uğradığı ve 1990'lara doğru ise fuarın kapanmasına ve fuar alanının dönüşümüne doğru ilerleyen performansı okunabilmektedir. Bu performans arkasında metaların, markaların, teknik gelişmelerin

ve ideolojilerin günümüz kapitalizm-mekân arasındaki ilişkisinin işleyişi olduğu söylenebilmektedir.

Zaman içerisindeki ekonomik, politik, sosyo-kültürel değişimler, gündelik yaşamı buna bağlı olarak da mekânsal pratikleri kendi dinamiklerine bağlı olarak dönüştürmektedir. Üretimden tüketimine kadar ekonomik, politik ve sosyo-kültürel gelişmeler çerçevesinde gelişmeler yaşaması, en bütüncül görüldüğü anlarda dahi dönemin gelişmelerine ait izler taşıması, toplumsal güçler ile fuar arasında sıkı bir bağ olması, içinde kentsel yaşamı barındırması ve sosyal ilişkilerin geçtiği yerler olması ile Samsun Fuarı, toplumsal yaşama dair işaretler, toplumla ilgili veriler ve semboller sunmaktadır. Bu manada kamusal mekânların peyzaj elemanları, kentsel donatıları ve binaları ile fiziksel bir üretim nesnesinden daha fazlası olarak karmaşık bir dizi toplumsal gelişmeleri yaşadığı, toplumsal süreçlerin üzerinde geçtiği ve bu süreçlerin değişimine paralel olarak yaşananlardan etkilendiği ve bunu yansıttığı görülmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Kenan Hazneci Arşivi

Samsun Ticaret ve Sanayi Odası Arşivi

Samsun Yerel Tarih ve Kültür Derneği Arşivi

Samsun Tapu ve Kadastro 10. Bölge Müdürlüğü Arşivi

Fuar Birlik Başkanlığı Arşivi

Samsun Kent Müzesi Arşivi

Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Arşivi

Hüseyin Kösebay Arşivi

Harita Genel Müdürlüğü Ulusal Haritacılık Kurumu Arşivi

Sabri Usta Arşivi

Yabancılar Çarşısı Derneği Arşivi

2. Süreli Yayınlar⁸⁹

Atılım

Hürsöz

Işık

Milliyet

Mücadele

Orman

19 Mayıs Gazetesi

Son Posta

3. Araştırma Eserler

Akçura, Gökhan: *Türkiye’de Sergicilik ve Fuarçılık Tarihi*, Graphis Matbaa, İstanbul, 2009.

Aritan, Özlem: “Cumhuriyet Modernleşmesi ve Kırsal İletişim/ Kalkınma Eksenleri Bağlamında Mekânsal Bir Model Olarak Eskişehir Çifteler Harası”, *Tasarım Kuram*, C. 15, S. 28, 2019, s.79-198.

Aydın, Saadet: “Hükümet Programları Üzerinden Türkiye’nin Mekânsal Stratejilerinin İzini Sürmek”, *Fiscaoeconomia*, C. 1, S. 2, 2017, s. 1-37.

Baudrillard, Jean: *Tüketim Toplumu*, çev. H. Deliçaylı, F. Keskin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1997.

Bauman, Zygmunt: *Çalışma, Tüketicilik ve Yeni Yoksullar*, çev. Ü. Öktem, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1999.

Bayrak, Metin ve Kanca, Osman Cenk: “Türkiye’de 1970- 2011 Yılları Arasında Oluşan Ekonomik ve siyasi Gelişmelerin Seyri”, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 35, Mart-Nisan, 2013, s. 1-20.

Bergson, Henri: *Madde ve Bellek*, Ankara, Dost Yayınevi, 2015.

Berman, Marshall: *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Brenner, Neil ve Theodore, Nik: “Cities and The Geographies of Actually Existing Neoliberalism, *Antipode*”, C. 34, S. 3, 2002, s. 349-379.

Bostan, Hakan: “Türkiye’de İç Göçlerin Toplumsal Yapıda Neden Olduğu Değişimler, Meydana Getirdiği Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, *Coğrafya Dergisi – Journal of Geography*, S. 35, 2017, s. 1-16.

Boyer, Christine: *The City of Collective Memory*, MIT Press, Cambridge, 1998.

Castells, Manuel: *Enformasyon Çağı, Ekonomi, Toplum ve Kültür*, Cilt 1, *Ağ Toplumunun Yükselişi*, çev. E. Kılıç, Bilgi Yayıncılık, İstanbul, 1996.

89 Kullanılan süreli yayınların künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

- Castells, Manuel: *Kent, Sınıf, İktidar*, çev. A. Erendil, Bilim ve Sanat Yayınevi, Ankara, 1997.
- Çınar, Yusuf: “Modernleşme ve Bağımlılık Teorisi Ekseninde Marshall Yardımı ve Türkiye”, *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 16, S. 2, 2018, s. 325-350.
- Erkal, Mustafa Ersen: “1938-1980 Dönemi Türkiye’de Sosyal Yapı ve Dinamikleri”, *Sosyoloji Konferansları*, S. 53, 2016, s. 157-185.
- Fichter, Joseph: *Sosyoloji Nedir*, Attila Kitabevi, 2. Baskı, çev. Nilgün Çelebi, Ankara, 1994.
- Frevel, Bernhard: “Urban Safety”, *German Policy Studies*, C. 3, S. 1, 2006, s.1-18.
- Giddens, Anthony: *Modernliğin Sonuçları*, çev. E. Kuşdil, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2004.
- Habermas, Jürgen: *Kamusal Yaşamın Yapısal Dönüşümü* çev. Bora T, Sancar M., İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.
- Halbwachs, Maurice: *Hafızanın Toplumsal Çerçevesi* çev. B. Uçar, Heretik Yayınları, Ankara, 2016.
- Halbwachs, Maurice: *Kolektif Hafıza*, çev. B. Barış, Heretik Yayınları, Ankara, 2017.
- Harvey, David: *Spaces of Capital: Towards a Critical Geography*, Routledge, New York, 2001.
- Harvey, David: *Sosyal Adalet ve Şehir* çev. M. Morali, Metis Yayınları, İstanbul, 2003.
- Harvey, David: “Yaratıcı Yıkım Olarak Neoliberalizm”, (çev: E. Çamuroğlu Çığ, Ü. Çığ), *Atılım Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 2, 2012, s. 67-88.
- Harvey, David: *Sermaye Muamması*, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- Harvey, David: *Umut Mekânları*, Metis Yayıncılık, İstanbul, 2015.
- Karpat, Kemal Haşim: *Kısa Türkiye Tarihi (1800-2012)*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019.
- Keskin, Kader: *Bellek-Mekân Etkileşimi Bağlamında Samsun Fuarı ’nı Anlamak*, Doktora Tezi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon, 2022.
- Kılıçbay, Ahmet: *Türk Ekonomisi*, Bilim Teknik Yayınevi, Eskişehir, 1999.
- Lefebvre, Henri: *Mekânın Üretimi*, çev. I. Ergüden, Sel Yayıncılık, İstanbul, 1974.
- Lefebvre, Henri: *Critique of Everyday Life Volume 1*, Translated by John Moore, London: Verso, 1991.
- Lefebvre, Henri: *Critique of Everyday Life Volume 2*, Translated by Michel Trebitsch, London: Verso, 2002.
- Misztal, Barbara: *Theories of Social Remembering*, Open Universty Press, England, 2003.
- Olgun, İnci: *Kentsel Değişim Sürecinde Kentsel Okuma ve Bellek İlişkisi*, Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2009.

- Rabinow, Paul ve Sullivan, William: *Toplum Bilimlerinde Yorumcu Yaklaşım*, (çev.T. Parla) Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1979.
- Rojek, Chris: *Decentring Leisure: Rethinking Leisure Theory*, Sage, London, 1995.
- Soja, Edward: *Postmodern Geographies*, Verso, London, New York, 1989.
- Telatar, Osman Murat ve Terzi, Harun: “Nüfus ve Eğitimin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Türkiye Üzerine Bir İnceleme”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C.24, S.2, 2010, s. 197-214.
- Urry, John: *Mekânları Tüketmek*, çev.R. G. Öğdül, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999.
- Virilio, Paul: *Hız ve Politika*, çev. M. Cansever, Metis Yayınları, İstanbul, 1998.
- Yılmaz, Cevdet: “Samsun Şehri, Kuruluş Yeri, Nüfus ve Kentsel Gelişim Özellikleri”, *Samsun Sempozyumu*, 13-16 Ekim, Samsun Büyükşehir Belediye Başkanlığı, Samsun, 2011, s. 361-378.
- Yılmaz, Cevdet ve Zeybek, Halil İbrahim: *Samsun Coğrafyası*, Uğur Ofset Matbaacılık ve Yayıncılık, Samsun, 2016.
- Yırtıcı, Hakkı: *Çağdaş Kapitalizmin Mekânsal Örgütlenmesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.
- Zorlu, Abdülkadir: Batılı Bir Yaşam Tarzı Olarak Tüketim: Türkiye’de Tüketim Ürünlerinin ve Kültürünün Tarihi Gelişimi, *Hacettepe Üniversitesi Sosyolojik Araştırmalar e-dergisi*, 2003.

12 Eylül Darbesi İle Değişen Yerel Yönetim Yapısı Çerçevesinde; 25 Mart 1984 İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Seçimi

March 25, 1984 Istanbul Metropolitan Municipality Election Within the Framework of Local Administration Structure Changed Through the Coup of 12 September

Özcan ÇÖLÜK*

*Dr., Muğla, Türkiye

ORCID: Ö.Ç. 0000-0001-8393-8253

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Özcan Çölük,

Muğla, Türkiye

E-posta/E-mail: ocoluk2015@gmail.com

Başvuru/Submitted: 27.04.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
14.09.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
20.09.2022

Kabul/Accepted: 21.09.2022

Atıf/Citation: Coluk, Ozcan. "12 Eylül Darbesi İle Değişen Yerel Yönetim Yapısı Çerçevesinde; 25 Mart 1984 İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Seçimi" *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies*, 43 (2023): 293-322.
<https://doi.org/10.26650/YTA2023-1109783>

ÖZ

Bu çalışma 1984 yılında "büyükşehir" statüsü kazanan İstanbul'da aynı yıl yapılan büyükşehir belediye başkanlığı seçimini ele almaktadır. 12 Eylül 1980 tarihinde gerçekleşen darbenin ardından yapılan ilk yerel seçim olma özelliği taşıyan 25 Mart 1984 yerel seçimleri aynı zamanda ilk İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanını da belirleyecektir. Çalışmanın, giriş kısmının ardından gelen bölümü; 1982 Anayasasında yerel yönetimlere ilişkin hükümler, değişen yerel seçim kanunları ve büyükşehir belediyelerinin kurulmasını sağlayan yasal düzenlemeler üzerinde durmaktadır. Sonraki bölüm yeni oluşturulan mevzuat çerçevesinde partilerin İstanbul adaylarının tanıtılması ve vaatleri üzerinde durmaktadır. Son bölüm ise seçim sonuçlarını ele almaktadır. Tablolarla İstanbul seçmeninin 12 Eylül sonrasında değişen tercihleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Çalışmada, mevzuat değişiklikleri ve tartışmaları TBMM Tutanak Dergisi ve Resmî Gazete üzerinden ortaya koyulmaya gayret edilmiş, seçim dönemine ilişkin tartışmalar Cumhuriyet ve Milliyet gazeteleri üzerinden takip edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 25 Mart 1984 Yerel Seçimleri, Bedrettin Dalan, ANAP, SODEP, Korel Göymen

ABSTRACT

This study deals with the metropolitan mayoral election held in the same year in Istanbul, which gained "metropolitan" status in 1984. The local elections of 25 March 1984, which were the first local election held after the coup on 12 September 1980, would also determine the first Istanbul Metropolitan Mayor. The part of the study that follows the introduction focuses on the provisions

related to local governments in the 1982 Constitution, the changing local election laws, and the legal regulations that ensure the establishment of metropolitan municipalities. The next section focuses on the promotion and promises of the candidates for İstanbul within the parameters of the recently passed legislation. The election results are presented in the final section. The tables attempted to reveal the changing preferences of the İstanbul voters following the events on September 12. In the study, the legislative changes and discussions were put forward through the Journal of the Minutes of the Turkish Parliament (TBMM Tutanak Dergisi) and the Official Gazette (Resmi Gazete), and the debates regarding the election period were followed through Cumhuriyet and Milliyet newspapers.

Keywords: ANAP (Motherland Party), Bedrettin Dalan, İstanbul Metropolitan Municipality, Korel Göymen, Local Elections of March 25, 1984, SODEP (Social Democracy Party)

Extended Abstract

As a result of the military's seizure of power on September 12, 1980, important changes occurred in Türkiye. The most important action of the military regime was the closure of all political parties, many unions, and associations. Many changes were made to the Constitution after its adoption in 1982, especially ones that violated fundamental freedoms and rights. The leaders of closed political parties received a ten-year political ban as a result of the Constitution. The 1982 Constitution also contained important regulations regarding local governments. The most important of these was the provision that "special forms of administration can be introduced for large settlements". Thus, the establishment of "metropolitan municipalities" in cities such as İstanbul, Ankara, and İzmir would be possible.

The country was governed by the National Security Council (NSC), which was formed by soldiers until the 1983 elections. In 1983, only a few parties were permitted to establish, and Turgut Özal's Motherland Party (ANAP) won the elections. The Populist Party (HP) and the Nationalist Democracy Party (MDP) were the other two parties that the soldiers let compete in the elections. As the second and third parties, they undertook the opposition task in the Parliament. The Social Democracy Party (SODEP), True Path Party (DYP), and Welfare Party (RP), which were not allowed to participate in the elections, constituted the extra-parliamentary opposition. SODEP and HP were the continuations of the closed Republican People's Party (CHP), while the DYP was the continuation of the closed Justice Party (AP).

According to the constitution, local elections were supposed to be held in 1984. For this purpose, for the first time, an election law regarding local elections was prepared. Despite the President's veto, the measure was approved by the Parliament with the support of ANAP. The opposition also applied to the Constitutional Court for the annulment of the law, claiming that it was unconstitutional. Their objections were dismissed. In the adopted

law, there was also an article regarding the granting of the authority to establish metropolitan municipalities to the government through a decree law. Using this authority, the government decided to establish metropolitan municipalities in Istanbul, Izmir, and Ankara with Decree-Law No. 195. With the enacted decree, district municipalities were established in areas that were previously organized as branches of the Istanbul Municipality. These municipalities were also within the boundaries of the metropolitan municipality. They were endowed with mutual duties and powers.

The adopted election law and the Decree Law contained anti-democratic provisions. The voting age was set at 21 by law, and youngsters were prevented from participating in politics. The Minister of Interior Affairs was given the authority to dismiss the mayor against whom an investigation was carried out. The governor, who was a government representative, was also given the power to approve the municipalities' budget-preparation authority. Additionally, it was agreed that the municipal council elections to be held every five years and to implement a % threshold requirement in order to be elected. The promises of the candidates for the Istanbul Metropolitan Presidency elections focused on problems such as metro construction, transportation, traffic, cleaning, and slums. ANAP, the ruling party, tried to attract the attention of the voters by dealing with the issue of granting title deeds to the slums before the election. ANAP ran a campaign to suggest that voters would receive more service if they chose their candidate. ANAP emphasized that the ideological debates before September 12, 1980, dragged the country into a dead end, and that presidents and administrators who did business should be elected instead of ideological fights. The other parties could not have much influence on the voters with their fragmented structure. ANAP's promises put the opposition parties in a difficult position.

ANAP won the national elections held on March 25, 1984, as well as Dalan, ANAP's candidate for Istanbul Metropolitan Municipality. ANAP also became the first party in all districts of Istanbul and showed the victory in 1983 was not accidental. Istanbul is the major voting hub for political parties, and the party that has the majority across the nation has received more votes from Istanbul voters than the national average. In a way, the elections in Istanbul were the ones that chose the winner in Türkiye. As a result of the election campaigns, Istanbul voters voted for the party rather than the candidate, and they showed their belief that the power opportunities would flow more to the municipality where a candidate of the ruling party was elected. The rhetoric of the opposition parties was not effective in the election. Voters were disinterested in the emphasis on democracy that they used to criticize ANAP's concrete and populist projects.

1. Giriş

Türkiye 1980’li yıllara, bir önceki on yılda yaşanan yoğun toplumsal talep ve hareketlerin aksine iki önemli ekonomik ve siyasal değişimle girmiştir. Bunlardan birincisi Türkiye’deki neo-liberal politikaların uygulanmasına yol açan 24 Ocak ekonomik kararlarıdır. İkincisi ise bu kararların uygulanması bakımından sağladığı uygun ortam ve Türkiye’nin siyasal yapısını yeniden şekillendiren rolüyle 12 Eylül askeri darbesidir. 1980 yılında gerçekleşen bu iki olay, birçok alanda olduğu gibi Türkiye’nin yerel yönetimlerinde de çok önemli değişikliklere yol açmıştır.

Darbenin ardından yönetimi ele alan Milli Güvenlik Konseyi (MGK), hükümet üyelerini ve Meclis’i lağvettiği gibi belediye başkanlarını ve belediye meclisi üyelerini de görevden almış, yerlerine çoğunluğu askerlerden oluşan başkanlar atamıştır. Darbeden önce İstanbul Belediye Başkanı olan Aytekin Kotil de bu kapsamda görevden alınmış,¹ yerine sırasıyla İsmet Hakkı Akansel, Ecmel Kutay ve Abdullah Tırtıl atanmıştır.²

İstanbul’da belediye başkanının doğrudan oylarla seçildiği ilk seçim 1963 yılında yapılan başkanlık seçimleridir. Bundan önce belediye başkanı, belediye meclisi üyeleri tarafından meclis içinden veya dışından birinin başkan seçilmesi usulüne uygun olarak belirleniyordu. İlk seçimleri Adalet Partisi (AP) adayı Nuri Eroğan kazanmış fakat Yüksek Seçim Kurulu (YSK) tarafından gerekli sürede memuriyetten istifa etmediği gerekçesiyle adaylığı iptal edilerek, ikinci sıradaki Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) adayı Haşim İşcan belediye başkanı olmuştu. 1968 yılında yapılan seçimleri AP adayı Fahri Atabey kazanmış, bu sefer de AP’li belediye meclis üyelerinin tamamı ve il genel meclisi üyelerinin bir kısmının adaylıkları, bu parti tarafından usulsüz olarak aday gösterdikleri gerekçesiyle iptal edilmiş, yerlerine diğer partilerden üyeler gelmişti. İşcan’ın ve Atabey’in muhalif meclis çoğunluğu ile çalıştığı yılların ardından 1973 yılında yapılan seçimleri CHP adayı Ahmet İsvan rekor bir oyla kazanmış, 1977 yılında ise CHP’li Aytekin Kotil bu göreve seçilmişti.³

1983 yılında siyasi faaliyetlere izin verilmesiyle birlikte belediyelerin yapısına ilişkin birbiri ardına yeni düzenlemeler gündeme gelmiştir. Yapılan düzenlemelerin kaynağı olarak iki temel faktör üzerinde durmak gerekmektedir. Bunlardan birincisi askerler tarafından hazırlanan 1982 Anayasası, diğeri ise yeni anayasal düzen içinde iktidara gelen Turgut

1 Özcan Çölük, *İstanbul Belediye Başkanlığı Seçimleri (1963-1977)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2022, s. 292.

2 Ali Eşref Turan, *Türkiye’de Yerel Seçimler*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 194.

3 Özcan Çölük, *İstanbul Belediye Başkanlığı Seçimleri...*, s. ix.

Özal liderliğindeki Anavatan Partisi'dir (ANAP). ANAP, 1983 yılında yapılan ve yalnızca MGK tarafından izin verilen partilerin katılabildiği seçimleri yüzde 45 gibi yüksek bir oy oranı ile kazanmış, Halkçı Parti (HP) yüzde 30, Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) ise yüzde 23 oy oranı ile Meclis'teki muhalefet partilerini oluşturmuşlardır.⁴

Türkiye 1984 yerel seçimlerine yukarıda belirtilen ortam içerisinde giriyor, anayasanın yanında yerel yönetimlere ilişkin kanun ve Kanun Hükmünde Kararnameler (KHK) ile yerel yönetimlerin yapısında önemli değişiklikler meydana geliyordu. Çalışma, bu değişiklikleri incelemek, değişen hukuki yapının yerel yönetimler üzerindeki etkisini ele almak noktasında yoğunlaşmıştır. Bu değişikliğin gözlemlenebileceği, sayısal verilerle test edilebileceği en uygun şehir olarak da İstanbul seçilmiştir. Gerek büyüklüğü gerekse Türkiye siyasetindeki ağırlığı ve önemi İstanbul'u incelemeye değer kılmaktadır. Öncelikle, yapılan hukuki düzenlemelerden en fazla etkilenen idari yapı olarak İstanbul Belediyesi'nin İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne dönüşmesi sonucu oluşan yeni durum, büyükşehirlerin tesisinin ardından değişen seçim sistemi ve belediyeçilik anlayışını anlamamıza yol açacaktır. Seçimlere katılım oranı, seçmenin değişen tercihleri ve adaylardan beklentileri, adayların vaatleri, halka yaklaşımı ve iktidar partisi olmanın olanaklarının kullanılmasıyla elde edilen avantajı ölçmek konusunda çalışmanın ağırlıklı bölümü bu şehrin belediye başkan adayının seçilme sürecine yoğunlaşmıştır. Bu şekilde, 12 Eylül sonrası İstanbul'da yapılan ilk yerel seçimlerin ülke genelinde hâkim olan siyasi atmosferden etkilenme oranı da ölçülebilecektir.

2. Yerel Seçimlere ve Yerel Yönetimlere İlişkin Düzenlemeler

1982 Anayasasının mimarı Kenan Evren, 12 Eylül öncesinde belediye yöneticilerinin kaynakları doğru kullanmadığını, dürüst davranmadıklarını ve yıkıcı ideolojik tesirler altında kaldıklarını, bu sebeple üzerlerine düşen görevleri yerine getiremediğini düşünüyordu. Buna ilişkin olarak anılarında; 12 Eylül'den önce Ankara ve İstanbul Belediyelerine önemli oranda devlet yardımı yapıldığını, kendi dönemlerinde bu yardımın kesildiğini, buna rağmen söz konusu belediyelerin kendi gelirlerinin arttığını, iki devre arasındaki farkın suistimal, ihmal ve örgütlere olan desteğin kesilmesinden ibaret olduğunu belirtmektedir.⁵ Hazırlanan anayasanın yerel yönetimlere ilişkin tavrı da bu görüşler çerçevesinde şekillenmiştir.

1982 Anayasası bir öncekinden farklı olarak yerel yönetim seçimlerinin beş yılda bir yapılmasını hükme bağlamış, *“büyük yerleşim merkezleri için özel yönetim biçimleri*

4 *Resmî Gazete*, Sayı: Mükerrer 18221, 14 Kasım 1983.

5 Kenan Evren, *Kenan Evren'in Anıları*, Milliyet Yayınları, C. 2, İstanbul, 1991, s. 391-392.

getirilebilir” diyerek büyükşehir belediyeleri kurulmasının önünü açmıştır. 1982 Anayasasında yer alan “*Belediyelere görevleri ile orantılı gelir kaynakları sağlanır*” ibaresi Evren’in yukarıda belirttiğimiz açıklamalarına denk düşmektedir. Anayasada, belediyelerin üzerindeki “*idari vesayet*” vurgulanmış, yerel yönetimlerin seçilmiş organları veya üyeleri hakkında kovuşturma veya soruşturma açılması halinde bu organ veya kişilerin yargı süreci kesinleşinceye kadar İçişleri Bakanlığı tarafından görevlerinden uzaklaştırılabileceği hükmü eklenerek⁶, merkezi idarenin yerel yönetimler üzerindeki tahakkümü somutlaştırılmıştır.

Yerel yönetimler hakkında yapılan düzenlemelerin ikinci faktörü olan ANAP, 1983 milletvekili genel seçimleri sonucu iktidara gelmiş bir partiydi. ANAP’ın parlamento içinde ve dışında olmak üzere iki muhalefet blokuyla mücadele etmesi gerekiyordu. Parlamento içindeki muhalefet bloğu, askerlerin desteğiyle kurulan, çoğunlukla AP içindeki küskünlerin yer aldığı Turgut Sunalp liderliğindeki MDP ve CHP’nin askerlerle uzlaşmış bir devamı olarak niteleyebileceğimiz Halkçı Parti’den oluşuyordu. Parlamento dışında ise 1983 seçimlerine girmesine izin verilmeyen AP’nin devamı Doğru Yol Partisi (DYP) ile bir kısım CHP’linin kurduğu Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP) yer alıyordu. Millî Selamet Partisi’nin (MSP) devamı Refah Partisi (RP) de parlamento dışındaki diğer partilerdendi. ANAP, 12 Eylül öncesindeki dört partiden de katılımlarla kurulmuş bir parti olduğu iddiasıyla dört eğilimi birleştirdiğini savunmuşsa da genellikle eski AP tabanına hitap ediyor, Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve MSP’li eski politikacıları da içinde barındırıyordu. Siyaset yasağına rağmen perde gerisinde DYP’yi yöneten, kapatılan AP’nin lideri Süleyman Demirel, ANAP’ı kendine rakip görüyor, MDP’yi ise kendi bünyesinde eritmek istiyordu. SODEP ise kapatılan CHP’nin oylarını paylaştığı HP’yi kendisiyle birleşmeye zorluyordu.⁷ Sonuçta her partinin, rakip olarak ANAP’ın dışında, aynaya baktığında kendisini gördüğü düşman bir kardeş partisi bulunuyordu. Esasında 12 Eylül öncesi etkin olan dört parti, önce 12 Eylül rejimine⁸ karşı duruşları çerçevesinde bir blokta yer alıyor, aynı blok içerisindeki rekabetlerinin yanı sıra karşı blokta kendine benzeyen partiyle de bir mücadeleye girişiyordu. Bu karmaşık denklem içinde ANAP, parlamento dışındaki SODEP ve DYP’yi parlamento içindeki HP ve MDP’ye karşı bir sopa olarak kullanmaktan çekinmiyordu.

6 *Resmî Gazete*, Sayı: 17844, 20 Ekim 1982.

7 Hulusi Turgut, *12 Eylül Partileri*, ABC Ajansı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 47-48.

8 “*12 Eylül rejimi*” kavramı ile sadece 12 Eylül 1980’den 6 Kasım 1983 seçimlerine kadar olan süreden ziyade Türkiye’de 80’li yıllar boyunca uygulanan, darbe döneminin şekillendirdiği siyasal ortam kastedilmektedir.

Yerel seçim tarihi ve yerel seçimlere katılabilecek partilerin belirlenmesine yönelik yasal düzenlemeler, ANAP'ın parlamento içinde ve dışında yer alan muhalefet partilerinin oylarını bölme amacı taşımaktaydı. İcazetli partiler olarak tanımlanan MDP ve HP'nin parlamento dışındaki rakipleri SODEP ve DYP'nin seçime katılımı, MDP ve HP'nin genel seçimlere oranla aldıkları oyların düşmesine yol açacak ve bu durum meclis içindeki konumlarını zayıflatarak ANAP için mücadele etmesi daha kolay bir parlamento içi muhalefetin oluşmasını sağlayacaktı. SODEP ve DYP oylarının MDP ve HP tarafından paylaşılması da bu iki partinin parlamento dışında etkin bir muhalefet yürütmesini ve 1983 seçimlerine katılamamaktan gelen mağduriyet algısının ortadan kalkmasını sağlayacaktı. Yerel seçim tarihinin erkene alınmasıyla da muhalefet partilerinin güçlü bir şekilde propaganda yapmalarının önü alınacak ve iktidara çok kısa bir zaman önce gelmiş ANAP'ın iktidar olmaktan kaynaklanan yıpranma etkisi azaltılacaktı.

ANAP'ın yukarıda belirtilen stratejisine uygun olarak, 1984 yılının başında yerel seçimlere ilişkin düzenlemeler meclis gündemine geldiğinde ilk tartışma seçimlerin 25 Mart 1984'te yapılmasına ilişkin olacaktır. MDP Milletvekili Kamran İnan kanunun görüşülmesi sırasında bir konuşma yaparak, seçimlerin kış koşullarının sürdüğü 25 Mart'ta yapılmasının sakıncalarını dile getirmiştir. Seçimlerin belirtilen tarihte yapılmasını; Halkın sandığa gitmesini engellemek, yeni kurulmuş partilerin seçimlere girmesini önlemek ve mart ayından sonra uygulamaya konacak tedbirlerle ekonomik anlamda olumsuz etkilenecek halkın hükümete tepkisinin sandığa yansımalarının önüne geçmek amacıyla yönelik olduğunu ileri sürmüştür. ANAP adına söz alan konuşmacılar ise yerel yönetim seçimlerine ilişkin muhalefet tarafından erken olarak nitelendirilen tarihin, düşünülenin tersine bir an önce demokratik kurum ve kuruluşların tesisini sağlayacağını, parlamento dışındaki partilerin de bu seçimlere girmesinin önünde bir engel bulunmadığını, muhalefetin esas rahatsızlık duyduğu noktanın bu olduğu konusunda birleşmişlerdir. HP adına konuşan Aydın Güven Gürkan da konuşmasının satır aralarında bu noktaya değinmiş, parlamento dışı muhalefete verilen önemin kendilerinden esirgendiğine yönelik bir sitemde bulunmuştur.⁹

ANAP'ın oylarıyla kabul edilen yerel seçimlere ilişkin kanun Cumhurbaşkanı Kenan Evren tarafından yeniden görüşülmek üzere Meclis'e iade edilmiştir. Evren iade gerekçesinde büyükşehir belediye meclislerinde temsil edilen ilçelerin üye sayılarıyla nüfusları arasındaki orantısızlığa dikkat çekmiş, yasada birtakım belirsiz ifadeler bulunduğunu ve bunun karışıklığa yol açabileceği üzerinde durmuştur. Muhalefet partilerinin de

9 TBMM Tutanak Dergisi, 17. Dönem, 1. Yasama Yılı, Cilt: 1, 18. Birleşim, 5 Ocak 1984, s. 239-250.

üzerinde ısrarla durduğu kanunun geçici 5. Maddesi Evren'in de itirazlarından birini teşkil etmiştir. Kabul edilen yasada yer alan söz konusu madde hükümete kanun hükmünde kararname ile büyükşehir belediyesi kurma yetkisi vermektedir. Evren iade gerekçesinde bu konunun üzerinde durarak, büyükşehir belediyesi kurmanın Anayasaya göre kanunla düzenlenmesi gereken bir yetki olduğunu, bu yetkinin kanun hükmünde kararname yoluyla kullanılmasının Anayasaya aykırı olacağını savunmuştur.¹⁰ 18 Ocak'ta konuyu tekrar gündemine alan Meclis yine ANAP'ın oylarıyla Mahalli İdareler Seçimi Kanunu'nu aynen kabul etmiş,¹¹ kanun ANAP'ın istediği şekilde geçmiştir.

Yürürlüğe giren kanun önemli birtakım değişiklikler içeriyordu. Bir önceki kanundan farklı olarak il genel meclisi ve belediye meclisi üyelikleri için uygulanacak yüzde on seçim barajı, dikkat çeken değişikliklerdendir. Bu değişikliklerle söz konusu meclislere üye olabilmek için nispi temsil sistemine göre seçilmek yeterli olmuyor, aynı zamanda aday olunan partinin o seçim çevresinde oyların en az yüzde onunu alması gerekiyordu. Yüzde on barajı bağımsız adaylar için de geçerliydi. Siyasi partilerin merkezden atama yoluyla aday belirlemesini yasaklayan kanun, yapılacak ilk yerel seçim için uygulanmak üzere bu kurala bir istisna getiriyor, büyükşehir belediye başkan adayının merkezden atanmasını, diğer adaylıklar için ise il ve ilçe merkez idare kurullarını yetkili kılıyordu. Kanun, dört yılda bir yapılan yerel seçimlerin beş yılda bir yapılmasını da düzenliyordu.¹²

Kanunda; büyük şehirlerde büyükşehir belediyeleri kurulmasına ilişkin yetkinin kanun hükmünde kararname yoluyla hükümete verilmesine ilişkin bir madde de bulunuyor, henüz büyükşehir belediyeleri kurulmadan bu belediyelerin seçim çevresi, seçimle gelen organları ve bunların seçilme usulleri hüküm altına alınıyordu. Buna göre seçim çevresi şöyle belirlenecekti; “*Belediye hudutları içinde birden fazla ilçe bulunan büyük şehirlerde, büyük şehir belediye başkanı seçimi için, o şehir belediye hudutları bir seçim çevresidir. Büyük şehir belediye hudutları içinde kalan ilçelerin belediye başkanı ve belediye meclisi üyeleri seçimlerinde ise her ilçe bir seçim çevresidir.*” Kanun, büyükşehir belediye meclisi üyelerinin ise her ilçe belediye meclisinden seçilen üyelerin beşte birinin katılımıyla oluşturulacağını hükme bağlıyordu.¹³ Bir örnekle açıklamak gerekirse; daha önce İstanbul Belediyesi sınırlarında bulunan Kadıköy, bundan böyle Kadıköy Belediyesi olarak örgütleniyor, ayrı bir belediye başkanı ve belediye meclisine sahip

10 TBMM Tutanak Dergisi, 17. Dönem, 1.Yasama Yılı, Cilt: 1, 21. Birleşim, 12 Ocak 1984, s. 290-292.

11 TBMM Tutanak Dergisi, 17. Dönem, 1.Yasama Yılı, Cilt: 1, 23. Birleşim, 18.Ocak 1984, s. 394.

12 Resmî Gazete, Sayı: Mükerrer 18285, 18 Ocak 1984.

13 Resmî Gazete, Sayı: Mükerrer 18285, 18 Ocak 1984.

oluyor, aynı zamanda İstanbul Büyükşehir Belediyesi sınırlarında kabul edilerek, Kadıköy Belediye Meclisi üyelerinin beşte biri İstanbul Büyükşehir Belediye Meclisi'nin üyesi oluyordu. Yani Kadıköy Belediyesi ilk kademe belediyesi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi ise Kadıköy Belediyesi ve diğer ilçe belediyelerini de kapsayan üst kademe belediye haline geliyordu.

Kanun yerel seçimlerde ilk defa uygulanacak bir cezayı da beraberinde getiriyordu. Buna göre, seçmen listesinde kayıtlı bulunduğu halde hukuki veya fiili bir mazereti bulunmayan seçmenlerin oy kullanmaması halinde 2.500 lira tutarında bir para cezası uygulanacaktı. Kanun, tıpkı milletvekili seçiminde olduğu gibi seçimde oy kullanabilmek için 21 yaşın tamamlanmış olması şartını aramaktaydı. Bu kanun çerçevesinde yapılacak ilk seçimin tarihi de 25 Mart 1984 olarak düzenlenmişti. Parlamento dışı muhalefetin yoğun itirazına konu olan ve seçime girecek partilerin seçimden altı ay önce büyük kongrelerini yapma şartı getiren hüküm bu kanunda yer alan “*Milletvekili Seçimi Kanununun 45 inci maddesi ile değişen 296 sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanunun 14’üncü maddesinin 4 ve 11 numaralı bentlerinde sözü edilen büyük kongresini yapmış olmaları şartı aranmaz.*” ibaresi ile ortadan kalkmış oluyordu.¹⁴ Böylece daha önce belirttiğimiz gibi ANAP Grubu, parlamento içindeki partilerin oylarını bölerek onları güçten düşürme planına uygun bir kanuni düzenlemeye imza atmış oluyordu. ANAP, Meclis’ten geçirdiği kanuni düzenlemeyle hem bir an önce askerlerin atadığı yerel yöneticilerden kurtulma söylemine uygun hareket ediyor hem de siyasi menfaatlerine uygun bir pozisyon almış oluyordu.¹⁵

Kanunun önemli maddelerinden biri de partilerin televizyondan propaganda faaliyetlerine ilişkin hükümlerin yer aldığı 35. maddeydi. Bu madde ile partilerin televizyondan propaganda yapmaları engelleniyordu. Böylece iktidar partisi televizyon dışındaki propaganda yöntemlerinden parasal gücü sayesinde faydalanmayı başaracak, bu imkâna sahip olamayan muhalefet partileri seçmene ulaşma konusunda sıkıntı yaşayacaklardı.¹⁶

Meclis içindeki muhalefet partilerinden HP ve MDP, yasayı Anayasaya aykırı olduğu gerekçesiyle Anayasa Mahkemesine taşıdı. Anayasa Mahkemesi itirazı görüşerek yasanın tüm maddelerinin Anayasaya uygun olduğuna karar verdi ve itirazı reddetti.¹⁷

14 *Resmî Gazete*, Sayı: Mükerrer 18285, 18 Ocak 1984.

15 Süleyman Aşık, *Türkiye’de Demokrasinin Yeniden İnşası Sürecinde Anavatan Partisi (1983-1991)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa, 2018, s. 136.

16 Ali Eşref Turan, *Türkiye’de Yerel Seçimler...*, s. 199.

17 “Yasa İptal Edilmedi”, *Milliyet*, 2 Mart 1984, s. 1.

Büyükşehir belediyelerinin kurulması, büyükşehir belediye başkanlığı ve büyükşehir meclislerinin belirleneceği seçimlerden sadece iki gün önce bir KHK ile gerçekleşti. KHK'nın ardından 3030 sayılı yasa, TBMM tarafından kabul edilerek yasalaştı. 195 sayılı KHK büyükşehiri, “*Belediye hudutları içinde birden fazla ilçe bulunan şehirler*”, ilçe belediyesini ise “*Büyük şehir belediye hudutları içinde kalan ilçelerde kurulan belediyeler*” olarak adlandırıyordu. Büyükşehirlerde büyük şehrin adını taşıyan “*büyük şehir belediyesi*” büyükşehir içindeki ilçelerde ilçenin adını taşıyan “*İlçe Belediyeleri*” kuruluyordu. KHK, büyükşehir belediyeleri ile ilçe belediyelerinin görevlerine de yer veriyordu. Nazım ve imar planları yapmak, yol ve meydanların bakım ve onarım işlerini yapmak, otogarlar kurmak ve işletmek, çevre ve yeşil alanları düzenlemek, sportif ve kültürel etkinlikler yapmak, gıda tahlilleri yapmak, mezarlıkları düzenlemek, çöplerin ve sanayi atıklarının arıtma işlerini yapmak, zabıta ve itfaiyenin eşgüdümlü çalışmasını sağlamak, büyükşehir dâhilinde ortak finansman ve yatırım gerektiren işleri planlamak. Kanun, diğer işleri ise ilçe belediyelerinin görevleri olarak saymaktadır.¹⁸ KHK, gerek görüldüğü takdirde ilçe belediyelerinin yukarıda belirtilen bazı hizmetleri yerine getirebileceğini belirtse de görüldüğü üzere büyükşehir belediyesi görevler ve yetkiler bakımından asli konumda yer almakta, ilçe belediyelerine “*diğer işler*” adı altında oldukça dar bir görev ve yetki alanı bırakmaktadır.

Büyükşehirin organları; Büyükşehir belediye meclisi, büyükşehir belediye encümeni ve büyükşehir belediye başkanı olarak sayılıyordu. Büyükşehir belediye meclisi, ilçe belediye meclisi üyelerinden oluşuyordu. Büyükşehir belediye encümeni, başkanın atadığı kişilerden oluşan bir tür yürütme organıydı. Başkan ise belediye başkanlarına verilen görev ve yetkilerin yanında ilçe belediyeleri ile eşgüdümü sağlamak yetkileriyle donatılmıştı. Büyükşehir belediyesinin seçilmiş organlarının üyeleri başkan da dâhil olmak üzere işledikleri bir suç nedeniyle haklarında işlem başlatılırsa İçişleri Bakanı tarafından geçici bir süre için görevinden uzaklaştırılabiliyordu. KHK, büyükşehirlerde başkan yardımcısı bulunmayacağını, bunu yerine başkan vekili ve genel sekretere yer vereceğini belirtiyordu. Genel sekreter; “*Hizmetlerin başkan adına, onun direktifi ve sorumluluğu altında yürütülmesini sağlamak üzere*” başkanın teklifi üzerine İçişleri Bakanı onayı ile göreve başlayabiliyordu.¹⁹ Daha önce yürürlükte bulunan 1580 sayılı Belediye Yasası, genel sekreterliğe yer vermediği gibi belediye başkanı vekilinin İçişleri Bakanı

18 *Resmî Gazete*, Sayı: 18350, 23 Mart 1984.

19 *Resmî Gazete*, Sayı: 18350, 23 Mart 1984.

tarafından onaylanmasına yer vermiyordu.²⁰ İçişleri Bakanının görevden alma yetkisi 1982 Anayasasında da yer alıyordu ve böylece kanun koyucu, kanun koyma yetkisini kendisine veren anayasal metinle uzlaştığını gösteriyor ve aynı düşünsel çizgide birleşiyordu. Sonraları ANAP ve Özal'a atfedilen “*demokrat*” payesi bu ve benzeri kanuni metin ve uygulamalarla geçerliliğini yitirmiş olmalıdır. İçişleri Bakanına verilmiş bu yetkiler günümüzde de uygulanmaya devam etmekte olup, yerel yönetimlerin üzerinde merkezi hükümetin vesayet gücünü somutlaştırmaktadır.

12 Eylül öncesinde belediye gelirlerine ilişkin ayrıntılı bir düzenlemenin yapılmamış olması ve belediyelerin merkezi hükümetten yardım dilenme durumunda bırakılması bu dönemde görev yapmış belediye başkanları tarafından sıklıkla dile getirilen sorunlardandı.²¹ 190 sayılı KHK her ne kadar 12 Eylül rejiminin ürünü bir metin olmakla malul ise de belediye gelirlerine ilişkin yapılan düzenlemeler yıllardır devam eden sorunlara yönelik ciddi düzenlemeler barındırıyordu. Buna göre, genel bütçe ve vergi gelirlerinden ayrılan pay, elektrik, havagazı, temizlik ve aydınlatma harçlarından alınan tutarın yüzde ellisi, yol, su ve kanalizasyon harcamalarından elde edilen katılma payları, kamu idarelerinin yardımları, iç ve dış borçlanmalar, tahvil gelirleri, şartlı ve şartsız bağışlar, büyükşehirle bağlı iktisadi kuruluşların karlarından alınan paylar büyükşehirin gelirlerini oluşturuyordu. Büyükşehir belediyelerinin bütçelerinin onayı ise yine bir merkezi yönetim organı olan vali tarafından onaylanacaktı.²² Böylece belediyeler en temel fonksiyonları olan bütçe yapma konusunda yine merkezi hükümetin vesayeti altına sokuluyor, mülki ve idari kurumlar arasında bir hiyerarşi sistemi benimseniyordu.

KHK ile o güne kadar büyükşehirlerde uygulanan belediye şubesi uygulamasına son veriliyordu. Bu itibarla aynı zamanda İstanbul Büyükşehir Belediyesinin sınırlarını da ortaya koymak üzere belediye şubesi uygulamasının irdelenmesi gerekmektedir. 1954 yılında kabul edilen “*İstanbul’un Birleşik İdaresinin Ayrılması Hakkında Kanun*” ile daha önce belediye daireleri olarak adlandırılan Fatih, Eminönü, Eyüp, Bakırköy, Beyoğlu, Şişli, Sarıyer, Beşiktaş, Üsküdar, Kadıköy, Beykoz, Zeytinburnu ve Adalar belediye şubesi olarak tanımlanarak başlarına birer şube müdür tayin edilmiş,²³ 1963 yılın-

20 *Resmî Gazete*, Sayı: 1471, 14 Nisan 1930. 12 Eylül öncesinde parti tüzüklerine göre parti il başkanlarının Belediye başkanı vekili olarak görev alabilmeleri bu düzenlemeyi gerekli kılmış olmalıdır. 1973-1977 yılları arasında CHP İstanbul İl Başkanı olan Aytekin Kotil, aynı zamanda CHP'nin belediye meclis grubunun başkanlığı ve belediye başkan vekilliğini birlikte yürütmüştü. Belediye Başkanı Ahmet İsvan'ın görevde olmadığı sırada kendisine vekâlet eden Kotil'in bazı uygulama ve demecleri İsvan'ı rahatsız edecek boyuta ulaşmıştı. Özcan Çölük, *İstanbul Belediye Başkanlığı Seçimleri...*, s. 253.

21 Özcan Çölük, *İstanbul Belediye Başkanlığı Seçimleri...*, s. 39,188,223,290.

22 *Resmî Gazete*, Sayı: 18350, 23 Mart 1984.

23 *Resmî Gazete*, Sayı: 8661, 18 Mart 1954.

da Gaziosmanpaşa ilçe yapılarak İstanbul Belediyesi sınırlarında on dördüncü belediye şubesi de kurulmuştu.²⁴ İstanbul Belediyesi dışında olmakla birlikte İstanbul mülki sınırında yer alan birçok belediye 1981 yılında İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığının bir bildiriyle İstanbul Belediyesine bağlandı. Bu işlem sırasında bazı belediyeler şube belediyelerine bağlanırken bazıları doğrudan İstanbul Belediyesine dâhil edildi. Küçükçekmece, Güngören, Pendik, Kartal, Maltepe, Bayrampaşa, Kâğıthane, Ümraniye ve Kocasinan il belediyesine bağlı belediye şubeleri haline getirilerek İstanbul Belediyesi sınırları 275 kilometrekareden mücavir alanlarla birlikte 1629 kilometrekareye yükseldi. 1984 yılındaki düzenlemenin ardından şube belediyeleri yerine alt kademe ilçe belediyeleri modeline geçilince İstanbul Büyükşehir Belediyesi sınırları içindeki ilçe belediyeleri şu şekilde sıralanıyordu: Adalar, Bakırköy, Beşiktaş, Beykoz, Beyoğlu, Eminönü, Eyüp, Fatih, Gaziosmanpaşa, Kadıköy, Kartal, Sarıyer, Şişli, Üsküdar, Zeytinburnu.²⁵

3. İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Seçim Süreci

Yerel seçimlere ilişkin seçim kanunu ve büyükşehir kurulmasına ilişkin kanuni düzenlemelerin ardından sıra yerel seçimlere gelmişti. Seçim dönemine ilişkin ilk pürüz, yerel seçimlere ilişkin kanunun geçici maddesinde yer alan bir hüküm gereği partilerin televizyondan propaganda yapmalarının önüne geçilmesidir. Bu sorunun partiler arasında adalet duygusuna zarar verecek ölçüde ortaya çıkması üzerine TRT’de “*Mahalli İdareler-Sorunları ve Çözümleri*” adlı bir program, parti temsilcilerine söz hakkı vererek, seçmene ulaşmakta zorluk çeken partilerin bu sıkıntısını gidermeye yönelik bir çalışma başlatmıştır. Kuşkusuz böyle bir girişim ANAP iktidarından bağımsız olarak TRT’nin inisiyatifinde gerçekleştirilmiş değildir. Ancak parti temsilcileri bu programda istediklerini serbestçe söyleyememekte, mahalli seçimlerin dışında konuştukları gerekçeyle konuşmaları tekrarlatılmaktadır. DYP ve MDP’li temsilcilerin konuşmaları bu gerekçeyle tekrar edilmiştir. Programda ANAP adına konuşan Ankara belediye başkan adayı Mehmet Altınsoy’un mevcut gecekonduları yıkmayacaklarını belirtmesi,²⁶ bütün seçim dönemi boyunca tartışılan bir konu olarak seçim sonuçları üzerinde dahi etkili olmuştur. Altınsoy’un sözlerine paralel olarak mart ayında bir açıklama yapan İmar Bakanı Safa Giray, çok yakında İmar Affı Kanununun çıkarılacağını ve gecekondu

24 *Resmî Gazete*, Sayı:11496, 4 Eylül 1963.

25 Tarkan Okyay, “Büyük İstanbul Tarihi”, *Tanzimat’tan XXI. Yüzyıla İstanbul’un Yönetimi*, ed. Coşkun Yılmaz, İBB Kültür A.Ş., İstanbul, 2015, s. 199.

26 “Altınsoy: Yapılmış Gecekondulara Tapu Verilecek”, *Cumhuriyet*, 14 Şubat 1984, s. 1.

bölgelerinde oturanlara tapu tahsis belgesi verileceğini açıklamıştır.²⁷ İktidar partisinin gecekondulara yönelik bu düzenlemelerinin, gecekondularda oturan seçmenin tercihini ANAP'a kaydıracağına şüphe yoktur. Özellikle büyükşehirlerde yoğunlaşan gecekondular nüfusu seçim sonuçlarına önemli oranda etki edeceğinden muhalefet partileri de seçim süreci boyunca ANAP'ın bu hamlesine cevap verecek nitelikte söylemlerini sıklaştırmışlardır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi ANAP, aynı oy tabanına sahip partileri seçime sokarak hem parlamento içi hem parlamento dışı partilerin oylarını bölmeyi hem de 1983 seçimlerinde elde ettiği başarıyı tekrarlamayı istiyordu. Partinin iktidarda bulunması ve İstanbul'da kazanılacağına kesin gözüyle bakılması aday adaylarının sayısının bir hayli fazla olmasına sebep olmuştur. Öyle ki adaylık için adı geçen isimler arasında Sakıp Sabancı²⁸ dahi vardır.²⁹ Birçok isim arasından yapılan değerlendirme sonucunda ANAP'ın adayı Bedrettin Dalan³⁰ olarak belirlenmiştir. Adaylığının gerçekleşmesini “görev verildi, kabul ettik” sözleriyle ifade eden Dalan, “İstanbul'a âşık” olduğunu belirtiyor, bu aşk olmazsa belediye başkanı olunmayacağını iddia ediyordu. İyi bir organizasyonla sorunların üstesinden geleceğini söyleyen Dalan, alt kademe belediyelerinin kendi partisinden olmaması durumunda dahi onlara adaletle davranacağını ifade ediyordu. Dalan'ın adaylığını açıkladığı günlerde henüz 195 sayılı KHK yayınlanmamıştı. Kendisine bu durum hatırladığında kararname henüz çıkmaya da yapılacak düzenlemenin bütün modern dünya kentlerinde uygulanan sistemin Türkiye'ye getirilmesini sağlayacağını, belediyelerin şu an birbirinden bağımsız hareket ettiğini, oluşturulacak yapıyla büyükşehir belediyesinin yapılacak işleri üst düzeyde planlayacağını söylüyordu. İstanbul'un ihtiyacı olan hizmetleri anket yöntemiyle belirleyeceklerini, halkın önceliklerine göre hareket edeceklerini söyleyen Dalan, belediye başkanlığını “baba” olarak gördüğünü söylüyor, babanın evlatlarına danışmadan karar almaması gerektiği üzerinde duruyordu. Bu dönemde kamuoyunun beklentisi İstanbul'a metro yapılması idi. Buna karşılık Dalan, yukarıda belirtildiği gibi, metronun halk tarafından gerekli görülüp görülmediğine yönelik anketler sonrasında buna ilişkin bir karar verileceğini belirtiyordu.³¹

27 “Gecekondulara Tapu Belgesi Seçimden Önce Verilecek” *Milliyet*, 10 Mart 1984, s. 3.

28 Sabancı, ANAP listesinden bağımsız aday olarak girmesinin mümkün olması halinde seçime katılabileceğini belirtmişse de Özal bu öneriye sıcak bakmamıştır. “Sabancı: ANAP Bağımsız Aday Gösterseydi Tüm Sorunları Çözerdim”, *Cumhuriyet*, 14 Şubat 1984, s. 7.

29 Üç Büyük Kentin Başkan Adayları Belirleniyor”, *Cumhuriyet*, 3 Şubat 1984, s. 7.

30 Dalan 1939 yılında Eskişehir'de doğmuş, ilk, orta ve lise tahsilini Aydın'da tamamlamış, İstanbul Teknik Üniversitesi Elektrik Bölümünden mezun olmuştu. Mezun olduktan sonra bir süre demiryollarında çalışan Dalan, çeşitli özel sektör çalışmalarından sonra tekstil alanında faaliyet gösteren birçok şirkete sahip bir girişimciydi. “Bedrettin Dalan: Ben İstanbul'a Aşığım”, *Cumhuriyet*, 16 Şubat 1984, s. 7.

31 “Bedrettin Dalan: Ben İstanbul'a Aşığım”, *Cumhuriyet*, 16 Şubat 1984, s. 7.

ANAP, ülke genelinde ve İstanbul’da seçimleri kazanacağına kesin gözüyle bakıyor, Özal da bu inancını sık sık ifade etmekten çekinmiyordu. Parlamento dışı muhalefetin seçimlerde yüzde ellinin üstünde oy almasının bir erken seçimi zorunlu kılacağına yönelik görüşe karşı Özal, son derece emin bir tavırla “*erken seçim isteyen avucunu yalasin*” sözleriyle halkın iki ay önce verdiği iktidarı bu kadar kısa bir zaman içinde ellerinden almayacağına yönelik bir güven duygusuyla hareket ediyordu.³² Zira mart ayı içinde yapılan anketler de seçimlerden ANAP’ın birinci parti olarak çıkacağını, İstanbul’da da Dalan’ın kazanacağını işaret ediyordu.

ANAP gazetelere verdiği seçim ilanlarında iktidarda olmanın avantajıyla belediyelere hizmet götürecek partinin kendileri olduğunu vurguluyor, Dalan’ın yanında büyükhire bağlı ilçe belediyelerinin de kendi partisinden olması gerektiğine yönelik bir söylem geliştiriyordu. İlanlarda aday isminin ardından vurgulanan “...*seçin ki hizmet gerçekleşsin*” veya “*başı gövdeden ayırmayın*”³³ başlıkları bu amaca yönelik olarak kurgulanmıştı. ANAP’ın ilanları bunun yanında belediyelerin sorunlarına yer veriyor, çöp, temizlik, ulaşım, yol, yeşil alan ve çevre sorunlarına ANAP’lı belediye başkanlarının çözüm bulacağını iddia ediyordu. Parti ayrımını bir kenara bırakmak gerektiğini savunan ilanlarda “*gerçekçi olalım*” başlığı altında bu sorunlara ANAP’ın “*akılcı iş bitirici, yapıcı yönetiminin*” çözüm olacağı savunuluyordu.³⁴

Parlamento dışı muhalefetin önemli partilerinden SODEP, seçimleri CHP’nin gerçek mirasçısı olduğunu ispatlamak ve alacağı yüksek oylarla ANAP’ı erken seçime mecbur etmek için bir fırsat olarak görüyordu. ANAP’ta olduğu gibi SODEP’te de adaylık için yoğun bir rekabet yaşanıyor. Adaylık için en çok öne çıkan isim eski İstanbul Belediye Başkanı Aytekin Kotil’di. Bazı SODEP’li yöneticiler seçime çok az bir zaman kaldığı için Kotil’i aday göstereceklerini söylüyorlardı.³⁵ Kotil ilk günlerde bu iddialara karşı çıkıyor, henüz kararname çıkmadan adaylık başvurusunda bulunmasının sözü konusu olmayacağını belirtiyordu.³⁶ Bu arada HP de Kotil’in kendi partilerinden aday olmasına sıcak bakacağına yönelik mesajlar veriyordu.³⁷ Şubat ayına gelindiğinde adı ön plana çıkan iki kişi daha vardı. Kotil’den çok daha önce İstanbul Belediye Başkanlığı yapmış olan Necdet Uğur ve 1989 seçimlerinde belediye başkanı olacak Nurettin

32 “Erken Seçim İsteyen Avucunu Yalasin”, *Milliyet*, 4 Mart 1984, s. 1.

33 “Turgut Özal’ın Bakırköylülere Mesajı”, *Milliyet*, 18 Mart 1984, s. 8.

34 “Kentimizi, Kendimizi Kime Emanet Etmeliyiz?”, *Milliyet*, 20 Mart 1984, s. 6.

35 Hakkı Uyar, *Karadenizli Bir Politikacı- Aytekin Kotil*, Anka Yayınları, İstanbul, 2014, s. 357.

36 “Kotil: Adayım Demedim”, *Cumhuriyet*, 9 Ocak 1984, s. 7.

37 “Kotil Bizim de Adayımız Olur”, *Cumhuriyet*, 17 Ocak 1984, s. 7.

Sözen.³⁸ Buna rağmen adı daha önce gündeme gelmeyen Korel Göymen ve AYTEKİN Kotil aday olmak için başvuruda bulundular. SODEP Genel Başkanı Erdal İnönü'nün bir araştırma şirketine yaptırdığı anket sonuçlarına dayandırdığı, “*seçmenin İstanbul'da eski isimleri değil, yeni bir ismi tercih ettiği*” iddiası, SODEP'in adayının Korel Göymen olmasını sağladı.³⁹ İnönü'nün seçiminde etkili olan etkenlerden biri de Kotil'in kapatılan CHP içinde etkin olan bir hizbin önemli bir temsilcisi olmasıdır. İnönü bu seçimiyle halkın beklentisini⁴⁰ karşılamış olmakla birlikte hizip kavgalarından kaçınmak istemiş olmalıdır.

SODEP adayı Korel Göymen⁴¹ adaylığının açıklanmasından sonra verdiği ilk demeçte Kotil'in desteğine ihtiyacı olduğunu vurgulayarak parti içinde etkin olan Kotil taraftarlarının kendisine karşı tavrı almasını engellemeye çalışmıştır. Kotil ise aynı gün sitem dolu bir konuşma yaparak parti örgütünün kendisini tercih ettiğini, Genel Merkezin kendisini aday göstermemekle halkın ve örgütün isteklerini görmezden geldiğini savunmuştur.⁴² İlerleyen günlerde partinin önde gelen isimlerinin organize ettiği bir toplantıda bir araya gelen Göymen ve Kotil partinin başarısının önemli olduğu konusunda uzlaşmışlar, Göymen, Kotil'den “*kesin destek sözü*” almıştır.⁴³

Göymen 1973-1977 döneminde belediye başkanlığı yapmış Ahmet İsvan ve 1989-1994 döneminde belediye başkanlığı yapacak olan Nurettin Sözen ile benzer bir biçimde “*insanın önceliğine*”⁴⁴ vurgu yapan bir kampanya yürüteceğinin sinyallerini vermektedir. “*İstanbul'u İstanbullularla birlikte yönetmek gereklidir*” diyen Göymen, o güne kadar başarısız olduğunu söylediği belediyenin “*halka inmesi*” hedefini gerçekleştireceği iddiasındaydı. Daha önce belirttiğimiz metro yapımı konusu Dalan gibi Göymen için de halkın ulaşım alanındaki öncelikleri doğrultusunda belirlenecekti. Bununla birlikte kent değişik ulaşım araçlarının bütünleşmesine yönelik düşünceleri de mevcut olan Göymen, tek biletle raylı sistem de dahil olmak üzere bütün vasıtaların kullanılabilirliği bir yapı düşünüyordu. Daha da ötesi buna ilişkin finansmanın belediye tarafından

38 “SODEP'te Adaylar”, *Cumhuriyet*, 3 Şubat 1984, s. 7.

39 Erdal İnönü, *Anılar ve Düşünceler*, C. 2, Yorum Kitapları, İstanbul, 1998, s. 405.

40 İnönü'nün bahsettiği anketin gerçeği yansıtmadığı, aynı tarihlerde yapılan başka anketlerde Kotil'in aday olması halinde kazanabileceğine yönelik iddialar da mevcuttur. Hakkı Uyar, *Karadenizli Bir Politikacı...*, s. 362.

41 1942 yılında İstanbul'da doğan Göymen, ODTÜ Kamu Yönetimi Bölümü mezunuydu. Yurtdışında yüksek lisans ve doktora eğitimi gördükten sonra ODTÜ'de öğretim görevlisi olarak çalışmaya başlayan Göymen, kısa bir süre Ankara Belediye Başkan Yardımcılığı yapmıştı. Göymen, yerel yönetimler üzerine yaptığı bilimsel yayınlarla dikkat çeken bir adaydı. “Korel Göymen: Kotil'in Desteğine Muhtacım”, *Cumhuriyet*, 16 Şubat 1984, s. 7.

42 “Halkın ve Örgütün İsteklerinin İtibar Göreceğini Sanıyordum”, *Cumhuriyet*, 16 Şubat 1984, s. 7.

43 Hakkı Uyar, *Karadenizli Bir Politikacı...*, s. 368.

44 Nurettin Sözen, *İnsana ve Demokrasiye Adanmış Bir Hayat... Nurettin Sözen*, Yayına Hazırlayanlar: Ş. Aslan-H. Kurtuluş. İstanbul, Doğan Kitap, 2014.

karşılanabileceği iddiasını taşıyor olmasıdır. Göymen'in iddialı olduğu diğer bir konu ise seçimi kazanacağına olan inancıdır.⁴⁵

SODEP'in büyükşehirler için hazırladığı yerel yönetim programı mart ayı içinde kamuoyuna açıklandığında dikkat çeken bazı vaatler sıralandığı görülmektedir. Programın gecekonduları ele aldığı bölümünde bu bölgelerin kentle bütünleşmesine, alt yapı sorunlarının çözülmesine ve toplu konut yapımına ağırlık verileceğine yönelik mesajlar yer alıyordu. Ulaşım konusunda ise otobüs filolarının arttırılması, raylı ulaşım ve özellikle metro yapımına ağırlık verilmesi konuları işleniyordu. SODEP'in kazandığı belediyelerde halkın temel ihtiyaç maddelerine yönelik ihtiyacı göz önünde bulundurularak, başta ekmek olmak üzere bu tip ihtiyaçların fiyatlarının indirileceği vurgulanıyordu.⁴⁶ Gecekondu sorunu SODEP için oldukça hassas bir konuydu. İktidarın gecekondulara af getireceğini, tapu tahsis belgeleri vereceğini açıklamaları bölge sakinlerinin ANAP'a meyletmesine zemin hazırlayabilirdi. Bu durumu gören Göymen sık sık gecekondu bölgelerine ilişkin açıklamalarda bulunuyor, tapu tahsis belgelerinin hukuki bir geçerliliği olmayacağını savunuyordu.⁴⁷ ANAP'ın gazetelere verdiği seçim ilanlarının bir benzeri SODEP tarafından da veriliyordu. İktidar partisinin ilanlarda "hizmet" üzerine yoğunlaşan vurgusu SODEP'te yerini "demokrasi" vurgusuna bırakıyordu. Çeşitli meslek gruplarına seslenen ilanlarda "haklarınızı savunabilmeniz için demokrasi, demokrasi için SODEP."⁴⁸ sloganı dikkat çekiyordu.

HP, 12 Eylül rejimini CHP'nin devamı olmadığına ikna etmiş,⁴⁹ böylece 1983 milletvekili seçimlerine bazı üyeleri veto edilmiş olmasına rağmen girebilmişti. Bununla birlikte kadroları ve görünüşü itibarıyla CHP'nin devamı olduğuna şüphe yoktur. Bir bakıma CHP'nin rejim tarafından "icazet" almış, kısmen sağa daha yatkın görünüşlü bir devamıydı.⁵⁰ En büyük rakibi ise kendisi gibi CHP'nin ardılı görünümündeki SODEP'ti. Yerel seçimler CHP'nin gerçek mirasçısının kim olacağını gösterecekti. HP'nin alacağı kötü bir sonuç merkez soldaki yerini SODEP'e kaptırmasının yanında Meclis içindeki meşruiyetini ve dolayısıyla ANAP'a karşı olan konumunu etkileyecekti. Yukarıda belirtildiği gibi İstanbul için bir dönem Aytekin Kotil seçeneğini gündeme getirmiş olması

45 "Korel Göymen: Kotil'in Desteğine Muhtacım", *Cumhuriyet*, 16 Şubat 1984, s. 7.

46 "Büyük Kentlerde Raylı Ulaşım veya Metroya Geçilecek", *Milliyet*, 3 Mart 1984, s. 6.

47 "Göymen: Gecekondular Seçim Malzemesi Yapılmamalı", *Milliyet*, 18 Mart 1984, s. 4.

48 "SODEP'e Evet", *Milliyet*, 18 Mart 1984, s. 8.

49 Kenan Evren, *Kenan Evren'in Anıları*, C. 4, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1991, s. 210.

50 Necdet Calp, "SODEP'te aşırılar toplanıyor" derken, partinin diğer yöneticileri "Lenin'in posterini altında toplananlar SODEP'e girdi" suçlamasında bulunabiliyorlardı. "HP'li Şardağ: Lenin'in Posterini Altında Toplananlar SODEP'e Girdi", *Cumhuriyet*, 2 Şubat 1984, s. 7.

hem kısmen azalan rejim baskısına karşı CHP kimliğini yeniden ön plana çıkarmak hem de bu yolla SODEP'e gidecek oyları geri kazanmak için olmalıdır. Bu düşüncelere rağmen kamuoyunda çok fazla tanınmayan İstanbul İl Başkanı Niyazi Yurtseven'in aday gösterilmesi seçmen desteğinin olduğu kadar başkan adaylarının da tercihlerini SODEP'ten yana kullanmalarıyla ilgilidir.

Adaylığının açıklanmasının ardından İstanbul ile ilgili projelerinden bahseden Yurtseven,⁵¹ yapılması gereken öncelikli işin metro olduğunu söylüyordu. Yurtseven'e göre, metroyu yapan başkanın heykeli dikilirdi.⁵² Yurtseven, ilk etapta kendisinin yerine düşünülen Kotil'e yönelik olduğu düşünülen eleştirilere de yer veriyor, 1970'li yıllarda belediye başkanlığı yapmış İsvan ve Kotil'i isimlerini vermeden kente yeterli hizmeti vermemekle suçluyordu. Çevreye önem vereceğini, yeşil alanlar yaratacağını, kreş ve bakımevleri kuracağını, güzel sanatlara destek olacağını söyleyen Yurtseven, belediyelerin devletin el atmadığı her işi yapması gerektiğini dile getiriyordu. Yurtseven, belediyenin mali durumunu iyi görmüyor, buna rağmen bazı hizmetleri yerine getirmek için çok fazla paraya ihtiyaç olmadığını öne sürüyordu. Gecekondu bölgelerinin sorunlarını dile getiren Yurtseven, buralara toplu taşıma hizmetlerinin girmediğini, yollarının bozuk olduğunu, su ihtiyaçlarının karşılanmadığını söylüyor ve bu noktada da eski belediye yönetimlerini suçluyordu.⁵³ Yurtseven seçim kampanyasını başlattıktan sonra yaptığı açıklamalarda “*holding basını*” olarak nitelediği ana akım gazetelerin kendilerine yer vermediğini iddia etmekteydi.⁵⁴

12 Eylül öncesi partilerinden kapatılan MSP'nin devamı olan RP, İstanbul'da belediye başkan adayı olarak Hasan Aksay'ı belirledi. Aksay 1965 seçimlerinde AP Milletvekili olarak Meclis'e girmiş, 1973 ve 1977 döneminde ise MSP'den milletvekili seçilmişti. Aksay'ın halkı yönetime katmaktan bahseden başkan adayı olarak öne çıkıyordu. Bu katılımı nasıl yapacağını somut projelerle anlatan Aksay, forum şeklinde tüm

51 1936 yılında İstanbul'da Doğan Yurtseven, Haydarpaşa Lisesi'ni bitirdikten sonra İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden mezun olmuş, PTT Hastanesi başhekimliği ve sağlık bakanlığında müsteşar olarak görev yapmıştı. Aday olduğu günlerde serbest hekimlik yapmaktaydı. “Yurtseven: Metro İçin, İlk Harcı Koyan Belediye Başkanının Heykeli Dikilir”, *Cumhuriyet*, 15 Şubat 1984, s. 7.

52 CHP'li belediyelerin heykel yapımına verdikleri önem ile ilişkili günümüzde de süren tartışmaların veya buna benzer bir algının o günlerde tam tersi olduğunu gösterir biçimde muhabirin Yurtseven'e yönelttiği “*akıllı belediye başkanı heykel diker akılsız belediye başkanı kanalizasyon yapar diye bir söz vardır. Siz seçilirseniz hangisini yapmayı düşünüyorsunuz?*” sorusuna Yurtseven, “*Aslında biliyorsunuz sosyal demokratlar güzel sanatlara da birazcık önem verirler. Sadece heykel dikmek değil. Bunun yanında kentin güzelleşmesine yani sanatsal faaliyetlere katkıda bulunmak gerekir*” cevabı vermektedir. “Yurtseven: Metro İçin, İlk Harcı Koyan Belediye Başkanının Heykeli Dikilir”, *Cumhuriyet*, 15 Şubat 1984, s. 7.

53 “Yurtseven: Metro İçin, İlk Harcı Koyan Belediye Başkanının Heykeli Dikilir”, *Cumhuriyet*, 15 Şubat 1984, s. 7.

54 “Yurtseven: Basın Sesimizi Duyurmuyor”, *Cumhuriyet*, 14 Mart 1984, s. 7.

halkın katılacağı toplantılar tertip edeceğini savunuyordu. İstanbul'a metro yapılması Aksay'ın da en önemli vaadiydi. Aksay'a göre İstanbul Belediyesi'nin bütçesi metronun finansmanını karşılayabilecek boyuttadır. İstanbul'un hizmet beklediğini, yağmurda yolların halinin çok kötü olduğunu, otobüs seferlerinin çok az olduğunu ve insanların suya ulaşamadığını söyleyen Aksay, seçilirse bu sorunların üstesinden geleceğini iddia ediyordu.⁵⁵ Seçim çalışmalarını başlatan Aksay'ın en dikkat çeken sözlerinden biri 12 Eylül öncesi CHP'li belediyelerin dile getirdiği ve uygulamaya çalıştığı “toplumcu belediyecilik” anlayışının İslami bir biçimde yorumlanması sayılabilecek “bir mahallede bir tek aç varsa o mahallede hiç kimsenin tok olmaması gerektiğine inanıyoruz” açıklamasıdır.⁵⁶

12 Eylül rejimi tarafından iktidar olması için kurulan MDP, 1983 seçimlerinde istediğini elde edememiş ancak üçüncü parti olabilmisti. MDP, suni bir partiydi, iktidar için kurulmuş olduğundan muhalefet becerileri oldukça sınırlıydı ve olası bir erken seçimde Meclis dışı kalacağına kesin gözüyle bakılıyordu. 1984 yerel seçimleri de MDP'nin ilk defa parlamento dışındaki rakipleriyle karşılaşacağı bir sınav olacaktı. MDP de tıpkı HP gibi oylarını korumak, en azından ülke çapında barajı geçebilecek oranda oya sahip olduğunu göstermek istiyordu.

İstanbul gibi kamuoyunun ilgisini çeken bir belediye başkan adaylığı için MDP oldukça düşük profilli bir aday belirlemiştir. Recai Dıblan, Çelik Gülersoy ve Seyfi Basa'nın da adı geçmesine⁵⁷ rağmen belediye başkanlığı için Erdoğan Celasun'u⁵⁸ aday göstermiştir. Erdoğan Celasun, ilk açıklamasında yerel yönetimler yasasını eleştirmiş ve bu alanda yaşanan belirsizliğe dikkat çekmiştir.⁵⁹ Celasun, Haşim İşcan'ı örnek alan bir belediye başkanı adayı görünümündedir. Bunun yanında belediye ve merkezi hükümet ilişkilerinde merkezi hükümetin yardımına muhtaç bir belediyecilik anlayışından taraf olduğunu ve belediyenin yapacağı icraatlarda merkezi hükümetin katkısını beklediğini belirtmiştir. Böyle bir beklenti partisi iktidarda olmayan bir belediye başkanı için elbette sorun teşkil edecektir. İlerleyen günlerde parti yöneticilerinden Doğan Kasaroğlu bu ilişkinin farkına varmış olsa gerek ki Celasun ile birlikte yaptıkları bir açıklamada

55 “Hasan Aksay: Seçilirse Halk Yönetime Katılacak”, *Cumhuriyet*, 17 Şubat 1984, s. 7.

56 “Anakent Adayları”, *Cumhuriyet*, 16 Mart 1984, s. 7.

57 Kaan Gaytancıoğlu, *Türk Siyasal Yaşamında Hüsamettin Cindoruk*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2020, s. 107.

58 Yüksek Mimar Erdoğan Celasun, İstanbul'un eski belediye başkanlarından Haşim İşcan döneminde Belediye İmar ve Planlama Müdürlüğü yapmıştır. Köy işleri Bakanlığı Müsteşarlığı görevinde de bulunan Celasun, 1983 milletvekili seçimlerine MDP'nin İstanbul listesinden katılmış fakat seçilememiştir. “Celasun: Belediye Şeffaf Hale Gelecek”, *Cumhuriyet*, 28 Şubat 1984, s. 7.

59 “MDP'li Celasun: Kör Uçuşu Yapan Uçağın Pilotu Gibiyiz”, *Cumhuriyet*, 22 Şubat 1984, s. 7.

“belediye başkan adayları seçilsin de hükümet yardım etmesin alınlarını karışlarım”⁶⁰, demek zorunda kalmıştır. İstanbul’un sorunlarını ulaşım ve gecekondular olarak belirleyen Celasun, İTÜ’nün hazırladığı mastır planına uygun olarak metronun da dâhil olduğu bir ulaşım paketinden bahsetmiş, gecekondular sorununun ise hükümetin öngördüğü gibi tapu tahsis belgeleri dağıtmak yoluyla çözülemeyeceğini öne sürmüştür. Çözüm ise kırdan kente göçü önleyecek tedbirler almaktır.⁶¹ Celasun’un seçim kampanyası oldukça sönük geçmiş, halk nazarında beklediği ilgiyi görememiştir. Bununla birlikte kızının SODEP’e katılması seçim vaatlerinden ve kampanyasından daha fazla ilgi çekmiştir.⁶²

DYP, kapatılan AP’nin genel başkanı Süleyman Demirel’in 12 Eylül rejimi tarafından siyasetten yasaklı olması sebebiyle başkanlığını Yıldırım Avcı’nın yaptığı bir partiydi. Bununla birlikte partiyi perde arkasında Demirel yönetiyordu. ANAP’ın AP’nin mirasına konmak istediğini ve emanet olarak ANAP’a verilen oyları geri almak arzusunun her fırsatta tekrarlayan parti için yerel seçimlerin iki yönden önemi vardı. Birincisi AP ve merkez sağın gerçek temsilcisinin kendisi olduğunu ispatlamak, ikincisi ise Meclis’te bulunmamasına rağmen meşru bir parti olarak siyaset sahnesindeki yerini alarak ANAP’ı kendisinin de katılabileceği bir erken seçime zorlamak. Özellikle İstanbul’da bu amacı gerçekleştirmek için güçlü bir adaya ihtiyacı olduğunu bilen DYP; Ağâh Oktay Güner, Ekrem Ceyhan, Hande Süer, Seyfi Bursa, Orhan Keçeli, Hayri Ürgüplü, Kemal Aydınlioğlu,⁶³ Kemal Alemdaroğlu, Halit Narin⁶⁴ gibi isimlerin arasından Hüsamettin Cindoruk’u⁶⁵ aday göstermiştir.

“İstanbul kazanırsa Türkiye kazanır” sloganıyla seçim çalışmalarını yürüten Cindoruk, geçmiş belediye yönetimlerinin İstanbul’a kalıcı hiçbir eser bırakmadığını savunuyor, İstanbul’u içinde şehirlilerin yaşadığı bir köye benzetiyordu. Metro konusu Cindoruk’un da gündemindeydi. Dalan’ın metro yapıldıktan sonra özelleştirilmesini savunan “metroyu satar yaparım” anlayışına karşı olan Cindoruk’a göre Dalan ve ANAP’ın savunduğu liberalizm çağdışıdır ve “siyasi liberalizmi öğrenseler daha iyi olur.” Görüldüğü üzere belediye başkanlığından ziyade ortamı bir genel seçim

60 “Celasun: Politika Değil İş Yapacağız” *Cumhuriyet*, 24 Mart 1984, s. 15.

61 “Celasun: Belediye Şeffaf Hale Gelecek”, *Cumhuriyet*, 28 Şubat 1984, s. 7.

62 “MDP İstanbul Adayının Kızı SODEP’e Girdi”, *Cumhuriyet*, 20 Mart 1984, s. 10.

63 Kaan Gaytancıoğlu, *Türk Siyasal Yaşamında Hüsamettin Cindoruk...*, s. 107.

64 “İstanbul İl Başkanı Keçeli Bayanlara Seslendi...”, *Cumhuriyet*, 7 Şubat 1984, s. 7.

65 1933 yılında İstanbul’da doğan Cindoruk, Yassıada yargılamaları sırasında Demokrat Parti’nin üst düzey yöneticilerini savunan avukatlardan biriydi. Siyasal yaşamına DP’de başlayan Cindoruk, 1973 yılında Demokratik Parti İstanbul İl Başkanlığı ve ardından AP İstanbul İl Başkanlığı görevinde bulunmuştu. 1983’te Zincirbozan’da zorunlu ikamete tabi tutulmuş, DYP’nin de kurucuları arasında yer almıştır. Kaan Gaytancıoğlu, *Türk Siyasal Yaşamında Cindoruk...*, s. 30-106.

atmosferine sokmak konusunda çalışmaktadır. “Bu seçim, her zamankinden farklı bir anlam taşıyor. Demokrasiye inananlar olarak Türk seçmeninden güvenoyu istiyoruz...” diyen Cindoruk ANAP karşıtı tavrını ilerleyen günlerde de devam ettirmiştir. Cindoruk İstanbul’un başlıca sorunlarını; Boğaziçi Kanunu, imar affı ve gecekonduların yasallaştırılması olarak belirlemiş, sorunların sadece belediye eliyle çözülemeyeceğini vurgulamıştır.⁶⁶ Cindoruk, 1968-1973 yılları arasında İstanbul Belediye Başkanlığı yapmış olan Fahri Atabey’i de ziyaret ederek seçim kampanyası boyunca sergilediği “AP’nin devamımız” algısını güçlü tutmak istemiştir.⁶⁷ Cindoruk vaatlerini şöyle sıralıyordu: “Metro beş yıl içinde bitirilecek, gecekonduklara kat çıkma izni verilecek, yaşlılar belediye otobüslerine ücretsiz binebilecek, İnönü Stadı genişletilecek, çeşitli uygulamalarla trafik sorunu giderilecek.”⁶⁸

ANAP ve SODEP’li adaylar gibi Cindoruk da gazete ilanları yoluyla seçmene sesini duyurmaya çalışmıştır. Bu ilanlarda ANAP ve SODEP’in aksine belediyeden çok ülke sorunlarına ilişkin söylemler yer almaktaydı. Cindoruk’un, belediye başkanı adaylığı gibi değil adeta parti genel başkanı gibi tanıtıldığı bu ilanlarda ülkenin bütün meselelerine çare bulmak için DYP ve Cindoruk’un seçilmesi isteniyordu.⁶⁹

Partili adayların yanı sıra seçime bağımsız olarak katılan adaylar da mevcuttu. Bağımsız olarak belediye başkanlığına adaylığına koyan isimler şunlardır: Enver Sayılğan, İsmet Kavrut, Latif Akça, Şefik Yaşa, Savaş Demirel, Hüseyin Çalık, Osman İlham Gencer, Nedim Borucu ve Fatma Kanıkuru.⁷⁰ Bağımsız adaylar gerek kamuoyunda gerekse ulusal basında yeterli ilgiyi görememiş, seçmene kendilerini tanıtmak için gerekli araçlardan yoksun bir biçimde kampanyalarını sürdürmek zorunda kalmışlardır. Bağımsız olarak adaylığını koyan Fatma Kanıkuru ise İstanbul’da belediye başkanlığı olan ilk bağımsız kadın aday olarak dikkat çekmektedir.⁷¹

Milliyet Gazetesi tarafından organize edilen buluşmada bir araya gelen Dalan, Göymen ve Cindoruk’a ilk olarak henüz çıkmayan büyükşehir kurulmasına ilişkin KHK soruldu. Göymen “bunun devlet sırrı gibi saklanması mantığa uymadığı” konusunda görüş bildirirken, finansman ve kaynak dağıtımını konusunda belirsizlik içerdiği

66 Kaan Gaytancıoğlu, Türk Siyasal Yaşamında Cindoruk..., s. 108-112.

67 “Cindoruk”, *Milliyet*, 10 Mart 1984, s. 3.

68 “Cindoruk, Büyük İstanbul Projesini Açıkladı”, *Cumhuriyet*, 13 Mart 1984, s. 7.

69 “Evet Doğru Yol, Evet Cindoruk Demek” *Cumhuriyet*, 24 Mart 1984, s. 13.

70 “İstanbul Bağımsız Adayların Pusulalardaki Sırası Belirlendi”, *Milliyet*, 6 Mart 1984, s. 3.

71 İstanbul’da belediye başkanlığına aday olan ilk partili kadın aday; 1977 yılında MHP’den adaylığını koyan Saffet Rıza Alpar’dır. Özcan Çölük, *İstanbul Belediye Başkanlığı Seçimleri...*, s. 274.

görüşündeydi. Cindoruk ise bu sistemin “*kargaşaya neden olacağı*” fikrindeydi. Dalan ise kararname çıkmadan görüş bildirmenin acelecilik olacağını savunuyordu. Dalan’a göre getirilecek yeni sistem ile belediyeler arasındaki kopukluk giderilecek, kaynak kullanma ve koordinasyon konusunda ilerleme sağlanacaktı. Halen görevde bulunan belediyeden memnun olup olmadıklarına yönelik soruyu Cindoruk ve Göymen, belediyenin halktan kopuk olduğu şeklinde cevaplarırken Dalan seçilmemiş bir belediye başkanı hakkında konuşmak istemediğini vurguladı. Tarafların ayrıştığı bir nokta da “*İstanbul bir kent mi köy mü?*” sorusu üzerine ortaya çıktı. Göymen’e göre İstanbul’da çok önemli bir kültür ikiliği vardı, belediyenin görevi İstanbul’a bir kimlik kazandırmak olmalıydı. “*Fiziki sorunlardan önce bence kentin kimliği ve bu anlamda kültürel bütünleşmesi önemli*” diyen Göymen’e karşı Dalan’ın cevabı ikili arasındaki temel farkı ortaya koyuyordu. “*Önemli olan köy, kent münakaşası yapmak değil, İstanbul’a ve İstanbulluya hizmet vermektir.*”⁷²

Buluşma, Aytekin Kotil adının önemi konusunda da bizi aydınlatmaktadır. Kotil’in aday olmamasının kendisine avantaj sağlayacağı yönündeki bir demeci hatırlatılan Dalan, böyle bir sözü olmadığını, ortada bir “*Anavatan faktörü*” bulunduğunu, başkalarına göre değil kendilerine göre plan yaptıklarını söyledi. Cindoruk olaya avantaj ya da dezavantaj olarak bakmadıklarını, kendileri dışında seçime katılan partiler içinde tek demokrat parti olarak gördükleri SODEP’in kararına saygılı olduklarını belirtti. Bunun üzerine Dalan, SODEP ve DYP’nin seçime katılmalarını sağlayan partinin ANAP olduğunu, diğer partilerin ANAP’ın ne kadar demokratik olduğu konusunda takdirlerini belirtmeleri gerektiğini belirtti. Cindoruk ve Göymen bu konuda kendilerinin seçime katılmasının iktidarının bir lütfü değil anayasal bir hak olduğu konusunda itirazlarını sundular. Tartışmanın sonuç kısmında Dalan, İstanbul’a âşık olduğunu yineleyerek, yetenekli bir başkanın İstanbul’un tüm sorunlarını çözeceğini iddia etti. Cindoruk, İstanbul’u kültür ve turizm merkezi yapacağını söylerken, Göymen İstanbul’u halkla birlikte yönetmeye talip olduğunu vurguladı.⁷³

Başkan adayların İstanbul’un sorunlarına ilişkin tespitleri genelde ortaktır. Buna göre İstanbul’un metroya ihtiyacı vardır ve dolayısıyla ulaşım ve bunun neden olduğu trafik öncelikle çözülmesi gereken bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Gecekondu, iskân anlamında İstanbul’un en önemli sorunudur. İktidar partisinin bu soruna tapu tahsis belgeleri dağıtmak suretiyle çözüme hamlesine muhalefet partileri temelde karşı çıkmakta bu dağıtımın nasıl daha kati sonuçlar verecek şekilde yapılacağı sorunu

72 “Üç Aday Kararlaştırdılar, Kazanan Kaybedene Yemek İsmarlayacak” *Milliyet*, 20 Şubat 1984, s. 8.

73 “Dostluğumuzu Geliştireceğiz”, *Milliyet*, 21 Şubat 1984, s. 10.

tartışmaların temelini oluşturmaktadır. Tapu tahsis belgesi dağıtılması kuşkusuz popülist bir yaklaşımdır, muhalefet bunu eleştirmekte fakat bu projeye karşı çıkmanın özellikle gecekondü bölgelerinde alacakları oyların azalacağı bilinciyle hareket ederek itidalli bir yaklaşım göstermektedir. Çöp, temizlik, yeşil alan ve çevre sorunları, esnafın problemleri de belediye başkan adaylarının ele aldığı meseleler olarak öne çıkmıştır. Başkan adaylarının vurguladığı ortak nokta ise bu sorunların çözümünde halkın görüşünü alacaklarını savunmalarıydı.

Seçimden bir gün önce Milliyet Gazetesi partilerin yerel seçimlerde üzerinde durdukları konuları özetleyen bir haber yaptı. Habere göre; ANAP iktidarda olmanın avantajını iyi kullanmış belediye ile iktidar aynı partide olursa halka daha fazla hizmet götürüleceği üzerinde durmuştu. SODEP, hükümetin liberal politikalarını eleştirmiş, “tüketicisi örgütlenmiş, semt pazarları ve bölge halleri kurulmuş, çocuk yuvaları ve oyun alanları açılmış” bir belediye vaadinde bulunmuştu. DYP, seçimleri yerel seçimden çok genel seçim havasında gören bir anlayış geliştirmiş, tecrübeyi ön plana çıkaran bir söylem geliştirmişti. Dar gelirlilerin ve geçim zorluğu çekenlerin sorunlarını ön plana çıkaran HP, iktidar kadar SODEP’i de hedefe koymuş, sosyal demokratları kendisinin temsil ettiğini savunmuştu. MDP, diğer partilerin 12 Eylül öncesinden ders almadıklarını vurgulamış, çalışkan ve yapıcı adaylarının kişiliklerini ön plana çıkarmaya çalışmıştı. RP, sadece kendisinin fikir partisi olduğunu vurgulamış, iktidarın uyguladığı faiz ve ithalat serbestliği politikasını eleştirmişti. “İnsanı insan yapan değerlere” önem verdiğini vurgulayarak, makamlara değil hizmete talip olduğunu belirtmişti.⁷⁴

4. Seçim Sonuçları

25 Mart 1984 tarihinde yapılan seçimler ANAP’ın zaferiyle sonuçlanmıştır. Ülke çapında il genel meclisi sonuçları⁷⁵ temel alındığında, seçime katılım oranının yüzde 91 gibi oldukça yüksek bir orana ulaştığı görülmektedir. İktidardaki ANAP geçerli oyların 41,5’ini almıştır. SODEP yüzde 23,4 ile ikinci parti olmuştur. DYP’ yüzde 13,3 oy ile üçüncü parti olurken HP aldığı yüzde 8,8 oy ile ancak dördüncü parti olabilmıştır. MDP yüzde 7,1 oy ile beşinci RP ise 4,4 oy alarak altıncı parti olmuştur.⁷⁶

74 “Partiler Seçime Hangi Taktikle Geldi”, *Milliyet*, 24 Mart 1984, s. 1.

75 Belediye başkanlığı ve belediye meclisi sonuçları sadece belediye sınırları içindeki seçmenlerin tercihlerini yansıttığından, tüm seçmenlerin oy kullandığı il genel meclisi sonuçları partilerin ülke çapında aldığı oyu göstermesi bakımından temel kriter olarak kullanılmaktadır.

76 Ali Eşref Turan, *Türkiye’de Yerel Seçimler...*, s. 205.

Seçim sonuçları, seçmenin 1983 milletvekili seçimlerindeki tutumunu devam ettirdiğini göstermektedir. ANAP, az miktarda oy kaybetmesine rağmen, sağ oyların yarısından fazlasını almayı başarmış ve iktidarını perçinlemiştir. ANAP oylarındaki yüzde 3'ün biraz üstündeki düşüş, genel seçimlere göre karşısında yer alan sağ partilerin bir iken üçe çıkmış olmasından kaynaklanmış gibi görünmektedir. Yerel seçim sonuçları bir gerçeği daha tescillemesi bakımından önemlidir. 1961 yılından o zaman kadar yapılan genel ve yerel seçimlerde iktidarda veya Meclis aritmetiğinde çoğunlukta bulunan ya da sonraki seçimlerde iktidara gelecek olan partilerin yerel seçimlerden birinci parti olarak çıkması geleneği bu seçimde de devam etmiştir. 1965 genel seçimlerinde birinci olan AP, 1963 yerel seçimlerini kazanmış, 1968 yerel seçimleri yine iktidarda bulunan AP'nin zaferiyle sonuçlanmıştır. 1973 ve 1977 genel seçimlerinden sonra yapılan 1973 ve 1977 yerel seçimlerini de genel seçimlerin galibi CHP kazanmıştır. Yerel seçimler bu yönüyle ülkede mevcut iktidarın güven oylamasına veya müstakbel iktidarın gücünü göstermesine yaramıştır. Bu sonuçların alınmasında hem ülke çapında güçlü olan partinin gücünün yerel seçime yansması hem de iktidarda bulunan partinin iktidar olanaklarını kullanarak aynı partiden adayları seçen yerel yönetim çevresine daha fazla hizmet götüreceği algısının seçmen zihninde yer etmiş olması etkili olmuştur. ANAP 1984 yerel seçimleri kampanyasını bu temel üzerine bina etmiş, ülke çapında sürdürdüğü gücünü iktidar olanaklarıyla perçinleyerek ve seçmene kendi adayını seçmesi halinde daha fazla hizmet göreceği düşüncesini aşılamayı başarmıştır. ANAP'ın bu anlamda ayırt edici yönü ise iktidar olanaklarının gücünü ve görünürlüğünü seçim kampanyasına taşımış olmasıdır. Kendinden önceki iktidarlar yerel seçimlerde hükümet olmaktan kaynaklanan güçlerini nispeten daha çekimser bir şekilde gösterme eğilimindeyken, ANAP bu gücü çekinmeden kullanma konusunda oldukça maharetli bir görünüm sergilemiştir. İktidarın kendinden öncekilere göre farklılık gösteren üslubu, değişen seçmen beklentileriyle bir araya gelerek önemli bir başarı ortaya çıkarmıştır.

Seçimlerin ANAP için önemi, kazandığı belediye başkanlıklarının yanı sıra Meclis'te bulunan muhalefet partilerinin aldıkları oy oranı ile olası bir seçimde baraj altında kalacaklarının neredeyse kesinleşmiş olmasıdır. Böylece Meclis içinde, örselenmiş bir muhalefete karşı daha özgüvenli bir tavır alma şansı yakalamıştır. Meclis dışındaki partilerin 1983 seçimlerine girememiş olmalarından kaynaklı olarak takındıkları mağduriyet durumu da ortadan kalkmış, meşruiyet problemi ANAP'ı ilgilendiren bir konu olmaktan çıkarak Meclis içindeki muhalefet partilerine karşı geliştirilen bir argümana dönüşmüştür. Meclis içinde meşruiyetini kaybetmiş muhalefet partileri ve görece güçlü ama ANAP karşısında yenilmiş Meclis dışındaki partiler, iktidara geniş bir hareket alanı yaratmıştır.

Sonuçlar, 12 Eylül rejimi için de bir meşruiyet yaratmış olmalıdır. Her ne kadar 1983 seçimleri öncesinde ANAP'a karşı mesafeli olsa da artık Evren'in şahsında cisimleşmiş olan 12 Eylül rejimi, 1982 Anayasası çerçevesinde kurduğu düzenin işlemeye başladığını görme şansı elde etmiştir. Sıklıkla tekrarlanan ve “12 Eylül öncesi karanlık dönem” ile ilişkilendirilen partiler, seçimlere girmesine izin verdikleri üç partiden biri olan ANAP tarafından yenilmiştir.

SODEP yukarıda değindiğimiz “mağduriyet” cilasını kaybetmiş olmakla birlikte soldaki en güçlü parti olma payesi kazanarak ANAP karşısında uğradığı yenilgiyi tolere etme avantajıyla seçimlerden çıkmıştır. Bir sonraki genel seçime ana muhalefet partisi olarak girmesi kesinleşen parti için yerel seçimlerde alınan oylar, HP ile kendi çatısında veya inisiyatifinde birleşme yolunda da önemli bir kazanımdır. Meclis dışı muhalefetin bir diğer temsilcisi DYP ise seçimlerden istediği sonucu elde edememiş görünmektedir. Demirel'in gölge liderliğinde seçimlere giren parti, AP geleneğinin temsilcisi olma iddiasını kaybetmiş, ANAP'ın gölgesinde kalmıştır. Yine de ülke barajını geçmiş olmasıyla durumu HP ve MDP'den daha parlak görünmektedir. En azından bir sonraki genel seçimde baraj sorunu yaşamayacaklarını göstermişlerdir. Güçlü bir geleneğin temsilcisi olan RP de ardılı olduğu MSP'nin oy oranına ulaşamamış, önemli miktarda oyu ANAP'a kaptırmış görünmektedir. HP ve MDP ise ne solda ne de sağda bir varlık gösteremeyeceklerini ve seçim barajını geçecekleri kesin olan partilerle birleşmek veya katılmak yoluyla siyasi varlıklarının sona ereceğini tescillemişlerdir.

Ülke çapında alınan sonuçlara benzer bir şekilde İstanbul Büyükşehir Belediyesinin organlarının seçimine ilişkin veriler de yukarıdaki tespitleri doğrular biçimde şekillenmiştir. Büyükşehir belediye başkanlığını ANAP adayı Bedrettin Dalan oyların neredeyse yarısını alarak kazanmıştır. Belediye meclisi seçimleri de benzer bir şekilde sonuçlanmış, ANAP ilçelerde büyük bir üstünlük sağlamıştır Büyükşehir dâhilindeki ilçe belediye başkanlıklarının tamamını da ANAP'lı adaylar kazanmıştır. Seçmen ANAP'ın “başı gövdeden ayırmayın” mesajını almış görünmektedir.

Büyükşehir belediye başkanlığı ve belediye meclisi seçimleri tabloda gösterildiği gibi sonuçlanmıştır.⁷⁷

77 Tabloda il genel meclisi sonuçları yer almamıştır. İl genel meclisi seçimleri bütün İstanbul ili için geçerliken tabloda yer alan veriler büyükşehir sınırları dâhilindeki sonuçları göstermektedir. Belediye meclisi sonuçları da büyükşehir kapsamında yer almayan ilçe ve belde belediyeleri ayıklanarak gösterilmiştir.

PARTİ	ADAY	BEL. BAŞ.	%	BEL. MECLİSİ	%
ANAP	Bedrettin DALAN	939.190	49,7	934.044	49,7
SODEP	Korel GÖYMEN	496.723	26,3	498.491	26,5
HP	Niyazi YURTSEVEN	181.136	9,6	178.818	9,5
RP	Hasan AKSAY	88.249	4,7	79.495	4,2
DYP	Hüsamettin CİNDORUK	88.052	4,6	94.742	5,0
MDP	Erdoğan CELASUN	87.945	4,6	90.594	4,8
BĞMSZLR		8.705	0,5	3.386	0,2
TOPLAM		1.890.000	100	1.879.570	100

Tablo 1: 25 Mart 1984 İBB Başkanlığı ve Belediye Meclisi Seçim Sonuçları⁷⁸

Öncelikle seçime katılım anlamında değerlendirildiğinde yüzde 84 olarak gerçekleşen katılım oranı o güne kadar bu alanda elde edilmiş en yüksek katılım olduğunu göstermektedir. 1980 öncesinde yüzde elliye dahi ulaşmakta zorluk çekilen katılım oranının bu denli yüksek gerçekleşmesinde, oy kullanmamanın cezai müeyyideye bağlanmış olması mühim bir faktördür. Bununla birlikte seçim güvenliğinin uygulanmakta olan sıkıyönetim tedbirleri ile sağlanmış olması da seçmenin oy kullanma eğilimini arttırmış görünmektedir.

ANAP adayı Dalan'ın, partisinin iktidarda olmasının avantajını sonuna kadar kullanarak oyların neredeyse yarısını alarak birinci olmasının yanı sıra belediye meclisi seçimlerini de ANAP'lı adaylar aynı oy yüzdesi ile kazanmasını bilmiştir. Gecekondu'lara tapu verileceğine yönelik söylemler ve ANAP'ın kullandığı, belediye başkanının kendi partisinden olması halinde belediye hizmetlerinin daha iyi görüleceği düşüncesi seçmenin tercihini etkilemiş görünmektedir. Bununla birlikte bu durum İstanbul seçmenin daha önceki seçimlerde görülen eğilimini muhafaza ettiğini göstermektedir. İstanbul seçmeni genel olarak yerel seçimlerde ülke çapında birinci olan partinin adayına ülke ortalamasının üzerinde oy vermektedir. Belediye başkanlığı seçimlerinde 1968'den bu yana birinci olan partinin oyu her zaman İstanbul'da daha fazla çıkmaktadır. Sadece 1963 seçimleri bu durumun aksine bir yönelim göstermiştir. Aşağıdaki tablo bu durumu ortaya çıkarmaktadır.

KAZANAN PARTİ	SEÇİM YILI	İSTANBUL	TÜRKİYE GENELİ	FARK
AP	1963	40,29	46,0	-5,71
AP	1968	48,89	46,60	2,29
CHP	1973	63,59	39,30	24,29
CHP	1977	59,13	45,70	13,43
ANAP	1984	49,70	44,87	4,83

Tablo 2: Yerel Seçimlerde Birinci Partinin Türkiye Çapında Aldığı Oy ile İstanbul'da Aldığı Oyun Karşılaştırılması.⁷⁹

78 Devlet İstatistik Enstitüsü, *25 Mart 1984 Mahalli Seçim Sonuçları*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1984, s. 30-31, 110-112.

79 Türkiye genelinde alınan oylar için; Ali Eşref Turan, *Türkiye'de Yerel Seçimler...*, s. 113-205. İstanbul'da alınan oylar için; Özcan Çölük, *İstanbul Belediye Başkanlığı Seçimleri...*, s. 81-284.

Tablo 2, bir gerçeği daha ortaya çıkarmakta, İstanbul gibi eğitimli nüfusun ve çalışanların yoğun olduğu bir şehirde merkez sol partilerin Türkiye genelinde aldıkları oyun çok üstünde bir seçmen tabanına sahip olduğunu, buna rağmen merkez sağın oy oranları anlamında daha dengeli bir seyir izlediği göstermektedir. Ülke genelinde birinci olsa da CHP ve onun devamı olan partiler bu üstünlüklerini önemli oranda büyükşehirlerden elde ettikleri oylarla sağlamaktadırlar.

Seçimlerde CHP'nin ardılı iki partinin aldığı oylar toplansa dahi 1973 ve 1977 seçimlerinin çok altında bir oy aldıkları görülmektedir. Bu durum İstanbul'da seçmen tercihinin önemli oranda değişime uğradığını göstermektedir. Seçmenlerin siyasal tercihleri 12 Eylül ile birlikte değişime uğramıştır. 12 Eylül'den önce büyük oy oranları ile belediye başkanı seçtikleri CHP'li adayların seçilmesinde, CHP'nin ülke ve İstanbul çapında popülaritesinin yüksek olması ve seçimin bu tercihleri yansıtmamasının rolü olduğu açıktır. Bununla birlikte seçmenler gerek Göymen'in gerekse Yurtseven'in vaatlerini inandırıcı görmemiş veya muhalefette olmalarını vaatlerini gerçekleştirme konusunda bir handikap olarak görmüşlerdir. Dalan ve ANAP ilişkisinde olduğu gibi Yurtseven ve Göymen de partilerinin aldıkları oy oranına çok yakın oylar almışlardır. Bu durum İstanbul seçmeninin genel politik eğilimlerine göre oy kullandığını ortaya koymaktadır. Böylece Dalan dâhil olmak üzere üç adayın da alabilecekleri maksimum oyu aldıkları söylenebilir. Seçim kampanyaları sırasında ön plana çıkamayan veya seslerini duyurmada zorluk çeken bağımsız adaylar ise kampanya süresince olduğu gibi seçim sonuçlarında da son sırada yer almaktan kurtulamamışlardır.

İLÇE	ANAP	SODEP	DYP	HP	MDP	RP	BĞMSZ
ADALAR	52,7	30,1	7,8	5,1	2,5	1,5	0,3
BAKIRKÖY	49,4	28,3	4,0	9,8	3,9	4,2	0,4
BEŞİKTAŞ	59,2	25,6	3,1	5,9	3,4	2,4	0,4
BEYKOZ	47,7	25,0	4,0	11,2	4,4	7,4	0,5
BEYOĞLU	47,7	24,8	4,7	11,0	5,2	5,9	0,5
EMİNÖNÜ	49,7	27,7	4,6	8,7	4,3	4,5	0,5
EYÜP	41,0	24,5	6,2	15,5	6,7	5,6	0,5
FATİH	55,1	22,5	4,1	7,9	4,7	5,3	0,4
GAZİOSMANPAŞA	41,3	26,4	3,8	13,0	9,3	5,9	0,3
KADIKÖY	57,4	26,3	3,1	6,5	3,4	3,0	0,3
KARTAL	42,5	30,0	9,1	8,8	3,9	5,3	0,4
SARIYER	48,2	31,1	4,5	8,6	3,6	3,4	0,5
ŞİŞLİ	51,0	25,6	4,4	9,2	4,7	4,7	0,4
ÜSKÜDAR	49,3	24,6	4,5	10,1	5,1	5,4	1,0
ZEYTİNBURNU	44,1	25,9	7,0	12,8	4,7	4,7	0,8

Tablo 3: İlçe Bazında 25 Mart 1984 İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Sonuçları.⁸⁰

80 Devlet İstatistik Enstitüsü, *25 Mart 1984 Mahalli Seçim Sonuçları...*, s. 30-31.

İstanbul'da yaşanan oy kaymasını daha net görebilmek için ilçe bazında alınan seçim sonuçlarını ortaya koymak gerekmektedir.

İLÇE	1973 CHP	1977 CHP	1984 SODEP+HP	FARK 1973'E GÖRE	FARK 1977'YE GÖRE
ADALAR	59.70	59.20	36,20	23,50	23,00
BAKIRKÖY	71.60	63.60	38,10	33,50	25,50
BEŞİKTAŞ	69.10	64.60	31,50	37,60	33,10
BEYKOZ	51.00	49.80	36,20	14,80	14,60
BEYOĞLU	61.80	59.30	35,80	26,00	23,50
EMİNÖNÜ	65.10	58.70	36,40	28,70	22,30
EYÜP	55.80	54.00	40,00	15,80	14,00
FATİH	63.10	55.60	30,40	32,70	25,20
G.OSMANPAŞA	58.10	59.60	39,40	18,70	20,20
KADIKÖY	70.30	64.20	32,80	37,50	31,40
SARIYER	65.60	62.90	39,70	25,90	23,20
ŞİŞLİ	64.30	59.30	34,80	29,50	24,50
ÜSKÜDAR	56.30	54.70	34,70	21,60	20,00
ZEYTİNBURNU	57.30	55.30	38,70	18,60	16,60

Tablo 4: CHP ile Ardılı Partilerin 1973-1977 ve 1984 Seçimlerinde Aldıkları Oyların İlçe Bazında Karşılaştırması.⁸¹

Sonuçlar, 12 Eylül sonrasında oluşan yeni siyasal ortamın, ANAP'ın etkisiyle sağ partilerin seçmen tabanlarını belirsizleştirdiği bir ortamda, nispeten iki partide yoğunlaşan CHP oylarında yaşanan değişmeyi açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Bu verilerden hareketle; 1977 yılında yapılan yerel seçimlerde bütün ilçelerde ezici bir çoğunlukla seçimden birinci çıkan Kotil'li CHP'nin, 1984 seçimlerinde SODEP ve HP'nin aldığı oyların toplamından yüzde elli daha fazla oy aldığı görülmektedir. Bu tabloda ilginç olan ise 2000'li yıllardan sonra, 1984'te ANAP'ın en çok oy aldığı Kadıköy, Beşiktaş, Bakırköy ve Şişli gibi ilçelerde aynı başarıyı CHP'nin yakalamış olmasıdır.⁸² Bu açıdan düşünüldüğünde Tablo 4. bize, siyasi yelpazede merkez solun söylem itibarıyla merkez sağa kaydığını ve laik duyarlılığı olan merkez sağ seçmenin de CHP'li adaylara yöneldiğini göstermektedir.

81 1973 ve 1977 seçim sonuçları için; Çölük, İstanbul Belediye Başkanlığı Seçimleri..., s. 287.; 1984 seçimleri için: Devlet İstatistik Enstitüsü, 25 Mart 1984 Mahalli Seçim Sonuçları..., s. 30.31.

82 31 Mart 2019'da yapılan İstanbul Belediye Başkanlığı seçiminde CHP, Kadıköy'de yüzde 77,61, Bakırköy'de yüzde 72,86, Beşiktaş'ta yüzde 79,11, Şişli'de yüzde 66,25 oy oranına ulaşmıştır. <https://www.sabah.com.tr/secim/23-haziran-2019-istanbul-secim-sonuclari/>[Erişim Tarihi 26/04/2022]

Sonuç

12 Eylül Darbesi her alanda olduğu gibi yerel yönetimlerin yapısını da önemli oranda etkilemiştir. Darbenin ardından hazırlanan 1982 Anayasası yerel yönetimlere ilişkin önemli hükümler barındırmasının yanı sıra sivil siyasete dönüş sonrasında yapılan değişikliklerin de başlıca gerekçesini oluşturmuştur. Yerel seçimlere yönelik hazırlanan seçim kanunu ve büyükşehir kurulmasını düzenleyen KHK ve sonrasında kabul edilen kanun, bu Anayasanın ve darbecilerin görüşlerine uygun olarak düzenlenmiştir. Amaç, her alanda olduğu gibi yerel yönetimler üzerinde de katı bir hiyerarşik düzen kurulması ve böylece “12 Eylül ruh ve felsefesinin” daim kılınmasıdır. Kendisi de yukarıda belirtilen amaçların gerçekleştirilmesi için kurulmuş partilerden biri olan ANAP, iktidarının devamını noktasında bu yasal düzenlemelerin yapılmasını sağlamıştır.

Yerel seçimlere ilişkin kanun, ANAP dışındaki partileri hazırlıksız bir seçime girmeye zorlamış, propaganda olanaklarını iktidar partisinin tekeline bırakmıştır. Seçmen yaşının 21 olarak belirlenmesi gençleri politika dışında bırakmış, il genel meclisi ve belediye meclisi üyelikleri için getirilen yüzde on barajı küçük partilerin ve bağımsız adayların siyasette temsil edilmesi imkânını neredeyse ortadan kaldırmıştır. Daha önce dört yılda bir yapılan seçimlerin beş yılda bir yapılması hükmü de seçmenlerin tercihlerini ve kendilerini temsil eden organları değiştirme hakkını daha uzun bir süreye yaymıştır. Yerel seçimlere ilişkin kanun sivil bir iktidar tarafından hazırlanmış ve kabul edilmiş olmasına rağmen askerler tarafından hazırlanan milletvekili seçim kanununa benzer bir zihniyetle hazırlanmış, seçmenin tercihini sandığa yansıtması ve demokratik katılımı açısından sorunlu bir metin haline gelmiştir.

Büyükşehir kurulmasına ilişkin KHK da aynı sorunla maluldür. KHK, İçişleri Bakanı’na merkezi yönetimin yerel yönetimler üzerindeki vesayetini cisimleştiren haklar tanımıştır. Hakkında kovuşturma kararı alınan yerel yönetim organı üyeleri hakkında uzaklaştırma kararı alabilmesi ve büyükşehir belediye sekreterini başkanın gösterdiği isimler arasından atama yetkisi verilmesi yerel yönetimlerin özerkliği açısından büyük sorunlara yol açmıştır. Bununla birlikte yine hükümeti temsil eden valiye belediye bütçelerini veto etme yetkisi tanınması, belediyeleri kendi bütçelerini hazırlayamaz kurumlar haline getirmiştir. Büyükşehir belediyesinin ilçe belediyeleri üzerindeki amir konumu da KHK’nın hiyerarşik anlayışına uygun bir şekilde oluşturulmuştur.

Darbenin şekillendirdiği siyasal ortam içinde ve sıkıyönetim koşullarında yapılan İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçimleri, siyasal anlamda ülkede yaşanan alt üst oluşun sandığa yansıdığını bir kez daha teyit etmiştir. Son iki seçimde ezici bir

çoğunlukla belediye başkanlığını kazanan CHP’li adayların yerini bu kez ANAP’lı Bedrettin Dalan almıştır. 70’li yıllarda hüküm süren “toplumcu belediyecilik”⁸³ anlayışı ANAP iktidarı ve Dalan’ın propagandasında “iş bitirici” belediye başkanına dönüşmüştür. Türkiye toplumunun 1980 sonrasında yaşadığı ahlaki, kültürel ve siyasal erozyonun ilk nüveleri bu ayırmda ortaya çıkmaktadır.

Belediye başkanlığı seçimlerini kazanmasının yanı sıra ANAP, bu zaferiyle 1983’teki başarısının geçici veya tesadüfi olmadığını göstermiştir. İstanbul, Türkiye’nin en büyük şehri ve siyasal partilerin en önemli oy deposudur. Bugüne kadar yapılan seçimler de bu durumu ortaya çıkarmış, İstanbul seçmeni ülke genelinde çoğunlukta bulunan partiye ülke ortalamasından daha fazla oy vermiştir. İstanbul seçimleri bir nevi Türkiye’de kazananı belirleyen seçimler olmuştur. Belediye başkan adaylarının seçim vaatlerinin en azından sorunlar ve çözüm yolları konusunda birbirine benzediği seçim kampanyaları sonucunda İstanbul seçmeni adaydan ziyade partiye oy vermiş, iktidar olanaklarının iktidar partisinin adayı bir belediye başkanının seçildiği belediyeye daha fazla akacağına olan inançlarını tercihleriyle göstermişlerdir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

Resmi Kaynaklar⁸⁴

Devlet İstatistik Enstitüsü

Resmî Gazete

TBMM Tutanak Dergisi

83 İsvan’ın belediye başkanlığı döneminde kaçak olarak yapılan otellere ruhsat vermemesi, belediye arazilerini işgal eden ve belediye arazilerinden çok cüzi fiyatlarla yararlanan işletmecilere karşı verdiği mücadele göz önüne iş bitirici” belediye başkanı kavramının niteliği daha iyi anlaşılacaktır. Ahmet İsvan, *Başkent Gölgesinde İstanbul*, Yorum Kitapları, İstanbul, 2002, s. 195-203.

84 Kullanılan resmi kaynakların künnyeleri dipnotlarda verilmiştir.

Sürelî Yayınlar⁸⁵

Cumhuriyet

Milliyet

Araştırma Eserler

Âşık, Süleyman: *Türkiye’de Demokrasinin Yeniden İnşası Sürecinde Anavatan Partisi (1983-1991)*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Manisa, 2018.

Çölük, Özcan: *İstanbul Belediye Başkanlığı Seçimleri (1963-1977)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2022.

Evren, Kenan: *Kenan Evren’in Anıları*, C. 2, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1991.

Evren, Kenan: *Kenan Evren’in Anıları*, C. 4, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1991.

Gaytancıoğlu, Kaan: *Türk Siyasal Yaşamında Hüsamettin Cindoruk*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2020.

İnönü, Erdal: *Anılar ve Düşünceler*, C. 2, Yorum Kitapları, İstanbul, 1998.

İsvan, Ahmet: *Başkent Gölgesinde İstanbul*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2002.

Okyay, Tarkan: *Büyük İstanbul Tarihi, Tanzimat’tan XXI. Yüzyıla İstanbul’un Yönetimi*, 134-217. Ed. Coşkun Yılmaz, İBB Kültür A.Ş., İstanbul, 2015.

Sözen, Nurettin: *İnsana ve Demokrasiye Adanmış Bir Hayat... Nurettin Sözen*, Yayına Hazırlayanlar: Ş. Aslan, H. Kurtuluş. Doğan Kitap, İstanbul, 2014.

Turan, Ali Eşref: *Türkiye’de Yerel Seçimler*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.

Turgut, Hulusi: *12 Eylül Partileri*, ABC Ajansı Yayınları, İstanbul, 1986.

Uyar, Hakkı: *Karadenizli Bir Politikacı Aytekin Kotil*, Anka Yayınları, İstanbul, 2014.

Elektronik Kaynaklar

Sabah Gazetesi İnternet Sayfası, <https://www.sabah.com.tr/secim/23-Haziran-2019-istanbul-secim-sonuclari/> Erişim Tarihi: 13 Nisan 2022.

85 Kullanılan süreli yayınların künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

AMAÇ VE KAPSAM

Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies, yılda iki defa yayınlanan (Aralık-Haziran) bilimsel, açık erişimli ve hakemli bir dergidir. Dergi, yakın dönem Türk ve Dünya Tarihini ilgilendiren tarih, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, Osmanlı Tarihi, sosyoloji, edebiyat, sanat tarihi, hukuk, siyaset bilimi, iktisat disiplinlerinden özgün araştırmalara dayanan çalışmaları yayınlanmakta, bu sayede ulusal ve uluslararası düzeyde bilim dünyası ile akademisyenler arasında bir köprü görevi görmektedir.

Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies dergisinin amacı Türkçe ve İngilizce araştırma makaleleri ve inceleme yazıları yayınlamak suretiyle bilime katkı sağlamaktır.

Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies dergisinin kapsamını yakın dönem Türk ve Dünya Tarihini ilgilendiren tarih, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, Osmanlı Tarihi, sosyoloji, edebiyat, sanat tarihi, hukuk, siyaset bilimi, iktisat disiplinleri oluşturur. Dergi odaklandığı alanlarda boşluğu dolduracak özgün araştırmalara dayanan makaleler; incelenen konuları zengin bir kaynakçaya dayanarak değerlendiren, eleştiren ve bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan araştırma, inceleme ve derleme yazıları yayımlar. Alanla ilgili çeviriler ve durumun belirtilmesi koşulu ile daha önce bir bilimsel kongrede sunulmuş ancak yayınlanmamış bildirilerin metinleri; Milli Mücadele ve Türkiye Cumhuriyeti ile ilgili eser, şahsiyet ve ilmi faaliyetlerin tanıtım yazıları da dergide yayınlanır.

EDİTÖRYAL POLİTİKALAR VE HAKEM SÜRECİ

Yayın Politikası

Dergi yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser; Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing başlığı altında ifade edilen ilkeler için: <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

Gönderilen makaleler derginin amaç ve kapsamına uygun olmalıdır. Orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmayan, her bir yazar tarafından içeriği ve gönderimi onaylanmış yazılar değerlendirmeye kabul edilir.

Makale yayınlanmak üzere Dergiye gönderildikten sonra yazarlardan hiçbirinin ismi, tüm yazarların yazılı izni olmadan yazar listesinden silinemez ve yeni bir isim yazar olarak eklenemez ve yazar sırası değiştirilemez.

İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, araştırma/veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir. Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

İntihal

Ön kontrolden geçirilen makaleler, iThenticate yazılımı kullanılarak intihal için taranır. İntihal/kendi kendine intihal tespit edilirse yazarlar bilgilendirilir. Editörler, gerekli olması halinde makaleyi değerlendirme ya da üretim sürecinin çeşitli aşamalarında intihal kontrolüne tabi tutabilirler. Yüksek benzerlik oranları, bir makalenin kabul edilmeden önce ve hatta kabul edildikten sonra reddedilmesine neden olabilir. Makalenin türüne bağlı olarak, bunun oranın %15 veya %20'den az olması beklenir.

Çift Kör Hakemlik

İntihal kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir. Editör, makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakemlikten geçmesini sağlar ve makale biçimsel esaslara uygun ise, gelen yazıyı yurtiçinden ve /veya yurtdışından en az iki hakemin değerlendirmesine sunar, hakemler gerek gördüğü takdirde yazıda istenen değişiklikler yazarlar tarafından yapıldıktan sonra yayınlanmasına onay verir.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin orijinal olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifte bağlı materyaller (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir.

Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır, bu bağlamda “yazar” yayınlanan bir araştırmanın kavramsallaştırılmasına ve dizaynına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel süpervizyonu tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen tüm bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Tüm yazarlar yazar sıralamasını Telif Hakkı Devir Formunda imzalı olarak belirtmek zorundadırlar.

Yazarlık için yeterli ölçütleri karşılamayan ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler “teşekkür / bilgiler” kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir.

Bütün yazarlar, araştırmanın sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebilme potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler. Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit ederse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Hakem Süreci

Daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir dergide halen değerlendirmede olmayan ve her bir yazar tarafından onaylanan makaleler değerlendirilmek üzere kabul edilir. Gönderilen ve ön kontrolü geçen makaleler iThenticate yazılımı kullanılarak plagiarizm için taranır. Plagiarizm kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir. Editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, cinsel yöneliminden, uyuğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar.

Seçilen makaleler en az iki ulusal/uluslararası hakeme değerlendirmeye gönderilir; yayın kararı, hakemlerin talepleri doğrultusunda yazarların gerçekleştirdiği düzenlemelerin ve hakem sürecinin sonrasında baş editör tarafından verilir.

Hakemlerin değerlendirmeleri objektif olmalıdır. Hakem süreci sırasında hakemlerin aşağıdaki hususları dikkate alarak değerlendirmelerini yapmaları beklenir.

- Makale yeni ve önemli bir bilgi içeriyor mu?
- Öz, makalenin içeriğini net ve düzgün bir şekilde tanımlıyor mu?
- Yöntem bütünlüklü ve anlaşılır şekilde tanımlanmış mı?
- Yapılan yorum ve varılan sonuçlar bulgularla kanıtlanıyor mu?
- Alandaki diğer çalışmalara yeterli referans verilmiş mi?
- Dil kalitesi yeterli mi?

Hakemler, gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalmasını sağlamalı ve yazar tarafında herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdır. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir.

Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir.

TELİF HAKKINDA

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr> olarak lisanslıdır. CC BY-NC 4.0 lisansı, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.

AÇIK ERİŞİM İLKESİ

Dergi açık erişimlidir ve derginin tüm içeriği okura ya da okurun dahil olduğu kuruma ücretsiz olarak sunulur. Okurlar, ticari amaç haricinde, yayıncı ya da yazardan izin almadan dergi makalelerinin tam metnini okuyabilir, indirebilir, kopyalayabilir, arayabilir ve link sağlayabilir. Bu BOAI açık erişim tanımıyla uyumludur.

Derginin açık erişimli makaleleri Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>) olarak lisanslıdır.

ETİK

Yayın Etiği İlke ve Standartları

Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları- Recent Period Turkish Studies, yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser; Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing başlığı altında ifade edilen ilkeler için adres: <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

Gönderilen tüm makaleler orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Yazar makalenin orijinal olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığını beyan etmelidir. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle ilgili materyaller (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir. Her bir makale editörlerden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirmeden geçirilir. İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, araştırma/veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir.

Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

ARAŞTIRMA ETİĞİ

Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları- Recent Period Turkish Studies araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser. Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.

- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.
- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılımın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir.

- Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır. Araştırma katılımcıların özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır.
- Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır.
- Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır.
- Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir.
- İnsan denekler ile yapılan deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdiklenmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.
- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluşta gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluşta çalışma yapılacağına dair onay alınmalıdır.
- İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, “yöntem” bölümünde katılımcılardan “bilgilendirilmiş onam” alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdaki etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

YAZIM KURALLARI

Aksi belirtilmedikçe gönderilen yazılarla ilgili tüm yazışmalar ilk yazarla yapılacaktır. Makale gönderimi online olarak ve <http://rpts.istanbul.edu.tr> adresinden erişilen <http://dergipark.gov.tr/login> üzerinden yapılmalıdır. Gönderilen yazılar, makale türünü belirten ve makaleyle ilgili detayları içeren (bkz: Son Kontrol Listesi) kapak sayfası; editöre mektup, yazının elektronik formunu içeren Microsoft Word 2003 ve üzerindeki versiyonları ile yazılmış elektronik dosya ve tüm yazarların imzaladığı Telif Hakkı Anlaşması Formu eklenerek gönderilmelidir. Kapak Sayfası ve Telif Hakkı Anlaşması Formu eksiksiz doldurulmalıdır.

1. Çalışmalar, A4 boyutunda, sol taraftan 4 cm, üst, alt ve sağ taraftan 2,5 cm. boşluk bırakılarak, 12 punto Times New Roman harf karakterleriyle ve 1,5 satır aralık ölçüsü ile ve iki yana yaslı olarak hazırlanmalıdır. Dipnotlar var ise, bu sınırlar içinde kalmalıdır ve 10 punto ile yazılmalıdır. Paragraflardan önce ve sonra 6 punto boşluk bırakılmalıdır.
2. Makalenin çeşitli, kısım, bölüm, altbölümlerinin başlıkları 14 punto ile yazılmalıdır. Başlıklardan önce ve sonra 6 punto boşluk bırakılmalıdır.

3. Başlık ve alt başlıklar sayfanın son satırı olarak yazılmamalıdır; sonraki sayfada yer almalıdır. Bir paragrafın ilk satırı sayfanın son satırı, paragrafın son satırı sayfanın ilk satırı olarak yazılmamalıdır.
4. Kısaltmalar, tablo, şekil ve sembol listeleri, önsöz, özetler, kaynaklar, ekler, metin içindeki tablo ve şekillerin isim ve açıklamaları ve dipnotlar 1 satır aralık ölçüsü ile yazılmalıdır.
5. Yazar/yazarların adları ve bilgileri çalışma metninde yer almamalı, yazara/yazarlara dair tüm bilgiler makale dosyası ve Telif Hakkı Anlaşması Formu ile birlikte sisteme yüklenecek olan Kapak Sayfasında belirtilmelidir. Kapak sayfasında, makalenin başlığı, yazar veya yazarların bağlı oldukları kurum ve unvanları, kendilerine ulaşılabilecek adresler, cep, iş ve faks numaraları, ORCID ve e-posta adresleri yer almalıdır.
6. Giriş bölümünden önce 100-200 kelimelik çalışmanın kapsamını, amacını, ulaşılan sonuçları ve kullanılan yöntemi kaydeden Türkçe ve İngilizce öz ile 600-800 kelimelik İngilizce genişletilmiş özet yer almalıdır. Çalışmanın İngilizce başlığı İngilizce özün üzerinde yer almalıdır. İngilizce ve Türkçe özlerin altında çalışmanın içeriğini temsil eden, 5 adet Türkçe, 5 adet İngilizce anahtar kelime yer almalıdır.
7. Çalışmaların başlıca şu unsurları içermesi gerekmektedir: Makale dilinde başlık, öz ve anahtar kelimeler; İngilizce başlık, öz ve anahtar kelimeler; İngilizce genişletilmiş özet, ana metin bölümleri, kaynaklar, tablolar ve şekiller.
8. Çalışmalarda tablo, grafik ve şekil gibi göstergeler ancak çalışmanın takip edilebilmesi açısından gereklilik arz ettiği durumlarda, numaralandırılarak, tanımlayıcı bir başlık ile birlikte verilmelidir. Demografik özellikler gibi metin içinde verilebilecek veriler, ayrıca tablolar ile ifade edilmemelidir.
9. Dergide yayınlanan yazıların tüm sorumluluğu ve belirtilen görüşler yazarlara aittir; İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü bir sorumluluk yüklenmez.
10. Yayın kurulu ve hakem raporları doğrultusunda yazarlardan, metin üzerinde bazı düzeltmeler yapmaları istenebilir.

Atıflar (Referans, Gönderme)

Makalede, başka kaynaklardan yapılan alıntılar, ya aynen aktarılır veya özü değiştirilmemek kaydıyla kaynak çalışmayı yapanın kendi cümleleriyle özetlenerek yahut yorumlanarak verilir. Her iki durumda da alıntı yapılan kaynağa (metin, tablo, şekil ve benzeri dahil) mutlaka atıfta bulunulmalıdır. Bu konuda aşağıdaki ilkeler uygulanır:

- a. Kaynaktan aynen alınan bilgiler (alıntı), çift tırnak içinde (“.....”) gösterilirler. Makaleyi hazırlayanın, kaynaktaki bilginin özünü değil, biçimini değiştirerek yaptığı alıntılar ise, çift tırnak arasına alınmadan gösterilirler. Her iki alıntı türünde de ilgili kaynağa mutlaka atıf yapılır ve atıfların her birine, sayfa altı dipnot şeklinde birbirini izleyen numara verilir.
- b. Makalede, kaynaktan aynen aktarılan bilgilerin tamamı verilebileceği gibi, örneğin cümle, paragraf veya sayfalar halindeki bilgilerin sadece belli kısımları da verilebilir. Bu durumda, cümlelerde belli kelimelerin, çeşitli cümlelerin, paragraf ve sayfaların atlanarak verildiğini göstermek üzere, atlanan yerler üç nokta (...) ile belirtilir.
- c. Başka kaynaklardaki bilgilerin aynen aktarılması durumunda, kaynaklarda noktalama işaretleri ve çeviri yanlışları dahil olmak üzere harf, cümle, tarih, yer vb. gibi yanlışlıklar da tekrarlanır. Makale yazarı, kaynak metindeki yanlışlıkları düzelterek vermek isterse, o zaman doğru bilgi, yanlış bilgiden hemen sonra bir parantez içinde gösterilir.
- d. Kaynaklardan aynen yapılan alıntılar, bir cümleyi aşmayacak uzunluktaysa, makale metni içinde verilirler. Daha uzun alıntılarda, alıntının ilk ve son satırları ile makale metni arasında en az çift aralıklı boşluk bırakılarak, alıntı ile metnin ayırt edilmesi sağlanır. Bu tür alıntılar için, makale metninde kullanılan puntodan daha küçük punto kullanılır.

Referans Dipnotları İle İlgili Kurallar

Referans dipnotlarında, ilgili kaynağa ilk kez referans veriliyorsa, eserin tam künyesi (yazar adı soyadı, eser adı, varsa çeviren/editör/derleyen bilgisi, yayımlandığı yer, yayınevi ve tarih) verilmelidir. Şöyle ki:

Salahi Ramazan Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1973, s. 10.

Erol Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, 2. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1984, s. 24.

Eğer referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunuluyorsa, yukarıdaki bilgiler uygun şekilde kısaltılarak verilir:

Erol Güngör, *Kültür Değişmesi ...*, s. 35.

Editörlü kitapta yazarın makalesine/kitap bölümüne referans:

İlk referans:

Hüseyin Bağcı, “Demokrat Parti’nin Ortadoğu Politikası”, *Türk Dış Politikasının Analizi*, der. Faruk Söylemezoğlu, Der Yayınları, İstanbul, 1994, s. 93-94.

Sonraki referanslar:

Hüseyin Bağcı, “Demokrat Parti’nin Ortadoğu Politikası”, s. 98.

Sürelî yayında makaleye referans:

İlk referans:

Fahrettin Kırzioğlu, “Mustafa Kemal Paşa-Erzurum İlişkileri (1919-1920)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VII/20, 1991, s. 223-266.

Mustafa Budak, “Ermeni Meselesi Açısından Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nin Önemi”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C. 17, S. 34, 2018, s. 209.

Sonraki referanslar:

Fahrettin Kırzioğlu, “Mustafa Kemal Paşa-Erzurum İlişkileri (1919-1920)”, s. 225.

Gazetelerdeki makale ve haber yazıları aşağıdaki gibi gösterilmelidir:

“Hükümet-i Osmaniyye’nin Sulh Konferansına Teklifâtını Hâvi Muhtıra”, *İkdam*, 3 Mart 1335 (1919), s. 1.

“DP Kongresi Saat 10’da Açıldı”, *Vakit*, 15 Ekim 1955, s. 1-2.

“İnönü ve Gülek’in Menderes’e Geçmiş Olsun Telgrafları”, *Ulus*, 19 Şubat 1959, s. 1-2.

Arşiv belgelerine referans:

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı

Arşivi (BOA), Bab-ı Âli Evrak Odası (BEO), 3733/236781 (Sadaret'ten Harbiye Nezareti'ne gönderilen 1 Teşrin-i Sâni 1326 [14 Kasım 1910] tarihli tezkire).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030-01-37/222-1 (6-7 Eylül olaylarında zarar görenlere maddi destekler hakkında).

Aynı arşiv ve fon isimleri, ikinci ve sonraki atıflarda kodlarıyla yazılmalıdır:
BOA, BEO, 3733/236781.

Elektronik/internet kaynağa referans:

TBMM, Süreli Yayınlar, *III. Menderes Hükümeti*, (Çevrimiçi), www.tbmm.gov.tr, 8 Aralık 2013.

Ayhan Kamel, “İkinci Dünya Savaşı'nın Bitiminden Günümüze Kadar Türk-Rus İlişkileri”, (Çevrimiçi), www.dispolitika.org.tr, 7 Aralık 2013.

John N. Berry, “Educate Library Leaders,” *Library Journal*, February 15, 1998 (Çevrimiçi), <http://www.epnet.com/ehost>, 3 Nisan 2019.

Kaynakça

Kaynakçada kitap ve makaleler aşağıdaki şekilde gösterilmelidir:

Satan, Ali: *Türk ve İngiliz Belgelerinde Halifeliğin Kaldırılması*, Yazıgen Yayıncılık, İstanbul, 2017.

Türkmen, Zekeriya: “Mustafa Kemal Paşa ve Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XVI, S. 47, Temmuz 2000, s. 395-419.

Ek/Ekler

Makalenin ek kısmında, metinle ilgili resimler, tablolar, formlar, anket sorularının listeleri, önemli belgelerin kopyaları, fotoğraf, harita vb. gibi malzemeler bulunur. Bu tür tek bir malzeme için sadece bir ek, birden çok malzeme için de gerekli görülürse, birden çok ek yer alır. Ekler, birbirinden ayırt edilmesi gereken sayıda ise Ek-1, Ek-2 vb. şekilde birbirini izleyecek biçimde numaralanır. Her numaranın karşısına, Ek'in içeriğini belirten bir başlığın konulması önerilir.

Ek'te yer alan bilgiler, başka kaynaklardan aktarıldığı takdirde, bu kaynaklara ilişkin referanslar dipnotta mutlaka belirtilmelidir.

SON KONTROL LİSTESİ

Aşağıdaki listede eksik olmadığından emin olun:

- Editöre mektup
 - ✓ Makalenin türü
 - ✓ Başka bir dergiye gönderilmemiş olduğu bilgisi
 - ✓ Sponsor veya ticari bir firma ile ilişkisi (varsa belirtiniz)
 - ✓ Kaynakların derginin kullandığı referans sistemine uygun düzenlendiği
 - ✓ İngilizce yönünden kontrolünün yapıldığı
 - ✓ Yazarlara Bilgide detaylı olarak anlatılan dergi politikalarının gözden geçirildiği
- Telif Hakkı Anlaşması Formu
- Daha önce basılmış materyal (yazı-resim-tablo) kullanılmış ise izin belgesi
- Kapak sayfası
 - ✓ Makalenin kategorisi
 - ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
 - ✓ Yazarların ismi soyadı, unvanları ve bağlı oldukları kurumlar (üniversite ve fakülte)
 - ✓ bilgisinden sonra şehir ve ülke bilgisi de yer almalıdır), e-posta adresleri
 - ✓ Sorumlu yazarın e-posta adresi, açık yazışma adresi, iş telefonu, GSM, faks nosu
 - ✓ Tüm yazarların ORCID'leri
- Makale ana metni
 - ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
 - ✓ Özetler: 100-200 kelime makale dilinde ve 100-200 kelime İngilizce
 - ✓ Anahtar Kelimeler: 5 adet makale dilinde ve 5 adet İngilizce
 - ✓ İngilizce olmayan makaleler için İngilizce genişletilmiş Özet (Extended Abstract) 600-800 kelime
 - ✓ Makale ana metin bölümleri
 - ✓ Teşekkür (varsa belirtiniz)
 - ✓ Son notlar (varsa belirtiniz)
 - ✓ Kaynaklar
 - ✓ Tablolar-Resimler, Şekiller (başlık, tanım ve alt yazılarıyla)

İLETİŞİM İÇİN:

Baş Editör: Prof. Dr. Mustafa Budak

rpts@istanbul.edu.tr

Tel: + 90 212 440 00 00 / 10626/10437

Adres: İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Süleymaniye Mahallesi, Süleymaniye Caddesi, No:17/1, Fatih, İstanbul - Türkiye

AIM AND SCOPE

Recent Period Turkish Studies – Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları is a scientific, open-access and peer-reviewed journal published biannually (June & December). The journal publishes original articles and studies from the disciplines of history, History of the Republic of Turkey, Atatürk's Principles and History of Turkish Reforms, Ottoman History, sociology, literature, art history, law, political science and economics within the framework of Modern Turkish and World History. Thus it serves as a bridge between the world of science and academicians at the national and international levels.

The objective of the journal is to contribute to science by publishing research articles and reviews in Turkish and English.

Recent Period Turkish Studies – Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları has a scope that covers the disciplines of history, History of the Republic of Turkey, Atatürk's Principles and History of Turkish Reforms, Ottoman History, sociology, literature, art history, law, political science and economics within the framework of Modern Turkish and World History.

The journal publishes, research articles and reviews evaluating and criticizing the studied subjects and presenting new and remarkable opinions on the basis of a rich bibliography. Translations related to the field and texts of unpublished papers that were previously presented at a scientific congress; introductory letters about treatises, personalities and scientific activities about the Turkish National Campaign and Republic of Turkey are included in the journal as well.

EDITORIAL POLICIES AND PEER REVIEW PROCESS

Publication Policy

The journal is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

The subjects covered in the manuscripts submitted to the Journal for publication must be in accordance with the aim and scope of the Journal. Only those manuscripts approved by every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Changing the name of an author (omission, addition or order) in papers submitted to the Journal requires written permission of all declared authors.

Plagiarism, duplication, fraud authorship/denied authorship, research/data fabrication, salami slicing/salami publication, breaching of copyrights, prevailing conflict of interest are unethical behaviors. All manuscripts not in accordance with the accepted ethical standards will be removed from the publication. This also contains any possible malpractice discovered after the publication.

Plagiarism

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. If plagiarism/self-plagiarism will be found authors will be informed. Editors may resubmit manuscript for similarity check at any peer-review or production stage if required. High similarity scores may lead to rejection of a manuscript before and even after acceptance. Depending on the type of article and the percentage of similarity score taken from each article, the overall similarity score is generally expected to be less than 15 or 20%.

Double Blind Peer-Review

After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by the editors-in-chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope. The editor provides a fair double-blind peer review of the submitted articles and hands over the papers matching the formal rules to at least two national/international referees for evaluation and gives green light for publication upon modification by the authors in accordance with the referees' claims.

Author Responsibilities

It is authors' responsibility to ensure that the article is in accordance with scientific and ethical standards and rules. And authors must ensure that submitted work is original. They must certify that the manuscript has not previously been published elsewhere or is not currently being considered for publication elsewhere, in any language. Applicable copyright laws and conventions must be followed. Copyright material (e.g. tables, figures or extensive quotations) must be reproduced only with appropriate permission and acknowledgement. Any work or words of other authors, contributors, or sources must be appropriately credited and referenced.

All the authors of a submitted manuscript must have direct scientific and academic contribution to the manuscript. The author(s) of the original research articles is defined

as a person who is significantly involved in “conceptualization and design of the study”, “collecting the data”, “analyzing the data”, “writing the manuscript”, “reviewing the manuscript with a critical perspective” and “planning/conducting the study of the manuscript and/or revising it”. Fund raising, data collection or supervision of the research group are not sufficient roles to be accepted as an author. The author(s) must meet all these criteria described above. The order of names in the author list of an article must be a co-decision and it must be indicated in the Copyright Transfer Form. The individuals who do not meet the authorship criteria but contributed to the study must take place in the acknowledgement section. Individuals providing technical support, assisting writing, providing a general support, providing material or financial support are examples to be indicated in acknowledgement section.

All authors must disclose all issues concerning financial relationship, conflict of interest, and competing interest that may potentially influence the results of the research or scientific judgment.

When an author discovers a significant error or inaccuracy in his/her own published paper, it is the author’s obligation to promptly cooperate with the Editor-in-Chief to provide retractions or corrections of mistakes.

Responsibility for the Editor, Reviewers and Review Process

Editor evaluates manuscripts for their scientific content without regard to ethnic origin, gender, sexual orientation, citizenship, religious belief or political philosophy of the authors. Editor provides a fair double-blind peer review of the submitted articles for publication and ensures that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential before publishing.

Editor is responsible for the content and overall quality of the publication and must publish errata pages or make corrections when needed.

Editor does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers. Only editor has the full authority to assign a reviewer and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the Journal.

Reviewers’ judgments must be objective. Reviewers must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and must report to the Editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author’s side.

A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the Editor and excuse himself from the review process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential information and that this is a privileged interaction. The reviewers and editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. Unless the authors and editor permit, the reviews of referees cannot be published or disclosed. The anonymity of the referees is important. In particular situations, the editor may share the review of one reviewer with other reviewers to clarify a particular point.

COPYRIGHT NOTICE

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>) and grant the Publisher non-exclusive commercial right to publish the work. CC BY-NC 4.0 license permits unrestricted, non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

OPEN ACCESS STATEMENT

The journal is an open access journal and all content is freely available without charge to the user or his/her institution. Except for commercial purposes, users are allowed to read, download, copy, print, search, or link to the full texts of the articles in this journal without asking prior permission from the publisher or the author. This is in accordance with the HYPERLINK “<https://www.budapestopenaccessinitiative.org/read>”BOAI definition of open access.

The open access articles in the journal are licensed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (HYPERLINK “<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.en>”CC BY-NC 4.0) license. (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.en>)

ETHICS

Standards and Principles of Publication Ethics

Recent Period Turkish Studies- Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of

Medical Editors (WAME) on <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

All submissions must be original, unpublished (including as full text in conference proceedings), and not under the review of any other publication synchronously. Authors must ensure that submitted work is original. They must certify that the manuscript has not previously been published elsewhere or is not currently being considered for publication elsewhere, in any language. Applicable copyright laws and conventions must be followed. Copyright material (e.g. tables, figures or extensive quotations) must be reproduced only with appropriate permission and acknowledgement. Any work or words of other authors, contributors, or sources must be appropriately credited and referenced.

Each manuscript is reviewed by one of the editors and at least two referees under double-blind peer review process. Plagiarism, duplication, fraud authorship/denied authorship, research/data fabrication, salami slicing/salami publication, breaching of copyrights, prevailing conflict of interest are unethical behaviors.

All manuscripts not in accordance with the accepted ethical standards will be removed from the publication. This also contains any possible malpractice discovered after the publication. In accordance with the code of conduct we will report any cases of suspected plagiarism or duplicate publishing.

RESEARCH ETHICS

Recent Period Turkish Studies- Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları adheres to the highest standards in research ethics and follows the principles of international research ethics as defined below. The authors are responsible for the compliance of the manuscripts with the ethical rules.

- Principles of integrity, quality and transparency should be sustained in designing the research, reviewing the design and conducting the research.
- The research team and participants should be fully informed about the aim, methods, possible uses and requirements of the research and risks of participation in research.
- The confidentiality of the information provided by the research participants and the confidentiality of the respondents should be ensured. The research should be designed to protect the autonomy and dignity of the participants.
- Research participants should participate in the research voluntarily, not under any coercion.
- Any possible harm to participants must be avoided. The research should be planned in such a way that the participants are not at risk.
- The independence of research must be clear; and any conflict of interest or must be disclosed.

- In experimental studies with human subjects, written informed consent of the participants who decide to participate in the research must be obtained. In the case of children and those under wardship or with confirmed insanity, legal custodian's assent must be obtained.
- If the study is to be carried out in any institution or organization, approval must be obtained from this institution or organization.
- In studies with human subject, it must be noted in the method's section of the manuscript that the informed consent of the participants and ethics committee approval from the institution where the study has been conducted have been obtained.

AUTHOR GUIDELINES

All correspondence will be sent to the first-named author unless otherwise specified. Article is to be submitted online via <https://dergipark.org.tr/login> that can be accessed at <http://rpts.istanbul.edu.tr>. It must be accompanied by a title page specifying the article category (i.e. research article, review etc.) and including information about the essay (see the Submission Checklist), and a cover letter. Articles should be prepared in Microsoft Word 2003 and upper versions. In addition, Copyright Agreement Form that has to be signed by all authors must be submitted. The Cover Page and Copyright Form must be completed in full.

1. Studies should be in A4 paper standards: having 4 cm margin from left and 2.5 cm margins from right, bottom and top, Times New Roman font style in 12 font size, line spacing of 1.5 and "justify align" format. If there are footnotes, they must remain within these limits and be written in 10 font size. Before and after paragraphs, 6 point space should be left.
2. The headings of sections and subsections of the article should be in 14 font size. Before and after headings, 6 point space should be left.
3. Headings and subheadings should not be in the last line of a page; in such a case they should be on the next page. The first line of a paragraph should not be the last line of a page and the last line of a paragraph should not be the first line of page.
4. Abbreviations, table, figure and symbol list, preface, abstract, references list, appendix and explanations of tables and captions of figures should be written in 1 line spacing.

5. The author/authors' names and information should not be included in the text of the article, and all information about the author/authors should be indicated on the Cover Page that will be uploaded to the system along with the Full Text and Copyright Form. The Cover Page should include the title of the article, the author or authors' affiliations and titles, the addresses where they can be reached, mobile, business and fax numbers, ORCID and e-mail addresses.
6. Before the introduction part, there should be an abstract of 100-200 words both in Turkish and in English. An extended abstract in English between 600-800 words, summarizing the scope, the purpose, the results of the study and the methodology used is to be included following the abstracts. Underneath the abstracts, 5 keywords that inform the reader about the content of the study should be specified in Turkish and in English.
7. The article should contain mainly these components: Title, abstract and keywords in the language of the article; English title, abstract and keywords; extended abstract in English, main sections of article, references and tables and figures.
8. Tables, graphs and figures can be given with a number and a defining title if and only if it is necessary to follow the idea of the article. Otherwise, data that can be given in the text, such as demographic characteristics, should not be expressed in separate tables.
9. All responsibility for the articles/writings published in the journal and the opinions expressed belong to the authors; Istanbul University Institute of Atatürk's Principles and Revolution History does not assume any responsibility.
10. In line with the editorial board and referee reports, authors may be asked to make some corrections on the text.

Citations (Reference, Cross Reference)

In the article, quotations from other sources are either quoted exactly or summarized or interpreted by the author's own words, provided that the essence is not changed. In both cases, the cited source (including text, table, figure etc.) must be referenced. The following principles are applied in this regard:

- a. Information taken exactly from the source (quotation) is shown in double quotes ("...."). Quotations made by the author by changing the format, not the essence of the information in the source, are shown without double quotes. In both types

of citations, reference is made to the relevant source and each citation is given a consecutive number in the form of footnotes on the bottom of the page.

- b. In the article, the whole of the information quoted from the source can be given, but for example, only certain parts of the information in the form of sentences, paragraphs or pages can also be given. In this case, the omitted places are indicated with three dots (...) to show that certain words, various sentences, paragraphs and pages are omitted in the sentences.
- c. If the information in other sources is quoted verbatim, inaccuracies such as letters, sentences, dates, places, etc. in the sources are also repeated, including punctuation marks and translation errors. If the author of the article wants to give correction of inaccuracies in the source text, then the correct information is indicated in a parenthesis immediately after the incorrect information.
- d. Exact quotations from the sources are given within the text of the article, if they are not longer than one sentence. In longer quotations, at least double-spaced space is left between the first and last lines of the quotation and the text of the article, so that the quotation and the text are distinguished. For such citations, a smaller font size than the font used in the article text is used.

Rules about Reference Footnotes

In the reference footnotes, if a reference is made to the relevant source for the first time, the full bibliography of the work (author's name, surname, name of the work, translator/editor/compiler information, if any, place of publication, publisher and date) should be given. Namely:

Salahi Ramazan Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1973, s. 10.

Erol Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, 2. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1984, s. 24.

If a second or more reference is made to the same source in reference footnotes, the above information is abbreviated accordingly:

Erol Güngör, *Kültür Değişmesi ...*, s. 35.

Reference to the author's article/book chapter in the edited book:

First reference:

Hüseyin Bağcı, "Demokrat Parti'nin Ortadoğu Politikası", *Türk Dış Politikasının Analizi*, der. Faruk Söylemezoğlu, Der Yayınları, İstanbul, 1994, s. 93-94.

Next references:

Hüseyin Bağcı, "Demokrat Parti'nin Ortadoğu Politikası", s. 98.

Reference to the article in the periodical:

First reference:

Fahrettin Kırzioğlu, "Mustafa Kemal Paşa-Erzurum İlişkileri (1919-1920)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VII/20, 1991, s. 223-266.

Mustafa Budak, "Ermeni Meselesi Açısından Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Önemi", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C. 17, S. 34, 2018, s. 209.

Next references:

Fahrettin Kırzioğlu, "Mustafa Kemal Paşa-Erzurum İlişkileri (1919-1920)", s. 225.

Articles and news in newspapers should be displayed as follows:

"Hükümet-i Osmaniyye'nin Sulh Konferansına Teklifâtını Hâvi Muhtıra", *İkdam*, 3 Mart 1335 (1919), s. 1.

"DP Kongresi Saat 10'da Açıldı", *Vakit*, 15 Ekim 1955, s. 1-2.

"İnönü ve Gülek'in Menderes'e Geçmiş Olsun Telgrafları", *Ulus*, 19 Şubat 1959, s. 1-2.

Reference to archival documents:

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Âli Evrak Odası (BEO)*, 3733/236781 (Sadaret'ten Harbiye Nezareti'ne gönderilen 1 Teşrîn-i Sâni 1326 [14 Kasım 1910] tarihli tezkire).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030-01-37/222-1 (6-7 Eylül olaylarında zarar görenlere maddi destekler hakkında).

The names of the same archives and fonds should be written with their codes in the second and subsequent citations:

BOA, *BEO*, 3733/236781.

Reference to the electronic/internet source:

TBMM, Süreli Yayınlar, *III. Menderes Hükümeti*, (Çevrimiçi), www.tbmm.gov.tr, 8 Aralık 2013.

Ayhan Kamel, “İkinci Dünya Savaşı’nın Bitiminden Günümüze Kadar Türk-Rus İlişkileri”, (Çevrimiçi), www.dispolitika.org.tr, 7 Aralık 2013.

John N. Berry, “Educate Library Leaders”, *Library Journal*, February 15, 1998 (Çevrimiçi), <http://www.epnet.com/ehost>, 3 Nisan 2019.

Bibliography

In the bibliography, books and articles should be shown as follows:

Satan, Ali: *Türk ve İngiliz Belgelerinde Halifeliğin Kaldırılması*, Yazıgen Yayıncılık, İstanbul, 2017.

Türkmen, Zekeriya: “Mustafa Kemal Paşa ve Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XVI, S. 47, Temmuz 2000, s. 395-419.

Appendix/Appendices

The appendix section of the article contains text-related pictures, tables, forms, lists of survey questions, copies of important documents, photographs, maps, etc. For such a single material, only one annex is included, and for more than one material, if deemed necessary, multiple annexes are included. If the appendices are to be distinguished from each other, they shall be numbered consecutively as “Appendix-1”, “Appendix-2”, and so on. It is recommended that each number be followed by a title indicating the content of the each appendix. A title describing the contents of the appendix is recommended to be put next to each number.

If the information in the appendix is conveyed from other sources, references to these sources must be indicated in the footnote.

SUBMISSION CHECKLIST

Ensure that the following items are present:

- Cover letter to the editor
 - ✓ The category of the manuscript
 - ✓ Confirming that “the paper is not under consideration for publication in another journal”.
 - ✓ Including disclosure of any commercial or financial involvement.
 - ✓ Confirming that last control for fluent English was done.
 - ✓ Confirming that journal policies detailed in Information for Authors have been reviewed.
 - ✓ Confirming that the references cited in the text and listed in the references section are in line with notes and bibliography system.
- Copyright Transfer Form
- Permission of previous published material if used in the present manuscript
- Title page
 - ✓ The category of the manuscript
 - ✓ The title of the manuscript both in Turkish and in English
 - ✓ All authors’ names and affiliations (institution, faculty/department, city, country),
 - ✓ e-mail addresses
 - ✓ Corresponding author’s email address, full postal address, telephone and fax number
 - ✓ ORCIDs of all authors.
- Main Manuscript Document
 - ✓ The title of the manuscript both in Turkish in English
 - ✓ Abstracts (100-200 words) both in the language of article and in English
 - ✓ Key words: 5 words both in the language of article and in English
 - ✓ Extended Abstract (600-800 words) in English for the articles which are not in English
 - ✓ Acknowledgement (if exists)
 - ✓ References
 - ✓ All tables, illustrations (figures) (including title, description, footnotes)

CONTACT INFO:

Editor in Chief: Prof. Mustafa Budak

rpts@istanbul.edu.tr

Phone: + 90 212 440 00 00 / 10626/10437

Address: İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Süleymaniye Mahallesi, Süleymaniye Caddesi, No:17/1, Fatih, İstanbul-Türkiye

TELİF HAKKI ANLAŞMASI FORMU / COPYRIGHT AGREEMENT FORM

İstanbul Üniversitesi
Istanbul UniversityYakın Dönem Türkiye Araştırmaları
Recent Period Turkish StudiesTelif Hakkı Anlaşması Formu
Copyright Agreement Form

Sorumlu yazar Responsible/Corresponding author	
Makalenin başlığı Title of manuscript	
Kabul Tarihi Acceptance date	
Yazarların listesi List of authors	

Sıra No	Adı-Soyadı Name - Surname	E-Posta E-mail	İmza Signature	Tarih Date
1				
2				
3				
4				
5				

Makalenin türü (Araştırma makalesi, Derleme, v.b.) Manuscript Type (Research Article, Review, etc.)	
---	--

Sorumlu yazarın, Responsible/Corresponding author's,	
--	--

Çalıştığı kurum	(University/company/institititon)	
Posta adresi	(Address)	
e-posta	(e-mail)	
Telefon no; GSM	(Phone / mobile phone)	

<p>Yazar(lar) aşağıdaki hususları kabul eder: Sunulan makalenin yazar(lar)ın orijinal çalışması olduğunu ve intihal yapmadıklarını, Tüm yazarların bu çalışmaya aslı olarak katılmış olduklarını ve bu çalışma için her türlü sorumluluğu aldıklarını, Tüm yazarların sunulan makalenin son halini gördüklerini ve onayladıklarını, Makalenin başka bir yerde basılmadığını veya basılmak için sunulmadığını, Makalede bulunan metnin, şekillerin ve dokümanların diğer şahıslara ait olan Telif Haklarını ihlal etmediğini kabul ve taahhüt ederler. İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ'nin bu fikri eseri, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) Lisansı ile yayınlamasına izin verirler. Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir. Yazar(lar)ın veya varsa yazar(lar)ın işverenin telif dâhil patent hakları, fikri mülkiyet hakları saklıdır. Ben/Biz, telif hakkı ihlali nedeniyle üçüncü şahıslarca vuku bulacak hak talebi veya açılacak davalarda İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ ve Dergi Editörlerinin hiçbir sorumluluğunun olmadığını, tüm sorumluluğun yazarlara ait olduğunu taahhüt ederim/ederiz. Ayrıca Ben/Biz makalede hiçbir suç unsuru veya kanuna aykırı ifade bulunmadığını, araştırma yapıldığı kanuna aykırı herhangi bir malzeme ve yöntem kullanılmadığını taahhüt ederim/ederiz. Bu Telif Hakkı Anlaşması Formu tüm yazarlar tarafından imzalanmalıdır/onaylanmalıdır. Form farklı kurumlarda bulunan yazarlar tarafından ayrı kopyalar halinde doldurularak sunulabilir. Ancak, tüm imzaların orijinal veya kanıtlanabilir şekilde onaylı olması gerekir.</p>
--

<p>The author(s) agrees that: The manuscript submitted is his/her/their own original work and has not been plagiarized from any prior work, all authors participated in the work in a substantive way and are prepared to take public responsibility for the work, all authors have seen and approved the manuscript as submitted, the manuscript has not been published and is not being submitted or considered for publication elsewhere, the text, illustrations, and any other materials included in the manuscript do not infringe upon any existing copyright or other rights of anyone. İSTANBUL UNIVERSITY will publish the content under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license that gives permission to copy and redistribute the material in any medium or format other than commercial purposes as well as remix, transform and build upon the material by providing appropriate credit to the original work. The Contributor(s) or, if applicable the Contributor's Employer, retain(s) all proprietary rights in addition to copyright, patent rights. I/We indemnify İSTANBUL UNIVERSITY and the Editors of the Journals, and hold them harmless from any loss, expense or damage occasioned by a claim or suit by a third party for copyright infringement, or any suit arising out of any breach of the foregoing warranties as a result of publication of my/our article. I/We also warrant that the article contains no libelous or unlawful statements and does not contain material or instructions that might cause harm or injury. This Copyright Agreement Form must be signed/ratified by all authors. Separate copies of the form (completed in full) may be submitted by authors located at different institutions; however, all signatures must be original and authenticated.</p>

Sorumlu yazarın; Responsible/Corresponding author's;	İmza/Signature	Tarih/Date
	/...../.....

